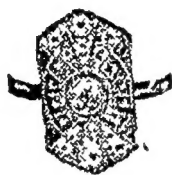

સૌ ન્દ ર્થ ના શ ણુ ગા રો

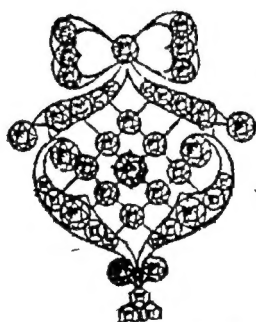
આ અવનવા ઘાટના અને યેનમુન ઝવેરાતોનો શણુગાર
કરી દેહને દીપાવો.

એક વાર
આવીને
જુઓ !

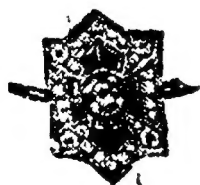

ખરીદ્યા
વિના
નહિ રહો !

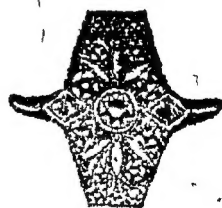
હીરા પરભારા મંગા-
વતા હોવાથી તમેને
સસ્તા ભાવે આપી
શકીશું.

આ સિવાય તરેહ-
તરેહની ડીઝાઇનોના
દાગીના સ્ટોકમાં
તૈયાર રહે છે.

ખરીદવાનું જાણીતું

વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ :

સુરજભલ લલુભાઈની ડું. ઝવેરી: કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

—સ્થાપિત ૧૮૯૫—

શ્રેષ્ઠતાના સમુહમાં શાંતિમય જીવન

જિંદગીમાં ઉપાધી શા માટે ? પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના બહાલસોયા આશ્રિતોતે સંસ્કારી સન્નજન બતાવવાની અભિલાષા સેવે છે. એ અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરવા મોટે ભાગે આર્થિક મુશ્કેલી અંતરાયરૂપ નીવડે છે. અને તે મંજૂરણ સામે 'બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ' તમારી સમક્ષ તમોને અનુકૂળ આવે એવી વિધિવિધ યોજના રજુ કરે છે કે જેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે એવી યોજનાનો લાભ લઈ તમો તમારા જીવનની શાંતિ મેળવી નિશ્ચિંત રહી શકશો.

વૃદ્ધાવસ્થાના નિર્મિત દુઃખો સામે રક્ષણ-આળસની કેળવણી કે લગ્ન પ્રસંગ જેવા ભાવી ખર્ચની જોગવાઈ, ખચતનું સદ્ગર અને સલામત રોકાણ-થોડા પ્રીમીઅમે વધુ વીમો લેવાની સગવડતા-વિગેરે અનેક યોજના.

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ સાહકારી ધોરણે ચાલે છે. તેની પોલીસી લેવાથી તે સંસ્થા તમારી, મારી અને આપણી સંસ્થા બને છે. જેનો વહીવટ, વ્યવસ્થા આપણા પ્રતિનિધિઓની દેખરેખ હેઠળ ચાલે છે.

એની પ્રત્યેક વર્ષની પ્રગતિ લોકપ્રિયતાનો સચોટ પુરાવો છે.

કુલ ઠામકાજ રૂ. ૮ કરોડથી વધુ

એસેટ્સ રૂ. ૧.૧૩ થી વધુ

પ્રીમીઅમની આવક રૂ. ૪૭ લાખથી વધુ

વધુ માટે સુચિપત્ર મંગાવો યા મળો

:: સેક્રેટરી ::

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ લાઈફ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

:: મુખ્ય એજન્સી ::

મુંબઈ ઈલાકા અને મધ્ય હિંદ

મોહનસન્સની હં.

૨૨, એંબોલો સ્ટ્રીટ,

ક્રાટ મુંબઈ

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ

એમ. સી. શાહની હં.

૫૪, રીંગી રોડ,

અમદાવાદ

સૌથી આગળ આવે છે

પ્રકાશની દૃષ્ટિએ અને લાંબો સમય ચાલવાની હરિક્ષામાં પ્રભાત બધી બેટરીઓ કરતાં આગળ આવે છે.

પ્રભાત બેટરીઓ આપણા જ ભાષાઓને હાથે ચાલી આ જ બને છે. અને આપણો પૈસો આપણા જ દેશમાં રાખે છે “પ્રભાત” બેટરીઓ હંમેશા તરતની બનેલી તાજી જ વેચાય છે. હંમેશા “પ્રભાત” જ ભાગો.

બનાવનારાઓ:—

પ્રભાત પ્રોડક્ટ્સ કું.

પ્રભાતવાડી, લવલેન, સુખધ નં. ૧૦

બીરલા બ્રધર્સની કુશળ મેનેજમેન્ટને લીધે

ન્યુ એશીઆટીક

લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

જવલંત પ્રગતી કરી શકી છે

માત્ર ચોથા જ વરસમાં (૧૯૩૭માં) લગભગ ૩૬ લાખનું કામ મેળવી એક કરોડ સાત લાખનું કામ પૂરું કર્યું છે. આટલું કામ ભાગ્યે જ કોઈ કંપનીએ આટલા ટુંક સમયમાં કર્યું હશે.

ગુજરાત કાઠિયાવાડના શહેરમાં સારી લાગવજ ધરાવનાર ગૃહસ્થો એજન્ટો તરીકે કામ કરવા ઇચ્છા રાખતા હો તે નીચેને ઠંકાણે લખો:—

રીન્યુઅલ કમીશન કાયમનું અને વંશપરંપરા આપવામાં આવે છે

પ્રાન્ય મેનેજર:—

ધી ન્યુ એશીઆટીક લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

૫૧, એસપ્લેનેડ રોડ, કોટ, સુખધ.

‘भारी श्रम वाली’

(मैलिट वाली संशुद्ध)

સૌથી આગળ આવે છે

પ્રકાશની દૃષ્ટિએ અને લાંબો સમય ચાલવાની હરિકાષ્ઠમાં પ્રભાત બધી બેટરીઓ કરતાં આગળ આવે છે.

પ્રભાત બેટરીઓ આપણા જ લાઇઓને હાથે અહીંયા જ બને છે. અને આપણા પૈસા આપણા જ દેશમાં રાખે છે “પ્રભાત” બેટરીઓ હંમેશા તરતની બનેલી તાજી જ વેચાય છે. હંમેશા “પ્રભાત” જ માગો.

બનાવનારાઓ:—

પ્રભાત પ્રોડક્ટ્સ કું.

પ્રભાતવાડી, લવલેન, મુંબઈ નં. ૧૦

બીરલા બ્રધર્સની કુશળ મેનેજમેન્ટને લીધે

ન્યુ એશીઆટીક

લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

જવલંત પ્રગતી કરી શકી છે

માત્ર ચોથા જ વરસમાં (૧૯૩૭માં) લગભગ ૩૬ લાખનું કામ મેળવી એક કરોડ સાત લાખનું કામ પૂરું કર્યું છે. આટલું કામ લાગ્યે જ કોઈ કંપનીએ આટલા ટુંક સમયમાં કર્યું હશે.

ગુજરાત કાઠિયાવાડના શહેરમાં સારી લાગવજ ધરાવનાર ગૃહસ્થો એજન્ટો તરીકે કામ કરવા ઇચ્છા રાખતા હો તો નીચેને ટૂંકાણું લખો:—

રીન્યુઅલ કમીશન કાયમનું અને વંશપરંપરા આપવામાં આવે છે

પ્રાન્ય મેનેજર:—

ધી ન્યુ એશીઆટીક લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

૫૧, એસપ્લેનેટ રોડ, કોટ, મુંબઈ.

‘भारी श्रम वार्ता’

(भैरव वार्ता संग्रह)

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

આનંદ ગ્રંથાવલી

- ૧ આવણી મેળો : લે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી.
મૌલિક વાર્તા સંગ્રહ : ૨૫૦ પાના : કિં. રૂ. ૧૧.
- ૨ હીરાકણ્ણી અને બીજી વાર્તા : લે. શ્રી. 'સુદરમ્'
મૌલિક વાર્તા સંગ્રહ : ૨૬૪ પાના : કિં. રૂ. ૧૧.
- ૩ ત્રણ આધુનિક અને બીજી વાર્તા લે. શ્રી ઉમાશંકર જોષી.
મૌલિક વાર્તા સંગ્રહ : ૨૪૪ પાના : કિં. રૂ. ૧૧.
- ૪ કલ્યાણ યાત્રા : લે. શ્રી. 'દર્શક'.
સુદર નવલકથા : કિં. રૂ. ૧૧.

સત્યાગ્રહની ભૂમિકા ઉપર આલેખાયેલી આ પ્રેરક નવલકથા હિંસા અહિંસાના મૂલ્યાંકન કરે છે ને ભારત દેશના વિહંગાવલોકનમાં ફેટલીયે વખત કાવ્યમય બને છે. શ્રી. 'દર્શક' એક તેજસ્વી નવલકથાકાર તરીકે એમનું રથાન ગુજરાતમાં જમાવી રહ્યાં છે એમાં શંકા જ નથી.

*

*

*

*

:: હવે પછી ::

- ૫ જાગતા રેન્જો : લે. સોપાન.
એક રાષ્ટ્રીય નવલકથા. ટૂંક સમયમાં બહાર પડશે.

અમારું નવું હિંદી પ્રકાશન

સંગીતાંજલિ, ભાગ ૧

ગુજરાતના અગ્રણીતાં સંગીતકાર પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી કૃત આ પુસ્તક સંગીતના અનેક વિદ્યાર્થીઓને ધણું જ માર્ગદર્શક નીવડશે. વર્ષોનો અનુભવ એક નવી જ શીક્ષા પ્રણાલીમાં પ્રગટ થાય છે.

કિંમત રૂ. ૧૧

‘મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તા’

પચ્ચીસ લેખકોની એમના
મત પ્રમાણે એમની
શ્રેષ્ઠ વાર્તાનો
સંગ્રહ

બોરા એન્ટ કં, પબ્લિશર્સ લીમીટેડ.
રાઉન્ટ બીલ્ડીંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

પ્રથમ આવૃત્તિ, ધનતેરશ, સં. ૧૯૯૪.

૧૬૫૨૨

કિંમત એક રૂપિયા

વાર્તા મૂચી

૧	શ્રી. ઉમાશંકર જોશી	... પગલીનો પાડનાર	૧
૨	,, કનૈયાલાલ મુનશી	... શામળશાહનો વિવાહ	૯
૩	,, કેશવ હ. શેઠ.	... બુલબુલ	૨૩
૪	,, ગુલાબદાસ ઓઠર	... 'બા'	૪૯
૫	,, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	... નવું રેલ્વે સ્ટેશન	૬૬
૬	,, જયદેવ દવે.	... કેતકી અને કિરીટ	૭૯
૭	,, છતુભાઈ પ્ર. મહેતા	... મુકામ ભણી	૧૨૧
૮	,, અવેરચંદ મેઘાણી	... પુરાઈના દ્વાર ઉપર	૧૨૭
૯	,, ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	... પરિવર્તન	૧૪૨
૧૦	,, 'ધુમકેતુ'	... હૃદયપલટો	૧૬૩
૧૧	,, પન્નાલાલ પટેલ	... રેશમના ઝોટ	૧૮૩
૧૨	,, બળવંતરાય ક. ઠાકોર	... કાગભૂત	૧૯૮
૧૩	,, ખડુલેશ	... તેતરની જોડી	૨૧૧
૧૪	,, 'મલયાનિલ'	... ગોવાલણી	૨૩૭
૧૫	,, 'મરત કપૂર'	... કેળાંવાળી	૨૪૯
૧૬	,, ચંજેશ શુક્લ	... વિમાતા	૨૬૬
૧૭	,, રમણલાલ વ. દેસાઈ	... ખરી મા	૨૭૪
૧૮	,, રમણલાલ સોની	... દીવો	૨૮૬
૧૯	,, રત્નિકલાલ જો. પરિખ	... ઇંચો વહે	૨૯૫
૨૦	,, રામનારાયણ વિ. પાઠક	... જે મુલાકાતો	૩૨૨
૨૧	,, લલિતચંદન ચુ. ગાંધી	... જીવનચક્ષી	૩૩૮
૨૨	,, સીતારામ શર્મા	... વાચનાના ખીન્ન	૩૬૨
૨૩	,, 'મિંદરમ્'	... મિલનની રાત	૩૭૯
૨૪	,, 'સિંધુપાત'	... ઝાંઝવાનાં ડે/ન	૩૯૩
૨૫	,, 'સ્નેહ રસમી'	... માણીકન્યા	૪૦૭

ભાઈ કિસન, એ ય સારા ઘરની વહુ પામ્યો હતો. કિસનની લીલી વાડી જોઈ આંખ ઠારવાની આશાએ શાંતારામ ડોસા બુઢાપાનો ઢસરડો કરતા હતા. શાંતારામને પૂરા પાંસઠ થઈ ગયાં પણ એમને દાદા કહી મૂછો ખેંચતો, કાલુંકાલું બોલતો, લાકડી પકાવી લઈને ઘોડો કરી દોડી જતો, પૌત્ર દેખવા ન મળ્યો.

પૌત્રીઓ બે હતી. બહુ જ મીઠી હતી. શાંતારામને પણ શરૂઆતમાં એવી લાગતી. પણ પાછળથી એમને ડાણુ બાણુ કશો રસ ન રહ્યો. ત્રીજું બાળક પણ પહેલાં બેની જ જાતનું જોઈને તો એમને કિસનનાં બાળકો માટે રીતસર કંટાળો જ આવવા માંડ્યો. સુખમાં ગયેલી આખી જિંદગી પર શોકની છારી ફરી વળવા લાગી. શાંતારામની દીકરીઓ—જે જીવતી હતી તેને કે કિસનને પોતાને કુળદીપકની તાલાવેલી ન હતી એટલી ડોસાને હતી. બલદું એ લોકો અધીરપ નહોતાં બતાવતાં એથી ડોસાને ચીડ ચડતી. ધીમે ધીમે ડોસાનો જીવનઉલ્લાસ સાવ ઓસરી ગયો. ઉમંગભેર ચાર માણસ વચ્ચે વાતોના તંડાકા ચલાવતા એ ય બંધ થઈ ગયું; ને મૃત્યુ માટે બીજી બધી તૈયારી પૂરી થઈ જવા છતાં પૌત્ર જોવાની તીવ્ર વાસનાને લીધે મૃત્યુ કડવુંવખ થઈ પડ્યું.

ડોસાની ઉમર વધતી ગઈ તેમ નિરાશા પણ વધતી ચાલી. એથું ને પાંચમું બાળક પણ અણુગમતું જ હતું. એથી વારની દીકરી નસીબદાર તે કળજગતું પાણી સુઢાં બોટયા વગર ચાલતી થઈ. હવેનું બાળક તે દીકરો હશે એમ શાંતારામને શ્રદ્ધા હતી. ‘અમારા વંશમાં એમ જ બનતું અબ્બુ છે !’ કહીને તે વંશાવળી ઉબેળતા. ખરી વાત તો એ હતી કે માત્ર એમને ત્યાં જ પાંચ દીકરી કેડે કિસન અવતર્યો હતો. બાકી એમના વંશાવળીના જ્ઞાન પ્રમાણે પણ પહેલાં ચાર પેઢી ઉપર અને બીજું સાત પેઢી ઉપર

એ પ્રમાણે બન્યું હતું. છતાં આશા અમર છે કહીને કાંઈ ડોસાની વાતમાં અણવિશ્વાસ બતાવતું નહિ.

શાંતારામને કાંઈ કાંઈ વાર થઈ આવતું કે પોતે ભરમુખમાં હતા ત્યારે જિંદગીનો અંત આવ્યો હોત તો કેવું સાહે ? અત્યારે આમ ભવિષ્યની મૂંઝવણથી પીડાવાનું તો ન રહેત. અત્યારે તો જાણે આખી ઉમરની ઉલ્લેખ એણે ગઈ એમ એમને લાગતું હતું. છોડીઓ છે તે તો કાલ ભીડીને પારકાનાં ઘર સંભાળશે. આ ઘરખાર ને સાલખીતું તો કિસન પછી કાંઈ જ નહિ ને ?

પડોશીને ત્યાં લીલાલહેર હતી. પડોશીએ કદી શાંતારામની દૂધી ઝાનિથી હરખાઈને ડોસાને ગુસ્સાતું કારણ આપ્યું ન હતું. પણ મારી લાચારીથી એ રાજ થાય છે એમ માની લઈને શાંતારામ ઘણી વાર લુંધવાઈ જતા ને ન બોલવાનું બોલી પણ બેસતા: “મારી પૂંછ તમારે ખાવી છે, તમારે !” અને બહુ કાપાયમાન થઈ જાય ત્યારે, ‘મારા કિસનને કહીશ કે તારી પછવાડે ઘરમાં તણખો મૂકતો આવજો, પછવાડે !’ પોતાના બોલવામાંથી એકાદ શબ્દને ભારપૂર્વક છેવાડે લાવીને દાંતના કચકચાટ સાથે વાક્ય પૂરું કરવાની આખરના દિવસોમાં અમને ટેવ પડી ગઈ હતી. ન હોય ત્યાંથી દુઃખી થવાનું કારણ એમને મળી આવતું. એમાં પડોશીના છોકરાની પાંચ દીકરા વચ્ચે બોટની, ‘જોષ્ટી’ એવું લાડકું નામ પામેલી દીકરી કાકવાર નમતા બપોરે અજળ મધુરા કંઠે ગાઈ બેસતી કે

લોખ્યું ને ગુખ્યું મારું આંગણું
પગલીનો પાડનાર હો ને.....

ત્યારે ડોસા એકદમ ખિન્નજન જતાં અને રડી પડતા. જોઈતી એની મેળે ગાયે જતી:

ધોયો ધફાયો મારો સાળુડો
જાળાનો ખુદનાર ઘો ને.....

શાંતારામ એક વાર તો એટલા ધુંવાપુવાં થઈ ગયા કે એમણે અડધું ગામ સાંભળે એવી ખૂમ પાડી: જો, આ ધોયકાણું દેખ્યું છે, ધોયકાણું ?” પણ જોઈતી એનું નિર્દોષ ગાણું આણું બંધ કરવાની હતી ? કંટાળીને શાંતારામ એમના ખાટલા પર પરશાળમાં એકાએક મનશું ગણગણતા: ‘શું સમજે છે એ કાળમુખી ? કાંઈ મારા કિસનને વાંઝિયા-મેણું આણું છે ? દીકરીએ દીવો રહેશે, દીકરીએ !’

કિસનની વહુને બાળક અવતર્યું ત્યારે રાત પડી ગઈ હતી. ક્ષાધ એ પડોશમાંથી થાળી વગાડી ને આખા ફળિયામાં વધાઈ ફેલાઈ ગઈ કે શાંતારામને ત્યાં દીકરો આવ્યો. ‘લે બાપ, જોઈતી !’ કહીને ડોસા દોડી આવતી જોઈતીને, તાકડે પોતાના હાથમાં હતી તે, સોનાની સાકળીમાં ગૂંથેલી રૂદ્રાક્ષની માળા આપવા જતા હતા તેવામાં અંદરથી એમની મોટી દીકરી ગોમતી બહાર આવી અને ખિન્નજનને ખરાડી ભરી: ‘કેમ રાંડે થાળી પીટી એ ?’....અને પછીનાં એના લાખલાખના અકેકાં વેણુ તે તો ન સંભાર્યાં જ સારાં. શાંતારામનો હાથ થંભી ગયો. હૃદય પણ થંભી ગયું કે શું એવી ક્ષણભર ભ્રાંતિ થઈ. જોઈતી ઉધાઈ જઈને દોટ મૂકીને નાહી.

ત્યાર પછી શાંતારામની સ્થિતિ વધુ કથળી. વિધાતાએ ડોસાનું મોત બગાડવાની જ પેરવી કરી હોય એમ લાગતું હતું. હવે તો ડોસાના બોલવામાં પણ ધડો રહેતો નહિ, કિસનની વહુને સીધેસીધું

સુણાવતા : ‘કભારજી, વંઠ્યાં તારાં વેતર !’ રસ્તે જતું કાંઈ સાંભળતું તો કાનમાં આંગળી નાખી દેતું. કાંઈ ડોસાને કદી છેડે કે ‘કાકા, વંશવેલાનો અમરપટો લખાવવો એ તે ઝોઘી આપણુ માણસના હાથની વાત છે ?’ તો શાંતારામ એને સામેથી ચાંપતા : ‘હા, હા. હું જાણું છું. મેં કાંઈ ઝોઘા શિયાળા ઉનાળા જોયા નથી ! પેલા ગોરધનને ત્યાં છછ છોકરીઓ પછી દીકરો ક્યાંથી ઉતરી આવ્યો ? ભૂરી દાકરડીની સાથે અદલાબદલી કરી હતી એ જ કે ખીજે ? મારી પાસે તે શીદને બધું બોલાવો છો ? એનાં ડીલનો રંગ જુઓ, કાળો શાહી જેવો. અને મોઢાની મોકલાશ જુઓ ! ગોરધનનાં એકકે એંધાણુ છે ? ક્યાં બધું અત્યારે મારી કને ઉમેળાવો છો ? અમારે એવું નથી કરવું એટલે જ તમારા જેવાને અમારી નાનમ ભણી આંગળી ચીંધવાનું મન થાય છે ને ? થાય ભાઈ, થાય !’

ડોસાની તળિયત લથડતી ગઈ. ઉમર પણ હવે ઝોઘી થઈ ન હતી. પણ એ તો કહેતા કે : ‘અમારામાં કાચાં મરણુ થયાં જ નથી.’ અને દવાદાર લેવાને બદલે ‘અમારે અમારી જૂની વૈડીયા-શાહી દવા લલી !’ કહી ભૂવાજતિને બોલાવતા. અને પોતાની બિમારીને મસે કિસનની વહુને દીકરો અવતરે એ માટે ભૂવાઓને અને જતિઓને કાકલુદીપૂર્વક વીનવણી કરતા.

ધીમે ધીમે શાંતારામના જીવનનો અંત પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યો. કાંઈ લલી લાંગણીનો ભૂવો કે જતિ એમને માટે કંઈ કરવા જતો તો એ બોલી ઊઠતા : ‘મને તો શું થયું છે ? હું એમ કાંઈ ઝોઘો મરવાનો છું. મારા કિસનનું રૂકું જોયા વિના ? એની વહુનું કાંઈ કરો, વહુનું !’

પણ ધીમે ધીમે શાંતારામને પણ મનમાં વસી ગયું કે પોતાને ખરેખર કુળદીપકનું મોં જોયા વગર જ ચાલ્યા જવું

પડશે. અને આંખો મીંચાઇ જાય એવાં સર્વનાશનાં ચિત્રો એમની દૃષ્ટિસમક્ષ તરવરવા લાગ્યાં. કિસનની પછી આ બધું પરંપરાનું ધરખાર, પાછ પૈસો, વગેરે ફનાફાતિયા થઇ જશે, અને એ એવું થઇ જશે એનું ચિત્ર જોવા પોતાને જીવવું પડશે, એ વિચારે એમના મોતની બધી મજા બગાડી દીધી. એના કરતાં તો કિસને ન હોત, હું ય ન હોત, બાપદાદા ય ન હોત તો સાઈ એમ એમના મનમાં ઘોળવા લાગ્યું. ભૂતકાળ સાથે સંકળાયેલાને પોતાની જોડે સાઈ ભવિષ્ય ગંઠાય એવી વૃત્તિ જાગે છે એનો શાંતારામનું મન પૂરાવો બની રહ્યું.

નાથુભૂવો ડોસાના કાનમાં એના બડા હોઠ વચ્ચેથી ગણગણતોઃ ‘જીવી જાઓ, રામજી, ને કનૈયાકુંવરનું મોટું ભાણીને કળજગનાં સો પૂરાં કરો ! નાથુની ફૂંક હજી લગણુ તો માતમજી મારી માએ પાછી ઠેલી નથી.’

પણ શાંતારામની મનોદક્ષા બધી બાજુથી પીલાતી હતી. હવે જો કોઇ આવીને કહેશે કે કિસનને દીકરી આવી તો ગાંડા થઇ જવાશે એમ એમને-અર્ધા ગાંડા હતા એ સ્થિતિમાં પણ-દહે-શત લાગતી હતી. એમના મનમાં જેટલી તીવ્ર વેદના હતી તેટલી બીજા કોઇનામાં ન હતી એટલું જ નહિ, પણ એમની વેદના સમજવા પૂરતી પણ ઓછામાં સૂઝ હશે. પણ એમ તો દુનિયામાં ઘણી યે વેદનાઓ અણખૂંટી ને અણપંપાળી શમી જાય છે.

નાથુભૂવાએ એક દિવસે ડોસાના કાનમાં મઝાતો ફફડાટ રેઝ્યોઃ

‘આઠમો જાય છે, રામજી ! મહિનો જીવી જાઓ, તો તમારું મોત સંધરશે, બીજું શું ? માજીએ મને શમણું દીધું ! કે મારી ડાંગ તમારા કનૈયાએ સંતાડી દીધી !’

શાંતારામ અરધું સંલખાય, અરધું ન સંલખાય એમ લખ્યા: 'એ કૈયો સ્તો ! ક્યાં જસોદાનો પેટનો જણ્યો હતો ? દુનિયા તો કે'દાડાની સૌની આંખોમાં ધૂળ નાખતી આવી છે, ધૂળ.' નાથુભૂવાએ એક પયગંચરને છાજે એમ લવાં ઊંચાં કરીને પોતાના મનશું જ ક્યું: 'એવું હતું તો ડોસા, પહેલેથી ખોલતાં શું થતું હતું ? અત્યાર પહેલાં તો ત્રણવાર જોગવી દીધું હોત તો !' અને આ ટાંકણે બાજુ હવે હાથમાં ન હોય એમ હથેલી વડે એણે કપાળ લૂછ્યું.

કિસનની વડુને દિવસ પૂરા થતા આવતા હતા ને ખીજ બાજુ ડોસાની તથિયત સાચ ગગડતી જતી હતી. ખચર જેવા આવનારું ડોસાની મુખભરી જુવાની ને જિંદગીભરતી સાલખી વિશે વાતો કરી, 'એક કિસનનું સાડું જેવા ન મળ્યું' એટલો અમથો આલ્પસારો કરતું. ખીજને શું ખચર પડે કે શાંતારામના મનમાં છૂપી શી વેદના હતી ? પોતાની અંદરથી ઉદ્ભવેલો પ્રાણ-પ્રવાહ થોડેક વચને અંબી જતો જેવો એ મરતી વખતે ફેરું બચાકર છે એ સ્વાનુભવ ખચર ખીજને શી રીતે સમજવય ?

ડોસાને ખોંચ પર ઉતારે એવી સ્થિતિ હતી. શૌ સ્તબ્ધ થઈને એમાં હતાં. ત્યાં અંદરના ઓરડામાંથી દોઢ આવતી રોખામાંથી ચાર અનુભવી ગામઝોને અંદર ખોલાવી ગયું. દોઢકે ગણગણ્યું: 'કમ, કિસનની વડુને દીક નથી ?'

શાંતારામના હાથની નાડી જાલીને વેદ એકા હતા. 'ખચરી' એમ નાડીપાસે ખોલે છે ત્યાં એક ગામઝો આવીને વધાઈ આપી: 'સમજ, કિસનની વડુને દીકરો આવ્યો !'

દોઢ કહે છે કે એ વખતે નાડી પગવાર ફટકીને ઠેકાણે આવી

અને શાંતારામના હોઠમાંથી અર્ધસ્ફુટ શબ્દો આવ્યા કે ‘શીદ ને મારી, મરતી વખતે, દુખિયારાની મશ્કરી કરો છો ?’

પણ અર્ધશોક અને અર્ધહિલ્લાસના એ વાતાવરણમાં નીચેની ટીકાઓ તો ઘણાંએ સાંભળી હશે :

‘હ્યો, આ આટલું સુખ કમી હતું તે ય ડોસા પામીને મૂઆ !’ કોકનો અવાજ આવ્યો. ખીજું કોઈ બોલ્યું : ‘ડોસાએ ખોળિયું બદલ્યું, મારા ભાઈ ! આગલા ખંડમાંથી અંદરના ખંડમાં ગયા એટલું !’

શામળશાહનો વિવાહ

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રિય વાંચક ! જરા ધીમેથી ઉપરતું નામ વાંચી સાક્ષરતાની સીડીએ ચઢી, મહાકાવ્યની આશા રાખતો હો, કવિરત્ન નરસિંહના પુત્રનો ઇતિહાસ સાંભળવા લલસતો હો, ભક્તિનો સ્વાદ ચાખી ઈશ્વરતું નામ સાંભળવા તને ઉલ્લાસ થતો હોય-તો મારે લેખ વાંચવો બંધ કરી દે. મારે સાક્ષરમાં ગણાવું નથી. ગરીબ બિચારા શબ્દોનું સત્યાનાશ વાળવું નથી; કવિ થઈ રવિ ન પહોંચે તેવા અંધારામાં જવું નથી; ભક્ત થઈ, સ્વર્ગે જઈ, તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓને જોઈ, અહોનિશ નમસ્કાર કરી ટાંટીઆ તોડવા નથી. મારે તો એક સાદી વાત કહેવી છે. વાત ભણે સાદી હોય; પણ શ્રેષ્ઠતામાં ઉતરે એમ નથી. શું નરસિંહ મહેતાના પુત્રે પુણ્ય કરેલાં

અને મારા શામળશાએ ગુનેહગારી ? નહિ જ. આ તો પ્રબલ સત્તાના દિવસો છે. ગરીબ લિખારી ઉમરાવના સરખો છે, દારૂ પી લથડતા મનૂરોની વિચાર શક્તિ પરથી ગ્લેડસ્ટોને જેવાની લાયકાત નક્કી થાય છે, તો શા સારૂ મારા શામળશા નરસિંહ મહેતાના દીકરા સમાન નહિ ?

ગયા મહા મહિનામાં હું મુંબઈથી અમદાવાદ જતો હતો. શું કામ તે કહેવામાં સાર નથી. ગાડીમાં મારી સાથે એક મારો જૂનો મિત્ર બેઠો હતો. ક્યાં સુધી તો અમે ટોળ ટપ્પાં માર્યા-પાન ચાવ્યાં-જૂની નવી સંભારી હસ્યા. મારો મિત્ર રૂની દલાલી કરતો હતો એટલે લેખાસમાં કેં ઊતરે એવો ન હતો. ધીમે ધીમે આગગાડી-એક સ્ટેશન પાસે આવવા લાગી એટલે મારા મિત્રમાં જાદુઈ ફેરફાર થવા માંડ્યો. બગલાની પાંખ જેવું પહોળા કોરતું ધોતીયું, કડકડતો કસવાળો અંગરખો, કસખી કોરનો દુપટ્ટો, અને લાલ કુસુખી પાઘડી ધીમે ધીમે નીકળ્યાં, અને ગાંડાભાઈના શરીર પર ચઢવા માંડ્યાં.

“ કેમ ગાંડાભાઈ ! સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ તમે પણ—”

“ હા ભાઈ ! આ ગામના શેઠ શામળશાના લગ્ન છે. તેનો હું આડતીઓ એટલે કે છુટકો છે ? ચાલો તમે પણ. ”

“ કાણ હું ! ” અચંપાથી મેં પૂછ્યું. “ હું તો તમારા શેઠને ઝોળખતોએ નથી. તેનું નામ તો આજે સાંભળ્યું. ”

“ તેમાં કે નહિ. શેઠે તો બધાને કહ્યું છે, કે મિત્રમંડળ સહિત આવજો. ચાલો તો ખરા, જરા મોજ આવશે. અમદાવાદમાં એટલું બધું શું કામ છે ? ”

“ના રે ! કામ તો કેં નથી; પણ નકામા પારકે ઘેર—”

“અરે પારકું શું અને પોતાનું શું ભલા માણસ ? ક્યાં લાંબી વાત છે ? આજે સાંજનાં ગોધાં લગ્ન છે. લગ્ન જોઈને સવારે જાણે.”

“ગોધાં લગ્ન” શું હશે તેના વિચારમાં હું હતો એટલામાં સ્ટેશન આવ્યું. અને ગાંડાલાઈને તેડવા માણસો આવ્યા.

“રણછોડલાઈ ! ના મારા સમ ! અમારા શેઠને ખોટું લાગશે.” ગાંડાલાઈએ કહ્યું. આખરે મેં પણ હા કહી અને વગર તોતરે શામળશાહના લગ્નનો લહાવો લેવા ઊતર્યો.

પોટલાં ઉતાર્યા અને અમે સ્ટેશનથી બહાર નીકળ્યા. “આ ગાલ્લી તમારે હાર હોં કે” કહી તેડવા આવનાર માણસે એક નાનું, ઉઘાડું ગાડું દેખાડ્યું. તેમાં ચાર જણ તો બેઠેલા હતા. અમે બે, તેમ જ ગાડીવાળો ક્યે ખૂણે બેસીશું એ મને વિચાર થયો. આખરે અમે સાત જણ ગમે તેમ સીંચાયા. ગાડીવાળાએ હાથમાં પરોણી લઈ, બળદીઆનું પૂંછડું આમળી, “તારો પાળતો મરે”ની શુભાશિષોથી ગાડું હંકાર્યું. સંકડાઈને બેઠા એ તો ઠીક, પણ અવાર નવાર રસ્તાની અવનવી ખુખીઓ આવતાં અમે એક-મેકના ખોળામાં જઈ પડતા, અને નાક પર સરી પડતી પાથડીઓ મહામુશ્કેલીએ સીધી કરતા.

આખરે મહેમાનોને ઉતારવાની વાડી આવી અને અમારી “ગાલ્લી” ઊભી રહી. અમને ત્યાં ઉતારી ગાડીવાળો ચાલ્યો ગયો. એટલે બન્ને હાથમાં પોટલાં લઈ ચારે બાજુએ આવકાર દેનારની વાટ જોતા, કંઈ દિશામાં જવું તેનું નિરાકરણ કરવાની શક્તિ વગર અમે ઊભા. અવાર નવાર વાડીમાંથી ટ્રાઈ અબોટીઉં

પહેરી, તો કોઈ પાઘડી પહેરી, જતું આવતું; પણ કોઈ ઓળખીતું નીકળ્યું જ નહિ.

“ગાંડાભાઈ, આમ તપ ક્યાં સુધી કરવું છે ? મારા તો હાથ રહી ગયા. ચાલો તો ખરા, અંદર.”

“હા, ચાલો” કહી મને નોતરી આણી, માનભંગ થએલા ગાંડા-ભાઈ અને હું વાડીમાં પેઠા. વાડીમાં પેસતાં નીચેના ખંડમાં એક હીંચકા પર છ સાત ગૃહસ્થો હા-હા-હી-હી કરતા બેઠા હતા અને ગાયન ગાતા હતા. ચાર પાંચ જણ ભોંય પર પથારી પાથરી બપોરની નિદ્રાને માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. ત્યાં અમે પોટલાં મૂક્યાં અને કોષક નવરો ખૂણો ખોળવા માંડ્યો. બાબુની નાની ઓરડીમાં પાંચ જણાનો સામાન પડ્યો હતો, ઉપર માળ પર વીશેક ગૃહસ્થો-કોઈ ગંખાં મારતા તો કોઈ ઝોકા ખાતા-પડ્યા હતા. વાડીમાં જાણે કીટલાં ઊભરાતાં હોય તેમ લાગતું. એક માણસ સૂવે એટલી પણ જગ્યા મળતી કંઠણ લાગી.

આખરે અમે પાછા નીચેની ઓરડીમાં આવ્યા. અમે આમ-તેમ ફરતા; પણ કોઈને પૂછવાની પરવા નહોતી:

“ગાંડાભાઈ ! અહીંઆ તો બધા જ મારા જેવા ભાકુતી લાગે છે.”

“હા ભાઈ !”

ગાંડાભાઈ બિચારા શું બોલે ?

“ત્યારે એક કામ કરીએ. આ ઓરડીમાં જ ધામા નાખીએ. બધા જ ભાકુતી છે, એટલે કોઈ પૂછનાર નથી.” કહી મેં એકની પથારી, બીજાની ટ્રંક, ત્રીજાની ઝાંચણી ઝિંચકી એક ખૂણામાં

નાખ્યાં, અને જગ્યા કરી. ચપોચપ બહાર ખેડેલા ગૃહસ્થો આવ્યા અને અમારી હિંમત જોઈ, અમને વધારે હકદાર ધારી રસ્તો કરી આપ્યો. પછી મેં અને ગાંડાભાઈએ મસલત કરી અને પેટની પરોણાગત માટે પણ આ જ કાયદો લગાડવો શરૂ કર્યો. એક જણને પકડ્યો. થોડે દૂર રસોઈની તજવીજ હતી ત્યાં તેને લઈ જવા કહ્યું. સામે કૂવા પર નાહ્યા અને જમવા બેઠા. પચ્ચીશ જમી ગએલાની જગ્યા પર, ઉંકડા ઉંકડા, સારો મળતો ટાઢો ભાત, શી વસ્તુ છે તે ન સમજાય એવી આછી પાણી જેવી દાળ, માથાના વાળ ઊભા થાય એવું તીખું શાક અને ગંધાતા ઘીથી લચપચતો લાડુ ખાઈ અમે પરવાર્યા. પછી ગાંડાભાઈ મને શેઠ પાસે લઈ ગયા.

શામળશા બડા, વૃદ્ધ, કાળા અને ગોળમટોળ ગૃહસ્થ હતા. પરસેવો અને પીઠીના મિશ્રણથી જાણે વાનાંશ દીધું હોય એવા લાગતા. ધરેણાંનાં ગાંસડા ઢાલવી એમની ડોક, હાથ અને કાન શણગારવામાં આવ્યાં હતાં. તેમના મોં પર સુખ દેખાતું હતું. કારણ કે હાથમાં આરસી લઈ તે મૂછો તપાસતા હતા. હમણાં જ હજમ એમની મૂછોને કલપ લગાવી ગયો હતો.

“ઓહો ? કાણ ગાંડો ?—આવની ભાઈ તારી જ ખોટ હતી.”

“ના છ ! એમ તે હોય, હું તો ખરો સ્તો. આ મારા મિત્ર રણછોડભાઈ.”

“પધારો પધારો ! સારા માણસો છે ક્યાં દુનીયામાં ? આ વખતે તો પ્રભુની મહેર છે. ગઈ વખત હું પરણ્યો—આ કીલ્લાની માને—ત્યારે તો ખાર જાણુ પણ નહોતા. એ તો જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ.” જેમ ડોકટર મરી ગએલા દર્દીની વાત કરે તેવી બેદરકારીથી જૂની સ્ત્રીને સંભારતાં શેઠ બોલ્યા.

“ખરી વાત છે શેઠ સાહેબ ! લગ્ન સાંજના છે ?”

“અરે આ સમરથ જોષીને કહીને થાક્યો. દર વખતે આમ ને આમ વાર તે કેટલી !”

સમરથ જોષી ધરડા ધૂવડ જેવા દૂર બેઠા બેઠા દક્ષિણ ગણતા હતા તેમણે જાન્યું જોયું. “શેઠ ? એ તે કે’ મારા હાથમાં છે ? તો પણ, હવે ફરી વખત જોષી લઈશ—આ વખતે ભૂલ થઈ તે થઈ.”

“કુમ રે સમરથ ! આ પાંચમાં વહુ તો આણીએ છીએ. હજી કેટલાં બાકી છે ?”

“હવે યજમાન રાજા એમ બોલીએ નહિ. લલાટે લખ્યા લેખ તે કે’ મિથ્યા થાય ?” જરા હસતાં સમરથ જોષી બોલ્યા.

એટલામાં બહાર સૂરતથી મંગાવેલું “બેંડ” આવ્યું અને અમે કલાકને માટે રજા લીધી.

“ગાંડાલાઈ ! શેઠને કેટલા થયાં ?”

“પચાસ કે ઉપર એક બે—કે’ વધુ નથી. એમના બાપ સાઠ વર્ષે ઘોડે ચઢ્યા હતા.”

હજી શામળશાએ બાપની ખરોખરી કરી નહોતી તો સવાઈ તો ક્યાંથી જ ? પણ હાલની સ્ત્રીને, ન કરે નારાયણ, અને કે’ થાય તો બાપ દાદાની આબરૂના રક્ષણુથે સવાઈ કર્યા વિના આ શેઠ રહે એમ લાગતું નહોતું.

“વહુની શી ઉંમર છે ?” મેં પૂછ્યું.

“હશે પાંચ છ વર્ષની. અહીંના દેશાઈની છોકરી છે. કુંડુબ ધણું ખાનદાન ને આગળ પડતું છે.”

“ એમ, ” કહી હું ચૂપ રહ્યો. વાડીએ આવી અમે કપડાં બદલ્યાં. હું પણ જરા દુપટ્ટો બોપટ્ટો અડાવી શેઠના માનમાં શણગારાયો, અને પાછા અમે હવેલીએ ગયા. ત્યાં વરઘોડાની ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. કાંઈ નાટક કંપનીની હરરાજીમાં ખરીદેલા કટાઈ ગએલી જરીના પહેરવેશમાં શોભતાં વાળંવાળાઓ ગમે તે બહાને વધારેમાં વધારે કાન ફેડે એવો ઘોંઘાટ પેદા કરી, પોતાની હોંશીઆરી દેખાડતા હતા. ખીજી તરફ સ્વદેશી “ ખેંડ ” હતું. આઠ દશ તાસાંવાળા તાનમાં વગાડતા હતા. એ હીજડા એ ત્રણ શરણાઈના તીણા અવાજે ફાવે તે તાલમાં નાચતા હતા. લોકોની ઠઠ તે તરફ વધારે જોઈ મને લાગ્યું, કે આપણો સ્વદેશ પ્રેમ હજી ચુસ્ત છે-આપણું જ સંગીત આપણને ગમે છે. એટલામાં એક પાસે ઉભેલો ગૃહસ્થ બોલ્યો : “ સાબાશ ! શેઠે ઠીક કર્યું. ચાલીશ ગાઉથી તો હીજડા બોલાવ્યા છે. ” સાબાશ ! શેઠની હવેલી આગળ નાના સરખા યોગાનમાં આવી સુરપૂર્ણ હવામાં-દરેક ઘર આગળથી નીકળતી, બદબો મારતી ગંગા-જમનાઓ આગળ પાડોશીના એટલા પર અમે બેઠા. શેઠ કેં ક્રિયા કરતા હોય એમ લાગ્યું, કારણ કે “ બ્રાહ્મણોના થોડી થોડી વારે “ હો-હા-હા ” ના અવાજો આવતા હતા. ધર્મ પ્રમાણે શેઠ લગ્ન કરવા લાયક થઈ ચૂક્યા એટલી ખાત્રી થાય તેટલા માટે પૈસા મળ્યા એટલે ક્રિયા પૂરી થઈ જણાઈ. થોડા ઘણા પુરૂષો હતાં તે બહાર નીકળ્યા અને વરરાજીના ઘોડાને બોલાવ્યો.

ઘોડો મહા મહેનતે જોળી કાઢ્યો હોય એમ લાગતું. સીકંદરના “ બ્યુસેલસ ”, કે નેપોલીઅનના જગમહેર ઘોળા ઘોડાને લાયકાતમાં શરમાવે એવો આ હતો. ડોન કવીજોટના “ રોઝીનાંત ”થી પણ એ ચઢતો લાગ્યો. તેને આંખ એક હતી, અને જીર્ણતાને લીધે

લખડતા હોઠોમાંથી સતત લાળ ટપકતી. તેની ખાંધે સાજ અને પગે ધુધરીઓ હતી; પણ ‘આ પગે મરૂ કે ખીજી પગે મરૂ.’ એવો ધરદો તેની કાઠી અને તેની ઉભા રહેવાની ઢબ પરથી દેખાઈ આવતો. થોડી ઘણી સાખીઓ પણ ખિચારાને પળવતી; છતાં દૃઢતાથી, શાંતીથી, સ્થિરતાથી, શામળાશા જેવાનો ભાર વહેવાના ગર્વમાં જાણે, એક પૂરી દેખાતી આંખ મીચી, તે ઉભો. શેઠ આવ્યા. મોઢામાં પાનનો ડુચો, આંખમાં કાજલના ખિલાડા, ભૂગોળની લગ્યતાવાળું પણ જરીનાં જામા પાઘડીમાં ઝગમગતું શરીર, મોઢા પર ખુંપ અને હાથમાં નાળીએર ? શું સૌંદર્ય ? શી છટા ? પરદેશીઓને કહીએ, કે આવો અને જુઓ-છે તમારે ત્યાં આવો કલાનો આદર્શ ? ગમે તેવા પણ અમે શ્રેષ્ઠ તે શ્રેષ્ઠ.

શેઠ ઓટલાની કાર પર ઉભા-ઘોડાને ઓટલાની કાર પાસે આણ્યો. પણ કાંતો શેઠનું સ્વરૂપ જોઈ કે કાળકા માતાના સ્મરણથી ઘોડો ચમક્યો હોય-કે કાંતો જાનવરની લગ્નની પવિત્ર લાવનાની દૃષ્ટિથી શેઠના કૃત્યને ઠપકા આપી, સુધારાનો હીમાયતી થયો હોય કે કાંતો સંન્યસ્ત અવસ્થામાં રહ્યો હોય શેઠને પણ તેમ સૂચવતો હોય : ગમે તે કારણ હોય, પણ જ્યાં શેઠ ઓટલા પરથી પગ ઉંચકે, કે ઘોડો ડું કરે, ડોકી હલાવે, કે ખાંધ ખંખેરે. શેઠ તો ખિચારા જ્યારે જ્યારે પરણવા જતા ત્યારે જ ફક્ત ઘોડે એસવાનો મહાવરો રાખતા હોવાથી ઘોડાની આ દગલખાણથી ખીને, તરત પગ પાછો ખેંચતા. શેઠે એકવાર-એવાર-સાતવાર મહાન ભગીરથ પ્રયત્ન આ ધરડા ઘોડાને પલાણવા કર્યા; પણ હતા ત્યાંના ત્યાં ! આખરે બે જાણે અશ્વરાજને મોઢા આગળથી આણ્યો, બે જાણે પૃથ્વીની તપાસ રાખવા પીઠ પાછળ ઉભા રહ્યા, અને શેઠને કહ્યું, “ ચાલો શેઠ ! હવે ફીફર તથી.”

લોકો ખંધા એકીટશે જોઈ રહ્યા. અર્જુને મત્સ્ય વીંધ્યું ત્યારે પણ આટલી એકાગ્રતા ક્રુપદના રાજદરબારમાં નહિ દેખાઈ હોય. એકીકર થવાનાં વચનોથી શેઠે હિંમતને બે હાથે પકડી. અરે હા ! પણ બંને હાથમાં તો નાળીએર હતું—શેઠે પગ ઉઠાવ્યો—હંમેશ કરતાં વધારે—અને મૂક્યો અશ્વરાજની વૃદ્ધ પીઠે; પણ જાત ઘોડાની અને તેમાં પુરાણો, પછી પૂછવું શું ? તરત ફરી ગયો, મોહું શેઠ તરફ ક્યું—કાન ઉંચા કર્યા. શેઠ ગભરાયા—જીવ બ્રહ્માંડની લગોલગ જઈ પહોંચ્યો—પાછળ હડયા—હાથ જોડી જીવ ખચાવવા નાળીએર જતું ક્યું. પાછળ હડતાં એકદમ પાંચડી ભીંતમાં અથડાઈ, ખસી આગળ આવી—પડી ગઈ. વરરાજ તાજનજ થયા. લોકોમાં હાહાકાર કે પછી હ-હ-હકાર વ્યાપ્યો. શેઠે ઉંચું જોયું—દયાર્દ્રતાથી લોકો તરફ જોયું—તિરસ્કારથી ઘોડા તરફ જોયું—ગૌરવથી કાચડમાં પડેલી પાંચડી સામું જોયું, ઠપકામાં, મીઠાજમાં આકાશ તરફ ધશ્વર સામું જોયું. કાણુ જાણે શું દેખાયું. પણ એકદમ હોઠ ખેંચાયા અને આખી મેદનીમાં પહોંચે એવો સૂર તેમના ગળામાંથી નીકળ્યો:

“ એ—એ—એ.”

લોકો ખંધા વીંટાઈ વળ્યા. ઘણા ખરાએ મોઢિ રમાલ કે ખેસ દીધો. મને લાગ્યું, કે તે શરમમાં હોવું જોઈએ. શેઠ ક્રમ રહ્યા તે કાંઈ સમજ્યું નહિ. શેઠે રડતે રાગે કહ્યું, કે “ કીલ્લાની બા સાંભરી.” પછી મહા મહેનતે શેઠને ઠીક કર્યા અને ચાર મજબૂત સાજનીઆઓએ ઉંચકી અશ્વરાજ પર બેસાડયા. મને ઘોડાને દેખબુદ્ધિ થઈ હોય એમ લાગ્યું. તેની આંખો ઘડપણના પાખંડથી ભરેલી લાગી.

શેઠને ઘરડે ખભે, નીકળતાં નીકળતાં, વળી એક તલવાર મૂકી

રખે ઘોડા પરથી પડી જાય, કે મ્યાનમાંથી, નીકળી તલવાર વાગે-કે હાથમાંથી નાળીએર સરી જાય; એવી અનેક રીકરમાં વરરાજા કેમે કરીને બેઠા. આખરે બેંડના અવાજથી અને હીજડાના નૃત્યથી, તાલબદ્ધ થઈ વરઘોડો નીકળ્યો.

આખરે અમે વેવાઇને ઘેર આવ્યા. વેવાઇનું ઘર જરા નિચા-ણમાં હતું એટલે ત્યાં જતા પહેલાં ઢોળાવ ઉતરવાનો હતો. તાસાંવાળા તાનમાં, હીજડાઓ ગાનમાં, અને સાજનીઆઓ ગુલતાનમાં ઢોળાવ ઉતર્યા-ઉતર્યા અને પાછા ફર્યા. ઉપર ઢોળાવ શરૂ થાય ત્યાં-કોઈ પર્વત પર શીરસ્તો ઉભો હોય તેમ-શેઠ અને એમનો ઘોડો હમકીને ઉભા હતા. ઘોડો બળવો કરવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ, જાણે તેના મનમાં તે કરવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો હોય તેમ, નિશ્ચલતાથી, એક જ પગ ઢોળાવ પર મૂકી-દુનિયાને દબાવતો શેઠને ગભરાવતો, ઉભો હતો. અરે ઘોડા જમાનાની અસર તારા પર પણ !

બે ચાર જણ દોડી ગયા અને ઘોડાને પકડી બેંચવા માંડ્યો. પણ તે વળી એકનો બે થાય ! શેઠ કહે, કે ઉતરી પડું. લોકો કહે, વળી એમ તે ઉતરાય ? બે ત્રણ જણે લગામ ઝાલી અને એ કે પાછળથી બે ત્રણ સંપાટા ઘોડાને અડાવી દીધા. ઘોડો હિંમત હાર્યો, બળવો કરવાનો ધરાદો છોડ્યો. ત્યાગ વૃત્તિથી-માર ન સહન થવાથી-તેણે ગતિ સ્વીકારી, ડગલાં લીધાં એક, બે, ત્રણ ઉપર શેઠ ગભરાયા-ઢોળાવને લીધે ઘોડાની ડોક પર નમ્યા-ઘોડાના આગલા પગ ધૂંળ્યા-તેણે બેખમદારી છોડી-તેના આગલા બે પગ મરડાયા-વળ્યા અને ગુસ્તાકર્ષણના પ્રભાવે તે સર્યો, નીચે અમે ઉભા હતા ત્યાં એ અને ડોકે વળગેલા શેઠ એમ ઝપાટાબદ્ધ ઉતર્યા-આખરે નીચે અટક્યા. સ્વાર્થી સાજનીઆઓ બેઠા રહ્યા-મદદે દોડતા પહેલાં આ

દૃશ્ય ફરી નહિ જોવા મળે એવા વિચારે તેને હૃદયમાં ઉતાર્યું. આખરે શેઠને ઉંચક્યા, અને હવે વેવાઈતું ધર આવ્યું હતું એટલે પગે જ તે ત્યાં પહોંચ્યા.

વરરાજા પોંખાયા-વહેવાણા રિસાઈ-અને આપણા પુરાણા શિરસ્તાઓ મુજબ વરરાજા ચોરીમાં પધરાયા. નાતું સરખું પાને-તરમાં વીંટાળેલું ઢીમચું હોય તેવી કન્યાને તેના મામા ઉંચકી લાવ્યા અને ચોરી સામે બેસાડી. શ્લોક પર શ્લોક લાણાવા માંડ્યા; દૂર જ્યાં હું ઉભો હતો ત્યાં સમસ્થ જોષી તપેલામાં જોઈ ધડી ગણુતા હતા અને ગમે તે શ્લોકની લીટીઓ ભેગી ફરી શેઠને “સાવધાન” કરતા હતા. મને જોષીની સ્થિતિ વિચિત્ર લાગી. તેમની આંખોમાં કેં જુદું જ તેજ હતું અને તેમની જીભ જરા લથડાતી. મને લાગ્યું, કે જોષી ખુવાએ “વિજ્યા”ની આરાધના કરી હતી. દૂર એક લીલા પાણીનો ભરેલો હોય એવો લોટો જોઈ ખાત્રી થઈ. પ્રસંગની મહત્તાના માનમાં અને મહાદેવને પ્રસન્ન કરવાના સ્તુત્ય હેતુથી, જોષીજી ચકચૂર થયા હતા. મેં પાણીથી ભરેલા તપેલામાં જે તરફ જોષી એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા તે તરફ જોયું. પાણી પર કેં ન હોતું. જોષી જોતાં હતા ખરા-પણ ધડી માંડી જ નહોતી. ભાંગતી ધુનમાં કાલ્પનિક ધડીઓ જ ગણુતા. આખરે જોષીએ થાળી લીધી, વગાડી-વાજાં વગાડ્યાં-શામળશાહ સજોડ થયા. તેમની હોંસ પૂરી પડી.

થોડીવારે જગ્યા થઈ એટલે હું ચોરી પાસે ગયો. કન્યા ઉઘી ગઈ હતી અને તેની મા તેને જોણામાં લઈ બેઠી હતી.

સપ્તપદી, અમારા શાસ્ત્રના કહેવાતા અમરકોલ, જેની મહત્તા પર અમારા લગ્નની પવિત્રતાના છુરબને આણાયા છે તેનો વારસો આવ્યો. મને ધાર્મિક લાગણીઓએ પુનિત કર્યો.

હું તો આઠ વર્ષે પરણ્યો હતો અને ધરવાળી હજુ તેની તેજ હતી; એટલે તે વખતની મારી શી લાગણીઓ હતી તે મને યાદ ન હોતી; મને આજે અનુભવ થયો. પાટલા નીચે હાથ મૂકી-ટેકવી, શેઠ ઉઠ્યા; કન્યા કેમે કરી જાગી જ નહિ. આખરે તેની મા ઉઠી, હાથમાં દીકરીને લીધી—અને શેઠની સાથે ચોરીની આસપાસ ફરી. આખરે પવિત્ર સંપ્રપદી પૂરી થઈ.

લખવાનું હજુ બહુ છે; પણ સ્થલનો અભાવ છે. હું બહાર નીકળ્યો તો જાણે ભીલડીઓ, નીશામાં ગાજો ભાંડતી હોય તેમ, લૂગડાં કે અવાજ કે ચાળા કે શબ્દોની મર્યાદા અને છટા રાખ્યા વિના—દરોજ વહેંત આધું ઓઢી, ડાહી ઠકરાણી ગણુવા ધીમે ધીમે ખોલતી સ્ત્રીઓ ગાંધ રહી હતી. બહુ જોવાની હવે મારામાં અભિલાષા રહી નહોતી. અમે વાડીએ ગયા અને રાતની ગાડીનો વખત થયો એટલે મેં ગાંડાભાંધની રજા લીધી કે “હવે તો હું જઈશ જ”

“પણ, રણછોડભાઈ ! શેઠને મળીને જાઓ. નહિ તો તેમને ખોટું લાગશે કાલે મને વઢશે.”

“ઠીક ભાઈ,” કહી હું પાછો વેવાઈને ત્યાં આવ્યો. શેઠની ભાળ પૂછી તો મને જણાવવામાં આવ્યું, કે માતાના ઓરડામાં વર કન્યા પૂજા કરે છે. લોકો જમણની ખટપટમાં હતા એટલે ઘર સુતું લાગતું, હું દેખાડેલા ઓરડા તરફ ગયો અને ત્યાં જઈ જોયું અને ઉભો.

ભીંતને રંગી, માતા કરી, તેની પૂજા કરવા અને ભટતું તરભાણું ભરવા, ચોખા અને ઘઉંના ઢગલા મારેલા હતા. સામે શેઠ અને નવાં શેઠાણી—અત્યારે જાગતાં હતાં—એકાં હતાં; ગોર કે લેવા બહાર ગયા હોય એમ દેખાયું.

હું અંદર પેસવા જતો હતો અને ઠમક્યો—મર્યાદાનો બાધ આવ્યો. શેઠ સંવનન (snooring) કરતા હતા. ધીમે ધીમે છ વર્ષની કોડીલી કન્યાનો ઘૂમટો તાણતા હતા. હું જોઈ રહ્યો. કાણ કહે છે કે આપણે ત્યાં સંવનન નથી? હું તો ચિત્રવત્ થઈ ઉભો—જોયાં જ થઈ. શેઠ ઘૂમટો કાઢ્યો ને તેમની ઝીણી, ઘરડી આંખે કટાક્ષ માર્યું. શેઠ ધીમે રહી શેઠાણીની હડપચીને અડકવા ગયા. તેણે કહ્યું; “ના—હી,” અને જરા આઘી ખસી ગઈ, શેઠ જરા પાસે ગયા, શેઠાણીએ ધમકી દીધી; “બાને બોલાવીશ.” શેઠ હિંમત હાર્યા નહિ—“હવે બેસની” કહી હાથ લંબાવ્યો, શેઠાણીને ગલીપચી કરી. શેઠાણીનો તીણો ઘાટો ગાંજી ઉઠ્યો.

“ઓ બા ! બા ! આ ડોસો મને મારે છે.”

*

*

*

શું કહું? મેં—રણછોડે રણ છોડ્યું; હું મૂંગે મોઢે નાઠો. જતાં જતાં બેરાંગોનો બેસી ગએલો પણુ દૂર સંલખાતો સ્વર આવ્યો.

“એ વર નહિ પરણે, નહિ પરણે.”

“અમે છૂટ્યા રે છૂટ્યા.”

બુલબુલ

શ્રી. કેશવ હ. શેઠ

ગામને સીમાડે સ્થનું ખેતર હતું. આજ તેણે પોતાના દિલોબન દોસ્ત જગુને ઉંધિયું ખાવા ન્હોતર્યો હતો.

સીમની સ્વચ્છ ને સુગન્ધવાહી હવા, સીમની શાન્તિ, સીમનો લીલોતરીપૂર્ણ નિલમલીલો પ્રદેશ અને પ્રકૃતિદેવીનું પરમ આહ્વાદક સૌન્દર્ય; એ સૌનો મિઠોમધુરો આનન્દ માણતા બન્ને મિત્રો, ડાઠાની ચટણી સાથે ગરમાગરમ ઉંધિયાનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા હતાં.

પ્રહરેક વીત્યા પછી જગુ ઘેર જવા ઉઠ્યો, ત્યારે સ્થએ કહ્યુંઃ
'ગૂંગળાવી મારતા ઘરતા વાતાવરણ કરતાં અહીં જ ખેસતી; ઘેર જમને જ્ઞાં મોતી પરોવવાં છે?'

‘મોતી નથી પરોવવાં.....’ જગુએ જરા માથું ખંજ-
વાળતા કહ્યું,

‘ત્યારે ?’

‘ત્યારે શું વળી ? હમણાં સંધ્યાકાળ થશે; તને તો મોતી
પરોવવાનું સૂઝે છે ! ભડિયારખાનાને તો ભૂલી જ ન્ય છે ! રૂચિ
પ્રમાણે ખાઈ લખશું, બે એંઠાં વાસણ પડ્યાં હશે તે અજવાળી
દેશું; હજી તો સવારનું ભીનું ધોતર પડ્યું છે તે ધોવું છે; એમ
કરતાં સૂવાનો વખત થશે. પથારી પણ હાથે જ પાથરવાની છે !
ખોટી ન કર. મારે જવું જ જોઈએ.’

‘જગુ, બેસે તો એક વાત પૂછું.’ રઘુના મુખ પર ગંભીરતા
છવાઈ. જગુ બેઠો. રઘુએ ‘વાત’ કહી: ‘જો, તું વહુવાળો થઈ ન્ય—
સાંભળતાં જ જગુ જેમ દાઝતો હોય તેમ ઉઠ્યો.’

‘વહુ ? દુનિયામાં તારા જેવો અકુલનો દુશ્મન કોઈ હશે ?
સ્ત્રીનું નામ શું કામ સાંભળાવ્યું ? મ્હારે ઉપવાસ કરવો પડશે.’

‘લગ્નને દિવસે ઉપવાસ કરવો જ પડે છે !’

‘હવે લૂલીની લગામને કાણુમાં રાખવી છે કે લવારો જ કરીશ ?
આજ વળી તને લગ્નની લગ્નની ક્યાંથી લાગી ?’

‘કે’ દહાડાનો પૃથ્વીની તક શોધતો’ તો—’

‘પણ મારે નથી પરણવું—અસ નથી જ પરણવાનો. મારા
ઘરમાં સ્ત્રીનાં પગલાં નહિ જોઈએ.’

‘પણ એ તો કહે, સ્ત્રીજાતિ પર આટલો બધો અણગમો
શાથી થયો છે ?’

જગુ ખત્રીસે દાંત દેખાય એવું ખડખડાટ હસ્યો. તેણે તો ડાઘથી કહ્યું: ‘દમયંતીની ખાતર નળરાજ ‘બાહુક’ થયો, દ્રૌપદીની ખાતર પાંડવોના પ્રાણ કંઠે આવ્યા, સીતાની ખાતર રામ રોયા ને કૈકેયીના વચનની મોકાણે દશરથે પ્રાણ ખોયા ! બોલ, શું સમજીને સ્ત્રી-જાતિને છાપરે ચડાવે છે ! સ્ત્રી એટલે જ કલેશકંકાસનો અવતાર ! માટે તું તારું કામ કર. આજ પછી મારી આગળ જો ફરી આવી વાત કહાડી, તો આપણે દોસ્ત મરીને દુશ્મન થવાના.’

‘ નથી સમજી શકતો કે સ્ત્રી જાતિને તું દુશ્મન રૂપે કેમ દેખે છે ! જગુ, દમયંતી વગેરે દેવીઓ વિષે તું એક તરફી મત આંધી બેઠો છે. એમનાં આખરી પરિણામ જાણવા સુધી બુદ્ધિને તેં તસ્દી આપી લાગતી નથી. જગતમાં જો સ્ત્રી એક ખીન જરૂરી અથવા તું કહે છે એવી અપશુકનીઆળ ચીજ હોત, તો ઈશ્વર એને સર્જત જ શું કરવા ? સ્ત્રી જાતિ જ ન હત, તો તું ને હું પણ ક્યાંથી હત ? જરા સમજીને વાત કર; ઈશ્વરનો ગુન-હેંગાર ન થા. ’

‘ ત્યારે ઈશ્વર...! એ વળી કંઈ જાતનું પ્રાણી છે ! ’ જગુ તિરસ્કારથી હસ્યો અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે નાસ્તિકતા દર્શાવનાર જગુને, સ્ત્રુ કાંધક ઠપકા દેવા જતો હતો એવામાં પાસેના ખેતરમાંથી કારમી ચીસ સંભળાઈ. બન્નેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું.

‘ સ્ત્રુ ! ’ જગુ બોલ્યો: ‘ કાંધક ચુડેલ જેવી નિર્દય બાઈ બિચારી છોકરીની બોરડી ઝૂડી રહી છે...’

‘ આપણે એને છોડાવવી જોઈએ ’ સ્ત્રુ દયા ભાવે બોલ્યો.

‘ આપણે ! શા માટે ? ત્યારે ઈશ્વર ક્યાં ગયો ? એ શું નિર્દય છે કે આવું સાંખી રહે છે ! ’ જગુએ આખાદ ટાણો વગાવ્યો.

‘ દીખાતો વખત નથી. જલ્દી હા. ’

બન્ને જણ દોડ્યા. પેલી બાઈનું ધ્યાન છોડીને મણની છ પાંચશેરીઓ કરવામાં રોકાયેલું હોવાથી તેણે જંગુ-રંધુને જોયા નહિ. ત્યાં પછવાડેથી આવતાવેંત જ જંગુએ એ નિર્દય બાઈના બરડા પર લોખંડી મુક્રો એવો લગાવ્યો કે બાઈ ત્યાંથી મુઠીઓ વાળીને નાડી; અને માર્થી અધમુઠ થઈ ગયેલી છોડરી અચેતન અવસ્થામાં પડી રહી.

*

*

*

‘એ શંખણી ત્હારી શી સગી થાય?’ શુદ્ધિમાં આવેલી બાલાને જંગુએ પૂછ્યું.

‘સાવકી મા.’ : બાલા રોતલ અવાજે બોલી.

‘શા વાંકે તને અધમુઠ કરી નાખી?’

‘મા બાપ મરી ગયાં એ વાંક...’ બોલતાં બોલતાં બાલાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એની આંખમાંથી આંસુ ઉભરાયાં. જંગુ તેની અડોઅડ આવ્યો અને બોલ્યો : ‘તું રો ના; એ ચાંપલી હવે તારું નામ સરખું નહિ લે. બોલ, શાથી તને આટલી બધી ઝુડી નાખી?’ માર્થી પડેલા સોળ સામે, દયાભીનો દષ્ટિપાત કરતા જંગુના મુખ પર ગંભીરતા છવાઈ રહી.

‘ભાથુ આપવા આવતાં જરા વાર થઈ...શું કરે, મરે? વીંછી કરડ્યો, તેથી વાર થઈ...’ બાળાનો હુમો હજુ શમ્યો નહોતો. તે રોઈ પડી.

‘જંગુ ત્હારે ઘેર જવાનું હવે મોકું નથી થતું?’ અત્યાર સુધી જંગુની સૂક્ષ્મ લાગણીને બારીક નજરે નિહાળતા રંધુએ મિઠો ટાણો ફેંક્યો.

જગુ બત્રીસે દાંત દેખાય એવું ખડખડાટ હસ્યો. તેણે તોછ-
ડામ્મથી કહ્યું: ‘દમયંતીની ખાતર નળરાજ ‘બાહુક’ થયો, દ્રૌપદીની
ખાતર પાંડવોના પ્રાણ ક’ઠે આવ્યા, સીતાની ખાતર રામ રોયા ને
કૈકયીના વચનની મોકાણે દશરથે પ્રાણ ખોયા ! બોલ, શું સમજીને સ્ત્રી-
જાતિને છાપરે ચડાવે છે ! સ્ત્રી એટલે જ કલેશકંકાસનો અવતાર ! માટે
તું તારું કામ કર. આજ પછી મારી આગળ જો ફરી આવી વાત
કહાડી, તો આપણે દોસ્ત મટીને દુશ્મન થવાના.’

‘ નથી સમજી શકતો કે સ્ત્રી જાતિને તું દુશ્મન રૂપે કેમ
દેખે છે ! જગુ, દમયંતી વગેરે દેવીઓ વિષે તું એક તરફી મત
બાંધી બેઠો છે. એમનાં આખરી પરિણામ જાણવા સુધી બુદ્ધિને
તેં તસ્દી આપી લાગતી નથી. જગતમાં જો સ્ત્રી એક ખીન જરૂરી
અથવા તું કહે છે એવી અપશુકનીઆળ ચીજ હોત, તો ઈશ્વર
એને સર્જત જ શું કરવા ? સ્ત્રી જાતિ જ ન હત, તો તું ને હું
પણ કયાંથી હત ? જરા સમજીને વાત કર; ઈશ્વરનો ગુનહેગાર ન થા. ’

‘ તહારો ઈશ્વર...! એ વળી કંઈ જાતનું પ્રાણી છે ! ’ જગુ
તિરસ્કારથી હસ્યો અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે નાસ્તિકતા દર્શાવનાર
જગુને, રઘુ કાંઈક ઠપકા દેવા જતો હતો એવામાં પાસેના ખેતરમાંથી
કારમી ચીસ સંભળાઈ. બન્નેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું.

‘ રઘુ ! ’ જગુ બોલ્યો: ‘ કાંઈક ચુકેલ જેવી નિર્દય બાઈ
બિચારી છોકરીની બોરડી ઝૂડી રહી છે...’

‘ આપણે એને છોડાવવી જોઈએ ’ રઘુ દયા લાવે બોલ્યો.

‘ આપણે ! શા માટે ? તહારો ઈશ્વર ક્યાં ગયો ? એ શું
નિર્દય છે કે આવું સાંખી રહે છે ! ’ જગુએ આખા દાણો લગાવ્યો.

‘ દીખતો વખત નથી. જલ્દી હા. ’

અન્ને જાણ દોડ્યા. પેલી બાઈનું ધ્યાન છોડીને મગની છ પાંચશેરીઓ કરવામાં રોકાયેલું હોવાથી તેણે જગુ-રંધુને જોયા નહિ. ત્યાં પછવાડેથી આવતાવેંત જ જગુએ એ નિર્દય બાઈના ખરડા પર લોખંડી મુક્યો એવો લગાવ્યો કે બાઈ ત્યાંથી મુકીઓ વાળીને નાહી; અને માર્થી અધમુઠ થઈ ગયેલી છોડરી અચેતન અવસ્થામાં પડી રહી.

*

*

*

‘એ શંખણી ત્હારી શી સગી થાય?’ શુદ્ધિમાં આવેલી બાલાને જગુએ પૂછ્યું.

‘સાવડી મા.’ : બાલા રોતલ અવાજે બોલી.

‘શા વાંકે તને અધમુઠ કરી નાખી?’

‘મા બાપ ભરી ગયાં એ વાંક...’ બોલતાં બોલતાં બાલાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એની આંખમાંથી આંસુ ઉભરાયાં. જગુ તેની અડોઅડ આવ્યો અને બોલ્યો : ‘તું રો ના; એ ચાંપલી હવે તારું નામ સરખું નહિ લે. બોલ, શાથી તને આટલી બધી ઝુડી નાખી?’ માર્થી પડેલા સોળ સામે, દયાભીનો દ્રષ્ટિપાત કરતા જગુના મુખ પર ગંભીરતા છવાઈ રહી.

‘ભાઈ આપવા આવતાં જરા વાર થઈ...શું કંઈ, મરું? વીંછી કરડ્યો, તેથી વાર થઈ...’ બાળાનો હુમો હલ્લુ શરૂ થયો નહોતો. તે રોઈ પડી.

‘જગુ ત્હારે ઘેર જવાનું હવે મોડું નથી થતું?’ અત્યાર સુધી જગુની સદ્મ લાગણીને બારીક નજરે નિહાળતા રંધુએ મિક્કો ટાણો કોક્યો.

‘છોકરી ! કહેતી હોય તો મૂકવા આવું, ને જઈ શકે તો એકલી જન. ચાલ, રધુ’ બાલાને વિદાય આપીને જગુ ઘેર જવા ઉઠ્યો.

બાલાની છાતી ધડકવા લાગી. કાંઈક દયા, કાંઈક રાહત, કાંઈક આશ્વાસન યાચતી તેની કીકી જગુ તરફ ખેંચાયલી રહી. જગુ અકથ્ય ભાવે તેને જોઈ રહ્યો. બાલાએ અનંત આકાશ ભણી નજર ફેંકી.

‘ઉંચે શું જુએ છે. છોકરી ?’

‘એક અસહાય જીવને રાહત દેનાર ક્યાંય હશે કોઈ ? એ શોધું છું : પાછું એ જ ઘર ને એ જ મા ! ક્યાં જઈ ! શું કરું ! ધશ્વર ! દીનાનાથ !’ નિઃશ્વાસ નાખતી બાળા જમીનપર પટકાઈ પડી. જગુ અને રધુ વિલક્ષણ લાગણી અનુભવતા એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા.

‘ધશ્વર, પ્રભુ, દીનાનાથ એ બધાં એક જ ભગવાનનાં નામ છે. જગુ !’ રધુએ પાછી ચર્ચાસ્પદ વાત છેડી.

‘અને તું જોઈ રહ્યો છે કે એ અવતાર વિનાતા અદ્ધર પ્રાણીનું નામ લેનાર કેવાં રીબાઈ રીબાઈને વગર મોતે મરી જાય છે !’

‘ભૂલે છે; ધશ્વરના નામસ્મરણે જ આ છોકરી તેની શંખણી માના વધુ મારથી બચી ગઈ...’

‘એટલે તું કહેવા શું માગે છે ?’ જગુના મગજનો પારો ચડવા લાગ્યો : ‘તારી દુનિયામાં ધશ્વર જેવું કોઈ જનનપર જીવતું હોય તો એક કામ કર; કેટલીયે વાર મારી સ્થિતિને સારી ને સમૃદ્ધ કરવા સારું તારા ધશ્વરને મેં પ્રાર્થનાઓ કરી હતી. તે તેને કાને પહોંચી છે કે નહિ, પ્રાર્થનાઓ તેણે ન જ સાંભળી હોય તો મનના મનોરથની

ફળપ્રાપ્તિ માટે ત્હારા એ ઇશ્વરને નામે કરેલી બાધા આખડીઓ પાછળ ખર્ચાયેલા પૈસા મને એની પાસેથી પાછા મેળવી આપ. બાકી બાલી ઇશ્વર-ઇશ્વર કરીને માથું ન પકવતો. મારે એની સાથે કશું જ સ્નાનસ્પર્શક નથી-એમ તને લાખવાર કહી દીધું છે ત્હોય જ્યારે ને ત્યારે ‘ઇશ્વર’ની લવરીએ ચડે છે !’

બાલા શુદ્ધિમાં આવતી હતી. તેણે જગુનો નાસ્તિકવાદ સાંભળ્યો. ભરદ્વારિયે દૂખતો માણસ તરણાને વળગીનેય તરવા ચ્હાય તેવી હાલત ભોગવતી બાલાતું ડામાડોળ મન. વધુ વ્યાકુળ બન્યું. હતાશ, અસહાય, નિરાધાર, છોકરીને જીવતર સાવ અકાંચ લાગ્યું. અને તેમાં વળી ઇશ્વરની દયાળુતા વિષેની રહીસહી આસ્થાના અવશેષ જગુના સંભાષણથી નષ્ટ થતા હોય એમ તેના ગરીબ મુખારવિંદપરથી લાગતું હતું. બાલાને આવી અકારી જાંદગી કરતાં મોત બાણે મીઠું લાગતું હોય એમ, તેણે હળવે રહીને જગુના ગજવામાં હાથ નાખ્યો અને અંદરથી ડોકાજી કરતો ચપ્પુ કહાડી લીધો.

‘ઠીક ત્યારે; ત્હારા વતી ભગવાનને ભલામણ કરવા હવે રજા લઉં ?’ રધુએ જગુને અહીં એકલો જ રાખવાની યુક્તિ રચી.

‘અને છોકરી, તું ત્હારે ઘેર જા.’ કહીને જગુ પણ બેઠ્યો. રધુ એનાથી છૂટો પડી, પોતાને રસ્તે વળ્યો, જગુ થોડીકવાર ઉભો હતો ત્યાં જ થોભ્યો. વળી પાછો ધીમે પગલે ચાલવા લાગ્યો. થોડેક ગયા પછી, તીરછી આંખે, પૂઠ ફેરવીને તેણે બાલા સામે જોયું. અને ઓહ ! બાલા, જગુના ચપ્પુ વડે આપઘાત કરવાની અણીપર હતી ! જેતાં જ જગુ ગભરાયો, તે બાળા પાસે દોડી ગયો, એના હાથમાંથી ચપ્પુ ખેંચી લીધું ને ખરાડી ઉઠ્યો : ‘મારા ચપ્પુથી ખૂન કરીને મને જ ખૂની ઠરાવવો છે ? ગજવામાંથી કંઈ વખતે કહાડી લીધું તું ?’

‘તમે પેલા ભાઈ સાથે વાત કરતાં તાને, તે વખતે.’

‘તે તું મરી જવાનું કેમ પસંદ કરે છે?’

‘ત્યારે બીજું શું કરું?’ જગતમાં મા ન હોય, બાપ ન હોય, સાવકી માને પનારે પડી, રીબાઈ રીબાઈને મરવાનું હોય, તમ સરખા દયાળુ જીવ પણ સુખશાંતિનો રસ્તો ન બતાવે ને ભગવાન જે ખરેખાર હોય જ નહિ, તો પછી...’ વાક્ય પૂરું ન થયું. બાલા ડૂસકે ડૂસકે રોવા લાગી. એની આંસુધારે જગુની નારિતકતા કાંઈક ધોવાવા લાગી. તેણે બાલાના મૂલાયમ લલાટ પર ઉડતી અલકલટને કીકાક કરી. તેના રક્ષપ્રદેશે માયાળુ હાથ ફેરવ્યો, અને એ બધું થયું કેવળ નિર્દોષ-નિર્વિકારી ભાવે; ફક્ત મનુષ્યસ્વભાવસર્જિત દિલની દાનાઈ ને દયાળુ લાગણીથી જ દોરવાઈને:

‘તું અમથી અકળાય છે. આ જગુની હયાતિ હશે ત્યાં સુધી તારો ટ્રાઈ વાળ સરખો વાંકો નથી કરવાનું. જાની રહી જા; બોલ, શું નામ લહારું?’

‘જસુ.’ જસુએ જગુ પ્રત્યે આશાભરી નજર કરી. અને તે વખતે, માથાપર જાયનો શીજો શેરડો પાડતા સુગન્ધવાહી બોર-સલીના વૃક્ષ ઉપરથી એ બંદુલકૂલ ખર્ચા: એક જસુના બોળામાં; બીજું જસુના બોળામાં.

*

*

*

‘જો ત્યારે, જસુ ! ઘેર જવાનું મારે મોહું ચાય છે અને તું અહીં ક્યાં સુધી બેસી રહીશ?’

‘જગુભાઈ, મને આશરો ન આપો?’ જસુ જગુના અંગ પર ઝૂકતી વેલ પેડે ઝૂકી પડી.

‘આશરો ? હું આપું ?’ હળવેકથી જસુને ધ્રુટી કરતાં જગુ બોલ્યો : ‘મારી એવી સ્થિતિ નથી. પણ ચાલ, તને હોરે ત્યાં સહીસલામત મૂકી આવું; ફરી એ શંખણી તને સ્વપ્નેય ન સતાવે એવી ગોઠવણ કરી આપું.’

જસુ લથડતે ચરણે ઉઠી. બન્નેએ ખેતર વટાવી, જસુના ઘરની ફેડી લીધી. થોડક સુધી ઉભયનાં હૃદયે જે અકથ્ય-મુદ્દભાવ ઉભરાતા હતા, તે એકબીજાથી અણુઉકળ્યા જ રહ્યા. જસુ અંતરની આશાને ઉકલવા જતી હતી, તેવામાં સામેથી ગામનો મુખી, ઉતાવળા પગલે આવતો જણાયો.

‘અલ્યા જગુ !’ મુખીએ લગોલગ આવીને રાડ પાડી. બન્ને જણ ત્યાં જ થંભી ગયાં. મુખીએ સત્તા ચલાવી : ‘કહે છે કે તું કેાઈ બદમાશ છોકરીની સોબતે ચડ્યો છે !’ અને મુખીએ તેની કાતીલ ઝીઝીથી જસુ સામે જોયું. ભોળી મૃગલી સરખી જસુ ભડકી ઉઠી. તે જસુની છાતીએ નત મસ્તક નાખી, લપ્પાઈ ગઈ.

‘મુખીસાબ !’ જગુનો આવેશ જોવા જેવો હતો : ‘આવી બેઅદબ બાંતમી આપનાર ક્યું ભૂત છે ?’

‘ભૂત નથી; જીવતી-જાગતી એક બાઈ છે. કહ્યું કે ગઈ કાલે ગામમાં જે ચોરી થઈ’તી, તેમાં તારી સાથેની આ છોકરીના પણ પકડો હાથ હતો. મારે એ વિષે ચાંપતી ચોકસાઈ કરવી પડશે.’

સાંભળીને જગુ ડઘાઈ ગયો. ‘જસુ પર આવું આળ !’

જગુને વિચારમાં પડેલો જોઈ મુખી વધારે વહેંચાયો. તેણે જસુનો કબજો દેવા ફરી રાડ પાડી. ત્યારે ધીરા શ્વાસે જસુએ જગુના હૃદયને સંભળાવ્યું :

‘કહો ને, કે એ તો મારી વહુ થાય !’

અને જગુએ કશા પણ વિચાર વગર એજ પ્રેરણાનો પડથો પાડ્યો:

‘મુખીસાળ ! મે’રખાની કરી તમારી તલ્વારને મ્યાનમાં રાખો તો સારું. નથી જાણતા ? એ તો મારી વહુ થાય !’

મુખી ઝંખવાણો પડ્યો.

‘તમને કાળહૂત જેવા દેખીને બાપડી બહી મરી ! અમે જેતરમાંથી આવીએ છીએ. તમે જે છોકરી વિષે કહો છો એવું તો કાઠક પે...લે દીએ અમને મળ્યું હતું.’ જગુએ દૂરદૂર અંગુલિનિર્દેશ કરતાં ‘તોપ’ છોડી.

‘ડીક છે; આ છોકરી તારી વહુ જ છે કે તું જુહું બોલે છે તેની ખાતરી કરવી પડશે; હમણાં તમે જાવ, મહારે એ દીંગાની આસપાસથી બદમાશ છોકરીને શોધી કહાડવી પડશે.’

કર્મચંડાળણી સાવકી માનાં જ કારસ્થાન હોવાં જોઈએ. પોતાના રખાત મુખીને લંબેરીને તેણે જ દમદાટી દેવા અહીં તેને મોકલેલો હોવો જોઈએ એમ જગુને લાગ્યું. બન્ને મુખીના પંજામાંથી ધૂટયાં ખરાં; પણ જગુનો ચહેરો લેવાઈ ગયેલો લાગતો હતો.

‘તમને શા વિચાર થાય છે ?’ જસુએ ચાલતાં ચાલતાં પ્રશ્ન્યું.

‘તારા કપાળના ! ચેલી છોકરી ! હું તો હવે પૂરો ફસાયો. મારે તો વહુ છે જ નહિ; મુખી આવીને તજવીજ કરશે તો પૂરી કમળખતી ! તેં તો ‘લેને ગઈ પૂત ઝોર ખો આઈ કસમ’ જેવું કરાવ્યું ! બોલ હવે, શું કરવું મહારે ?’

‘જગુભાઈ, તમે જરાય આકળા ન થાવ; તમારે પગે પડું. જુઓ, એક રસ્તો જડે છે...’

‘ભરી મરતી; ક્યારની કહેતી કાં નથી?’

‘સાંભળો ભરી મરં છું.’ જસુએ જરાક લાડથી ને લહેરથી વાત કરવા માંડી : ‘જુઓ, મુખી ખાતરી કરવા આવે, ત્યાં સુધી તમારે ત્યાં હું પડી રહું, તો પછી ‘કમખખતી’ ન થાય ને?’

જગુને આ વાત ગળે ઉતરી. તે બોલ્યો : ‘એ તો ઠીક પણ હું ખરેખર વર નહિ, ને તું મારી ખરેખરી વહુ નહિ. સમજી ? આજી વળગી પડવાની યાત કરે તે નહિ ચાલે.’

‘ભૂખથી આંખે એવા અન્ધારાં આવે છે ! જલ્દી તમારે ત્યાં લઈ જાઓની.’ જગુની શરતને ગળી જતાં જસુ બોલી.

*

*

*

‘આ તે ઘર કે ધંધોલિયું !’ એકલવાયા જગુના ઘરમાં પગ મૂકતાં જ જસુ મનોમન બખડી. તેણે જોયું કે એક ખૂણે ચૂંચીની કિટલી ને કપ-રૂંઢી અજવાળવાનાં પડ્યાં હતાં; વાસીદું તો વાળેજ કાણુ ? વાસણ કાળાં ઠીકરા જેવાં ! આખું ઘર જાણે રખડતી ચીજોનું પ્રદર્શન ! જોયે જુએ તો જાળાં ? નજર નાખે ત્યાં નરી અવ્યવસ્થા ! સુધડતા કે સ્વચ્છતાનું નામોનિશાન ન મળે.

જસુ માટે, જગુ પોતાના પાડોસી મિત્રને ત્યાંથી કપડાં બદલવાનાં લઈ આવ્યો, તે જસુએ પહેર્યાં અને જગુ-નજેથી પાણી ભરીને ઘરમાં આવ્યો, ત્યાં એણે જોયું કે સાદા વસ્ત્રોમાં લપેટાયલી જસુ-વડે ઘરમાં જાણે દીવા જેવું આકર્ષમાલ થઈ રહ્યું છે ! જસુએ પાણી વડે હાથ મ્હોં ધોયાં. તે ઠીકઠાક થઈ. જગુએ રાંધણીનો ખંડ ઉઘાડી આપ્યો. અંદર જે કાંઈ નાસ્તા પાણી હતાં તેમાંથી

ખન્નેએ કોઠાને ઠંડો પાડ્યો : પણ એ બધું યંત્રવત; અળોલપણે :
એક બીજા વચ્ચે નહિ વાત કે નહિ ચિત્ત !

‘આમ આવ, જસુ !’ ધંધોલિયા સરખા ધરને મનોહર
મંદિર જેવું બનાવવાના કામે મંડી પડેલી જસુને, જગુએ ખહારી
આગળ બોલાવી. ઝાડુ વાળતી જસુ જગુ પાસે ગઇ. જગુએ
આંગળી ચીંધીને કહ્યું :

‘સ્થામે દેખાય છે ને, એ મારા દોસ્તનું ઘર, તહારે જે કંઈ
જોઈતું હોય, કે કંઈ કામ હોય તો ત્યાં જવું.’ અને જસુએ
ચળકતી કીકી જગુ પર નાખી. જગુને એ કમનીય કીકીનાં કામણ
થયાં હશે ? મુદ્દલ નહિ.

ખન્ને મોડી રાતે સૂતાં. પોતાનો એકનો એક ખાટલો જસુને
સ્વાધીન : ખાટલા પરનાં ગાદલાં ને ઝોઢવાનો હુસો પણ જસુ
માટે : અને પોતે આંગણાને અઢેલીને પડ્યો ફાટી તૂટી ચડાઇ પર.

જસુની ઉંઘ આજ અલોપ થઇ હતી. તે વારંવાર ઉઠીને
ખાટલામાં ખેસતી. છોક આઘે ભર ઉંઘમાં પડેલા જગુને તીરછી
નજરે જોઇ લેતી. અંધર પર અંગૂલિ ટેકવી, અને ખુદ્દી ખહારી વાટે
દૂર દૂર દષ્ટિપાત કરતી વિચારતી : ‘કેટલો ભલો ! જગુ કેવો પર-
ગજુ ! મને એ કેટલો બધો બહાલો લાગે છે !’ જસુનાં વિચાર-
મગ્ન પોપચાં આકાશગમ વળ્યાં. તે બખડી : ‘ત્યારે હવે હું
સુખી થઇ ?’ વળી નિઃશ્વાસ નાખતાં બોલી : ‘જગુ તો કહે છે કે
આપણે તો અમથાં અમથાં વરવાહુ ! એા ભગવાન !’ પણ તરત જ
એક નવીન તરંગે તેને સહજ સતેજ કીધી : ‘આખું જગત
અમથું અમથું નથી શું ? જગુ ! જગુ ! તેં તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં
તો એવું નહિ કહ્યું હોય ?’

—અને આવી મિઠી મૂંઝવણમાં જસુની રાત વીતી.

*

*

*

ખીન્ન દિવસનો ઉઘડતો પહોરોડ ! ન્હાધ ધોધ, પરવારી, રહા બનાવ્યા પછી જસુએ જગુને જગાડ્યોઃ “કેવું એ ગુલાખી પ્રભાત !

જગુએ આંખો ચોળતાં જોયું; આજ એની સુદામાની મૂંપડીમાં સ્વર્ગનાં સુન્દર અજવાળાં લીંપાધ રહ્યાં છે. જન્મારામાં પહેલી જ વાર તેણે ધરતી અજબ સુધડતા જોધ; જીંદગીભરમાં પહેલી જ વાર એક અણુવીધાયલી રૂપયૌવનાને તેણે નયણાં ભરીભરીને નિરખી. એને લાગ્યું કે જસુ એટલે જાણે સૌન્દર્યનો, સરળતાનો, સદ્ગુણનો, ચિત્તને એકદમ આકર્ષી લેતો નદુર્ઘ અવતાર !

તે ઉઠ્યો. ખારીએ ગયો. જસુએ દાતણ ને પાણીનો લોટા હાજર કીધાં. જગુ દાતણ કરી રહ્યો. તરત મ્હેં લહોવાનો રમાલ લધ જસુ ખડી જ હતી ! દાતણ કરીને તેણે સૌથી પહે...લ્હુ જસુનું મ્હેં જોયું અને એ મનોમુગ્ધકર મુખારવિંદ ! મીટ માંડ્યા સિવાય ફેટલીએ ક્ષણો પર્યંત જગુ તેને અનિમિષ આંખે જોધ જ રહ્યો. એ ‘જોવું’ જસુને મન મિકું લાગતું.

‘ચાલોની; રહા ઠંઠા પડી જાય છે !’ જસુ પોતાના મુલાયમ હસ્તે જગુના હાથે વળગી તેને ખિજાના પાસે લધ ચાલી. જગુના અન્તરમાં કોઇ અગમ્ય યુદ્ધ જામવા માંડ્યું હતું. એના હૃદયમાંથી અજબ ‘શીલાજીત’ ઝરવા માંડ્યો હતો. પણ સ્ત્રીજાતિનો અનાદર કરનાર એ જડસા જેવા જગુને જસુનું લોહયુગ્મક ધારી અસર કરી શક્યું હોય એમ હજી નહોતું લાગતું.

રહા પીવાધ રહ્યો. જસુએ સોપારીની કાતળીવાળી તાસક જગુ

સામે ધરી. ‘આ વિધિ ! આ વ્યવસ્થા ! આ વિવેક !’ જગુ એક ‘નવા મનુષ્ય’ના સહવાસથી ડગલે ને પગલે કાંધક નવું નવું અનુભવી રહ્યો. તેણે સોપારી લેતાં લેતાં કહ્યું :

‘જસુ ! તું આવા સુંદર રીતે વાળ હોળતાં ક્યાંથી શીખી !’ અને કટિપ્રદેશ સુધી પહોંચતી જસુની રેશમ સરખી સુંવાળી-શ્યામ અલકલટોને હાથમાં લઈ તે રમાડવા લાગ્યો.

‘કહેતા હો તો તમારીયે ગુચ્છી એવી ફક્કડ બનાવું—એવી બનાવું...’

જગુ ક્ષણભર થોભ્યો. વિચારમાં પડ્યો, અને તંદ્રામાંથી સ્વસ્થ થતો હોય એમ એકદમ ઉછળ્યો: ‘ચાલ ત્યારે, માથામાં તેલ નાખ જોઈ.’

—અને સ્મિતભર્યા મુખડે જસુ એના વાળ હોળવા બેઠી:

‘ત્યો આ અરીસો, મહેં સામે ધરી રાખો.’ જસુએ ખુલખુલ જેવો ટૂંકો કર્યો. જગુએ આયતો લીધો. આયનામાં પડતું જસુનું પ્રતિબિમ્બ જોયું. એ મદભર નયણાં ! એ ચન્દ્રવદન ! એ મુખ-મંડળ પર તરતા સ્નેહસિન્ધ, સરળ ને સુકુમાર ભાવ ! એ રમતિયાળ-નિર્વિકારી-નિર્દોષ-ચકચકિત કાકી !

‘કાં, આમ પાંચી લઉં ને ?’ જસુએ પૂછ્યું / ત્યારે જ જગુએ પોતાના હોળાતા વાળ સામે જોયું.

‘બરસ ! હવે કેવા ફક્કડ દેખાઓ છો ?’ વાળ હોળીને ઉઠતાં ઉઠતાં જસુએ કહ્યું.

‘તે એમ કાંઈ છેતરાવાનો નથી ! મુખી તપાસ કરી જાય ત્યાં સુધીરતો. પછી તું મારી વહુ નહિ; મારે ઘેર નહિ...’

—અને પ્રભાતના હીમથી પ્રકુલ્લ કમળપુષ્પ એકદમ વીલાઈ જાય, તેમ જસુનો હસુહસુ થઈ રહેલો. રહેશે વીલાઈ ગયો. જસુ સિયાવિયા થઈ ગઈ. જગુને એવો દેખાવ ઠીક ન લાગ્યો. તે એને મનાવવા જતો હતો, તે જ ક્ષણે પારણું ઠોકાયું.

આવનાર મુખી હતો. તેણે ઘરમાં આવીને જોયું, તો ખાટલાને અઢેલી, ‘જીવન-મૃત્યુનો કઠિન કાલોડો ઉઠેલતી જસુ શ્વેત સાડીમાં સજ્જ થઈને ઉભી હતી; અને ‘સમય વર્તે સાવધાન’ બની, તે પોતાની જ વહુ છે એવી અવાક ખાતરી આપતો જગુ મુખીને સત્કારતો ખીજી બાજુ ખડો હતો.

‘સોગન્દપૂર્વક કહે છે કે એ તહારી વહુ છે?’ જસુને જોઈ પાણીપાણી થઈ જતા મુખીએ પૂછ્યું.

‘મુખીસાબ, સોગન્દ ખાય તે સદાય જુઠ્ઠા! કહેા, ખીજી શી રીતે ઠસાવું કે સાચેસાચ એ મારી વહુ છે?’

‘સોગન્દને ન માનતો હોય તો એને બચી કર જોઈ.’

‘બચી? ને વળી તમારા દેખતાં?’

‘તું બચી કર; હું આડું જોઈશ.’

જગુ મૂંઝાયો. પણ જસુની હસતી આંખો, એને ક્યારની નહોતરી રહી હતી. તે જગુ સામે જોઈ હસી પડી.

‘હ્યો ત્યારે, આ...’ જગુ જસુ તરફ વળ્યો, તેણે ધીમે રહીને જસુને કાનમાં કહ્યું : ‘બચી તો કર છું. પણ અમથીઅમથી હોં! ખરી વહુ તરીકે નહિ.’

—અને જગુએ ચુમ્મનના રસામૃતનો આજ પહેલી જ વાર અનુભવ લીધો. મુખીની શંકા ટળી, કચવાતે કાળજે તે પણ ટલ્યો.

‘મુખીને કેવા ઠગ્યા ?’ જસુએ કહ્યું.

‘પણ તારાથી હું નથી ઠગાવાનો. આપણો કરાર હવે પૂરો થયો. જસુ, તારા લખાયા લખને અહીંથી વદાય થા.’

જસુ હતી ત્યાં જ આરસની પૂતળા પેઠે થંભી ગઇ.

‘કેમ ? સ્ત્રીહત્ત અજમાવવી છે કે ? કહ્યું તે સાંભળ્યું કે નહિ ?’

‘સાંભળ્યું, જગુભાઈ !’ કુંડિત થતા કહે જસુએ પોતાનાં વસ્ત્રો બદલવા માંડ્યાં. એપરવાહ જગુ બેઠો બેઠો ખીડી ફૂંકી રહ્યો હતો. જસુ તેના ચિંથરેહાલ દિદાપર આવી ગઇ. છતાં તેની અંદરથી સાન્દર્યનાં ફૂટતાં કિરણ છૂપાતાં ન હતાં.

તે ચાલી ઠેઠ બરણા સુધી ગઇ—ભારે પગલે, ભારે હૈયે, બીની આંખે, પ્રાણની બાણે તૂટેલી પાંખે. જસુએ દાર ઉઘાડ્યું. દારની બહાર પગ મૂકતાં પહેલાં છેલ્લીવાર તેણે જગુને, અને જગુના ધરને જોષ લીધું. તેની પૂઠ ભરી અને...અને જગુથી ન રહેવાયું. ઉઠ્યો. તેણે ખૂમ પાડી : ‘જસુ’ !

જસુએ એની સામે જોયું.

‘પાછી આવ, ત્યારે ગયે આ ઘર ઘંઘોલિયું થઇ જશે.’

જસુને આ શબ્દો આગળ દેવોના મહાન વરદાંતની કિંમત તૃણવત્ લાગી. તે દોડી : ધડકતી જાતીએ, હર્ષોન્માદ અનુભવતી સ્થિતિએ જગુની કોટે વળગી પડી—વૃક્ષને વીંટળાતી બાણે અમ્મરવેલ !

‘જગુ ! મારા જગત !’ અને ક્ષણોપર્યંત એ સ્નેહયુગલ એક-મેકની સાથમાં બાથ ભીડી રહ્યું. બન્નેનાં અંગ પ્રેમની ઉષ્મા સાથે એકમેકમાં તદાકાર થયાં.

જરુ કામપરથી આવ્યો નેપોતો; જરુ મેડી મેડી જરુના કાટલો કાટ સાંધતી હતી. તેમ સાંધી રહી; છતાં જરુ ન આવ્યો. જરુ પછવાડેના વાહામાં ઉગેલા ફૂલ વીળવામાં ને એની માળા મૂંચવામાં વખત વીતાડ્યો, પણ જરુ ન આવ્યો. ન્હાનકદા એક દાયકમાલ પર જરુ ને જરુની અન્દર પોતાનું 'મોનાપ્રામ' કહે નામ મૂંચી કાઢ્યું, છતાં જરુ ન આવ્યો. કદાચ એકમેકનાં મૂંચાવતાં નામ વાંચતી જરુ તેના દિયાને પૂછતી: 'આમ દેવેદેવો મ નથી મૂંચાયા શું ?' એને કાઢતો પગરૂવ સંભળાવ્યો. ને સકાળી ઉઠી. પણ તે તો ખાલી લાગુદાર હતો. જરુ આનકનજરે વાટ વેતમ વેતમને આપી, વાચરે ખડખડાટ આવે તો એને જરુ આવ્યાના લાગુદાર વાળે. જરુ વિના એને સૂનું મૂનું લાગતું. તેજુ જરુના કાટને ખુણીની પીઠે પાંદળો ફેર્યા. પોતે ખુણીમાં મેડી. કાટની અન્ને આવડુ ખડતી મેડી બાંધને પોતાનાં દાયમાં લીધી, એ બાંધોને અંતરના વિંદા વદાલથી ચૂમી. ખૂ...ખ વાર ચૂમી ચૂમી. જરુ જરુના કાટની દુંકાળ દુંકામાં ફરેલી એ વાર ચૂમી લેખાખંને ખડી રહી.

—એને એવી દીર્ઘ તપશ્ચર્યા ખડી જરુ આવ્યો. એને આવવાના વેતમ જરુ સદામી ગત. દસને સુખરે, નાચતાં તપરે, બલ-ગલીઆ છોડાવતા દેવે જરુને બેડી ખડી; 'આટલો ખર્ચો મોંઘો ?' જરુએ મિટ્ટો દર્પકા દીધો.

‘તારે મારે; મારા મિટ્ટા મુલમુલ ! લે !’

જરુએ ખર્ચેદિલાં કપડાં જરુના દાયમાં મૂક્યાં. ને જરુ સાંધે વેતમ મેડી. જરુ પાંચે આવવારેના અનર્ગળ પ્રેમભાવ પ્રકટ કરવાના અપેક્ષે જ નોંધાતા.

‘એને પાંદરી વેત: દેવા શોભે છે !’

‘પણ આ તો લગન વખતે પહેરવા જેવાં લાગે છે !’ જસુએ કપડાં જોઈને કહ્યું.

‘લગન વખતે જ આવાં કપડાં પહેરાતાં હશે ? કોણ જાણે.’ કહીને રોકમાં ને રોકમાં ખીડી સળગાવીને ચૂસવા માંડ્યો અને જસુએ કડકડતાં વસ્ત્રો સળવા માંડ્યાં.

પિરોળ રંગની સાડીમાં જસુ આજ આકાશી હૂર જેવી લાગતી હતી. અન્ધકારધેરી ઓરડીમાં મહામૂલ્યવાન કોહીનૂરના નૂરથી કેવો પ્રકાશ પથરાઈ રહે ! એમ જગુના ઘરમાં જસુની જ્યોતે અજબ અજવાળાં પ્રકટી રહ્યાં અને તે સાથે જ જગુને અંતરમાં આજ પહેલવહેલી પ્રેરણા પ્રકટી. તે જસુની છેક પાસે આવીને, તેનો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં લેતો અને દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિનું સંધાન કરતો બોલ્યો :

‘જસુ : તું મારી વહુ થશે !’ ખરેખાર !’

‘કોઈ દહાડો નહિ ને આજ તને આ વિચાર ક્યાંથી સૂઝ્યો, જગુ ? સાચું કહે.’ જોખનનાં બદ્ધ અજમાવતી જસુએ ટહુકો કર્યો. જગુ વિચારમાં પડ્યો. પ્રેરણા ક્યાંથી પ્રકટી, તે તેનાથી સમજાયું ના. જસુએ સમજણ પાડી : ‘ના સમજ્યો ? જગુ ! તને ‘વિચાર’ અણદીઠ શક્તિએ સૂઝાણો—જેને લોક ધંધરને નામે ઓળખે છે !’ સાંભળીને જગુ બાધા જેવો બની ગયો. તેની વાચા જાણે બન્ધ થઈ ગઈ હોય, તેમ બોલ્યા સિવાય જસુ સામે જોઈ રહ્યો. જસુએ અધૂરી વાતને પૂરી કરી : ‘જગુ, મારા જગત !’ આપણે એ જ ધંધરની સાક્ષીએ આજ વર—વહુ થઈએ. આવ, હજી પાસે; જરા વધારે પાસે...’

—અને અમૃતપુરની આજીમોલ બક્ષીસ સમાંચુખ્તનથી એકબીજાના અધરોષ્ટ લીંબ્યા; આંખેઆંખ મળી હાથેહાથ મળ્યા; હૈયેહૈયા મળ્યા....

આવનાર જગુનો દિલોજન દોસ્ત રહ્યો હતો. જસુએ જડસા જેવા જગુને ‘મનુષ્ય’ બનાવ્યાની ખબર પોતાની પત્ની માર્કેટ ક્યારની પડી ચૂકી હતી; એટલે આજના ‘કેલિ’ વિધિથી રહુને તાબુખી ન થાય એ સ્વભાવિક છે. વળી રહુ આજ એવા કામે આવ્યો હતો, કે બીજી કશી જ પંચાતમાં કે વાતમાં પડવાને તૈયાર ન હતો. આવતાં જ શ્વાસભર્યા સ્વરે બોલ્યો:

‘જલ્દી પરવારી જા, બિરાદર! ખરાબર ખારને ટકારે ટુકડી ઉપડવાની છે.’ જસુ દિગ્ભૂટ બની રહી.

‘પણ છે શું, એ તો કહે?’ જગુ પણ તાબુખ થયો.

‘આખા ગામમાં ડોકા વાગ્યો છે ને હજી મને પૂછે છે? નથી જાણતો? મીઠાના અગરો પર ધાડ પાડવા ધરાસણા જવાનું છે. મારી સાથે લ્હારું નામ પણ સમિતિમાં નોંધાઈ આવ્યો’તો. ખબર મળી કે તરત તને તૈયાર થવાનું કહેવા આવ્યો. જો, દસ તો વાગી ગયા છે; ટીકીટ લઈ રાખીશ. સ્ટેશન પર વેળાસર આવી પહોંચજે. હજી તો ઘેર જઈને મ્હારેય પરવારવાનું છે.’ રહુ વદાય થયો. જસુ ને જગુ મૂંગાં મૂંગાં એકબીજાને જોઈ રહ્યાં.

‘કેમ બોલતી નથી, જસુ?’ જગુથી ના રહેવાયું.

‘મને મારી મા સાંભરી આવી.’ રુંધાતાં કંઠે જસુએ કહ્યું.

‘ભારતમાતા?’

‘ના; મારી જનેતા.’

‘શાથી?’

‘એક દહાડો તેણે મને કથા સાંભળાવેલી.’

‘શી ?’

‘કે મીઠળે ન્હોતાં છૂટ્યાં, ને જંગેમદ મહૂરતિયો રણમેદાને ચઢ્યો’તો.’

‘કોની ખાતર ?’

‘એના દેશની ખાતર.’

‘અને એની પરીણિત પત્ની ?’

‘પત્ની તેને પ્રોત્સાહન દઈ રહી’તી.’

‘જસુ ? મહારી મિક્કડી ! આજ તું મને...’

‘મદ છો; તમારે પ્રોત્સાહનની જરૂર શી ? મારા જગુ ! સુખ્યે જવ; દેશની ખાતર જનની જન્મભૂમિની ખાતર;’

‘અને ત્હારું શું થાય ?’

‘હવે તો તમે ઈશ્વરને માનતા થયા છો; આપણા સર્જન-હાર ઉપર આસ્થા રાખો. તમને ને મને એ જ સંભાળી લેશે. ફરી આપણા સુખી-વિજયી ભેટો એ જ કરાવશે.’

‘જસુ ! મારા જીવન ! અરેરે !’ જગુ ગળગળો થતો બોલ્યો : ‘એકવાર આ જગુનો અવતાર ઉજડ વનવગડા સરખો હતો. તેની જીન્દગીની વસન્ત મહોરી, તે ત્હારે જ પ્રતાપે; મારી જસુ ! વસંતના મહારા મહોરતા બગીચે બેઠિસ્તની બુલબુલ સરખી તું મળી અને જીવનમાં-સારા સંસારમાં કેવો કલરવ થઈ રહ્યો ! અને અહા, તું વિલાસની જ પૂતળી નથી : ફૂલ સરખી મૃદુ મારી જસુ, કર્તવ્યપથે ફેવી વળ્લેયાની છે ! પ્રભો ! પ્રભુએ મારી પ્રાર્થનાઓનો સામટો ખાખ વાળી આપ્યો ! નહિં ત્યારે જસુ ?’

જગુ અને જસુ ક્ષણોપર્યન્ત એકમેકને વળંગી રહ્યાં—પાંખેપાંખ બીડીને વળંગી રહેલાં પંખેરુ પેકે; સજળ નેત્રે ને હૃદયના વધતા જતા ધડકારે. જસુનો હેતાળ હાથ જગુના મસ્તક પર ફરતો હતો. બાણે આશીર્વાદ ન દેતી હોય !’

ગાડી સવાબારે ઉપડતી હતી. પડોસીના ઘરમાંથી બારના ટકોરા સંભળાયા. એકએક ટકોરે બંનેની નસો તૂટું તૂટું થતી હતી. બહારથી વીરહાક સંભળાવા માંડી : ‘યે શિર બવે તો બવે, પર આજાદી ઘર આ...વે.’ સ્વતંત્રતાના સૈનિકોની ટુકડી સ્ટેશનને રસ્તે ફૂચ કરી રહી હતી.

‘બહાલી !’ જગુ સ્વસ્થ થયો : જવા તૈયાર થયો : ‘પદાય ?’

જસુના મુખમાંથી અક્ષર સરખો નીકળવો અશક્ય હતો. તેણે આંખોની ભાષામાં ઉત્તર વાળ્યો.

જગુ ચાલ્યો. પાછળ જસુ ચાલતી હતી. બંને ઠેઠ બારણાં સુધી પહોંચ્યાં. જગુ બારણાને અઢેલીને ઉભો રહ્યો બોલ્યો : ‘ત્યાં જ થોભ, બહાલી ! તારો દિલભર દિદાર મને નયણાં ભરીભરીને નિરખી લેવાદે. અત્યારે બાર વાગ્યા છે, જ્યાં હાલત ત્યાં હરકાદ સ્થિતિમાં પણ, બરાબર બારને ટકોરે ત્હારી મનભર મૂર્તિને, એક ધ્યાનથી બ્રાણે પધરાવતો રહીશ.’

દિલભરનાં છેલ્લાં દર્શન, છેલ્લાં યુગ્મન; અને બારણાં બીડાયાં. જગુ ગયો : જસુ બહોવાઈ જતા ઝિગરે સૂતા ઘરમાં સોરતી પડી રહી.

*

*

*

દિવસો પસાર થતા હતા. દેશના પડકારને વધાવી લઈ, એકલવાઈ જસુએ ઘેર રેડિયો વસાવ્યો હતો, અને ઉંચા નંબરનું

સૂતર કાંતવામાં નિષ્ણાત નીવડી હતી. બરાબર ખારેના ટકારે થયો અને હાથમાંથી ખુણી હેઠળ મૂકી રેંટીયા પરથી હાથ ઉઠાવ્યો. કરસંપૂટ કરી, પોપચાં ખીડી, નયનમાં જગુની પ્રેમપ્રતિમા પધરાવતી, પ્રભુને નામે તેનું કંદ્યાણુ વાંછતી-ક્ષણપર્યંત સ્થિર થઈ રહી;

તે જ વખતે કર્મચંડાળણુ તેની સાવકી મા, મુખીની દોરી દોરવાઈને ફૂટી નીકળી ! જસુના એકાગ્ર ધ્યાનમાં વિક્ષેપ પાડવાથી તે ધૂંધવાઈ ઉઠી. છતાં મન મારીને મૂંગી મૂંગી બેસી રહી; પણ તેની સાવકી માએ આવતાં જ લગડધકડે લેવા માંડી:

‘રાંડ ચિખાવણી હવે ટળવું છે કે નહિ ?’

‘ક્યાં ?’ જસુ આસ્તેથી બોલી.

‘તારા માટીને ત્યાંસ્તો.’ સાવકી માએ જસુના આપને માટી બતાવ્યો !

‘તારા માટીનું તો આ ઘર.’

‘બેર રાંડ નકટી ! ક્યા લડવાને ઘેર દામ બેઠી છું તે...’

‘લડવો તો જોને હોય તે. જો બા, જીભને સખતી રાખ.’

‘ને નહિ તો ?’

‘નહિ તો ઉભાં રહેવું ભારે થઈ પડશે.’ જસુ વિકરતી હતી.

‘ભારે પડશે ? કમળત ક્યાંની !’ કહીને સાવકી માએ નેરથી એક ઘોંઠા એવો લગાવ્યો, કે જસુથી કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. સાવકી માની નજર, જસુના કંઠે ઝૂલતા તેના બહાલા પ્રિયતમના લોકિટ પર પડી. જસુના બેબ્યાનપણામાં તેણે તે બેચુનું. લોકિટ

તૂટ્યું. જસુ સફળી ઉઠી અને તૂટેલા લોકિટને લઈ લેતાં વાઘણ પેઠે ધૂસડી:

‘જીવતરસી કુખ્જન ! લોકિટ તોડવાથી તારા હાથમાં શું આવ્યું—ઘટાળા ?’

‘કુખ્જન ? મને કુખ્જન કહે છે !’ કહીને સ્ત્રીના લેખાશમાં પેલી ‘કુખ્જન’ ફરી તેને પીટવા જતી હતી, પણ જસુએ હવે માઝા છોડી દીધી હતી. પોતાના પ્રિયતમની ચીરસ્મરણીય ભેટ-પેલું લોકિટ-તૂટ્યા પછી તે એવી છંછેડાઈ હતી, કે તેની સાવકી માને તેણે મરઘીની પેઠે પીંખી નાખી. જસુ રણચંડિકા બની હતી. લાતો હુસ્સા, તમાચા, ગડદાપાટુ-જેમ કાવ્યું તેમ મારીમારીને એવી અધમુઘ કરી નાખી, કે જસુએ કશું હતું તેમ આ ધર છોડીને નહાસતાં ભોંય ભારે જ પડી.

*

*

*

મીઠાના અગરને મોરચે જગુ પોતાની દુકડી લઈને મેરૂ જેવો ખડો હતો. દુકડી ફરતી લાઠીધારી ફેજ ઉભી હતી. ‘પોલિસનું કોર્ડન તોડીને હરકોઈ ભોગે દરિયાદેવીની મહાપ્રસાદી મેળવવાની મથામણમાં જગુ પડ્યો હતો, અને એમાં તે આખા દાવ્યો. ધશારાની રાહ જોતા સ્વયંસેવકાને ચેતવણી મળી કે તરત જ ભૂખ્યા કેસરીની પેઠે તેઓ તૂટી પડ્યા. પોલીસ લાઠી ચલાવે તે પહેલાં ફેજનું કોર્ડન તૂટ્યું અને મરણવા મર્દાએ અગર પર ચાહોમ હલો કીધો.

—પરંતુ સ્વયંસેવકા સત્યાગ્રહી હતા: અહિંસાવાદી હતા. પોલિસની સામે થવાની એમને આણ હતી, પરિણામે પોલિસ ફાવી. નિઃશસ્ત્ર સેવકા પર તેણે લાઠીનો જખ્ખર મારો ચલાવ્યો. એટલેથી જ તેને ધરપત ન વળી. મજબૂત લાગતા જવાંમર્દો પર છૂટા થોડા

છાડા મૂક્યા ! મારાપ્રહારથી કોઇની છાતી રંગાઇ, કોઇના પગ તૂટ્યા, કોઇના હાથ ભાંગ્યા, કોઇની ખોપરીનાં કાચલાં ઉડ્યાં; લોહીની છોળોથી અગરનું મેદાન રંગાઇ રહ્યું.

ખરાબર એ જ વખતે બાર વાગ્યા. મધ્યાહ્નતપતા સૂર્ય સામે જોઇ, જખ્માયલો જગુ પડ્યો હતો ત્યાં જ ધ્યાનમગ્ન થયો. શ્વેત સાડીમાં સજ્જ થયેલી જસુ, સુંદર જસુ, શીલગુણવતી જસુ, સરલહૃદયા જસુની ઝાંખી પોતાનાં ખીડેલાં પોપચાની ભીતર કરવા લાગ્યો; અને તેની ખીજ આંખમાં સાક્ષાત્ ભારતમૈયાને ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે નિરખી રહ્યો. તેના ઉજ્જ્વળાસમાંથી દૂંકા, ધીમા, આહ્લાદક સ્વરો સરતા હતા : ‘પત્નીનો પ્રેમ ! દેશનું કર્તવ્ય ! જીવંતો વિજયઃ ધન્ય ! જીવન, ધન્ય !’

—અને એનું ‘ધન્ય જીવન’ જાણે એટલેથી જ ખતમ થવાનું હોય, તેમ દોડતા એક ઘોડાની લોખંડી એડી એકાએક આંખમાં અકળાઇ અને ઘોડાના પગની કચડી નાખતી અડકટમાં આવતાં તે નિશ્ચેતન થઇ જમીન પર પટકાઇ પડ્યો.

*

*

*

જસુ મધ્યાહ્ન-પ્રાર્થનામાં એકતાર થઇ હતી, ત્યાં માઠા સમાચાર લઇને એક સ્વયંસેવક આવ્યો : ‘જગુભાઇ ભારે ઝખ્મી થઇને સંગ્રામ હોસ્પિટલમાં પડ્યા છે.’ કહેતાં કહેતાં સ્વયંસેવકની છાતી વધુ ને વધુ ધડકતી હતી. તેના મોઢામાં હાંફ માતો નહતો : ‘આંખ પર અતિશય ધગ્ગ થઇ છે. મને આ રમાલની નિશાની દઇને મોકલ્યો છે, કે...’

‘કે શું ? મારા ધરમના ભાઇ ! કહી નાખોને ! કેમ બોલતા નથી ?’ જસુની અવીરાઇ અપાર હતી.

‘કે...’ સ્વયંસેવકે છેલ્લો બોલ દોળી દીધો; ‘કે હવે ભેટો ન થાય, તો...’ કહેનારની આંખો આંસુથી છલકાઈ રહી. તેનાથી ત્યાં ઉભા ન રહેવાયું. ‘જસુબહેન, જાઉં છું.’ કહી તેના હાથમાં રમાલ પધરાવી, ચાલ્યો ગયો.

—અને જસુની કદપાંત, તેની બ્યાકુળતા ને વેદના રાક્ષસના હૃદયને ય રડાવે એવી હતી. અપશુકનીઆળ સન્દેશાથી તેના મગજને ચક્કર આવવા લાગ્યાં. ઘર ખાવા ધાતું હોય તેમ લાગ્યું. દિશાઓ સળગતી લાસી. હૈયું હમણાં જ ફાટી પડશે એમ લાગ્યું; દેશને ખાતર જગુને શહીદ થશે, તો તે માટે પોતે ગૌરવાન્વિત છે, એટલી જ પ્રેરણાના સક્ષમ તંત્રએ તેનો પ્રાણ ટકી રહ્યો.

જસુએ લોકિટમાંથી પેલું બકુલફૂલ કહાડ્યું. સુંઘી જોયું. એ પુષ્પની ખુશ્બો હજુ કાયમ હતી: ‘જગુ! મારા જગત્, ધંશ્વર નિર્દય નથી. પુષ્પ સુવાસિત છે; તું સાળેસમે જરૂર પાછો ફરીશ...’ એમ બબડતી, ધવાયલી મૃગલી પેઠે ટળવળતી, એકામ પડી રહી.

*

*

*

આજ એ પ્રસંગ હતો, જ્યારે હોસ્પિટલમાં જગુને મળવા જવા જસુ તયાર થઈ હતી; પણ ખારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળતાં જ મુખીને અંદર આવતો દીકો. એના ‘ક્યાં જાય છે, જસુ !, અંદર ચાલ’ મુખીએ કહ્યું.

‘એમનો શો સંદેશો લાવ્યા છો ? હવે સાજ થઈ ગયા ને ?’ ઘરમાં પાછી ફરતાં જસુએ પૂછવા માંડ્યું.

‘દુકડીમાંના ત્રણ જણ શહીદ થયા, ‘વાંચ,’ મુખીએ જસુ આગળ છાપું ધર્યું-

‘મારો જગુ તો નહિ ને !’

‘નામો નથી છપાયાં એટલે શું કહેવાય ! પણ પ્રથમના રિપોર્ટ પ્રમાણે એની સ્થિતિ તો સૌના કરતાં વધારે...’

‘ઓ ભગવાન !’ કારમી ચીસ સાથે જસુ બેશુદ્ધ થતી હોય એમ લાગ્યું. મુખીએ તે તકનો લાભ લઈ, જસુના મુલાયમ શરીરે હળવો હાથ ફેરવી, તેને સ્વસ્થ કીધી; ‘આમ ગભરાતી ના. થનાર આછું મિથ્યા થાય છે !’

‘થનાર ને મિથ્યા ને આ તમે શું બકી રહ્યા છો ? મુખી, ટળો અહીંથી ! આવી ખબર કહેવા શું કરવા આવ્યા ? કાણે મોકલ્યા ? ઓ નાથ ! ઓ પ્રભુ ! મારો જગુ...જગુ ખરું કહેતો હતો. ધૈર્ય જોવી કાંઈ ચીજ જ નથી ! અને હશે તો તે દયાળુ તો નહિ જ હોય !’ જસુમાં નાસ્તિકવાદે પ્રવેશ કર્યો અને તે જ વખતે લંગડાતા પગે રચુનો પ્રવેશ થયો. નિરાશ થતો મુખી ચાડિયા જેવા ડાચે વદાય થયો.

‘મારા જગુને ક્યાં મૂક્યો ? રચુભાઈ, બોલોને.’ રચુને બોધ જસુ બાણે ગાંડીધેલી બની ગઈ !

‘હું બીજી હોસ્પિટલમાં હતો, એ નથી આવ્યો ?’ સાંભળીને જસુ દગલો વળી ગઈ.

‘જસુ-મારા ઝિગર !’ લથડિયાં ખાતો ને બાથડીયાં મારતો મારતો જગુ એ જ પગે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ‘મારો જગુ...રચુભાઈ, મારો જગુ આવ્યો !’ જસુ ઘેલી બની ગઈ.

‘આવ્યો તો ખરો, પણ આંખોના ડુબતા સિતારા સાથે,’

જસુ તેના જગુની ફાટે વળગી પડી. એનો દિલ્લર ભેધ રહી-
જલતા જુગરે.

‘તારા વિના હૈયાફાટ વલોપાત કરતી હતી.’ રઘુએ કહ્યું.

‘હવે હૈયાને ફફડાવતી ના, મારી કાઢી!’ જસુને અહર
ભંચકી તેને મિઠ્ઠી ચૂની લીધી: જગુએ કહ્યું: ‘આવ્યો તો ખરો,
મારા ખુલખુલ, પણ જુઝે છે ને? આંખો જાય કે રહે, એવી
હાલત છે.’ જગુ ગળગળો થયો:

‘એમ ગભરાતો ના. આંખો સારી થઈ જશે, ને નહિ થાય
તો મારા જગુ, હું જ તારી આંખો થઈશ.’

શ્રી. ગુણાધરજી આર્ય

અમને જે ભાઈએને આ બધું લેખી લાગતાં. દરેક નાની નાની બાબતમાં પણ જાનો લેખ તરી આવતો. દેખાતો. સંભાળ કરતાં કરતાં વસંતને કાથે જરા પણ ઘી દેખાતું જાય તો તે બાંધી અજાણ્યું રહેતું નહિ. અંતે તેને દરેક આપવાનું પણ આ ચૂકતાં નહિ.

‘આવી રીતે ઘર ચલાવશે એ દમ ધમ લાગશે ? મારા દીકરાને દિવાળું કલાવશે.’

શરૂ શરૂમાં તો આવું આવું સાંભળી વસંતને રોષું આવતું, પણ પછી તો તે એ બાંધી દેવાનું ગમી પડી. અંતે એવી જ રીતે મોટા ભાઈની પત્નીને પણ આ ખીજાનું લેવાનું ચૂકતાં નહિ. સંભાળ

આ પુસ્તકની કિંમત રૂપિયા એક છે.

ડામાં બહુ ગરમી થઈ હોય અને પરસેવાથી કપડાં ભીંજાઈ ગયાં હોય તો તેમને તરત જ પકડાં બદલી નાખવાની ટેવ હતી. આ તરત જ કહેતાં :

‘ ઇ આંહીં ન ચાલે, બાઈ ? એમ વૈરે ઘડીએ કપડાં બદલ્યે રાખીએ તો પછી કપડાં કેટલાં જોઈએ ? ’ અને ગાડીવાળાને કે એવા કોઈ બીજાને, બાએ ચોગ્ય ધાર્યું હોય તેથી વધારે પૈસા અમે આપી દઈએ તો તો અમારા ભોગ લાગ્યા સમજવા. અમારા ઉડાઉપણા વિષે, બ્યાવહારિક અજ્ઞાન વિષે, અને અમારા સદ્ગત પિતાજીની મહેનતનો અમે લેતા ગેરલાભ વિષે અર્ધા કલાક સુધી અમને કૈં ને કૈં ન કહે તો બા જ નહિ.

અમે જાણતા હતા કે બાએ બિચારાંએ આખી જિંદગી ખૂબ જ દુઃખ સહન કર્યું હતું. નાનપણથી ગરીબ ઘરમાં આવ્યાં હોવાથી તેમને ખૂબ જ કરકસરપૂર્વક ઘર ચલાવવું પડતું હતું. આવક ઘણી ટૂંકી હોવા ઉપરાંત અમારા પિતાજી વારે વારે માંદા પડતા. તેમની માંદગીનો ખર્ચ પણ બાને જ બીજા બધા ખર્ચોમાં કાપકુપ કરી કાઢવો પડતો. એ બંધી વ્યવસ્થામાં એક પાઈની કિંમત પણ એક રૂપિયા જેટલી તેમને મન થઈ પડતી. અત્યારે, વસંતને-કે ખરું કહું તો લાભીને પણ, થીંગડાવાળું કપડું પહેરવાની કલ્પનાથી પણ સુગ ચડે, પણ બે ત્રણ થીંગડાં ન લાગ્યાં હોય એવા સાડલા તો બાને મન સારાં કપડાંમાં ખપતા. વસ્ત્ર ઇ માસે એકાદ વાર, બાપુ જો કૈંક બચાવવા પૂરતું ભેગું કરી શક્યા હોય તો, તે બાને ગાડીમાં બેસાડી, ગાડીવાળાને ચાર આના જ આપવાનું ફરાવી, થોડે સુધી ફરી આવતા અને બા કહેતાં કે તે તો તેમને મન મોટો આનંદનો વિષય બની જતો.

ધીમેધીમે વર્ષો પસાર થતાં ગયાં અને આપુની કમાણી વધવા લાગી. ત્રણચાર થીગડાવાળાં કપડામાંથી બાને એકાદ થીગડાવાળું કપડું પહેરવાનો વખત આવ્યો, અને પછી તો થીગડા વિનાનું જ કપડું પહેરવા મળવા માંડ્યું. છતાં ઘરની રીતિનીતિ તો એજ રહી. બહુ મહેનતે થોડી થોડી એકઠી થયેલી લક્ષ્મીને એમ ઉડાવી કેમ દેવાય ?

બા કહેતાં કે આપુને કમાતાં ખૂબ મહેનત પડેલી. રાતના બારબાર વાગ્યા સુધી તો તેમને નામું માંડવું પડતું અને જ્યારે એ બધું પરવારી કરી તે ઊઠતા ત્યારે તેમની કમર તો ખેવડી વળી જતી.

‘આટલી આટલી મહેનત કરી મારા ઘણીએ બિચારાએ ભેગો કરેલો પૈસો તમને પાણીની ધાફક ઉડાવતાં જોઈ છું. ત્યારે મારી તો છાતી જ ખેસી જાય છે ?’ બા અમને ઘણીવાર ઠપકા દેતાં.

‘આ બધું અમે જાણતાં, બાએ ભોગવેલાં દુઃખો માટે અમારા હૃદયમાં પણ દુઃખ થતું, છતાં હજી પણ તેમનો ખૂબ જ જતન-પૂર્વક જાળવી રાખેલો લોભી સ્વભાવ અમને વારંવાર પજવતો.

બા અમારે મન કારુણ્યની મૂર્તિ સમાં હતાં. તેમની સામે જોલાય તેવું તો હતું જ નહિ. તેમણે બિચારાંએ પાંત્રીસેક વર્ષની ઉમરમાં તો પતિ ગુમાવ્યો હતો. જીવન આંખું ગરીબાઈ અને દુઃખમાં જ ગાળ્યું હતું. અને અમને ખીજતી વખતે પણ તેમની આંખોમાં અમારાં પ્રત્યે જે ભાવ દેખાઈ આવતો તે અમને મૂક કરી દેતો.

પણ એક વાત અમને નહોતી સમજતી, નહોતી પસંદ પડતી. તેમની જીવાનીમાં સંજોગો જ એવા હતા કે તેમને ખૂબ જ

કરકસર કરવી પડે, પાઘ પૈસાનું જતન કરવું પડે. પછી સ્થિતિ સુધરતી ગઈ પણ જૂની ટેવ બૂલાઈ નહિ. પછી તો બાપુ પણ ગયા અને અમને મોટા કરવા માટે તેમનાથી કરકસર કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. એ બધું ખરોખર હતું, પણ હવે શું હતું ? અમે બન્ને ભાઈઓ વેપારમાં લાગી ગયા હતા. પ્રભુની કે ગમે તેની કૃપાથી કમાયા પણ સાફ હતા. લોભ કરવાને હવે કશું કારણ નહોતું. છતાં બા લોભ ક્યેં રાખતાં, અને નજીવા કારણસર અમને-અમને તો ઠીક પણ અમારી ફૂલ જેવી નાજુક પત્નીઓને પણ-ટોકી લેતાં. અત્યારની ફળવણીએ અમારામાં આધુનિક વિચારો ખૂબ પ્રેર્યા હતા. જીવનની દૃષ્ટિ જ બદલાઈ ગઈ હતી. આવક પ્રમાણે શા માટે ન રહેવું ? આપણે કમાનાર બેઠા છીએ, ઘરમાં કશાની ખામી નથી, તો પછી ધરનાં બેરાંઓએ પણ શા માટે લહેર ન કરવી ? અને એકને બદલે બે ત્રણ વખત કપડાં બદલાવ્યાં તોયે કયું નુકસાન થઈ ગયું ? માણસ છે, કોઈ વાર આડું અવળું મૂકવા જતાં ધીરૂં ઢોળાઈ જાય તો તેમાં કયો મીર મરી જવાનો હતો ? વગેરે વિચારો વારંવાર અમારા મગજમાં ઘોળાતા. કોઈ કોઈ વાર મસ્કરીરૂપે બાની આગળ આવી વાતો અમે કરતા પણ ખરા, પણ તેમને સામો જવાબ આપી દુલવવાનું તો અમારું જીગર જ નહોતું ચાલતું.

બા નાની નાની બાબતોમાં આવી આવી ઝીણી ઝીણી કચકચ કરતાં, પણ બાકી તો અમારા ખર્ચ તેમને નિભાવી લેવા પડતા. અમે અમારા પોતા ઉપર ખૂબ ખર્ચ કરતાં. અમારી સ્ત્રીઓનાં કપડાં તથા દાગીના પણ સાફ એવું ખર્ચ માગી લેતાં. પણ તે વિષયમાં કહેવાથી કદાચ અમે દુભાઈએ તેમ માનતાં હોય કે ગમે તેમ, પણ તે વિષે બા અમને કશું કહેતાં નહિ. અમારે

સરખી રીતે રહેવા માટે, અને અમારા વર્ગના માણસોથી જરાપણ નીચા ન દેખાઈએ એવો દમામ રાખવા માટે, એટલું બધું ખર્ચ કરવું પડતું કે બીજા કશામાં વાપરવા માટે ખાસ ઝાઝું બચતું નહિ. અને એકઠી કરેલી મૂડીમાંથી તો કે વપરાય જ કેમ ! એતો દરેક આર્થિક સિદ્ધાંતનો ભંગ કર્યો ગણાયના ?

કોઈ કોઈવાર અમને અબળયબીમાં ગરકાવ કરી દેતાં દેતાં, બા અમને કોઈ ફંડકાળામાં પૈસા ભરવાની સૂચના કરતાં. આટલો આટલો લોભ કરનાર, અને અમારા જીવનક્રમ અને તેમાં થતા ખર્ચ ઉપર આટલી નાખુશી બતાવનાર બા આવી રીતે પૈસા ખર્ચવાની વાત કેમ કરી શકતાં હશે તે અમને સમજતું જ નહિ. અમે હસીને એવી વાતો ઉડાવી દેતાં.

કદાચ બાને વૃદ્ધાવસ્થામાં કીર્તિ કમાવાનું મન થતું હોય અને આવી સૂચનાઓ તે કરતાં હોય એવો વિચાર અમને કોઈકવાર આવતો અને અમે એમને પોતાને નામે અમુક રૂપિયા ફાળાઓમાં ભરાવવાની છૂટ આપતાં, અને આગ્રહ પણ કરતાં. બા બિચારાં અમને કોઈ કોઈ વાર આમ એમનાં ફંડકિતુરોમાં પૈસા ભરવાનું કહે છે પણ પોતે પોતાને હાથે જશ નથી લઈ શકતાં એ વિચારે અમને ખરેખર દયા આવતી.

વળી અમને ચીડ ચડે એવી એક બીજી ચીજ પણ બા કરતાં. અમારી સ્ત્રીઓ તો અમારા મોલાસર સારાં સારાં કપડાં પહેરતી, પણ બા તેમની અંતર્ગત લોભી પ્રકૃતિને અંગે કપડું ફાટે કે તરત જ તેનો મોહ દૂર નહોતાં કરી શકતાં. તેતો સાંધી સુધીને પણ તે કપડું ચાલે ત્યાં સુધી ચલાવતાં. એ કેટલું ખરાબ લાગે ? કોઈ આવે તોય અમારે માટે શું ધારે ? કહેશે :

એવી વાતો કરી બનાવી જાય. બાકી અમે વેપારીઓ બધું સમજીએ. ભાંગ્યું તોય ભર્યું કૈં ને કૈં તો હશે જ. બાકી તો હવે બધાંને ભીખ માગવાની ટેવ પડી છે.’

‘અરે હારે હા ! એ સાલાં ગરીબો પણ હવે તો બદમાશ થઈ ગયાં છે. તેમને માટે કૈં ઉપાય જ નથી. ગળ ઉપરવટનો વેપાર કરવાનું એને કહ્યું તું કાણે ?’ હું બોલ્યો : ‘ને ભાઈ આપણા ખર્ચાને જ આપણે માંડ પહેંચીએ છીએ ત્યાં ખીજાને ક્યાં આપવા જવાય ?’ ‘એતો છે જ. આપણને વ્યાજ પણ ક્યાં પુરું છૂટે છે ? છતાં બાની ખાસ ધચ્છા હોય તો આપણી ના નથી. મોટાભાઈએ કહ્યું.’

‘ના ભાઈ, તો કાંઈ નહિ. આ તો તમારી ધચ્છા હોય તો હું પૂછવા આવી’તી.’ કહી બા અંદર ચાલ્યાં ગયાં. કદાચ પહેલી જ વાર અમારા તરફ અણગમानी નિશાનીઓ અમે તેમના મોં ઉપર જોઈ શક્યા. આ વાત થઈ ગયા પછી પંદરેક દિવસ પછી મોટાભાઈ ખાસેથી બાએ પોતાના હિસાબમાંથી હજાર રૂપિયા ઉપોડયા.

*

*

*

અમે બંને ભાઈઓ થોડું ધણું ભણેલા ખરા; વળી છાપાંઓ પણ હંમેશના વાંચનારા; એટલે વાતો કરવાને વિષયો ધણા મળે.

વળી અમારા જેવા ચાર પાંચ મિત્રો પણ ધણી વાર અમારે ઘેર આવે અને ત્યારે તો મંડળી બરોબર બને. ન્યુ થિયેટર્સના કે ગ્રેટ ગાર્બોના છેલામાં છેલા ચિત્રથી માંડી સમાજવાદ, હિંદુસ્તાનની સુક્તિ, અને મુસોલીની તથા રૂઝવેલ્ટની રાજ્યનીતિ વગેરે દરેક વિષય ઉપર અમે ગંભીરતા પૂર્વક ચર્ચા કરતા. બાતો એ બધામાં ઝાઝું સમજે નહિ એથી મૂંગા બેઠાં બેઠાં સાંભળ્યા કરે. કોઈવાર કોઈ

સમાજિક પ્રશ્ન છણાતો હોય તેમાં પોતાનો મત તે ખતાવે ખરાં, અને તેના સમર્થનમાં વાગ્યુદ્ધમાં પણ ઊતરે ખરાં.

એક વાર હિંદુસ્તાનની ગરીબી છતાં તેના વ્યવહારોમાં થતા નકામા ખર્ચો વિષે અમો વાતો કરતા હતા. ‘દેવું કરીને પણ આવી રીતે વ્યવહાર સાચવવો એમાં મૂર્ખાઈ નહિ તો ખીલું શું?’ મેં કહ્યું.

અધા મિત્રોએ જત જતનાં વાક્યોથી એમાં સાક્ષી પૂરી ‘પણ તમે છો તે પૈસે તમારા ખર્ચામાંથી એક પાઇ પણ બચાવી, કાપને કે આપતા નથી. એનાથી તો એ લોકો સારા હતા ના?’ આ ઓચિંતા જ ચર્ચામાં જોડાયાં.

‘પણ એ તો રૂઢિની ગુલામી ખાતર એ લોકો એવું કરતા, કે દાન કરવાની ભાવનાથી નહિ.’

‘એ લોકો તો કેવાં દાન કરી શકે તે તમને ખબર પણ ન પડે. તમારે મન તો ફક્ત થઈને ફર્યા એટલે બસ પોતે ઉદાર અને આક્રીના લોભી ! પોતા ઉપર ચોલ કરી પારકાને મદદ કરે, જમણો હાથ આપે ધ ડાળો જાણે પણ નહિ, ઉદારતા તો એતું જ નામ કહેવાય.’ આએ જવાબ વાલ્યો. અમે અધા મૂક થઈ ગયા. આ આ રીતે વાત કરે ત્યારે તેમને જવાબ વાળવાનું રહેતું જ નહિ.

અમે તેમની સામે જોઈ રહ્યા. થોડી પળો પછી આ ફરી ઉશ્કેરાયેલાં હોય તેવી રીતે બોલ્યાં: ‘ફાટેલ સાંધેલ કપડાંથી માણસે લાજવાનું નથી, પણ સામો હાથ ધરીને કાપ માગવા આવે તેને પાછું વાળવાથી લાજવાનું છે.’ એટલું કહી ઊંઘણીનો સળકો લેતાં લેતાં ઓચિંતા જ આ અંદર ચાલ્યાં ગયાં.

અમે તેમના ઉશ્કેરાટનું કારણ ન સમજી શક્યાં. તેમની

પાછળ અમે જોઈ જ રહ્યા. ફાટેલ, સાંધેલ કપડાં બા પહેરતા હતા, પણ કોઈને તેમણે એક પાઈની પણ મદદ કરી હોય એ અમારા ખ્યાલ બહાર હતું.

એ તો બા એ રીતે પોતાના લોભનો ખ્યાલ કરી જતાં હતાં; પણ એમ કેં એ છાપ ભૂંસાય તેમ હતી ?

*

*

*

બા આમ લોભી ખરાં, પણ બીજી રીતે સ્વભાવનાં બહુ સારાં હતાં. અમારા બાળકોને તો માણ પાસેથી હાંધું જ ન ગમે. વસંત રસોઈમાં કેં ભૂલ કરે અને બાળક કેં માગવા જાય તો તેને ધમકાવી કાઢે પણ બા એ સહન ન કરી શકે.

‘એમ ખોટોખોટું છોકરાંને ન ધમકાવીએ.’ કહી તેમની સ્નેહાળ આંખોથી અને પ્રેમળ સ્પર્શથી બા બાળકને નવાળે. બાળક બધું દુઃખ વિસરી જઈ બાના બોલામાં રમવા લાગે. અને એમ કેં વહુરોને બા બીજાયા જ કરે એમ પણ નહોતું, તેમને કેંક મુશ્કેલી આવી હોય અને અમે દાદ ન દેતા હોઈએ તો તે દાદ મેળવવાનો તેમણે નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો હતો.

બાની પાસે વિશ્વસિ કરવાથી તેમનું માગ્યું મળી જતું.

‘પારકા ઘરની દીકરીઓને હું મારા ઘરમાં હોરાન નહિ થવા દઉં, તમારે આમ કરવું જ પડશે.’ બા અમને કહ્યો, અને એમાં અમારી પત્નીઓ માટે એટલો બધો ભાવ જિલસાઈ આવતો હોય કે અમારે તે કરવું જ પડે.

ઘણીવાર અમારી ઇચ્છા ન હોય એવી વસ્તુઓ પણ અમારે બાને રાજી રાખવા કરવી પડતી.

‘ખા બિચારાં હવે કેટલાંક વર્ષ છવી છવીને છવશે? અમારે તો તેટલાં વર્ષ માટે એમને પ્રસન્ન રાખવા જોઈએ જ ના ?’

ખા અમને અમારા ઉડાઉપણા માટે, અમારા અણુછાજતા ખર્ચો માટે અને નવાબખદાશાહી માટે ગમે તેટલું ખીજાય, લડે ઝઘડે, પણ એ બધું છતાં એમનો અમારે માટેનો અદ્ભુત પ્રેમ છાનો રહેતો નહિ. અમારું ‘માથું’ દુઃખવા આવે તો ખાનો છવ કપાઈ જાય, આરોગ્યના વૈજ્ઞાનિક નિયમોમાં માનનારો હું દશ પંદર દિવસે એક દિવસ ખાતો જ નહિ.

પણ એ તો ખા દેશમાં હોય ત્યારે જ શક્ય બનતું.

ખા અમારી સાથે હોય ત્યારે તો મને કદિએ ભૂખમરો કરવા દેતા જ નહિ. છતાં પણ શરૂઆતમાં હું સિદ્ધાંતને વળગી રહેવા મહેનત કરતો તો ખાતુ મોં એવું થઈ જતું કે મારે ખાધા વિના છૂટકો રહેતો જ નહિ.

મને કે મોટાભાઈને જરા પણ તાવ આવ્યો હોય તો રાતે એ ત્રણ વાર ખા અમારો ભાવ પૂછી જાય. વસંતને કે ભાભીને માંડમાંડ ઝોલું આવ્યું હોય ત્યાં જ ખાનો અવાજ આવે;

‘ભાઈ, હવે કેમ છે ?’

‘કીક છે.’ એમ કહીએ અને ખાના ભોળા, લાગણી પ્રધાન સ્વભાવ ઉપર અમને જરાતરા હસવું આવે.

અને અમારું તો ખાને એવું લાગે જ, પણ વસંત કે ભાભી માંદાં પડે તો પણ ખાને એટલુંજ લાગતું. એ લોકો માંદા હોય ત્યારે ખા દર્શન કરવા પણ નહોતા જતાં. કાંઈ પૂછે તો કહેતા; ‘ના ખાઈ, ઘરમાં વહુ બિચારી માંદી હોય ને હું’

ક્યાં બહાર આથડું? છોકરો! માંદો હોય તો તો વહુ બિચારી એની ચાકરી કરે, પણ વહુનું કાણુ કરે? અને તેમની નિરંતર ટોકટોક છતાં, ઝીણી ઝીણી પછ પૈસાની કચકચ છતાં, વસંત અને લાભી પણ બાને ખૂબ ચાહતાં.

*

*

*

ચાહો કે ન ચાહો, અંતે તો સૌને સૌથી જુદા પડવાનું છે જ. અમારી ખન્ને ભાઈઓની ગમે તેટલી સારવાર છતાં, મોટા મોટા ડોક્ટરોની ગમે તેટલી મહેનત છતાં, બાએ અંતે અમારાથી જુદાં પડવાનું જ નક્કી કર્યું અને જુદાં પડ્યાં. તે દિવસની તો રજેરજ બિના મને યાદ છે. બપોરે ચાર વાગે બા મૃત્યુ પામ્યાં. છેવટ સુધી એ બા બોલતાં હતાં, એ એક વાગે કોઈ અમારા સંબંધી ભાઈ તેમની ખખર કાઢવા આવ્યા હતા, તેમણે પણ જોયું કે સ્થિતિ વિકટ હતી, તેમણે કહ્યું.

‘બા શ્રદ્ધા રાખજો હો? હિંમત રાખજો?’ ‘મારે શું બીવાનું છે, ભાઈ? મેં કે’ પાપ કર્યાં નથી કે મારે બીક હોય.!’ બાએ હસતાં હસતાં કહ્યું. બહેન બાની પથારી પાસે બેઠી બેઠી રેતી હતી, બાએ પેલા ભાઈને કહ્યું :

‘આ મૂર્ખી છે તે રૂવે છે. હું મરી જાઉ તો એ મારા જેવું મુખી કાણુ કહેવાય?’ તેમના ચહેરા ઉપર સુખનું, કૃત-કૃત્યતાનું અને બહેન પ્રત્યે અનુકંપાનું એક સ્મિત ફરી વળ્યું. ત્રણેક વાગે અમે ખન્ને ભાઈઓએ બાને પૂછ્યું :

‘બા, તમારે કે’ ધરમધ્યાન કરવું છે? કે’ વાપરવું છે?’

‘તમને ઇચ્છા પડે તે તમે કરજો, દીકરા! મેં તો મારે ખૂબ ધરમધ્યાન કર્યું છે.’ બાએ કહ્યું.

અંત સમયે પણ બાને લોભ છોડતો નહોતો તે અમે જોઈ શક્યાં.

છેવટે બાએ કહ્યું:

‘ મને તમારામાં વિશ્વાસ છે. આ તમારી ગરીબ બહેનનું ધ્યાન રાખજો. તેનું જિયારીનું હું કેં કરી શકી નથી.’

‘એમાં તમે ગભરાવમાં, બા ! અમે તેને મૂંઝાવા નહિ દઈએ. અમે બાને હિંમત આપી.’

પણ બાનાં એ છેવટનાં વાક્યો અમને ખૂંચ્યાં. વર્ષો સુધી અમારી પાસેથી રૂપિયા ઉપાડી ઉપાડી બાએ બહેનને આપ્યા કર્યા હતા, છતાં છેવટે ‘ એનું મેં કેં કર્યું’ નથી. ’ એવું જીજ્ઞાસુ બા શા માટે બોલી ગયાં હશે ? તે તેમની પુત્રી હતી તો અમારી બહેન નહોતી ? અમે તેને આપેલા પૈસાનો અદ્વિસોસ કરીએ તેવા ભાઈઓ પણ ક્યાં હતા ?

*

*

*

બાએ એમનું અર્ધું જીવન અમારા જન્મના ગામમાં જ વિતાવ્યું હતું. વર્ષમાં છએક મહિના તે અમારી સાથે રહી જતાં, પણ છએક મહિના તો તે ગામમાં જ ગાળતાં. અમે આગ્રહ કરી જીવનભર અમારી સાથે રહેવાનું તેમને કહેતાં, પણ ‘ ત્યાં ગામમાં ધરમધ્યાન કરવું ફાવે.’ કહી વર્ષનો અર્ધો ભાગ તો તે ત્યાં જ ગાળતાં.

બાના મૃત્યુ પછી એકાદ મહિને હું અમારા ગામમાં ગયો, હમણા હમણા મારી તબિયત સારી નહોતી રહેતી, અને બાના મૃત્યુનો ઘા પણ મને ખૂબ લાગ્યો હતો, તેથી થોડો વખત તો

આરામ લેવો જ તેવું મેં નકી ક્યું, અને હું વતનના ગામમાં ગયો. બહેન પણ મારી સાથે જ હતી.

અમે ગામમાં આવ્યાં કે તરત જ ગામના લોકોનાં ટોળાં અમારી પાસે બાનો ખરખરે કરવા આવવા લાગ્યા. અમારા ગામમાં તો અમારું ઘર મોટું ગણાય અને અમે શ્રીમંત ગણાઈએ એટલે લોકો ખૂબ આવે તેમાં નવાઈ નહોતી. મારા હૃદયમાં ઉડે ઉડે બાને માટે, અમે આવડું મોટું પદ અમારી મહેનતથી સારા પૈસા કમાઈને પ્રાપ્ત કરી શક્યાં તેનું, અભિમાન પણ સંતોષાવા માંડ્યું.

એ એક દિવસ પછી અમારાં સગાંવહાલાં અને ઓળખીતાંઓનાં ટોળાં તો ઓછા થયાં. હવે કૈંક આરામ મળશે માની હું નિરાંતે બેઠો. પણ લોકો આવતાં તો કાંઈ ઓછાં થયાં જ નહિ ! આશ્ચર્ય તો એ હતું કે હવે આવનારાઓમાંનાં ઘણાંખરાંને હું ઓળખતો પણ નહોતો. આ બધાં બાને ક્યાંથી ઓળખે ? મને નવાઈ થઈ. અને તેમાંના ઘણાંને મેં તો પૂછ્યું પણ ખરું. હું જ્યારે આવું પૂછતો ત્યારે તે લોકો અજાણીમાં મારી સામે જોઈ રહેતાં. બાએ તેમને સંકડો વાર જાતજાતની મદદ કરી હતી તેની મને ખબર પણ નહોતી ? તે લોકો પૂછતાં. જ્યારે તેમને ખાસ મૂંઝવણ પડે ત્યારે તે બા આગળ આવતાં અને બા કદિ તેમને ખાલી હાથે પાછા વાળતા જ નહિ. આ બધી વાતોથી મારું આશ્ચર્ય વધતું ચાલ્યું. એક દીપ્ત ધીનો કે મેલા સાડલાનો વિચાર કરનાર બા આ બધાને પૈસાની મદદ કરે એ મને અજાણ લાગ્યું. ત્રીજે દિવસે પેલી ગરીબ બાઈને વિશે બાએ અમને વાત કરી હતી અને જે વાતને અમે હસી કાઢી હતી તે મારી પાસે આવી. બાને નિમિત્તે કેં પુણ્ય કરવા પૈસા કાઢ્યા હોય તેમાંથી પોતે કેં પૈસા પડાવવા આવી હશે એ

વિચાર મને આવ્યો અને મને તેના ઉપર ચીડ ચડી. એમ બાને બનાવી જવાય, અમારા જવાને નહિ. તે બાપ તો મને જોતાં વેંત જ રડી પડી. આ વળી નવું ધતિંગ ! પણ એમ હું પલળું તેમ નહોતો. હું કડકાપથી તેની સામું જોઈ રહ્યો. તે તો ખૂબ જ રોવા અને બા વિષે ખોલવા લાગી. હમણા જ પોતા માટે પૈસા કઢાવવાની વાત ઉપર તે આવશે તેમ મને લાગ્યું.

‘બાએ બિચારાંએ મારું તો કેટલું ધ્યાન રાખ્યું ? કાઈ મારી વાત માનતું નહોતું ત્યારે મને એક હજાર રૂપિયા કાઢીને આપ્યા. તેના ઉપકારનો બદલો તો હું ક્યે ભવે વાળીશ ?’

મારી આંખ ફાટી ગઈ. બાએ બાને હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા ? એકસામટા એટલા બધા કાઢ્યા ક્યાંથી ? અને મને યાદ આવ્યું. એ વાત થયા પછી પંદર દિવસમાં જ બાએ મોટાભાઈ પાસેથી પોતાની મિલકતમાંથી હજાર રૂપિયા ઉપાડ્યા હતા. હવે બધો ભેદ ખૂલી ગયો. અમારી ધ્રુજા ન જોઈ બાએ પોતાના પૈસામાંથી જ બાને મદદ કરી હતી ! વારે વારે બા પૈસા માગ્યા કરતાં હતાં અને હિસાબ નહોતાં આપતાં તેનું કારણ પણ આજ હશે ? ત્યારે બહેનને કશું આપ્યું જ નાહ હોય ! અમે બાને કેટલો ભયંકર અન્યાય કર્યો હતો ! મેં બહેનને પૂછી જોયું :

‘બહેન, તને બાએ કશું જ આપ્યું નથી ?’ આશ્ચર્યચકિત નયનોથી તે મારી સામે જોઈ રહી.

‘મને કેં આપ્યું હોય તો તમને કહ્યા વિના આપે ? બાને તમે એટલાં પણ ઓળખ્યાં નહિ ?’

મારી આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી. અને છેવટના એક પ્રસંગે તો બાની ઉદારતા ખૂબ જ પ્રકાશમાં આણી. કેં ખીલ સંજોથી અમારા દાણાવાળાનો માણસ અમારે ત્યાં આવ્યો.

આરામ લેવો જ તેવું મેં નકી ક્યું, અને હું વતનના ગામમાં ગયો. બહેન પણ મારી સાથે જ હતી.

અમે ગામમાં આવ્યાં કે તરત જ ગામના લોકોનાં ટોળાં અમારી પાસે બાનો ખરખરો કરવા આવવા લાગ્યા. અમારા ગામમાં તો અમારું ઘર મોટું ગણાય અને અમે શ્રીમંત ગણાઈએ એટલે લોકો ખૂબ આવે તેમાં નવાઈ નહોતી. મારા હૃદયમાં ઉડે ઉડે બાને માટે, અમે આવડું મોટું પદ અમારી મહેનતથી સારા પૈસા કમાઈને પ્રાપ્ત કરી શક્યાં તેનું, અભિમાન પણ સતોષાવા માંડ્યું.

એ એક દિવસ પછી અમારાં સગાંવહાલાં અને ઓળખીતાંઓનાં ટોળા તો ઓછા થયાં. હવે ફેંક આરામ મળશે માની હું નિરાંતે બેઠો. પણ લોકો આવતાં તો કાંઈ ઓછાં થયાં જ નહિ ! આશ્ચર્ય તો એ હતું કે હવે આવનારાઓમાંનાં ઘણાંખરાંને હું ઓળખતો પણ નહોતો. આ બધાં બાને ક્યાંથી ઓળખે ? મને નવાઈ થઈ. અને તેમાંના ઘણાંને મેં તો પૂછ્યું પણ ખરું. હું જ્યારે આવું પૂછતો ત્યારે તે લોકો અજાણીમાં મારી સામે જોઈ રહેતાં. બાએ તેમને સંકડો વાર જાતજાતની મદદ કરી હતી તેની મને ખબર પણ નહોતી ? તે લોકો પૂછતાં. જ્યારે તેમને ખાસ મૂંઝવણ પડે ત્યારે તે બા આગળ આવતાં અને બા કદિ તેમને ખાલી હાથે પાછા વાળતા જ નહિ. આ બધી વાતોથી મારું આશ્ચર્ય વધતું ચાલ્યું. એક દીપ્ત ઘીનો કે મેલા સાડલાનો વિચાર કરનાર બા આ બધાને પૈસાની મદદ કરે એ મને અજાણ લાગ્યું. ત્રીજે દિવસે પેલી ગરીબ બાઈ-જેને વિષે બાએ અમને વાત કરી હતી અને જે વાતને અમે હસી કાઢી હતી તે મારી પાસે આવી. બાને નિમિત્તે કેં પ્રુણ કરવા પૈસા કાઢ્યા હોય તેમાંથી પોતે કેં પૈસા પડાવવા આવી હશે એ

વિચાર મને આવ્યો અને મને તેના ઉપર ચીડ ચડી. એમ બાને બનાવી જવાય, અમારા જેવાને નહિ. તે બાપ્ત તો મને જોતાં વેંત જ રડી પડી. આ વળી નવું ધર્તિંગ ! પણ એમ હું પલળું તેમ નહોતો. હું કડકાપથી તેની સામું જોષ રહ્યો. તે તો ખૂબ જ રોવા અને બા વિષે બોલવા લાગી. હમણા જ પોતા માટે પૈસા કઢાવવાની વાત ઉપર તે આવશે તેમ મને લાગ્યું.

‘બાએ બિચારાંએ મારું તો ફટલું ધ્યાન રાખ્યું ? કાઈ મારી વાત માનતું નહોતું ત્યારે મને એક હજાર રૂપિયા કાઢીને આપ્યા. તેના ઉપકારનો બદલો તો હું કયે ભવે વાળીશ ?’

મારી આંખ ફાટી ગઈ. બાએ આને હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા ? એકસામટા એટલા બધા કાઢ્યા ક્યાંથી ? અને મને યાદ આવ્યું. એ વાત થયા પછી પંદર દિવસમાં જ બાએ મોટાભાઈ પાસેથી પોતાની મિલકતમાંથી હજાર રૂપિયા ઉપાડ્યા હતા. હવે બધો ભેદ ખૂલી ગયો. અમારી ધ્રુષ્ટા ન જોષ બાએ પોતાના પૈસામાંથી જ આને મદદ કરી હતી ! વારે વારે બા પૈસા માગ્યા કરતાં હતાં અને હિસાબ નહોતાં આપતાં તેનું કારણ પણ આજ હશે ? ત્યારે બહેનને કશું આપ્યું જ નાહ હોય ! અમે બાને ફટલો ભયંકર અન્યાય કર્યો હતો ! મેં બહેનને પૂછી જોયું :

‘બહેન, તને બાએ કશું જ આપ્યું નથી ?’ આશ્ચર્યચકિત નયનોથી તે મારી સામે જોષ રહી.

‘મને કેં આપ્યું હોય તો તમને કહ્યા વિના આપે ? બાને તમે એટલાં પણ જોળખ્યાં નહિ ?’

મારી આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી. અને છેવટના એક પ્રસંગે તો બાની ઉદારતા ખૂબ જ પ્રકાશમાં આણી. કેં ખીલ સંબંધી અમારા દાણાવાળાનો માણસ અમારે ત્યાં આવ્યો.

‘હમણાં છૂટા પૈસા નથી. પછી લઈ જજો.’ મેં તેને કહ્યું.
‘કેં ઉતાવળ નથી, શેઠ, આ આવશે ત્યારે તેમની પાસેથી લઈ
જઈશ.’ તેણે કહ્યું. એને ખબર હોય તેમ ન લાગ્યું. મેં કહ્યું :

‘આ તો ગુજરી ગયા.’

‘હેં ! ક્યારે ?’ બોલીને જમીન ઉપર બેસી ગયો. સ્વજનના
મૃત્યુથી જે શોક થાય તે શોક તેના ચહેરા ઉપર તરવરી રહ્યો.
મને ખાતરી થઈ ગઈ કે બાપે તેને પણ કેં ને કેં મદદ કરી
હશે. તેને મેં પૂછી બેસ્યું.

તેની સ્ત્રી ક્ષયથી પિલાતી હતી. આ તેને વારંવાર પૈસાની
મદદ તો કરતાં જ હતાં, પણ તેનાં દવાદાઝ વગેરેનો ખર્ચ પણ
તે જ આપતાં. બે ત્રણ વખત તો બાપની તબિયત બતાવવા
ગામના મોટા ડોક્ટરને બાપે ખાસ બોલાવી મંગાવ્યા
હતો. આ છેલ્લાં છેલ્લાં બહારગામ ગયાં ત્યારે પણ
છએક મહિના દવા કરવામાં વાંધો ન આવે એવી તજવીજ તો
તેને માટે કરી જ ગયાં હતાં.

‘હવે શું થશે ?’ તેની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં.

‘બધું થઈ રહેશે. તું ચિંતા ન કરતો.’

મેં તેને ગળગળા સાદે આશ્વાસન આપ્યું.

જો એમ જ હતું, આ આટલા બધા ઉદાર હતાં, તો પછી
પેલા સાંધેલ સુધેલ સાડલા કેમ પહેરતા ? જરા ઘી ઢાળાય કે
કપડું બગડે એમાં કેમ ખીજાઈ જતાં ? કે એ જીવન ફિલસૂફી જ
બુદ્ધી હતી ? તે દિવસની ચર્ચામાં બાપે કહેલું ‘પેલું’ વાક્ય મને
યાદ આવ્યું.

‘પોતા ઉપર લોભ કરી પાસકાંને મદદ કરવી, સાચું તો એ જ કહેવાય.’

અમે તો જીવનની જુદી જ ફિલસૂફી રચી હતી. તેમાં મોજ-શોખ હતા, બાદશાહી હતી, પોતા ઉપર લોભનું તો નામ પણ નહોતું. ફાટેલ કપડું અમે કે અમારી સ્ત્રીઓ પહેરીએ તો લાજ મરીએ. અને એ બધું ટકાવી રાખવામાં અર્થ એટલો કરવો પડતો કે દ્રાધને એક પાઇની પણ મદદ અમે નહોતા કરી શકતા. બાના ફંડ ફાળાઓને અમે હસવામાં ઉડાવી દેતા, તેમની દ્રાધને મદદ આપવાની વાતોને અમે મદદ માગનારની લુચ્ચાઇ અને બાના મોળપણમાં ખપાવતા, અને તેથી જ કદાચ અર્ધા અભિમાનમાં અને અર્ધા ઉશ્કેરાટમાં બા ખેલી ગયા હશે !

‘ફાટેલ સંધેલ કપડાંથી માણસે લાજવાનું નથી. પણ સામે હાથ ધરીને દ્રાધ માગવા આવે તેને પાછું વાળવાથી લાજવાનું છે.’

બાને અમે જીવનભર કરેલો અન્યાય આંસુથી ધોવાય તેમ ન હોતો. છતાં દિવસો સુધી મારી આંખમાંથી આંસુ ન સુકાયાં.

નવું રેલ્વે સ્ટેશન

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સાંગલપુર ગામના પાધરમાં થઈને રેલ્વેના પાટા જતા હતા, અને હામુશેડે ધણીએ અરજીઓ કરી, પણ રેલ્વે કંપનીએ સાંગલપુર નામે નવું સ્ટેશન નાખ્યું નહિ. શેઠને અને ગામના બીજા વાણિયાઓને રૂનો બહોળો વેપાર હતો એટલે તેમને વીરમગામ અને અમદાવાદ બીજા ત્રીજા દિવસે જવું આવવું પડતું. ગામથી સાણંદનું રેલ્વે સ્ટેશન ત્રણ ગાઉ દૂર પડે, અમદાવાદથી સાંગલપુર સાત ગાઉ દૂર રહ્યું અને વીરમગામ તથા સાંગલપુર વચ્ચેનું છોટું પણ છ સાત ગાઉથી ઓછું નહોતું. આથી મુસાફરીની બહુ તકલીફ પડતી. ગામમાંથી બળદગાડીમાં કે માંદલા ઘોડાના ટાંગામાં બેસીને સ્ટેશન પર જવું પડે અને ત્યાંથી રેલ્વે ગાડીમાં બેસે તો. અમદાવાદ કે

વિરમગામ જવાય. પાછા ફરતાં રેલ્વે સ્ટેશનથી ત્રણ ગાઉની કે ટાંગાની કે બળદગાડીની મુસાફરી ખરી જ. માલ-માલ લાવવો હોય તો પણ ભારે અડચણ પડતી. સાંગલપુર મામ જરા સારું રહ્યું, એક ગાડીએ રોજ પંદર-વીસ ઉતારે બિતરે, પંદર-વીસ એસે અને માલનાં ગાડાં તો અમદાવાદ, વીરમગામ કે રેલ્વે સ્ટેશન અને સાંગલપુરની વચ્ચે ફરતાં જ હોય. સાંગલપુરને રેલ્વે સ્ટેશન વિના ન જ ચાલે એવી દામુ શેઠની ગણતરી હતી, પરંતુ રેલ્વે કંપની એવી અવળચંડી હતી કે અરજીઓ ઉપર તે ધ્યાન જ આપતી નહિ ! શેઠે ગામલોકો અને વાણિયાઓની સહીઓ કરાવીને અરજીઓ કરેલી, પણ કામ દાદ દેતું નહોતું. હવે તો શેઠ અરજીઓ કરીને થાક્યા હતા અને પોતાને ગામે નવું રેલ્વે સ્ટેશન ઉઘડે એવી આશા મૂકી હતી.

શેઠના દીકરા રણછોડને એક સુક્તિ મૂકી હતી. પાંચ-સાત હજાર રૂપિયા રોકીને જે ત્રણ મોટરના ખટારા લેવા અને અમદાવાદ તથા સાંગલપુરની વચ્ચે ભાડે ફેરવવા; તેથી મુસાફરીનું દુઃખ જાય, ઉતારો સારી ખેંઠે મળે, માલ પણ એક કલાકમાં અમદાવાદથી સાંગલપુરમાં પહોંચે એટલે ગામને પણ સુખ થાય. પણ શેઠને એ વાત ગમી નહિ. ‘ભાડે ગાડીઓ ફેરવવાનો ધંધો કરવો એ આપણા જેવા મોટા વેપારીને શોભે નહિ,’ એવો શેઠનો અભિપ્રાય હતો.

એક વાર દામુ શેઠ અને રણછોડ વીરમગામથી આવીને સ્ટેશનને બિતર્યા. સાંગલપુરનો અલરામ પોતાનો ભાફુટી ટાંગા લઈને આવ્યો હતો, તેને શેઠે ગાડીના ઝામામાંથી ઉતરતાં જ વચ્ચી આવી દીધીઃ “અલ્યા અલરામ ! તારી ગાડીમાં અમે બેસવાનાં છીએ. જે વરણની જગ્યા રાખજો.”

સ્ટેશન ઉપર ચાર બળદના એકા અને બે ઘોડાના ટાંગા હતા.

બધાં વાહન ખડખડ પાંચમ જેવાં હતાં. ઉતાડ્યો વાહનોમાં ગોઠવાયાં અને વાહનો સાંગલપુરની સડકે ચડ્યાં. અભરામના ટાંગામાં દામુ શેઠ અને રણછોડ ઉપરાંત એક બીજો ઉતાડ્યો બેઠો હતો; તે ઉપરાંત અભરામ તો ખરેખર. ”

ઘોડો ધરડો હતો, થાકેલો હતો અને ચાર જણાનો ભાર ભંચકીને ખદક-ખદક ચાલતો હતો. ટાંગાનાં હાડ-પાંસળાં ઠ્યુક-ઠ્યુક બોલતાં હતાં. શેઠનું ભારે શરીર ટાંગામાં હચમચતું અને હાંફતું હતું. ઘોડાને ઉતાવળે ચલાવવાને અભરામ મથતો હતો. ઘોડાને ચાખૂક મારે, ચાખૂકની લાકડીને છેડે નાખેલી ચાર ઘોંચે, ત્યારે પંદર-વીસ ડગલાં ઘોડો ઉતાવળો ચાલે; વળી પાછો ખદક, ખદક, ખદક !

“ અલ્યા અભરામ ! ઘોડાને ચંદી આપછ કે નહિ ? ”

“ આપું છું આપા ! ”

“ ત્યારે ઘોડો ધીમો કેમ ચાલે છે ? ”

“ ઘોડો જરા ખોટીલો છે આપા ! માર્ગે પડશે એટલે પછી પવનવેગે ઊડ્યો સમજો. ” “ પવનવેગ ” એ ઉતાડ્યોને માટે અભરામનું રોજનું આશ્વાસન હતું.

અભરામ ટાંગા પરથી ઊતર્યો, ઘોડાને બે-ચાર ચાખૂક લગાવી દીધી, બે ત્રણ વાર ચાર ઘોંચી, પાંચ-સાત ગાળો દીધી અને ઘોડાની રેત પકડીને ટાંગાની સાથે થોડું દોડ્યો. ઘોડો જરા ઉતાવળો ચાલ્યો કે તુરત તે પાછો ટાંગા પર ચડી બેઠો. ભાર વધ્યો એટલે ઘોડો ધીમો પડ્યો અને ફરી પાછી અભરામની ચાખૂક-ખાજ ચાલુ થઈ. ઘોડાએ દોટ જરા વધારી એટલામાં તેને ઠાકર

વાગી, ઘોડો ઘૂંટણભેર થઈ ગયો, ટાંગો નમી ગયો, ગભરાયેલા દામુ શેઠના મોંમાંથી રાડ નીકળી ગઈ; પણ અભરામે તુરત છલંગ મારી ચતુરાઈથી ઘોડાંને, ટાંગાને અને બિતાડ્યોને ખચાવી લીધા.

“અરર !” શેઠ ફફડી બેઠ્યા : “અભરામ, બિચારા ઘોડાને એક ફેરામાં તું આટલો માર મારેછ, ત્યારે ચાર ફેરામાં તો તું શુંએ કરતો હોયશ ! જરા દયા રાખતો હોય, તો ખુદાય રાછ રહે.”

“પણ આપા ! મારું ને ઘોડાનું પેટ તો ભરવું ને !” અભરામે દલીલ કરી.

રણુછોડ બોલ્યો : “આપા ! મોટર હોય તો આવું કશું જોવું પડે નહિ. નહિ ઘોડાને ચાખૂક મારવો કે નહિ. બળદને આર ઘોંચવી. સાચું કહો તો ઘોડાની કે બળદની ગાડીમાં બેસવું એ જ આપણા જૈન ધર્મ પ્રમાણે પાપનાં પોટલાં છે. આવાં કરમ આપણાથી જોયાં જાય ?”

શેઠને લાગ્યું કે ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ઘોડાને માર ખવરાવવાનું પાપ કંઈ જોવું નથી. મૂંગાં પ્રાણીને માર ખવરાવવાનું પાપ મોટરથી ન લાગે એમ તો શેઠ સમજતા જ હતા.

રણુછોડ આગળ બોલ્યો : “હું તો કહું છું કે સરકારે રેલ ને મોટર કાઢીને આ મૂંગા જનાવર ઉપર ભારે દયા કરી છે. મોટરનો શોધનારો દ્રાઈ સાચો દયાળુ માણસ હશે.”

દામુ શેઠે બળદગાડીમાં અને ઘોડાગાડીમાં બેસીને ઘણીએ વાર ભાસ્વાણી જનવરોનાં દુઃખ જોયાં હતાં. પેટ્રોલથી ચાલતી મોટર એ જનવરોને દુઃખમાંથી છોડાવનારું વાહન હતું, એ મીમાંસા શેઠના અંતરમાં બિતરી ગઈ.

એક અઠવાડીયાની અંદર દામુ શેઠની માલિકીની ત્રણ ભાડુતી મોટરો રણછોડની વ્યવસ્થા હેઠળ અમદાવાદ અને સાંગલપુરની વચ્ચે ફરવા લાગી ગઈ. શેઠને લાગ્યું કે બિચારા બળદ અને ઘોડાની ખાધેથી ધૂંસરાં પોતે છોડાવવાનું પુણ્ય કર્યું હતું. શેઠને મન તેમાં ધંધા કરતાં વધુ તો ધર્મ માણુમ પડ્યો હતો.

૨

આજ સુધી સાંગલપુરની સમૃદ્ધિ ઠાવકી અને ગંભીર હતી તે હવે ચમકારા મારવા લાગી. રેલ્વે સ્ટેશને તો રોજ સાંગલપુરના પંદર-વીસ જ ઉતાડ્યો ચડતા ઊતરતા, પરંતુ અમદાવાદ અને સાંગલપુરની વચ્ચેની આવ-જા હવે ખૂબ વધી પડી હતી. ત્રણે મોટરો ખીચોખીચ ભરાઈને રોજ બે ત્રણ વાર આવ-જા કરતી. સગવડ વધી એટલે ઉતાડ્યો વધ્યા હતા. સ્ટેશને ઉતાડ્યો લાવવા-લઈ જવાનું કામ પણ હવે બળદના એકા અને ઘોડાના ટાંગાને બદલે શેઠની મોટરો કરતી હતી. દૂધ ત્રણ પૈસે શેર મળતું તેનો ભાવ વધીને છ પૈસા થયો. ઘી રૂપિયાનું બશેર મળતું તેનું સવાશેર થઈ ગયું; છાશનાં દોણાં પણ મોટરમાં ચડી ચડીને અમદાવાદની પોળમાં ફલવાવા લાગ્યાં; પશી કણુણુ પડોશણુને મલકાતી કહેતી : “બા, રોજ ચાર ડોળાંની છાશ ઉકરડે દોળવી પડતી, પણ હવે દામુ શેઠની મોટર થઈ છે એટલે રોજ છાશનો જ દોઢ રૂપિયો ઉપજે છે. દશ આના ભાડાના બચ, તોય ચૌદ આના મળે ને !”

સાંગલપુર અને અમદાવાદ વચ્ચે ભાડાની મોટરો ફરવા લાગી તેની અસર સાંગલપુર ઉપર બે પ્રકારની થઈ. લોકોની મુસાફરીની અગવડ ગઈ; દૂધ-ઘીના વધુ પૈસા ઉપજવા લાગ્યા અને પહેલાં ત્રણ દિવસે મેળવી શકાતી ચીજ હવે સાંગલપુર બે કલાકમાં હાજર

પ્યાલા ઘેર ઘેર ખખડતા હતા અને મોટર શરૂ થયા પછી છએક માસે તો અમદાવાદના એક કલુખીએ સાંગલપુરમાં હોટલ પણ નાખી દીધી.

૩

ચંદુ ત્રણ માસ સુધી મુદતિયા તાવથી પીડાઈને માંડ માંડ સાંજે થયો હતો. શેઠને દવા-દાકતર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખર્ચવા પડ્યા હતા, પણ તેમ કરતાં ય ચંદુ સાંજે થયો અને આજે તે જરા ઓસરીમાં આવીને બેઠો તેથી શેઠ આનંદમાં હતા. શેઠે ઉમળકાથી કહ્યું: “બેટા ! જરા દૂધ-ભાત ખાઈને આજ તો દુકાને ચાલ.”

ઓરડામાંથી ચંદુની વહુએ ગુમાસ્તા પાસે કહેવરાવ્યું: “આજે ગાયે દોહવા દીધું નથી, તો ગામમાંથી દૂધ મગાવી આપો.”

“માધા ! જા, પશી કલુખીને ત્યાંથી દૂધનો લોટો ભરી આવ.” શેઠે ગુમાસ્તાને ફરમાવ્યું. માધો એક કલાકે દૂધ લઈને આવ્યો. ચીડાઈને પૂછ્યું: “અલ્યા, આટલી બધી વાર ?”

“શું કરું બાપા ! પશી ડોશી કહે કે ઘરમાં દૂધ નથી. રાજી ભરવાડણુ કહે કે દૂધ અમદાવાદ વેચાવા ગયું છે અને ઢોરાં સીમમાં ગયાં છે. મગન મહારાજ કહે મારી ગાય આજ વટકી છે એટલે દૂધ નહિ દે.”

શેઠ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. “ત્યારે તું દૂધ લાવ્યો ક્યાંથી ?”

“ત્રણ આના આપીને હોટેલમાંથી શેર દૂધ લાવ્યો.”

શેઠ વિચારમાં પડી ગયા. દૂધ માટે ત્રણ ઘેરથી નકાર મળ્યા પછી હોટેલમાંથી વેચાતું દૂધ લાવવું પડ્યું તે તેમને મન સાલવા

લાગ્યું. જમી લઈને શેઠ ચંદુને લઈને દુકાને ચાલ્યા. માર્ગમાં ચાર ચમારને ઘોડાનું મુઝદું ઉંચકી જતા જોઈને શેઠે પૂછ્યું : “અલ્યા આ કોનો ઘોડો મૂઝો ?”

“અલરામ મિયાંનો, બાપા ?”

“ગાડીવાળો અલરામ ?”

“હા, બાપા !”

દુકાને રણજોડ મોટરના ભાડાની આવકનું નામું લખતો હતો. દુકાનમાં પશી પટલાણી, રામો પટેલ, જગો મોતી અને અલરામ મિયાં બેઠા હતા. અલરામની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. શેઠ આવતાંવિંત બોલ્યા : “અલરામ ! તારો ઘોડો તો મરી ગયો !”

“હા બાપા ! તમે મોટર ફેરવવા માંડી, ત્યારથી જ હું એને મૂઝેલો તો દેખતો’તો; પણ આટલો મોડો મૂઝો અને હું બીજા-બેગો થઈ ગયો. ”

“અલ્યા, તેમાં મારો શો વાંક ? ”

“તમારો વાંક નહિ, તો મારા નસીબનો તો ખરો. ઘોડો કમાતો’તો ત્યારે હું તેને ખવરાવતો અને માફ પેટિયું ચ નીકળતું. આ બાર મહિનામાં ઘરનાં વાસણુ વેચીને મેં ને ઘોડાએ ખાધું. આજ હવે બે માણ બાજરી આપો. નહિ તો ઘોડાની પાછળ માફે મોત. ”

શેઠ અલરામનાં આંસુ જોઈ રહ્યા, અને કશું બોલ્યા નહિ. પશી તરફ નજર કરીને શેઠ બોલ્યા : “પટલાણી ! તમે કેમ આવ્યા છો ?”

પટલાણીએ ઘૂમટાની આડેથી કહ્યું : “પચાસ રૂપિયા આપો, શેઠ ! બ્યાજ જોઈએ તે લેજો.”

“તમારે વળી શી ખોટ પડી ? હવે તો દૂધ, ઘી ને છાશની બહુએ આવક થઈ છે ને ?”

“બળી એ આવક ! કરસનિયો ત્રણ વાર મદિ પડ્યો ને સો રૂપિયા ખરચ થઈ ગયું ! તેની વહુને આણું વાળીને લાવવી છે એટલે તમારી પાસે આવીને વેણ નાખ્યું છે, શેઠ !” પટલાણી બોલ્યાં.

“માંદગી આવે તેમાં શું કરીએ ? જેવા કરમના લેખ. અમારા ચંદુની માંદગી પાછળ પાંચસો રૂપિયા થયા.”

“માંદગી પણ જેવી તેવી ? બાપલિયા ! પાણીના જેમ પૈસા ખરચ્યા. મારો રડ્યો રોજ અમદાવાદ જાય ને હોટેલમાં ભજિયાં ખરી ખાય. અર્ધાં કાચાં ને અર્ધાં પાકાં. ઉપરથી રાતે નાટક જીએ ને ઉજાગરા કરે. ચાહનાં પવાલાંનો તો સુમાર નહિ. પૂછોને તમારા ચંદુને; એક સાથે ફરતા ને ખાતા. પછી માંદા ન પડે તો ખીજું શું થાય ?”

શેઠે ચંદુ સામે જોયું. ચંદુ શરમાઈને નીચું જોઈ રહ્યો. શેઠ બચડયા : “આપણા ગામને ય અમદાવાદનો એપ લાગ્યો.”

“એમ કેમ ? તારે વળી ઠેણું કરવાનું હોય ?”

“કાંઈ વરસ નહિ ને આ વરસે કરવું પડશે શેઠ ! ખળાંમાંથી દાણો આવે કે ન આવે, પણ ઉનાળે અમે ભાડાં કરીને સારી રીતે ચલાવતા. હવે તમારી મોટર થઈ એટલે ભાડું મળે નહિ. શું કરું શેઠ ? મારો ખળદ માંદો પડેલો, અને રાત્રે રથારી કહે કે તેને ઘી પાઓ. પણ મારે ખાવા દાણો મળે નહિ, ને ખળદને ઘી ક્યાંથી પાઉં ? એટલે એને પાંજરાપોળે મૂક્યો ને ખીજને વેચી નાખ્યો.”

શેઠ રણુછોડ સામું જોયું. રણુછોડ સરવાળો કરી રહ્યો હતો; તે જોલ્યો :

“બાપા ! આ મહિને સાડાસાતસોની આવક થઈ અને સવા પાંચસોનું ખર્ચ થયું. સવાખસોનો વધારો વધ્યો.”

જાઓ વચ્ચે જોલ્યો : “બાપા ! હું ચ પચીસ રૂપિયા લેવા આવ્યો છું.”

“અલ્યા, ગામમાં કાંઈ જોડા પહેરતું નથી કે શું ? તારે વળી શી તાણ પડી ?”

“જોડા સૌ પહેરતા હશે, શેઠ ? પણ આ વરસે મારો ધંધો ખરાબર ન ચાલ્યો, કાણુ જાણે શાથી.”

“દાદા ! હું જઉં છું, દવા પીવી બૂલી ગયો છું” એમ કહી ચંદુ ઊઠ્યો. કેમ લેધરના ચક્રચક્રિત ખૂટ પહેરીને તે દુકાન પરથી ઊતર્યો. શેઠનું ધ્યાન એ ખૂટ તરફ ગયું અને તેમને ખબર ન ચાલે ત્યાં થઈ આવી. શેઠ નિસાસો નાખીને તકિયા પર પડ્યા, અને એક હાથે તેમણે મોઢું ઢાંકી દીધું.

૪

“ભોં ભોં ભોં” કરતી એક મોટર આવીને શેઠની દુકાન સામે થોભી. સાંહેથી એક યુરોપિયન અને એક પારસી બિતર્યા. પારસીએ પૂછ્યું : “ડામોડર સેઠ આપનું જ નામ કે ?”

“હા હા, કહો શું કામ છે ?”

“તમે સાંગલપુરનું સ્ટેશન ખોલવા રેલ્વે કંપનીને અરજી કરી’તી કે ?”

“હા હા, તેવું હવે શું છે ?”

“તમારા ગામમાં વાનીઆનાં ઘર કેટલાં ?”

“થોડાં.”

“થોડાં એટલે કેટલાં ?”

“પાંચ-સાત-દસ.”

“ખીજી જિંઘી ડામોનાં ઘર કેટલાં ?”

“ચાર-પાંચ.”

“બાકી બધા ખેતીનો ઠંઠો કટતા હોયો.”

“હા હા.”

“સાનંદને સ્ટેશને તમારા ગામના કેટલા ઉતાડ-ચડતા બિતરતા હોયો ?”

“એક-બે.”

“એમ કાંય ? તમે અરજીમાં લખો છો કે વીસ-પચીસ ઉતારે ઊતરે છે.”

“એ દા’ડા વહી ગયા.”

“તેતું કારન સું ?”

“અમારે ગામ મોટર ફરે છે.”

“એમ ? તો હવે તમારે નવું સ્ટેશન ખોલવાની જરૂર નથી ને ?”

“જી, ના.”

પારસીએ પેલા યુરોપિયનને મોટરમાં પાછા બેસતાં કાંઈ અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું અને મોટર પાછી ચાલી ગઈ.

રણછોડ ખુશ થતાં બોલ્યો : “બાપા ! તમે ઠીક જવાબ આપી દીધો. વધુ ઉતાર કહ્યા હોત, તો હવે કંપની નવું સ્ટેશન ખોલત અને આપણો મોટરનો ધંધો પડી લાંબત.”

“પણ મારે તો હવે મોટર જોઈતી નથી ને નવું સ્ટેશન જોઈતું નથી. બસ, આજને આજ તું અમદાવાદ જા અને ત્રણે મોટર વેચી નાખ.” શેઠ આવેશમાં આવી જતાં બોલ્યા.

રણછોડ આ આજુબારી આજાથી સ્તબ્ધ બની ગયો. તેણે પ્રશ્ન : “એતું કાંઈ કારણ ?”

“મારે સાંગલપુરની ખરાબી થવા દેવી નથી.”

“એમાં વળી ખરાબી શી ?”

“જોતો નથી? ગમને અમદાવાદનો એપ લાગે છે, રોગનાં ઘર ઘલાતાં જાય છે, લોક દેણદાર થાય છે, ગરીબોના ધંધા ભાંગી પડે છે, લોકોનાં મન શહેરીઓનાં જેવાં ચોર થતાં જાય છે: એ બધો તારી ભાડાની મોટરનો પરતાપ.”

“બાપા, પણ આપણે છ હજાર ખર્ચ્યા છે અને તેના હવે પૂરા ત્રણ હજાર પણ ઉપજશે નહિ.”

“એ હજાર કેમ ઉપજતા નથી? મારે હવે એ ન જ જોઈએ. શહેરથી દૂર માઈ સાંગલપુર વધારે સાઈ છે. અને હા, એ મોટરોના જે પૈસા ઉપજે તે ગામમાં વગર બ્યાળે ધીરવાના છે એ ધ્યાનમાં રાખજો.”

“તમે ફરીથી બગદની ખાંધે ધૂંસરાં નંખાવો છો?”

“અરે, એજ સાઈ છે ભાઈ! બગદની ખાંધે ધૂંસરાં નહિ હોય ત્યારે બગદ ભૂખે મરશે. એવું ખોટું દયાળુપણું મારે નથી જોઈતું. ઊઠ, અમદાવાદ જા!”

રણછોડ બાપાની સામે જોઈ રહ્યો. અભરામ આંસુ લૂછીને દોડતો શેઠના ખોળામાં માથું નાખીને પડ્યો અને બોલ્યો: “બાપા! સાચી દયા આજ મેં તમારામાં જ જોઈ!”

કેતકી અને કિરીટ

શ્રી. જયદેવ દવે

“કિરીટ ! તમારો હાથ રૂપાળો ધોળો છે, હો !—હું રૂપાળી નથી?”

“તું ? તું તો અહુ જ રૂપાળી છો, ખરું ! તારા જેવી ગાંડી છોકરી મેં ખીજી જોધ નથી—ક્યાંય !”

કિરીટ નવનીતરાયના લગ્ન પ્રસંગે અનિચ્છાએ—પરાણે આવ્યો હતો. નવનીતરાય એના શ્વસુરપક્ષે ક્ષાક સગા થાય ને એથી એનાં અણુવર પણ એને થવું પડ્યું હતું. નવનીતરાયને કિરીટ કેમે ચાહી ન શકેતો; એટલું જ નહિ, પણ એના પ્રત્યે કિરીટને કશો જાણે કારણ વિનાનો અણુભો જ થતો. તેમાં એનાં લગ્ન પોતાના જ ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થની પુત્રી જોડે થવાના છે એવું

સાંભળ્યું. આ કન્યાને-કેતકીને-કિરીટ કદી પૂર્વે જોધ નહતી; પણ એનાં વિધવિધ વખાણ થોડાં ઘણાં એને કાને પહોંચ્યા હતા. આથી આવી કન્યાનાં લગ્ન નવનીતરાય સાથે કંઈ નહીં તો એક 'સીધા સાદા' ને બહુ ભલા માણસ સાથે, થવાના છે એ સાંભળી એને કંપારી છૂટી હતી. તેથી જ આ લગ્નમાં ભાગ ન લેવો એવી એની ઇચ્છા હતી. પણ ભાવિદ્યોર્થો ને કંઈક પોતાની પ્રિયતમા પત્ની મધુરીના આગ્રહ ને આજીવિને વશ બની, એ આ લગ્નમાં હસડાઈ આવ્યો હતો. આમ હતું છતાં માંડવે આવ્યા પછી કિરીટને કંઈ રસ પડે-મળ પડે એવું બન્યું. કેતકીને બહુલા કરી એક નહાતી પણ બહુ ચાલાકને સુંદર, બહેન હતી. પહેલે જ દિવસે એણે કિરીટની ભારે દોસ્તી કરી અને ધીરે ધીરે કેતકીની સુવાસ પ્રસારી એમાં કિરીટને મુગ્ધ કર્યો. 'આ મંડપ મારી બહેને શણગારેલો-આ તોરણ મારી બહેને કરેલું-આ રૂમાલ મારી બહેને ગૂંથેલો-પે...એલો ભાંચે મૂકેલો મજાનો ફૂંજો મારી બહેને ચીતરેલો-આ વીણા મારી બહેન બહુ સરસ વગાડે છે: ને ઓહો ! ગાય છે તો એવું સરસ કે ન પૂછો વાત !-આ મારો જલેખી અંખોડો જોયો ? કેવો સરસ વાળ્યો છે ? સાંજે મજાની સરસ વેણી ગૂંથાવીશ ને મહીં ફૂલ મુકાવીશ, જો જો ને, હા !-ને અણુવર છો, ને સવારે કોરડ કરાવવા નવનીતરાય સાથે કેમ નહોતા આવ્યા ? કાલે જરૂર આવજો. મારી બહેન કહેતી હતી કે જો એ-તું કહ્યા કરે છે તે અણુવર આવશે તો મારે હાથે સરસ પૂરીઓ કરી મોકલીશ: આવજો હોં, એ રજોઈ પણ ઘણી મજાની કરે છે !-આવી કંઈ કંઈ કાલાધેવી વાતો બહુલ કિરીટ પાસે કરતી ને એને મંત્રમુગ્ધ શો કરી મૂકતી, એમાં અત્યારે તો બહુલે ખૂબ કરી. ચારી થતી હતી, અણુવર તરીકે કિરીટ વસાવ્યું ને પવન નાખતો હતો, એની પાસે બેઠી બહુલ પણ વીંઝણે ફેરવતી હતી; અથવા કહીએ તો, વીંઝણા સાથે રમત કરતી હતી.

બકુલ માનતી હતી કે એ એની બહેનને પવન નાખે છે પણ આખરે, બાળક એક વાંતમાં ક્યાં સુધી મન પરોવી રાખી શકે ? થોડી વારમાં એ તો ફૂદીને કિરીટના બોળામાં પડી, ને કિરીટના હાથનો વીંઝણો સહસા ઝુંટવી લઇ કહેવા લાગી : “ મારી બહેનને યે પવન નહીં નાખો ! કિરીટ કુમાર ! “ બેઠને ય નાખીશ” ને તને યે, ગાંડી બકુલ ! “ બકુલાના સુવાળા ગુલાબી ગાલે સહેજ ચૂંટી ખણી હસતાં હસતાં કિરીટ જવાબ દીધો. હું તો થાકી ગઇ” વીંઝણો કિરીટને પાછી સોંપતી બકુલા એટલુંજ બોલી કિરીટના છૂટા હાથ સાથે રમતમાં પડી. વળી થોડીવારે કિરીટના કાટની એક બાંધ જાંચી કરી જોઇને બોલી.

“કિરીટ, તમારો હાથ રૂપાળો ધોળો છે, હો !—હું રૂપાળી નથી ?”

“તું ? તું તો બહુ જ રૂપાળી છો, બકુલ ? તારા જેવી ગાંડી છોકરી મેં બીજી જોઇ નથી—ક્યાંય !”

કિરીટ જરા હસ્યો. પણ પોતાનાં વખાણ સાંભળ્યાં—ન સાંભળ્યાં ને બકુલને વળી કાંઇ ત્રીજું જ સૂઝયું : “મારી બહેન પણ તમારા જ જેવી રૂપાળી છે, હોં કિરીટ ! આ જુવો તમારો હાથને જુવો પેલો એનો !—અરે, પણ આ શું કરે છે ! નવનીતરાયનો ને મારી બહેનનો હાથ કેમ બાંધે છે ?”

હસ્તમિલાપ થતો હતો. ‘ગોરજી’—શુકલ મહારાજ કંપડાં વડે વરવહુનો હાથ બાંધવાની તૈયારી કરતા હતા. નવનીતરાયે હાથ લંબાવેલ હતો. કેતકીનો અંધ લંબાવેલ કંપતો હાથ ખેંચી શુકલજી એ નવનીતરાયના હાથમાં સોંપતા હતા. એ હાથ નવનીતરાયના હાથ સાથે કાં બાંધે ?—એવો પ્રશ્ન બાળક બકુલાને થયો. પણ

એવો જ પ્રશ્ન ફિરીટને યે આ પહેલાં થયો હતો. ‘આમ ન થવું જોઈએ’ એમ ફિરીટને થયું હતું; ‘પણ એ અધરિત થતું અટકાવવા શું કરવું?’ એ પ્રશ્નનો જિજ્ઞેસુ હજી એનાથી નહોતો થઈ શક્યો. તેને બકુલાના આ બાળકબોલમાંથી અત્યારે જાણે અંતરિક્ષમાંથી સૂક્ષ્મ આદેશ જિતર્યા, કે લે તું એ હાથ લે—એ તારા જેવો રૂપાળો છે ને તારો છે. સ્વીકાર; ઝડપી લે!’ પણ એ અંતરિક્ષના સૂક્ષ્મ આદેશ જાણે કોઈ સૂક્ષ્મ જગત માટે જ સર્જાયા હતા !

ફિરીટ અને બકુલા આ વરવહુની પાછળ, પણ પાસે જ બેઠાં હતાં. “મારી બહેન પણ તમારા જ જેવી રૂપાળી છે, હોં ફિરીટ ! આ જીવો તમારો હાથ ને જીવો પેસો એનો !—“કેતકીએ સાંભળ્યું. શુકલ મ્હોટેથી મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા. સામે સ્ત્રીઓ બસૂરા સૂરે ગાણાં ગાતી હતી. ક્યાંય લગ્નની પુનિત શાંતિ ત્યાં નહતી. સંયમ નહોતો, વાતાવરણમાં સર્વત્ર ઘોંઘાટ-કક્કળાટ જેવું લાગતું હતું. પણ એ બંધાને ભેદીને કેતકીએ બકુલાની મીઠી, કાલી વાણી સાંભળી. કાનમાં જાણે અમૃત રેડાયું ! પોતે વગાડતી એથી-ય મધુરી વીણાં શી હૃદય-સિંતારી જાણે અણુણી ગઈ !

કેતકીનું ધ્યાન લગ્નવિધિમાં નહોતું. ધ્યાનપૂર્વક તે તો ફિરીટ અને બકુલાની વાતો સાંભળતી હતી. એનું હૃદય ખૂબખૂબ ધબકતું હતું. વાત એ હતી, કે બકુલાએ કેતકીને પણ ફિરીટ પાછળ ઘેલી કરી મૂકી હતી,—ફિરીટ સમક્ષ જેમ કેતકીનાં વખાણ, અથવા એની વાતો કરી એને મુગ્ધ કર્યો હતો, બરાબર તેમ જ બકુલાએ કેતકીને પણ ફિરીટ ઉપર મુગ્ધ કરી હતી—ના, મુગ્ધ જ નહીં, ગાંડી કરી મૂકી હતી ! ફિરીટ અને કેતકી—બંનેનાં હૃદય એકબીજાં માટે એણે આમ અજાણતાં, અજાણ્યાં, ધડકતાં કર્યાં હતાં : અને ધીરે ધીરે, અદૃશ્ય રીતે, એ બંનેનાં પ્રેમહીન્ની ગાંઠ બાંધવી શરૂ

ફરી હતી તે અત્યારે સળંગ ખાંધી દીધી ! કિરીટ અને કેતકીના કાનોમાં અનવરત ફૂંકાતાં પ્રેમમંત્રોસમાં વાક્યોમાં બકુલાનું આ વાક્ય—વાક્યનું તાત્પર્ય—એ છેલ્લો, પૂર્ણાદિતિનો, મંત્ર હતો ?

ને એ મંત્ર કેતકીના કાને પડ્યો. એના અવાજમાં, એના સ્વરમેળમાં, એના અર્થમાં ‘કશુંક’, પણ વાણીમાં ન ઊતરી શકે એવું ‘કશુંક’, હતું ! કેતકીએ એ પારખ્યું ને પૂજ્યું. એ પૂજન માટે જાણે નમન નમતી હોય તેમ એણે કિરીટ અને બકુલા—એ ‘સુજન જૂના’ દોસ્તો—લણી મોં ફેરવ્યું, કુમુદલ શાવેત દુદૂલપટે ઢંકાયેલું કેતકીનું મોં કંઈક મલકાતું ઝાંખુંઝાંખું દેખાયું. એનાં હસતાં, ચમકતાં, સ્નેહચાંદની નીતરતાં, અલકતાં વિશાલ લોચન પ્રથમ બકુલા ઉપર અબક્યાં, ને પછી કિરીટ ઉપર. પણ ત્યાં તો ‘મળી દુષ્ટો દુષ્ટ’ ! કિરીટ પેલું ‘મઝાનું’—બકુલાએ શબ્દની અતિ શોખીન હતી એટલે કિરીટ હસતાં હસતાં કેતકીના મોંને ‘મઝાનું’ એ વિશેષણફૂલે જ વધાવતો !—ગોળ, ચંદ્ર જેવું રૂપાળુ મોં, દેવની જેમ, એની અમૃતકલા પલકે પલકે પીતો હોય તેમ, પુનિતભાવે નીરખી રહ્યો હતો : પણ ત્યાં તો પીયુષની ઝડીઓ વરસી ! અચાનકના આ વૈધવર્ષાણથી કિરીટની આંખ પલકભર નમી ગઈ ને મીંચાઈ ગઈ. પણ અમૃતથી કાણ ધરાયું છે ? કિરીટ ફરી આંખ ઉઘાડી ઊંચી ફરી, ને જોયું તો એને દેહહિંડેલે જ કેતકીનાં નયનનાવ જૂલતાં હતાં ! આંખથી આંખ ફરી ટકરાઈ; ને પીધેલાં પીયુષનાં પાન કિરીટ કેતકીને પણ ડરાવ્યાં. કેતકીનું મોં જરા વધુ મલક્યું—અનેરા સ્મિતની પ્રલા એના આખા ચે સુમુજ્જવલ સુખ દેશે ફરકી રહી. ભગવાન કુસુમાયુધે જાણે કમલનાં જાણે માર્યાં ! એમ એના કામળ, ગૌર, આરકત ગાલ ફરક્યા, મહીં ઝીણી લદ્દર પડી,

ને એની આસપાસ ને મહીં ગુલાલ છંટાયો ! પરિત્રિની હઠેમાં ઘડીક કેતકીની પણ આંખો ભારે થઇ નમી ગઇ.

આ વર્ણવતાં વાર લાગી એટલી બનતાં ન લાગી; ને દરમ્યાન પેલી બાબુ શુકલજી હાથ બાંધી રહ્યા. હૈયું ને મોં એ વખતે આ બાબુ હતાં. ગૂંથાતાં હતાં તે હૈયાં પૂરાં ગૂંથાઇ રહ્યાં !

ચોરી પૂરી થઇ, કેતકી પરણી ગઈ.

એનાં બિચારીનાં એ લગ્ન થયાં-હૈયાનાં ને હાથનાં, હૈયાનાં લગ્નની હૈયાનાં ‘પતિ’ ‘પત્ની’ સિવાય બીજા કોઈને પણ શંકા સરખી ન હતી. હૃદયદેવતા એક જ આ લગ્નના સાક્ષી હતા. પેલી બાબુ આખી દુનિયા હતી. કેતકી નવનીતરાયને પરણી એમ આખી દુનિયા સાબ પૂરતી હતી.

એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે ડિરીટ અહીં ‘પરણવા’ નહોતો આવ્યો-તેને તો આ લગ્નસમારંભમાં આવવું એ નહોતું. આ બાબુ, કેતકીને માતાપિતા તરફથી આ લગ્ન-મંડપમાં ‘સ્વયંવર’ કરવાની કે ઇચ્છાવર વરવાની છૂટ નહોતી-સ્વયંવરમાં કેતકી પૂરું સમજતી પણ નહોતી. માત્ર માતાપિતાની, દુનિયા પાળે છે તેમ, આજ્ઞા પાળવા એ અહીં આવી હતી. એ સમજતી હતી ફક્ત એક ‘કુલીન, આજ્ઞાકિત, વિનીત, મૃદુ હિન્દુબાલા’નો ધર્મ-બસ, બીજું કશું નહીં. ને એ સમયે એની અવસ્થા એ શી હતી ? કિશોરાવસ્થાનાં ભોળાં નિર્દોષ, સ્મૃતિયાળ પંદર વર્ષ પૂરાં કરી, રસભીની મુગ્ધાવસ્થાને પહેલે પગથીએ હજી બીતી, બીતી, સાણ સંકેરતી, એ પગ માંડતી હતી.

તો આ બધું શે થયું ? કાણે કર્યું ? દેવે ? બુદ્ધિએ ? કાણે કર્યું ? કાણે કર્યું ?

*

*

*

*

“ક્યાં ચાહવું તે દિલ માત્ર જાણે,
તેમાં ન કાંઈ બનતું પરાણે.”

—કલાપી.

ચાર વર્ષ એ વાતને વીતી-ગયાં. ઘણાંના સ્મરણપટ્ટેથી હવે તો આ લગ્નપ્રસંગની વાત ભૂંસાઈ ગઈ હતી. નવનીતરાયના મગજમાં પણ જે નવીનતાનું આકર્ષણ હતું તે ચાલ્યું ગયું હતું. માત્ર એ જાણને જ-કેતકીને ને કિરીટને- ઘણીવાર એનાં સ્વપ્ન આબ્યાં કરતાં ને હૈયાં ઉથામી જતાં !

નવનીતરાય કેતકીને ચહાતા. એને રાજી રાખવા ચિન્તા પણ, કરતા. પણ કોણ જાણે કેમ-પછી એમને ‘ચાહતાં’ જ ન આવડતું, કે ગમે તેમ-કેતકીને એ કદી દિલથી પોતાની ન કરી શક્યા. એમનો, પરંતુ, એમાં શો દોષ ! એમનામાં બિચારામાં કોઈ પણ રસભીનાં દિલના—કોઈપણ ‘ઉશ્વારિધિ’ના ચન્દ્રમા બનવાની ગર્જિત સરખી પણ શક્તિ નહીં ! એટલે, એ શું કરે ? ને, કેતકી એ શું કરે ? એનો ઉશ્વારિધિ શાંત, મૃત્યુસાગર સરીખો, પડ્યો રહેતો. એમાં ન આવતી ભરતી કે ન થતી ઓટ. માત્ર સ્મરણાકાશે જ્યારે પોતાનો પ્રિય ધન્દુ ઊગતો એ દેખાતી ત્યારે એનું હૈયું હાથ ન રહેતું. પણ ત્યારે એ, ચંદ્રમા વાસ્તવિક જીવનના ચિર-ચસન્તાકાશે ઊગી કદી પણ એના લાગ્યદેશને ચંદ્રક બની અબકાવ-વાનો નહીં જ, એવો વિચાર આવતાં એ પાછી હતાશ બની જતી-ત્યારે એનું આખું જીવન નિરુત્સાહને નિવેદે ઘેરાઈ જતું, આ આસમાન હવે એનું નથી-એમાં એ ઊગવો ન જોઈએ : આ આગ્યદેશે હવે એનું સ્થાનક નથી-આ નિલવટમાં હવે એ ઝગમગવો

ન જોઈએ : થનાર થઈ ગયું—હવે તો એ નભાવી જ લેવું ઘટે—આવું આવું કાંઈ એને હૈયે ‘કાંઈ’ કહી જતું. ત્યારે એ શાંત બની જતી, આભી થઈ જતી, અને ઉલ્લાસ વિનાની અચેતન, મૃત્યુ સમી શાંતિમાં ગરક થઈ જતી.

લગ્નજીવનના પહેલા દિવસે કેતકી આમ ગુબ્બરતી. ગુબ્બરતી—માણતી નહીં. કેતકી સુંદર જ નહીં, જે આ સમાજ એને સુશીલ કહેવા દે તો સુશીલ પણ ખરી. ભણેલી ને રસિક—ચતુર : એ એના દોષ હશે ! એને લઈને એની સ્સૃષ્ટિ ધણીવાર સ્ત્રીલાને સુંદર ફિરીટ ઉપર ફરી આવતી. કદીક કદીક ફિરીટની પત્ની મધુરી ઉપર પત્ર લખતી તો ફિરીટને પહેાંચે તેમ એમાં એનાં ઢાંક્યાં—ન ઢાંક્યાં સ્નેહનાં પ્રકાશ પાડતી ! ને ફિરીટ ?

ફિરીટ મૂળથી જ ગાંડા જેવો માણસોને લાગતો. જે જે કાંઈ તેની દ્રષ્ટિએ સુંદર પડતું તેને એ ખૂબ ખૂબ ચાહતો. ને તેમાં યે કાંઈ સુંદર મનુષ્યને જેતાં તો એ ઘેલો જ થતો ! એકવાર કમલ શોભાની લહેમાં પોતાની જાતને એ ક્યાંય સુધી ભૂલી ગયેલો. ઘરની પછવાડે પોતાનો એક નાનો પણ સુંદર બગીચો હતો ને તેમાં કમળની તળાવડી હતી. રોજ સવારના ત્યાં ફિરીટ સ્નાન કરવા જતો. આ દિવસે પણ એ એમ જ ત્યાં ગયેલો. પણ આજનું પ્રભાત કાંઈ અનુપમ ખીલ્યું દેખાતું હતું. “અહો ! આજ કુંકુમ દોળાયેલ આભમાં !” એવું, કશુંક—એથી યે અધિક કશુંક આજે હતું. એ શોભાની છાયા ઝીલતી તળાવડીમાં આજે એ સ્નાન કરતો હતો ત્યાં એક હજી અધખુલ્યા કમળ ઉપર એની દ્રષ્ટિ પડી, ને પડતાં વેંત જ ત્યાં જડાઈ ગઈ ! ક્યાંય સુધી એને સ્તેહમાં નિહાળતો એ હાલો રહ્યો. વાર થઈ બાણી એવે મધુરી ફિરીટની શોધમાં લતાકુંજે લપાતી છુપાતી ત્યાં આવી. ને જોયું તો ફિરીટ

હજિ કમલસૌહર્યની મૂર્છામાં જ હતો. હણેક મધુરીએ એ જોયું હશે, ને આ મીઠા સ્વપ્નમાંથી પ્રિયતમને ખીજ ક્યા મધુરતર પ્રસંગે જગાડ્યો એના વિચારમાં હતી ત્યાં, અચાનક, કિરીટ નમ્યો ને પેલા કમલને મૃદુતાથી અંજલિપૂરમાં દાખી ચૂમી ભરી ! એટલે,—પણ ક્યા કારણે ? મધુરી એ એ પ્રેમ સમજતી નહોતી—ત્વચ્છી, પણ લીલાગતિથી, તળાવડીના આરસ-ધાટે એને આરકત કરતી, તાજ્ઞ સ્નાને અને ગુલાબી આજા એક મીરે હાથેથી મરીખી શોભતી, મધુરી આવી જોતી. એની પ્રતિજ્ઞાના જળમાં કમળ પારે, કિરીટ પાસે જ પડી, ને કિરીટ જાગ્યો. જાંચું જોયું તો એ અધી મધુસ્તાની—એ અધી નિસર્ગશોભાની એ આંધ્રાચી દેવી સમી પોતાની પ્રિયતમાને જોત. જંત, અને જોતાં જ પેડું કમલ સદયા ચૂંચી લઈ કિરીટ દસતી આંખે એની પદ્મદંડી લાખી ધાંચો ! ને એ સુચિકચિત કમલથી પોતાનું અને પોતાની પ્રિયતમાનું મેં જગત દષ્ટિથી આવરી લઈ, એ મધુરીને કમલપાંદરી શે ક્યોલે, જન્ય પાર વિનાનું, ચૂંચ્યો ! કિરીટના આ ગાદ સ્નેહલિંગથી છૂંચી પડી—અનનતાની એ એક એકમાંથી જન્ય—મૃગતા ગાંધે લાડી પડતાં, દસનાં, નાચતાં, સ્નેહતા અનેક તરંગો ઊઠાળતાં, એ તરંગોમાં વળી પદ્મતા અતલ, અગાધ પાસવારમાં દર્શન આપતાં નખેનો નિક-સાવતાં, દિલમાં અનળ્ય મલીખથી અનુભવતાં, મધુરીએ ત્યારે દસ એક જ શબ્દ કહ્યો હતો : “ પાગલ ” તા. કિરીટ પાગલ હતો—એની પ્રિયતમાએ એને પશાવર પડાવ્યા હતા !

રહ્યું? અમસ્તાં યે પ્રેમ માણસને અરધો પાગલ તો કરી જ મૂકે છે, ને તેમાં જો એને પ્રેમનો પ્રતિધોષ મળતો લાગ્યો, તો તો પછી શું બાકી રહે! “મકંટ ને વળી મદિરા!” ફિરીટની એ સ્થિતિ હતી.

કેતકીના લગ્ન પછી આમ દિવસો વીતતા હતા. એવામાં ચારેક વર્ષ પછી એવું બન્યું કે મધુરી બહુ માંદી પડી. એ એને પિયર હતી. હવે તે મરી જ જશે એવી એને ધાસ્તી લાગી ગયેલી, ને એથી ફિરીટને ખૂબ ઝંખતી. મધુરીને પરણ્યાં છઠ્ઠું વર્ષ ચાલતું હતું. પણ એ દરમિયાન ફિરીટ અધરતો એણે અનંત પ્રણયરસ ચૂમ્યો હતો. એ લલિત લગ્નના લ્હાવા હવે શું આમ જ પૂરા થશે?—આટલો વારમાં?—તો એ પહેલાં મારા ફિરીટને નયન ભરી નીરખી લઉં! એવું એના હૃદયમાં થતું, ને ઉન્માદમાં લવતી. ફિરીટ પણ એને બહુ પ્યાર કરતો. પ્રિયાની આવી માંદગીના સમાચાર મળ્યા કે ધડકતે હૈયે એ એની પાસે દોડ્યો.

ફિરીટ થોડા દિવસ એની પાસે રહ્યો, ને મધુરીની તખીયત સુધરતી ચાલી. થોડા દિવસમાં હવે એ પાછો ફરવાનો જ હતો, ત્યાં એક અણધારી ઘટનાએ એને રોક્યો.

મધુરીના પિતા અને નવનીતરાયના પિતા જૂના દોસ્તો હતા, ને અત્યારે બંને વાનગ્રસ્થ જીવન ગાળતા હતા, કેટલાક સમયથી નવનીતરાયના પિતાની તખીયત અસ્વસ્થ રહેતી હતી, ને તે બહાને તેમને મધુરીના પિતા આગ્રહ કરી ઘણા વખતથી તેડાવ્યા કરતા હતા, કે જ્યાં બંને મિત્રો થોડા દિવસ સહવાસનો આનંદ લઈ શકે, તેમ જ હવાફેર પણ થાય. આથી નવનીતરાયના પિતા નવનીતરાય તથા કેતકી સંગાથે આજ અરસામાં અહીં આવ્યા.

કેતકી અને કિરીટ આમ અણુધાર્યાં અહીં મળ્યાં. કિરીટ નવતીતનયથી જરા મોટો હતો એટલે કેતકીને એની 'લાચ' કહાવી હતી. 'લાચ'નો એ હુલોલો હોય છે—'લાચ' કહાડે, ને ભેતે માટે કહાડે, એ બેઉના માટે ! ખરેખર, કોઈ સગાએ એવું કશું પણ હતું. પણ કિરીટને કે કેતકીને એ વાત પહોંચેથી જ ગમતી નહોતી, હવે તે અસહ્ય થયું. તેમાં, મધુરીની વાતી બહેન મેતાની એથે રહી કેતકીએ કિરીટની આ વખતે થોડી એક મીઠી મસ્કરી કરી. કિરીટ ભારે દસમુખ ને આનંદી : એને એ મીઠપત્ની મનદ ગમી. પણ 'લાચ' કહાડનારની, કામતી એથે રહી, મનદ કરવામાં કિરીટને બહુ મન ન આવી. આથી કિરીટ ગમે તે શુદ્ધિ કરી. પણ એણે એકદમ દિવસમાં જ પેતાની 'લાચ' કહાડવાની આચુગમની ફરજનાંથી કેતકીને મુક્ત કરાવી. કિરીટ એમ સાસરિયામાં બહુ ચાલીકો હતો.

હો તો હજે: પણ રસના-પ્રેમરસના સાચરને માઝાશી ? પાળશી ?
ને શાની ? એવું કાંઈ એ બે દિલ હસતાં !

એકવાર, આ દરમ્યાન, કેતકી ગળાનો ચંદ્રહાર માથાના
ગુચ્છાળા વાળ સાથે ક્યાંક અર્ધ ધૂટેલી વેણીમાં ગૂંચાયે હશે તે
સમો કરતી હતી. પાસેના ખંડમાં ફિરીટ હશે એમ શંકા કરવાનું
એને કશું કારણ નહોતું. એટલે અસ્તવ્યવસ્ત ઉઘાડે માથે, અર્ધ
ઉઘાડે ઊપસતે વક્ષ: સ્થલે, ને નાભુક કમર સુધી એક બાળુ
સરકી ગયેલ પાલવને લીધે અર્ધઉઘાડી પીઠે, અરીસા લણી જવા
એણે એ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો, કેતકીએ બારીક વાચતની ખુલ્લા
ગળાની, સુંદર આઝા-કુસુમ્મી રંગની ચોળી પહેરી હતી. ખીલતાં
અવયવો ઉપર એ તસતસતી શોભતી. એ દેખાવ જ અતિ મોહક
હતો. તેમાં ખુલ્લી બારીમાંથી દર્પણુ લણી જતી કેતકી ઉપર
એક લહરિ આવી, ને ફિરીટને ખતાવવા જ જાણે પેલો અર્ધઉઘાડો
દેહ જરા વધારે ઉઘાડી આંખમીંચામણામાં ખતાવી ગઈ !

બિચારી કેતકી: એને કશી થે ખબર જ નહીં: ને જોઈ-
નજોઈ કરતો ફિરીટ, ન જાણે કેમ, એ લાવણ્ય ઉપરથી આંખ
ઉપાડી ન જ શક્યો !

કેતકી અરીસા સામે આવી હાર ધૂટે કરવા જતી હતી;
પણ ત્યાં તો અરીસામાં એની એને પલંગ ઉપર પડેલા ફિરીટની
દૃષ્ટિ મળી ! ચોરીમાં, ચાર વર્ષ ઉપર, એકવાર આમ જ સહસા
નયનમિલન થયું હતું. એ વખતે દુકૂલપટે આંખો ઢંકાયેલી હતી,
છતાં હૃદય ઢાંક્યું નહોતું રહ્યું. તે દિવસ અનુભવ નવીન હતો,
દર્શન નવીન હતું, એની કલાયે અનેરી હતી: આજના અનુભવમાં
આ ‘આદર્શ’ દૃષ્ટિ મિલનમાં અને એની કલામાં નવીનતા જ નહિ,
કશુંક વિદુત્વમત્કાર સરીખું પણ હતું. એણે હૃદયનું પ્રતિબિંબ

આંખોમાં સ્પષ્ટ પડી ગયું !.....કેતકી શરમાઈ જઈ દેહ ઉપરની
વ્યવસ્થા દર્યા લાગી. એના ગૌર મોં ઉપર સ્વચ્છ સ્ફુટ થયેલી
આવૃત્તિ, પ્રખ્યાદેશ શો ભગ્ય વિશાલ ભાગ્યદેશ ને કમલપાંદરી શા
ક્યોલ ઝીણી આદળ શા પસીને ભીંજાયા ને અરીસાના પ્રતિક્ષિત
કિરણોત્તેજ અગતી લેટ્યા ! પણ તુરત જ કિરીટની ને કેતકીની
અર્ધશરમાતી-હસતી-તોફાની આંખો પાંચી મળી, એટલે મસ્તીભર્યા
કિરીટે જરા દોળ ક્યોલ :

“કેતકી ! આ આટલી યંબી મંડવણમાં શાં પડ્યાં
દેખાઓ છો ?”

“શું આપે ? તમે લઘ જ લીધું છે ત્યાં ! જખરા લૂંટારું લાગે છે તમે તો, કિરીટ !”

કિરીટ જોયું કે કાઠના દિલની સાથે ખેલ ખેલવે કટલી વાત છે. એણે સહેજ ટોળ જ કર્યો હતો; પણ કેતકી એનો ઉત્તર આપી ગૃહ-નિગૂઢ હતી.

“ને તમે કેવાં સાવ ભોળાં, કેતકી ! જાતે જઈ સોંપી આવ્યા !” કિરીટ કેતકીના ઉત્તરનો હવે પડ્યો પાડ્યો.

“હા, ખરું : અમે-સ્ત્રીઓ તો સદા ભોળવાઈ જ છે. પણ હવે હું જાઉં.” કેતકી બોલી, ને એણે જવા પગ ઉપાડ્યા. કંઈ મીઠી મૂંઝવણમાં એ અહીં બસી નહોતી રહી શકતી.

“જવાય છે હવે, કેતકી ! બેસાં રહોને ! શું કામ છે ?”

“શું કામ છે ? આપ સાહેબને તો ઠીક સાસરિયાંમાં જહાંગીરી છે. અમારે તો બિચારી સ્ત્રીઓને—” હિંદુસમાજની ‘બિચારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ’નો ખ્યાલ કેતકી આપવા જતી હતી, પણ અહીં અરેખરી જ જહાંગીરી ભોગવતા કિરીટ વચમાં જ ફરમાન કાઢ્યું :

“તમે યે નૂરજહાંગીરી કરો ! કાણ ના પાડે છે ?”

કિરીટ ગમ્મત ઉપર આવતો ત્યારે એને બીજું ભાન ન રહેતું.

“જહાંગીર વિના ? આપ જહાંગીર એટલે દુનિયા જહાંગીર ! કાં ?” કેતકીથી અજાણતાં એક ધીમે નિઃશ્વાસ મુકાઈ ગયો. “પણ મને હવે જવા દો. તમારા નૂરજહાંની સેવામાં હાજર થઈ જાઉં !”

કેતકીએ જવા માંડ્યું. પણ કિરીટ એને ફરી રોકી :

“મધુરી જાગી છે ? કેતકી ! એણે લીધું કાંઈ ?”

“ના; હજિ હમણું જ ઊઠ્યાં. આજ તો સારી ઊંઘ આવી હતી. એમને માટે કાંઈ મુકાવીને જ નીકળી હતી. થઈ હોય તો લેવડાવી આવું. ચાલોને તમે થે-કીક પડશે. તમને યાદ કરમાવતાં હતાં !”

“ચાલો, આવું છું, તમે જાઓ.”

કેતકી ગઈ, થોડીવારે એની પાછળ કિરીટ પણ ધીમે પગલે મધુરી પાસે ગયો. એના હૃદયમાં અત્યારે લોહી સાથે આટલો જ પ્રશ્ન ધબકતો હતો : “આ બધું શું થાય છે ? ક્યાં ઘસડાઈ જાય છે ? કીક થાય છે ?”

આમ પરિચય વધ્યે જતો હતો હતો. પ્રથમની ચાહના-આત્માની, આંખની, મદની : ગમ્મે એની-કે પ્રીતિ, ગમ્મે તે, પણ એ અદૃશ્ય પ્રવાહની જેમ આગળ ને આગળ ધપતી હતી. કેતકીનું તો હૈયું હવે હાથ જ નહોતું રહ્યું-એણે એને થામવા કેટલાક પ્રયત્ન કર્યા હતા તે પણ બધાય નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. ને આ પ્રસંગ બન્યો તે જ રાત્રે કેતકીએ લગભગ સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં નવનીતરાયને કહી દીધું, હતું કે ‘હું હવે મારી પોતાની રહી નથી’ નવનીતરાય એ ન સમજી શક્યા તો એમાં કેતકીનો દોષ નહોતો.

તે રાત્રે સૂતા કેતકી મોડી આવી. મધુરી, મેના ને કિરીટ જોડે સ્વપ્નાર્થમાં રાત કેટલી વહી ગઈ હતી એનું એને ભાન નહોતું રહ્યું. આવી ત્યારે નવનીતરાય મોં મુઠી ઝોઢી સૂતા હતા.

નવનીતરાય સૂતા જ હતા; ઊંઘી નહોતા ગયા. પ્રયત્ન કર્યા છતાં આજે એમની ઊંઘ દૂર નાસતી હતા.

“કિરીટ પાસે એ જુદી ખીલી ઊઠે છે ! મારી પાસે તો

એ કદી જાણે એવું હસતી જ નથી !” થોડાએક દિવસથી કેતકી વિષે નવનીતરાયને એવું કશુંક લાગેલું : તેમાં આજે તાજેતર જ કોઈએ તેમના કાન લંબેરેલા. એથી ધૃષ્ટાંતો કાઢો એમનું હૃદય અત્યારે કારી ખાતો હતો. નિદ્રા તે કેમ આવે !

નવનીતરાયની એક માન્યતા હતી-તે એ એમના કાય મિત્ર કનેથી જડેલી કે સ્ત્રીને પ્રથમથી જ દાખી દેવી, કાખૂમાં રાખવી. નવનીતરાય આમ તો મૂળ ‘લલા’ માણસ, પણ ‘માતૃશ્રી’ની શિખામણે કે કોઈ દોસ્તની સલાહે, કદીક કદીક આ માન્યતાને અમલમાં એ મૂકતા ને હવે તો એની એમને ટેવ પડેલી. એટલે કેતકી આજે આવી કે તરત જ એમણે રોફ છાંટવો શરૂ કર્યો :

“કેતકી !” કેતકી હજી પથારીમાં સમી સૂતી પણ નહોતી.

“કેમ ?” કેતકીએ જાણ્યું કે વળી આજે ‘કે’ક’ છે. પણ એની પરવા કર્યા વિના પોતાની સોડ કમર સુધી એંચી દીવાલ લાણી પડખું ફેરવતાં એણે જવાબ આપ્યો.

“જો, આમ જો. સાંભળ્યું છે કે આ ફિરીટ જોડે તું બહુ છૂટ લે છે. તો હવેથી તારે એની સાથે જરા ય હસવું કરવું નહિ; સમજ !” પતિઆજ્ઞા થઈ.

“હાઆ...કાણે કહ્યું ? આએ ? પણ કોઈની જોડે હસવું-ન હસવું એ કંઈ આપણા હાથમાં નથી !” સ્વામીનાથની આજ્ઞાનું પાલન ને એમનાં વચનામૃતની ધારાનું યથાયોગ્ય પાલન કરવા કેતકીએ નવનીતરાય લાણી મોં ફેરવ્યું હતું. તે પાછું દિવાલ લાણી ફેરવી લેતાં એણે સ્પષ્ટ કે નફરત જવાબ આપ્યો.

“એટલે ? સામો જવાબ આપછ ? !” નવનીતરાયને લાગ્યું કે આ તો મારું અપમાન થયું. આથી ગુસ્સાના આવેશમાં કેતકીનો

સુકુમાર બાહુ ખલા આગળથી ધધડાવી એમણે પ્રશ્ન કર્યો. ફૂલની વેલશી બિયારી કેતકી કમરથી અડધું પડખું નવનીતરાય લણી લયી ગઇ; ને એના માંસલ ગૌર બહુએ પાંચે આંગળીના લાલ સોળે દીવાના પ્રકાશમાં ઊડી રહ્યા.

કેતકીથી થોડીવાર કશું પણ બોલી ન શકાયું. નવનીતરાયની આંખોમાં માત્ર એકીટશે એ જોઇ રહી. એ દૃષ્ટિમાં કોઇ અપૂર્વ, અપ્રતિહત તેજ હતું જે નવનીતરાયથી ન ઝીલાતાં એમણે આંખો ઢાળી દીધી. એમણે જોયું હોત તો એમાં ઊંડા તિરસ્કાર ને બળવાનાં તેજ ચમકતાં હતાં.

આખરે કેતકી બોલી: “તમે ધણીપણું બળવો છો, ખરું !”

કેતકીના એ સ્વરમાં પણ તિરસ્કારનો રણકાર સંભળાતો હતો. નવનીતરાય કેતકીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની હિંમત હારી ગયા.

કેતકી ક્યાંય સુધી તે પકડી પણ નવનીતરાયની આંખો સામે જોઇ રહી. છાનું છાનું, ધ્રુષ્ણ વિરહ, ધસી આવેલું એક અશ્રુબિન્દુ કેતકીની આંખને ખૂણે ભરાઇ ટમટમ થઇ રહ્યું હતું તે નવનીતરાયે જોયું ત્યારે એમના દિલમાં જરી દુઃખ તો થયું, પણ ‘એ ઠીક છે-ખરાબર છે’ માની થોડીવારમાં નિદ્રાધીન થઇ ગયા. જ્યારે એમનાં નસ-કારાંતો અવાજ આખરે અસહ્ય થઇ પડ્યો ત્યારે ધીરે રહી કેતકી ઊડી, ને જમીન ઉપર એક શેતરંજી પાથરી લાંબી રાત સુધી એના ઉપર પડી, રહી ને અતે અવશ બની સૂઇ ગઇ.

કેતકી સૂઈ ગઇ. એની પેલી અપ્રતિહત દૃષ્ટિના તેજમાં ચમકી ગયેલાં બળવાનાં બીજ ફટલોડ કાળ થયાં એના હૃદયદેશે રોપાયાં હતાં. કેતકીને એની પૂરી ખબર નહોતી પણ એ બીજ દિવસે દિવસે

તેથી તેજ દિવસે સાસરિયામાંથી જવા ફિરીટ રજા માંગી. પણ સંજોગો અનુકૂળ ન હતા. તહેવારોના દિવસો નજીક હતા ને એમાં જમાધરાજને જવા દેવાય ? સસરાજીએ આગ્રહ કર્યો—સાસું-જીએ મનામણાં કર્યા—મેનાએ સમ દીધા—મધુરી રડી પડી ! માત્ર એકલી કેતકી કશું ન બોલી. એણે ન સમ દીધા—ન મનામણાં કર્યા ન આગ્રહ કર્યો. એ માટે જાણે એને કેશો આધિકાર નહોતો. પણ તોય એકાંત ખૂણે જઈ એ રડી-રડી પડી—એનું હૈયું હાથ જ ન રહ્યું ! શા માટે ? ફિરીટ માટે—એક પારકા પુરુષ માટે ? એ જવાનો હોય તો એમાં એને શું ? કેતકી સમજ નહીં; તોય રડી.

ફિરીટ રોકાયો.

ફિરીટ રોકાયો પણ હવે એની અરંધી ગમ્મત ચાલી ગઈ હતી. એ પરાણે રોકાયો હતો, મધુરીને રડતી મૂકી શકે એમ નહતું. નહીં તો એ ‘વિચિત્ર પૂતળું’ રોકાય ? પહેલાંની મજા ગઈ હતી. કેતકી અને એટલી હવે ફિરીટની દૃષ્ટિમર્યાદામાં જ ન આવતી. ને એમ પતિદિવની આરા પાળવા મથતી. શું કામ પાળવી ? એ પાળવી યોગ્ય છે કે નહીં ? એના છેલ્લા નિર્ણય ઉપર એ હજી નહોતી આવી શકી. આ બાબુ ફિરીટ પણ કેતકીને મંજવણમાં મૂકવા તૈયાર નહોતો.

પણ આ ધર્મ ને નીતિનાં પરાણે વહેરેલાં બંધન બહુ ટકી ન શક્યાં; ને જે વસ્તુથી એ બંને દૂર રહેવા માગતાં હતાં તે એકદમ આપોઆપ જ આવી પડી.

જવાને આગલે દિવસ ફિરીટ પોતાનાં કપડાં ‘સૂટકેસમાં’ ગોઠવતો હતો. મેના એની મદદમાં હતી—ગોતી ગોતીને ફિરીટની વસ્તુઓ એ લાવી આપતી હતી. ત્યાં કશાક કારણસર કેતકી આવી, ને પાછી વળતી હતી ત્યાં ફિરીટ એને બોલાવી.

“કેતકી ! કાલે તો હું જઈશ. તે પહેલાં હું તમને એક વાત પૂછવા માગું છું, જાણ રહેશે ?”

કેતકી ધારણા આગળ સાંપને હાથ દઈ બેસી રહી. અવિનયી ખતી ચાલ્યા જવાનું એનાથી બને તેમ નહોતું. ‘કાલે જ કિરીટ ચાલ્યા જશે’— એ ભાવે એનું હૈયું બિલરાધ આવ્યું. ‘જરાએક આજે જાણી રહું તો શું ?’ એમ પણ એને થયું.

“થોડાએક દિવસથી તમે કાંઈ આનંદમાં જણાતાં નથી. મારી કરી ભૂલ તો થઈ નથીને ?” કિરીટ આગળ ચલાવ્યું.

“તમારી ?—કઈ બાબત ?” કેતકીએ જવાબ ઉડાવ્યો.

“હા, મારી. હાલમાં કાંઈ તમારી કૃપા જણાતી નથી.” કિરીટ જરા હસ્યો—જાણે ઘણા દિવસે.

“ખરી વાત હશે—કૃપા મોટાની જ હોય, તમારી અમારા ઉપર નથી.” કેતકીના ચીમળાએલા મુખ ઉપર પણ પહેલાનું હાસ્ય જરાક ફરક્યું, જૂના દિવસો પાછા તાજ થતાં લાગ્યા.

“ખોતાનો ગુન્હો ખીજા ઉપર કીક દોળી પાડતાં આવડે છે તમને, હા, કેતકી ! વાર, પણ એ તો કહો, કદીક કદીક, મારા ગયા પછી, મને સંભારશે તો ખરાને ?” કિરીટ ખીજે પશ્ચકર્યો.

“તમને દુઃખ લાગે છે ? તમે તો અમને ભૂલી જા જશો !” કેતકીએ પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો. બને એટલા પ્રશ્નના સીધા ઉત્તર ન આપવા એવી રીતિ એ કદીક કદીક ગ્રહણ કરતી.

કેતકીની આંખોમાં આછું તોફાન ચમકારા મારવા લાગ્યું હતું. એણે કિસ્મત કાંપી રહ્યા હતા. ફરકતા મુકુમાર ગાલે આંતર હાસ્યની

ઝીણીઝીણી લહરિયો ઘૂમતી દેખા દેતી હતી, ને મન્મથમથ્યા હૈયાના ઊંડાણમાંથી ઊઠી આરસ સમા લીસા ને સ્વચ્છ કપોલજલમાં એની અરુણિમા પાથરતી હતી. સદૈવ ઉપાની ઝાંચ ધરતું એ મુખકમલ, સૂર્યદેવ ઊગે ને સરોજ પ્રકુલ્યે એમ, અત્યારે વિકસતું હતું. યુશ-નુમા પ્રભાતના મંદાનિલે ફરફરતા હૈયાપાલવ નીચે કેતકીનું હૃદય-સરવર પણ કાંઠ એવી જ મીઠાશે ઝેલે ચડ્યું હતું; ને એ તરંગા-વલિની સપાટી ઉપર પાંખો ફફડાવતા સારસયુગલ શાં કંપાયમાન ઉરો પણ હૃદયના તતમનાટને સ્વયવતાં હતાં. વારેવારે ખસી ઊઠી જતા હૈયાપાલવને સંકેરતી કેતકી ઉરના થનગનાટને ઢાંકી ન શકી, ને છુપાવીયે ન શકી.

કિરીટથી એ છૂપું કેમ રહે? ને એ ‘પાગલ’ કિરીટની જે દશા જુદી ક્યાં હતી. હૃદયનો થરથરાટ જોસભેર એના સ્વરમાં પણ આવ્યો:

“હું? કિરીટ? મરણ પછી જે નહીં! પણ તમારું શું? એતો કહો!”

“થયું તો—એતો અન્યેન્ય છે ના?” કેતકીની આંખો હસી-નાચી ઊઠી! હૃદયનું તોફાન અંગે અંગે પ્રવર્તવા માંડ્યું હતું.

“હા, પણ કેટલીક વાર દુનિયામાં એમે બને છે કે આપણી પ્રીતિનો સામો પડ્યો પડતો નથી!” કિરીટ સાચ્યા હૃદયથી નિઃશ્વાસ નાખ્યો. આટલા દિવસ કેતકી શાંત રહી એ ઉપરથી કિરીટને શંકા પડી હશે!

“સાચું હો: એવું જે બને છે!” વચમાં મેના ટહુકી ઊઠી-એને એવો અનુભવ થયો હશે!

“એમ ન જ બને, મેના બહેન, જ્યાં સાચો પ્રેમ હોય ત્યાં એમ ન જ બને. પૂછોને એમને જ, એક દિવસ મધુલાદતે એ જ શિખવતા હતા, કોઈ અંગ્રેજ કવિતા ને સમજાવતા હતા—“God Creates the Love, to reward the Love’ એટલે કે, પ્રેમ કદી બ્યથ જતો જ નથી.” કેતકીની વાણીમાં નવું જોસ હતું.

“સાચું; પણ,” કિરીટ દૃષ્ટાંત આપવા માડ્યું, “જુઓને, સ્વાધારણ રીતે એવું બને છે ખરું, તો પણ આ દાખલો લ્યો: કોણ જાણે શાથી યે, પણ શરૂઆતથી જ, તમારા લગ્નના સમય ઉપર તમને જોયા હતા ત્યાંથી જ—શા માટે! તેથી પણ પહેલેથી જ—તમારા ઉપર મને કાંઈ જાણે અકારણ જ પ્રીતિ થયેલી. ને તમે તો—”

“ને હું તો આ ‘લાજ’ મૂક્યા પછી જ તમને તમારા રનેહનો પડ્યો પાડતી લાગું છું, એમ જ કહો છો ને?” વચમાં જ કેતકી બોલી ઊઠી. કિરીટ સાથે જરી એ બોલવાનું નહતું ને આ કથા પ્રવાહમાં એ તણાતી હતી એ બધું કેતકી પાછી ભૂલી ગઈ લાગી. “હલે, એમ માનો: પણ કિરીટ દેવ! સાચું બોલજો—તે આજે હવે બોલવા બેઠી છું તો બોલવા જ ઘો, સાચું બોલજો—આપણે અરસપરસ આ પહેલાં બોલ્યાં ન હતાં એ ખરું, પણ.....પણ તમને કેમ લાગે છે? બોલવે વિશેષ હશે?”

‘ના, બોલવે વિશેષ નથી એ કિરીટ પ્રમાણ્યું. એ સમજાવ્યો, ને અબોલ રહી જોણે જરી સ્મિત કર્યું. કાંપતા હૈયે ઢળી જતી કેતકીની આંખોએ એ જોયું, સત્કાર્યું, ને હૈયે સ્થાપ્યું. હિર સરવરનાં પ્રકુલ પોયણાં એ પ્રકાશમાં પિકસી રહ્યાં.

*

*

*

*

“અહીં હુરી રૂપાળીને નગરને ચોરવાં નાખી;
તહીંથી આંખ ઊઠાવા, નહીં તાકાત પણ આવી!”

—કલાપી,

દેવ પુષ્પ કરમાતાં નથી. કેતકી માનતી હતી કે એને ઉરને સરવર કિરીટની સ્મિતચંદનીમાં ખીલી ઊઠેલાં પેલાં પ્રકુલ્લ પોયણું દેવ પુષ્પ હતાં.

એ સ્મિતચંદની પ્રકાશ્યે આજ ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. તોય હજી એના સ્મરણના આજી મીઠા આભાસમાયે એ પ્રકુલ્લ પોયણું ઘણીવાર નાચી રહેતાં ને હૃદય સરવરની તરંગાવલિને હલ-મલાવી મૂકતાં !

હકીકત તો એમ હતી કે આ ત્રણ વર્ષ કેતકી ને કિરીટ બુદ્ધાં હતાં. પણબુદ્ધાં હતાં તોયે હૈયાનાં હેતે સદૈવ સાથે જ હતાં !

મનોજદેવે કેવા કહેવા ! પહેલાં ન સૂઝ્યું તે બરાબર લખ પ્રસંગે જ અસાવધ કેતકીનું કૂંળું હૈયું પેલાં દેવપુષ્પ વડે ભેદી નાખ્યું ! પછી અનેક મનોભાવ પ્રકટ કીધા, અનેક રસ રમણાઓ રમાડી, અનેક રસભર્યાં મીઠાં સ્વપ્ન શા પ્રસંગોની અમૃત લહાણ ચખાડી—ને અંતે આ હૈયું ઉથલાવી મારતો વિયોગ આવ્યો !

છેલ્લે છેલ્લે કિરીટના સાસરે કેવા કેવા રસ પ્રસંગ બની ગયા, કેવી કેવી હૃદય જીવનની મોજો ઊડતી ઊડતી એની કને આવી ને એણે મહાણી, વચમાં પતિની આજ્ઞાને વશ થવા એણે હૃદયને કચડી મારતા કેવા કેવા ભીષ્મ પ્રયાસ આદર્યા ને અંતે કૃષ્ણ સરીખા જાદુગર કિરીટના એક જ સ્નેહવચને ને દષ્ટીક્ષેપે એ સર્વે કેવાં

નિષ્કળ નીવડ્યાં એ બધી સ્વપ્ન પરંપરા આ વિયોગના દિવસોમાં કેતકી ઉથલાવી જતી. જવાના દિવસે સ્નેહસમ્ભારણા શી કશીક ભેટ કિરીટ એને આપી ગયેલો ને કેતકીએ હૃદય શું ચાંપી એ સ્વીકારેલી અનંવરત 'પિયુ ! પિયુ !' પુકારતા ઉરપીહાને ધારણ આપવા જ જાણે એ એ ભેટને પોતાની રસાર્દ યોળીમાં સુવાણું કમળ શાં સ્તનયુગલના સંપ્રુટ વચ્ચે સદૈવ હૈયા શું જડી રાખતી. મીડી આશાના રંગ મહેલે રસિયાની થનારી ભેટના રસ ચિહ્ન રૂપ આ ભેટને એ લેખતી, ને એમ વીતેલાં સ્વપ્નના સ્મરણજીવનને ભવિષ્યના ઇન્દ્રધનુરંગી વિધવિધ સ્વપ્નજીવન સેવતી એ જીવતી.

પણ તહોય કદીક કદીક એ હતાશ પણ ખતી જતી. કેટલો લાંબો વિયોગ ! વિરહાંનલમાં આશા કુસુમ ક્યાં સુધી પ્રપ્રલ્લ રહેશે ! એમ કદીક એ શંકાતી પણ ખરી. એનું યૌવનજલ જલપલ જલરાતું ને એના દેહ ઉપર ઝગારા મારતું. પણ તહોય જાણે કેતકી વિશીર્ણુ લાગતી. એના જન્યવલ્યમાન દેહને જોઇ એ કદીક કદીક ધ્રુપું ધ્રુપું રડી લેતી. "—આ કોના માટે ?" એમ એને ઘણીવાર થયા કરતું, એનું રૂપ એનાથી ન સંખાતું :

“રૂપે મઢ્યો રંગદોલિયો મહિં માંડી સોનલવેલ
પ્રીતનાં પુષ્પો કેા વીણશે ?.....”*

એવું અધરું મધુરું કેતકી ઘણીવાર લવતી. એને કિરીટની જ લગતી લાગેલી. હિંદુ સ્ત્રીનો સહજ, ગમ્મે તેવો પતિ આખરે નભાવી લેવાનો આદર્શ, પેલે દિવસે કિરીટના સાસરિયામાં દીવાનખાનામાં એની ને એના 'મનમાનેલા'ની દૃષ્ટિ મળતાં, આદર્શરૂપ જ ઠરેલો.

ને પછી એ બળવાખોરે એને અન્યાયી ને અધર્મિત ગણી ફેંકી દીધેલો. એ આદર્શ ને હૃદયની ખરી ને સ્વચ્છ છાપ નથી ઝીલતો તો એની શી જરૂર? એવું એને ગણ્યું હતું.

આમ વર્ષોથી ફેતકીના હૃદયકુસુમેત્રે એક અનોખું ધર્મયુક્ત મંડાયું હતું. પ્રચલિત ધર્મ ને નીતિનાં બંધન તેને મન દાંભિક ને આત્માને ગૂંગળાવી નાખનારી ગુલામીનાં હતાં. કોઈ પણ ભોગે એને તોડવા એ માગતી હતી. એ જાણતી હતી કે જનસમાજ કદાચ એને બળવો કહેશે; પણ ફેતકી એને મુક્તિસંગ્રામ ગણતી હતી.

આખરે આજ એ મુક્તિસંગ્રામની પૂર્ણાહુતિનો દિવસ ઊગ્યો હતો.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા હતી. કૌમુદી મહોત્સવના આ પર્વને દેવ-દીવાળી પણ કહે છે. દેવકન્યા શી ફેતકીની મુક્તિને માટે આથી વધુ સુંદર એવું કયું પર્વ હોઈ શકે ?

સવારથી આજ, ઊઠી ત્યારથી જ, ફેતકીને એનું હૈયું ભર્યું ભર્યું ભાસતું. પ્રભાત ખુશનુમા લાગતું, મંદાનિલ સ્વર્ગની વાતો કરી જતો. બાગમાં નિત્ય પ્રમાણે જ ડોલતાં એના એ પુષ્પગુચ્છ આજે એને અતેરે ભાવે નહોતરતાં, એના એ પક્ષીઓનું ફૂંજન આજે એને અદૃશ્ય કો દેવભૂમિમાં ઊજવાતા કોઈ મીઠા લગ્નના સુમધુરા ગીત ટહુકાર શું ગુંજ રહેતું—જગતમાં ને જીવનમાં આજે એને માટે કોઈ અતેરી મીઠાશ છાંય ગઈ હતી. એની આંખો આગળ કોઈ સ્વર્ગીય વાતાવરણ ખડું થઈ એમાં નવી નવી સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ રચતું હતું. આજે એ પૃથ્વી ઉપર ચાલતી નહોતી, ફૂલદડા શી ઊછળતી ટ્રાણુ બાણે ક્યાંક ઊડી જતી હોય એવું અનુભવતી હતી ! એ સાથે હૃદયદેશે વળી ભૂકંપ શા અનંક

અદિલન પણ ક્યારેક ક્યારેક મચતાં, તે અણચિંતવ્યા વીજળી શા આંચકા લાગ્યે હૃદય સ્થગિત પણ થઈ જતું. અંદર ને બહાર એમ સર્વત્ર નવસૃષ્ટિ રચના થતી !

તે એવું ન થાય ? એનો પ્રિયતમ આજે એના પતિ સંગાથે આવવાનો હતો. પિતા ઉપર આજ જગ્યું હતું એટલું અસીમ તલાલ કેતકીને કદી યે નહોતું જગ્યું. પોતાના પ્રિયતમને નવનીતરાય સાથે પિતાએ, કોલેજમાં રજાઓ પડ્યે, પોતાને ત્યાં થોડાએક દિવસ આવવા આગ્રહપૂર્વક નિમંત્રણો હતો. “કિરીટને જરૂર લેતા આવજો,” એમ નવનીતરાયનાં પત્રમાં પણ ખાસ ભારપૂર્વક લખ્યું હતું. એ પિતા મીઠા કેમ ન લાગે !

કેતકી ઘેલી થઈ ગઈ હતી :

“હો માળીડા ! છાળ ભરીને લાવ્યે ફૂલ,
કે આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર !
હો માળીડા ! આપીશ અમુલનાં યે મુલ,
કે આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર !”*

એ કદી એના હોઠ ઉપર આજ સુકાતી જ નહોતી. પણ વચમાં વચમાં એ ઘડીક થંભી જતી :” મારો પ્રીતમ તે મારો પતિ નહિ ! કેવો દંભ ! કેવાં જોડાં લગ્ન ! આ નીતિ ! મારે એ સ્વીકાર્ય નથી-નથી જ.” એમ આસ્કત મુખે ઘડીક થંભી જતી કેતકી, પાછી કૃતનિશ્ચય થઈ, “આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર” ગૂંજતી ગૂંજતી કલ્લોલ પંખિણી શી જાણે હિડ્યા કરતી હોય તેમ ઘરમાં, ખાગમાં, લતામંડપે-સર્વત્ર ઘૂમ્યા કરતી.

ને પછી એ બળવાખોરે એને અન્યાયી ને અધર્મિત ગણી ફેંકી દીધેલો. એ આદર્શ જો હૃદયની ખરી ને સ્વચ્છ છાપ નથી ઝીલતો તો એની શી જરૂર ? એવું એને ગણ્યું હતું.

આમ વર્ષોથી કેતકીના હૃદયકુસ્મિત્રે એક અનોખું ધર્મયુદ્ધ મંડાયું હતું. પ્રચલિત ધર્મ ને નીતિનાં બંધન તેને મન દાંભિક ને આત્માને ગૂંચળાવી નાખનારી ગુલામીનાં હતાં. કોઈ પણ ભોગે એને તોડવા એ માગતી હતી. એ જાણતી હતી કે જનસમાજ કદાચ એને બળવો કહેશે; પણ કેતકી એને મુક્તિસંગ્રામ ગણતી હતી.

આખરે આજ એ મુક્તિસંગ્રામની પૂર્ણાહુતિનો દિવસ ઊગ્યો હતો.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા હતી. કૌમુદી મહોત્સવના આ પર્વને દેવ-દીવાળી પણ કહે છે. દેવકન્યા શી કેતકીની મુક્તિને માટે આથી વધુ સુંદર એવું કયું પર્વ હોઈ શકે ?

સવારથી આજ, ઊડી ત્યારથી જ, કેતકીને એનું હૈયું ભર્યું ભર્યું ભાસતું. પ્રભાત ખુશનુમા લાગતું, મંદાનિલ સ્વર્ગની વોતો ફરી જતો. બાગમાં નિત્ય પ્રમાણે જ ડોલતાં એના એ પુષ્પગુચ્છ આજે એને અતેરે ભાવે નહોતરતાં, એના એ પક્ષીઓનું ફૂંજન આજે એને અદ્ભુત કો દેવભૂમિમાં ઊજવાતા કોઈ મીઠા લગ્નના સુમધુરા ગીત ટહુકાર થું ગુંજી રહેતું—જગતમાં ને જીવનમાં આજે એને માટે કોઈ અતેરી મીઠાશ જાઈ ગઈ હતી. એની આંખો આગળ કોઈ સ્વર્ગીય વાતાવરણ ખડું થઈ એમાં નવી નવી સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ રચતું હતું. આજે એ પૃથ્વી ઉપર ચાલતી નહોતી, ફૂલદડા શી ઊછળતી કોણ જાણે કયાંક ઊડી જતી હોય એવું અનુભવતી હતી ! એ સાથે હૃદયદેશે વળી ભૂકંપ શા અનોક

આંદોલન પણ ક્યારેક ક્યારેક મચતાં, ને અણચિંતવ્યા વીજળી
શા આંચકા લાગ્યે હૃદય સ્થગિત પણ થઈ જતું. અંદર ને બહાર
એમ સર્વત્ર નવસૃષ્ટિ રચના થતી !

ને એવું ન થાય ? એનો પ્રિયતમ આજે એના પતિ સંગાથે
આવવાનો હતો. પિતા ઉપર આજ જીવ્યું હતું એટલું અસીમ
વહાલ કેતકીને કદી ચે નહોતું જીવ્યું. પોતાના પ્રિયતમને નવનીતરાય
સાથે પિતાએ, કોલેજમાં રજાઓ પડ્યે, પોતાને ત્યાં થોડાએક દિવસ
આવવા આગ્રહપૂર્વક નિમંત્ર્યો હતો. “કિરીટને જરૂર લેતા આવજો,”
એમ નવનીતરાયનાં પત્રમાં પણ ખાસ ભારપૂર્વક લખ્યું હતું. એ
પિતા મીઠા કેમ ન લાગે !

કેતકી થેલી થઈ ગઈ હતી :

“હો માળીડા ! છાળ ભરીને લાવ્યે ફૂલ,
કે આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર !
હો માળીડા ! આપીશ અમુલનાં ચે મુલ,
કે આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર !”*

એ કહી એના હોઠ ઉપર આજ સુકાતી જ નહોતી. પણ
વચમાં વચમાં એ ઘડીક થંભી જતી :” મારે પ્રીતમ તે મારે
પતિ નહિ ! કેવો દંભ ! કેવાં જોદાં લગ્ન ! આ નીતિ ! મારે એ
સ્ત્રીકાર્ય નથી-નથી જ.” એમ આસ્કત મુખે ઘડીક થંભી જતી
કેતકી, પાછી કૃતનિશ્ચય થઈ, “આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર”
ગૂંજતી ગૂંજતી કલ્લોલ પંખિણી શી જાણે હિડ્યા કરતી હોય તેમ
ઘરમાં, બાગમાં, લતામંડપે-સર્વત્ર ઘૂમ્યા કરતી.

કિરીટ નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું હતું. એને તો “ભાવતું હતું, ને વૈધે ખતાવ્યું !” છતાં પણ એણે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું ત્યારે એતું હૈયું થડકતું હતું. આજે આ ઘરમાં નવનીતરાય સાથે પગ મૂક્યો ત્યારે યે એતું આખું શરીર હૃદયોત્કંપ સાથે ધ્રુજતું હતું, ને પૃથ્વી બાણે તેના પગ તળેથી સરી જતી હોય તેમ તેને લાગતું હતું !

ત્રીજે વર્ષે આજ પાછાં પેલા પ્રેમીદિલ આમ મળતાં હતાં— કિરીટનાં ને કેતકીનાં. કેતકીના હૃદયની ઉખમાનો પારો આજનાં જોડલો ઊંચો કદી ચડ્યો નહોતો.

ને આ સાગરઉછાળ પૂર્ણિમાની અમૃતનીતરતી ચાંદનીમાં, બાણે પોતાના સ્નેહચંદ્રે અજવાળેલી જીવનરાત્રિની એક અમૂલી પૂર્ણિમામાં, હૃદયસાગરને છેલ્લીવાર મથી તેનાં નવનીત કિરીટ ચરણે ધરવા કેતકી માગતી હતી ! પોતાની રસીલી સાહેલિયોને આજે રાસે રમવા એણે બોલાવી હતી: એ ભોળીઓ માનતી હતી કે પરણ્યા પહેલાંનાં આ રસોર્મિ આજે પાછાં નવા રૂપમાં નવનીતરાય માટે ઊજળે છે ! એ અવસર ઊઘ્યો.

રાત્રિ જાગી હતી. કેતકીના ધરઆંગણનો વિશાળો ચાંક ચંદ્રજલે ઊભરાતા નહાના સરવર શો શોભતો હતો, મંદિ વિંધ વિંધ રંગી વિલાસ હોડલી શી કેટલીક મુગ્ધ બાળાઓ અવનવાં પટકૃષ્ણ પહેરી ધૂમતી કે ઊભી હતી. ‘મહારાણી’ કેતકીની સૌ વાટ જોતાં હતાં.

ચાંક ઉપર દૃષ્ટિ પડી શકે એવી અગાસીમાં એકક હતી. નહોતરેલા કેટલાક મહેમાનો અને નવનીતરાય ત્યાં આવી ગયા હતા. કિરીટ પાછળ હતો. પોતાનાં દોરેલાં ચિત્રો ખતાવવામાં બકુલાએ એને રોકી રાખ્યો હતો. બાળક મટી બકુલા હવે કન્યકા બની હતી. પણ કિરીટની દોસ્તી એ ધારણે એણે ચોક્કી નહોતી કરી.

આ અગાસી પાસેના દીવાનખાનામાં બહુલા અને કિરીટ એ જ એકાં હતાં ને ગમ્મત કરતાં હતાં—કદીક કદીક કિરીટને બહુલા પોતાનાં જોવાં સરસ ચિત્રો દોરી આપવા પડકારતી; ને ત્યારે કિરીટ જાણી જોઈને એવાં હાસ્યજનક ચિત્રો દોરતો કે બહુલા ખિલખિલાટ હસી પડતી.....એવામાં ત્યાં ઝીણો નૃપુરઝંકાર થયો, ને એ દીવાનખાનામાં અપૂર્વ લાલિત્યભર્યે પગલે કેતકીએ પ્રવેશ કર્યો...રૂપરૂપની જાણે રેલો રેલાણી ! ‘ત્રણ વર્ષમાં કેટલો ફેર ! કેવું અગમગતું સૌંદર્ય !

—કિરીટના હોઠે આવી શબ્દો સમાધ ગયા. કેળશા. કેતકીના ગૌર દેહે જરી ભર્યો આછો શ્વેત સાળુ લહેરાતો હતો, ને એ તણે હૈયા પાલવ ઢાંક્યાં એનાં મોઢિરા ઉરમાણુંક સોનેરી ચોળીના બંધમાં કસકસાયલાં છતાં સજીવ બની ધડકી રહ્યાં હતાં ! આ કંપને માટે જ જાણે, પરિજ્ઞતની સુક્રમણ માળા સાથે લટકતો લાંબો મુક્તાહાર, એના ઉપર વારેવારે પડી અથડાતો, એને લડતો હતો ! હાથે ને પગે બટમોગરાના ગજરા બહેકતા હતા....સારાંશ એ કે પોતાના ‘મનમાનીતા’ માટે આજે કેતકીએ સોળે શણગાર સજ્યાં હતાં !

કિરીટ સાચંકાલનો આવ્યો હતો. પણ હજી સુધી કેતકીનાં દર્શન એને થઈ શક્યાં નહોતાં. હૃદય ધકકેલતાં છતાં હૃદયના જ કંપે કેતકી એના દષ્ટિમાર્ગમાં પણ હજી સુધી નહોતી આવી શકી પણ પેલી ‘લાજ’ ન રહી તો આ લાજ ક્યાં સુધી રહે !

કેતકી આવી: પ્રતિક્ષણ કિરીટ જોના દર્શનની રાહ જોઈ રહ્યો હતો એ કેતકી આવી. તો પણ આ અચાનક ને નવીન દર્શનથી ધરી એ અંજનનું ગયો; ને પછી એનું મોહક સ્મિત ફરકાવી દેવીને પ્રણમતો હોય તેમ એને નમ્યો.

“બકુલ ! તેં યે આવો વિવેક કિરીટ દેવને કર્યો હતો કે નહીં ?” અવનવા ભાવે અંજલિ જોડતી કેતકીએ પ્રશ્ન કર્યો. તેના આસ્કૃત મુખ ઉપર લજ્જાસ્મિત ફરકતું હતું; એના સ્વરમાં નૃપુરસંવાદી સંગીતમધુરો કંપ હતો; એનું કમલપુટ સમું મસ્તક કિચિત્ નમેલું હતું; એની હાસભરી તીરછી આંખોનાં કિરણ કિરીટ ઉપર નાચતાં હતાં.

“કેવો ?” ખિચારી બકુલા કશું સમજી નહિ.

“કંઈ નહિ. એ આપણે સમજવાની જરૂર નથી—માયા ઉતારી વિવેક આદરે એ એ જાણે !” કેતકીનું હૈયું, કેતકીનાં લોચન, કેતકીનાં અંગેઅંગ ક્રોધ રસઝોલે ઝૂલતાં હતાં.

“અન્યોન્ય !” તોફાની હાસ્યભર્યો એક જ શબ્દ કિરીટ ઉચ્ચાર્યો.

“પછાછો !—મારા શબ્દો તમારે પાછા જેંચાવવા છે ખરું ?.... પણ બકુલખહેનાં ! ચાલ. આપણી વાટ જોઈ રહ્યા છે. તમે આવો કિરીટ દેવ !” નિમંત્રણ આપી કેતકી મલકાતા મુખે ને જલકાતા ઉરે ચાલી ગઈ.

રાસ શરૂ થયો. કેતકી કવિ ન્હાનાલાલના ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ની રસિયાણું હતી. એની માનીતી સખી પાસે એણે પદ્યોનાં “ફૂલડાંકેટરી” રાસ ઉપડાવ્યો, પછી “આશા—નિરાશાનો ચંદ્રમા” ગવડાવ્યો, ને પછી રાસ જાગ્યો એટલે, કિરીટને અગાસીના એક ખૂણે જૂઠ્ઠાની એક ઘટાદાર વેલની પાછળ અધ આજીજીતો હિંમતે જેખી, પોતે જ ‘મનોહર એ’ એ રાસ રસપૂર્વક ઉપડાવ્યો—વર્ણોની મૂંગી કાઠિલા આંતરે ટપકી બિડી !

“મનનો હરનાર મનોહર એ,
હું ક્યાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ ?
સખિ ! કંઈ કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ ?”

એ કડીથી શરૂઆત કરી.

“ક્યમ જાય ઘડી યે ભૂલ્યો એ ?
મનથી વરી છું બહાલમો એ :
હું ક્યાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ ?
સખિ ! કંઈ કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ ?
મનનો હરનાર મનોહર એ.”

એ ટૂંક ઉન્મત્ત બની વારેવારે લથલાવી ગાધ-ગવરાવી; ને પછી
એ ‘મનના હરનાર મનોહર’ને જાણે ઉપાલંબ દેતી હોય એમ

“આવ્યો આષાઠ, ગાઠ આલલાં છવાયાં;
આંસુડે ચીર સૌ લીંબયાં,
સુહાગી દેવ ”

એવાં શાં આળ રાજ ! માયા ઉતારી ? ” એ બીજો રાસ
હૃદયને હલમલાવી નાખે એવા સૂરે ઉપાડ્યો. એ ગાતાં ગાતાં
ખરેખરે જ એનાં ચીર આંસુડે લીંબયાં-એનો સ્વર તૂટી ગયો-
હૈયું ફાટ ફાટ થતું લાગ્યું ! અંતે ચક્કર આવ્યાતું બહાતું કાઢી
રાસમાંથી અળગી પડી એ ઘરમાં નહાસી ગઈ.

કેતકીને ચાલતી ઋતુનું ભાન હતું, પણ એને એ સામે
નહોતું જોવું, એને તો પોતાના હૈયાની વાત પોતાના ‘મનના

હરનાર' સમક્ષ ઠાલવવી હતી. ને હવે એ અધૂરી રખાય પણ કેમ? કેતકી ધડીવાર પછી પાછી આવી, ને બીજા રાસ ઉપાડ્યા. એની આરક્ત ને સુજેલી આંખો કિરીટ સિવાય બીજા કોઈની દૃષ્ટિએ ન ચડી, પણ એવી એવી કેતકીએ આ વખતે આશા ને ઉલ્લાસનાં ઊર્મિ ઉઠાવ્યાં !

આ રાત કેતકીને હૃદયમંથનની જ હતી, પોતાના 'ઉર વારિધિના ચન્દ્રમા' સમક્ષ હૈયાને મથી એણે અંતે આત્માનાં અમૃત ઉપર આજ્યાં; મીરાંના પ્રેમ ગીતનો અમૃત નિર્મળો મોતી થાળ સગ ભરીને છેવટે કેતકીએ કિરીટનો ચરણે ધર્યો :—

“પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની રે, મને લાગી કટારી પ્રેમની.

જળ જમુનાનાં ભરવા ગયાં 'તાં,

હતી ગાગર માગે હેમની રે—મુને લાગી૦

કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી,

જેમ જેએ તેમ તેમની રે—મુને લાગી૦

મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,

શામળીસુરત શુભ એમની રે—મુને લાગી૦”

આ 'જળ જમુનાના ભરવા' નીકળેલી રાધા ગોપીની રાસ-રચનાનો હેતુ કિરીટ પહેલેથી જ કળી ગયો હતો. આ રાસરજનીનો અધિષ્ઠાતા દેવ નવનીત નહિ, પોતે હતો, એમ એ સમજી ગયો હતો. પોતાનું એ સૌભાગ્ય છુપાવવા એથી તો એણે પેલી ઘટાદાર વેલીની આથ સ્વીકારેલી—જોકે ત્યાં એ કેતકીનાં નયનકિરણ ફૂલ ને પાંદડીની એ ઝૂલતી જળા સોંસરવા થઈને પણ એના ઉપર તિરકસ આવી નાચી જતાં જતાં, ને એના હૈયાને ડોલાવી—નચાવી જતાં !

રાસની પૂરી ઝલક જમી હતી ત્યાં એકવાર, વચમાં, સહસા જ, ચંદ્રકિરણ કાપે એમ, કિરીટનું હૈયું કપાતું હતું. “માયા ઉતારી” રાસ ચાલતો હતો ત્યાં.

“હૈયાના મેઘનો હિંચે છ છ હિંડોલો:

આશાનો એક ખોલ ખોલો;

સુહાગીદેવ !

આશાનો એક ખોલ ખોલો—

એક ખોલ ખોલો-ખોલો-ઓ—”

એમ લેંકાતા સ્વરે ગાતી ગાતી ને ઉપાલંભ દેતી, તીરછાં નયનોની અરછી ફેંકી, કેતકી ધરમાં નાંસી ગઈ હતી. આ નયન-કટારીએ ક્ષત થયેલો કિરીટ ઘડીકવાર લતાને આધારે માથું ટેકવી આંખો મીંચી ગયો હતો, ને “કેતકીનું કહેવું સાવ ખોટુંતો નથી જ” એવું લાગતાં ખિન્ન બની ગયો હતો. પણ એવે પાછાં એણે આશાનાં અમર ગાન કેતકી મુખે જ સાંભળ્યાં હતાં, ને ઉલ્લસિત થયો હતો ! પણ તોય એમ ઉલ્લસિત થયેલું એનું ઉરપોયાયું કેતકીની ઉર-ગાથાના પ્રખલપૂરમાં તણાતું વારે વારે પલટાતા વિચારોની વેલમાં ગૂંચવાઈ જતું હતું.

આમ ઊંચટે મોડી રાતે રાસ પૂરો થયો. સૌ પોતપોતાનાં સ્થાનકે સૂવા ચાલ્યાં ગયાં. પણ લગભગ માથે આવેલા ચંદ્ર સામે મીટ માંડી, કિરીટ, એકલો, રાસના ને રાસની અભિનેત્રીનાં લણકારા ઝીલતો ઊભો રહ્યો. આ વિચારસમાધિમાંથી જાગૃત કરવા એટલામાં કેતકીપ્રેરી બકુલા જાનીમાની ત્યાં આવી, ને એને એક ફૂલગેંદ મારી નાંસી. કિરીટ ચમકી, જાગ્યો. પાછા વળી જોયું તો અવ્યક્ત, મસ્તી-લપ્તા હાસ્યે ઊભરાતી બકુલાને સરતી જોઈ. જોઈ, ને એનાથી

બોલી પડાયું: “હાં, બકુલા કે?” બકુલા પકડાઈ ગઈ; ને ચંદની-ભર્યો. શાંત શરદાકાશ નીચે તરતા બુલબુલને જેમ સહસા હૈયામાં રોકી રાખેલો ગાનધોધ ફૂટી નીકળે, ને પછી એ એની મસ્તીમાં પાંખો ફફડાવી અદ્દશ્યમાં ઊડી જાય, તેમ, બુલબુલના બચ્ચા શી બકુલા પણ ખિલખિલાટ હસી, ને એની રૂપેરી ઓઢણીનાં પાલવ ઉડાડતી ત્યાંથી ઘરમાં દોડી ગઈ !

બકુલાની પાછળ ફિરીટ ધીમે પગલે એના શયનગૃહમાં આવી અસ્વસ્થપણે એક સોફા ઉપર અધઢબે પડ્યો. એના મુખ ઉપર ઘેરી વિચારવાદળીઓ અવારનવાર રૂપ પલટતી હતી.

થોડીએક વાર પછી કેતકી ત્યાં થઈ નીકળી, ને ત્રાંસી નજરે જોતાં ફિરીટને આમ હજુ જાગતો ને અસ્વસ્થ દશામાં પડેલો જોયો. એનાથી એ ન ખમાયું. અંદર આવી એણે પૂછ્યું: “હજી નથી સૂતા, ફિરીટ? આમ ઉદાસ શા જણાઓ છો?”

કેતકીને પાછી આમ અહીં જોઈ ફિરીટ ટદ્દાર થયો, ને કંઈક પ્રકુલ્લ જણાયો, પણ પ્રશ્નનો જવાબ એણે ઉડાવ્યો:

“કંઈ નહી, સહે જ. હમણાં સૂઈ જઈશ.”

“કેમ, ઊંઘ નથી આવતી? કહો, મારા સમ-કેતકીના સમ-કહો તો ખરા! શું થાય છે?” બધુંય સમજતી ને હોય પ્રજ્ઞતી, કેતકી પોતાને ગળે હાથ મૂકી શપથ દેતી, ને જાણે લાડતી, બોલી. નવનીતરાય એની વાટ જોઈ રહ્યા હશે-કદાચ. પણ કેતકીને એનો ખ્યાલ સરખો ન જણાયો.

“‘કેતકીના સમ’! ગજબ! ગજબ કરો છો તમે, કેતકી!” ફિરીટ અરધું આત્મગત, અરધું કેતકી સાંભળે તેમ, ગળુગળ્યા.

પ્રછી એ સોફામાં વધારે ટકાર બેઠો, ને બોલ્યો : “-પણ હું શું કહું ? મારે શું કહેવાનું છે ? ને એ હું કહું પણ કેમ ?-કેતકી, એ વાતમાં કાંઈ નથી. જાઓ-સૂઈ જાઓ. મારા તમને આશીર્વાદ છે ! પ્રભુના ચે હજો ! કાંઈના અમૃતજીવનમાં મારે ઝેર શા કાજે ભેળવવું ?-વ્યર્થ !”

“તમે કેવું કેવું બોલો છો, કિરીટ ! હું એમ નહિ જાઉં. ને મારા અમૃતજીવનની વાત જવા દો, આજે—”

“કેતકી, જાઓ- જાઓ : હું ઠીક કહું છું,” કેતકીની વાતને અરેષ્ઠી તોડી કિરીટ ફરી બોલ્યો-“મને બાંધ આવી જશે-ને કદી ન ચે આવી, તો શું કરીશું ? એ આપણા હાથની વાત છે ? માટે, જાઓ. અત્યારે, આ મધરાતે, તમને કાંઈ અહીં જશે તો નેકામા વગોવશે.”

“‘વગોવશે.’ હા-વગોવશે, હું જાણું છું. એ વગોવતા જ આવ્યા છે તે હજી ચે વગોવશે. છો વગોવતા ! મને એની પરવા નથી. આપણે શું પાપ કરીએ છીએ ? ને શું કર્યું છે ? એ જવા દો, કિરીટ દેવ ! આજે તો હું તમારી વાત સાંભળીશ જ, ને તમને સુવાડીને જ જઈશ. કહો—” કેતકી કિરીટ સામે એના પલંગને અઢેલી દૃઢતાથી બેભી.

“મને સુવાડીને જ જશો ? કેતકી ! એ કેવી રીતે કરશો ? જુઓ, માઈ કપાળ કેવું ધગે છે-મારી આંખોમાં કેવી લ્હાય બળે છે ! એાહો-ને આજે અગાસીમાં બેભો હતો ત્યારે ચંદ્રમાંથી કાંઈએ કાંઈ આગ વરસી છે, કેતકી !-” કિરીટ બોલ્યો, બોલ્યે ગયો, જાણે તેના શરીરમાં કાંઈ ભૂત ભરાયું હોય ને એ આવેશ તળે બોલે, એમ એ બોલ્યે ગયો. ને એ એમ કદાચ હજી ચે બોલ્યે જ ગયો હોત,

પણ એના સામે ચમકી રહેલાં કેતકીનાં નયનોમાં એણે સહસા ક્રોધ નવીન તેજ અવતરતું ભાળ્યું, ને એ થંભી ગયો.

“ બોલો, બોલો, ફિરીટ, તમને આમ બોલતા સાંભળવું મને ગમે છે—અહુ ગમે છે,” કેતકી બોલી—સહૃદયતા પૂર્વક, પણ ફિરીટ ટાઢો પડી ગયો. એને થયું, એ શું બકયે જતો હતો, એના એ બોલવાનો અર્થ શો ? તેથી સાફમાં પાછો ઢળતો, સ્વસ્થતાના પ્રયત્ન પૂર્વક, એ બોલ્યો : “ ના, ના, કેતકી ! મને માફ કરજો, હું તો ગાંડો છું. મારા વચનો ઉપર કશુંય વજન ન મૂકશો. જાઓ, હું સૂઈ જાઉંશ.”

“ ફિરીટ દેવ, કેતકી એવી—એટલી ભોળી નથી. હું એમ નહીં ખમું : કહો, શું થયું છે તમારી બાંધને—મૂળ વાત ઉપર આવો. ”

ફિરીટ જોયું, કેતકીની દૃઢતા ગજબ છે, પણ એ પાછો આવેશમાં આવી ગયો; ને બોલ્યો :

“ વળી—શું થયું છે મારી બાંધને—પૂછો છો ? કેતકી, એ ચોરાઈ ગઈ છે—આજ કાલની નહિ—વર્ષોની ! કહો, હવે શું કહેવું છે તમારે ? ”

ફિરીટ બોલ્યો એને નહોતું બોલવું—એનાથી નહોતું બોલાવું, તે બધું આજે એની મેજે એ બોલી જતો હતો તેનું એને આશ્ચર્ય થયું. પણ નહોતું બોલવું—બોલાવું—તે નયન તો કે ‘ દિવસનાં ગયાં દતાં !—પછી આ વચનોનું શાને આશ્ચર્ય ! ફિરીટ, એ ન સમજીયો.

“ ખરું, તમારી આ ઝીંટી મુખપ્રાંતિ ઝીંટી આપે છે, તે કેતકી એ માને છે, કે એ કેટલાય દિવસોની ચોરાઈ ગઈ છે. પણ

જતાં, ઊઠો, હું આજે પોતે જ તમને સુવાડી દઉં—એવાં બહુ કરું !” કેતકી પણ નહોતું ઉચ્ચારી શકતી એ આજે ઠાંક્યું હિવાડું ખોલી ગઈ; ને છેલ્લા શબ્દો સાથે એનાં બહુ ભર્યાં નેણ અજબ નાચ નાચી ગયાં.

ને એ વિલોલ નયનોના નૃત્યે વળી કિરીટના હૈયાને નચવી મૂક્યું. એ ખેલ્યો:

“તમે બહુગરણુ પણ ખરાંકે ત્યારે, કેતકી !”

પહેલાંની ભસ્તી કિરીટ ઉપર તખ્તતી લાગી; ને કેતકીને યે એનો સ્પર્શ થયો :

“તમે ક્યાં ઝાછા બહુગરણુ, કિરીટ દેવ ! મને યે બહુગરણુ અનાવી મૂકી ને !”

પલંગને અટ્ટેલી ઊભી હતી તે કેતકી આ ખોલતાં અચ્ચું ફરી ગઈ—કાંઈ લજ્જાસ્મિત ધરતી જરી લાજ ખેંચ્યા જેવું કરી, એ પથારીમાં રહી ગયેલી કાંઈ એક સળને સમી કરવાને જ ગણે ફરી ગઈ !

પણ કેતકી શું ખોલી ગઈ ? ઝાછો ઝાછો એમની વચ્ચે ખૂલતો અંતરંપટ તૂટી ગયો છે કે શું ?

“વારૂ, એમ બહુ કરશો તો તો મૂક જ જઈશ, ને બહુ ભરી એ નીંદમાંથી પછી જાગવા ધમ્મીશ પણ નહીં ! પણ તો, આ બહુભર્યાં બહુગરણુ શરમાય શાને ?”

કિરીટના એ શબ્દો સુણતાં કેતકી પાછી વીજળીના વેગે ફૂટી ફરી—વાતાવરણમાં વીજળીનાં શીકર બાણ વેરાયાં ! એનાં રૂપેરી

વસ્ત્રોમાં એનો સોનેરી દેહ ઝગારા મારી રહ્યો. મસ્તક એવું નમેલું હતું, આંખો ઢળેલી હતી ને હૈયા આગળ પાલવની ક્રાર ઉપર જરીતું ભરતકામ કરતી હોય તેમ બંને હાથની નાળુક ને તેજસ્વી આંગળીઓ રમતી હતી. પ્રણ એ લબ્ધ્યસુંદર ક્ષણવાર જ ટક્યું. એ કિરીટ સામે મીટ માંડી બેઠો.

“તમે જખરાં છો, કેતકી?” કિરીટ કેતકી સામે બેઠો રહેતો ફરી બોલ્યો :

“મારામાં તમારા જેટલી હિંમત નથી-દૃઢતા નથી. પણ છતાં એમે લાગે છે-તમારા જાદુગર પાણી’ વિના આ ધગતી આંખો ઠારવા બીજું કશું નથી. માગું-માગી શકું એ તમારી પાસે, કેતકી?”

કિરીટ છેલ્લું વાક્ય પૂરું બોલી રહે એ પહેલાં કેતકીએ પાસેના ગોળ ટેબલ ઉપરથી જળનો કળશ લઈ એક પ્યાલું ભર્યું, ને કિરીટ સામે ધરી ક્ષણેક બેઠો રહી. કિરીટની પોતાના જ સામે દીકરી રહેલી વિશાળ ને ઉન્નત આંખોમાં એ પણ ઉંડું-ઉંડું નિહાળી રહી. અરસપરસ એ બંને સમજતાં હતાં કે આજે એ નયનોમાં કંઈ અવનવું જ તેજ ચમકે છે. તે ઉપરાંત ‘શું માગ્યું હતું ને શું આપે છે!’ એમ કાંઈ કિરીટની આંખો હસતી હતી, ને એ ભાવ પ્રણપણે કળતી હતી કેતકી એના ‘પ્રિયતમ’ની ક્યોટી કરતી હતી ?

કિરીટ બેએક ક્ષણ પછી એ પ્યાલું થોડું ઘસીને લીધું ને હોડે ધર્યું. ઘૂંટણે પણ પૂરું પાણી પીધા વિના કિરીટ, ક્યાં બીજાએ એવો ખ્યાલ પણ કર્યા વિના, એ પ્યાલું ટોળી નાખ્યું. પાણીની ઓળ અર્ધવર્તુલાકારે પડી ને ઘૂંટણ ઉપર હાથ ટેકવી નીચી આંખે કિરીટ એ નેહ રળો.

“ક્રમ કિરીટ દેવ ! શું થયું ?” કિરીટના હાથમાંથી પ્યાલું લઈ કળાશને ટેબલ ઉપર પાછો મૂકતાં, કેતકીએ દેખીતી સ્વસ્થતા જાળવી પ્રશ્ન કર્યો. એ જાણતી હતી કે એ પ્યાલું કિરીટે ક્રમ દોળી નાખ્યું હતું.

“કશું નહીં, કેતકી !” એક મંદ નિશ્વાસ નાખી કિરીટે જવાબ દીધો—“ક્રમ તમે કહેતા હતા એ-એ જાદુ ન થયું. તમે જાઓ-મારા નસીબમાં નાંદ નથી જ !”

“શા માટે ? હ્યો-તમે આ પાણી માગેલું; ખરું-હ્યો-” પોતાનો જમણો હાથ નિઃશંક લંબાવતી કેતકી કિરીટ ભણી પોતાના સર્વસ્વ સ્વીકારની વાટ જોતી બેસી રહી. કિરીટ એ સ્વીકારે કે તુરંત જ એના ખોળામાં જઈ પડી એના વક્ષસ્થળમાં સમાઈ જવા કેતકી ધ્રુજતી હતી; ને પ્રભુએ આટલા દિવસ એના પવિત્ર દેહને ‘પારકા’ને ચૂંથવા સોંપ્યો એ માટે થોડું રડી લેવા પણ માગતી હતી. એનું અત્યાર સુધી દૃઢ સંયમઢાંકણે ઢાંકી રાખેલું હૃદય ભરાયેલું-બભરાયેલું હવે બહાર નીકળી પડ્યા મોટેથી ધબકતું હતું.

પણ અચકાતાં-અચકાતતાં માગી શક્યો તે કિરીટ સ્વીકારી ન શક્યો. વાત તો એ જ હતી ને કે પહેલેથી જ એ ધૂજતો માણસ હતો ! તેથી ખરી ક્ષણે તે હાર્યોઃ ધૂજતા હાથે, ધીરે રહી, કિરીટે કેતકીનો હાથ લીધો ને ચૂમ્યો.

કિરીટના પ્રેમમાં ઓછી ધગશ હતી એમ તો ક્રમ કહેવાય ! પણ પ્રચલિત નીતિબધનોએ એને ‘આગળ જતાં હમેશાં ધૂનવ્યો હતો. ને વળી મધુરીઃ પરિણીતા પ્રેયસીના પ્રેમને એવકાષ તો નહિ

થતી હોય ! એમ નીતિના ચક્રોળે ચક્રે એનું મન સ્થિર ન હોય તો હાથ તો ક્યાંથી જ હોય !

કેતકી સમગ્ર ગઘ—વસ્તુસ્થિતિ એણે ક્ષણેકમાં માપી લીધી. ધીમેથી—મૃદુતાથી એણે પોતાનો હાથ સેરવી લીધો, ને સ્થિર રૂપેરી ઘંટડીના સ્વર સમું પછી એ બોલી :

“તમારો હાથ ધ્રૂજે છે, કિરીટ ! મારા દેહના નહિ, મારા હૃદયના જ નાથ તમે થઈ શકશો—અત્યારે એમ છો, ને સૈવ રહેશો.”

ને એટલું કહી કેતકી ધીમે પગલે ચાલી ગઈ. કિરીટ અવાક શો એ બાળુ ક્યાં—ય મુઘી ભારે આંખે જોઈ રહ્યો !

*

*

*

*

પ્રિય વાંચનાર, એ રાત ઉપર આજે તો કેટલી યે રાત્રિયોના પડદા પડી ગયા. એ હું જાણતી નહિ શકું. હવે તો એ એ પ્રેમીદિલની હૃદયવાર્તા જાણવાને કાંઈ કાળભેદી, કલ્પનોજન્ય વલ આંખને ધૂમવા દો !

પણ, એ હૃદયવાતોને દૂર રાખી, ‘એ પછી શું બન્યું ?’ એટલા તારા કુતૂહલ પ્રશ્નને સંતોષવા જોઈએ વિવેક નહીં ચૂકું.

કેતકી તે રાતે નવનીતરાય પાસે ગઈ નહીં. તે રાતે ગઈ નહીં, ને પછી પણ ગઈ નહીં. એ રાતે કિરીટને કે કેતકીને જાંઘ આવી નહિ—ને તે પછીની એ બનેલી ઘણીખરી રાત્રિયો એમ વહી છે એવું સાંભળ્યું છે.

કેતકી ‘બળવાખોર’ જ રહી. બીજે દિવસે નવનીતરાયને

સ્પષ્ટ, જરા પણ ધડક્યા વિના, એણે કહી દીધું : “હું લાચાર છું. તમને હું નથી ચાહી શકતી, ખુશીથી તમે ખીજાં લગ્ન કરી લ્યો—ને મને મારે પિતાને ત્યાં રહેવ દો.” નવનીતરાય ચીડાયા, ગુસ્સે થયા, પણ આ વાર્તા એ કાંઈને પણ કહી ન શક્યા. એ તો એકલા જ ખીજે દિવસે સાસરેથી ચાલ્યા ગયા: ને “મારે તો હવે સાસરે જવું નથી જ” એવી હઠ લઈ બેઠેલી કેતકી કદી સાસરે ગઈ નહીં.....ને કંટાળી, ‘આવી નફરત સ્ત્રીને પરાણે ઘેર લાવીને પણ શું કામ છે?’ એવો વિચાર કરી, કશો સાર નથી એમ સમજી, કેટલાક સમય પછી નવીનીતરાયે ખીજાં લગ્ન કર્યાં. એ બાળકાના પિતા થઈ આવે એ પોતાનો ગૃહસંસાર સુખે ચલાવે છે...આ બાળુ, બકુલાને મીઠો મનગમતો વર વરાવી, સુખી સાસરે વિદાય આપી, માતા પિતાના મૃત્યુ પછી એકલી કેતકી, વિરહિણી મહાશ્વેતા શી, અખંડ સાધુ ને પ્રેમ તપોમય જીવન વિતાવે છે.

ને બિચારો કિરીટ : એની સ્થિતિ વર્ણવી જ શકાતી નથી. એનો પહેલાનો હસમુખ ને આનંદી સ્વભાવ ક્યાં? એનું ‘જીવન’ ક્યાં? પતિપ્રાણા મધુરી એનું દુઃખ સમજે છે—પોતાના સર્વસ્વ સમર્પણથી પણ બે કાંઈ બની શકે તો કરવા એ તૈયાર છે. પણ એ કેમ બને? કિરીટ હજીયે એવો ને એવો જ ધૂંજતો માણસ છે. સાચું શું ને જોઈ શું? એની હજીયે એને બંધ નથી પડતી. હજીયે એની મધુરીને એ ચાહે છે, ને હજીયે કેતકી એના હૃદયની બહાર નથી ગઈ! ઘણીવાર મધુરીના બોળામાં મોં સંતાડી એ રહી પડે છે, ને કહે છે :” મધુરી! મને માફ કરજો. તારા આ અપૂર્વ પ્રેમનો બદલો હું કેવી રીતે વાળું છું! પણ, પણ, મધુરી, હું શું કરી શકું!”

પણ તોય હવે વર્ષો જતાં આજે યૌવનનાં ઊછળતાં પ્રેમજળ
 સમી, સ્થિર બન્યાં છે. કેતકી, ફિરીટ, ને મધુરી અરસપરસ ધણીવાર
 મળે છે. પોતાની નાની પુત્રી લાવણ્ય મધુરીએ કેતકીને, એણે પોતાના
 પતિ પર રાખેલા અપાર સ્નેહને કારણે ઉપકૃત થઈ હોય તેમ તેના
 આભાર ચિહ્ન તરીકે કૃતજ્ઞતા સ્વીકારી, સોંપી છે, કે જ્યેષ્ઠ કેતકીને
 પણ જીવનમાં અવલંબવા કંઈક રહે.....આમ આ ત્રિપુત્રીનો
 જીવનપ્રવાહ અનંતકાળના પૂરમાં મળી આખરે અદ્વૈત પામશે એવાં
 ચિહ્ન દેખા દે છે. ને ‘અહીં’ ન બન્યું—ન બની શક્યું—તે ‘ત્યાં’
 બનશે એવી આશા ધરતાં એ મહાપ્રલયની વાટ જોતાં બેઠાં છે! અસ્તુ!

મુકામ ભણી

શ્રી, જીતુભાઈ પ્ર. મહેતા

પોતાની કાળી જીભથી રાત્રી એ ગલ્લીને ચાટતી હતી. એ ગલ્લીમાં ખીજાનાં નહોતાં, ખાટલા નહોતા, તળાઈઓ નહોતી તો એ ત્યાં અનેક જણા ખીડાઈ ગયા હતા. નાની દુકાનોના પાટીયાં પર અને એ પાટીયાંની નીચેના ભાગમાં આ માણસો સૂતાં હતાં. થાક, કંટાળો, સોંધો નશો, ચોરી માટેની તલાશ, મજૂરી મેળવવા માટેનાં ફાફાં—આ તમામનો સરવાળો મેળવી રાત્રી આ જીવોને ઊંઘના દુકડા ફેંકી ચાલી જતી હતી. ફક્ત એ જ છોકરાં આજે ઊંઘના આ દુકડા મેળવી શક્યા નહોતા. ખૂરખૂરી રોટી મેળવવામાં પણ આજ આ બંનેને થાપ મળી હતી.

એક છોકરો હોટલમાં કામ કરતો હતો—એ હોટલની ખાસ ઘરાક કંચાલીઅત જ હતી. માંડ માંડ એ હોટલનો ધંધો ચાલતો.

રાતના એક વાગ્યા સુધી આ હોટેલ ઉઘાડી રહેતી. એટલે શહેરના વધ્યાખુટયા માણસો આંહી આવતા-તેઓને ઘેર પહોંચવાનો ખાસ મોહ રહેતો નહિ. પુટપાથ પરની પથારી એ તેઓની મોટામાં મોટી જાહેજલાલી હતી. હોટેલના આવા ધરાકોના હુકમોનો આ છોકરો અમલ કરતો-ઉપરાંત વાસણો ધોવાનાં, ખખડતી ખુરશીઓને સાફ રાખવાની-સવારે હોટેલ આખીને ઝાપટવાની-સવારના પાંચથી તે રાતના એક વાગ્યા સુધી આ છોકરાના પગ અને હાથ આ નોકરીને અંગે ચાલ્યા જ કરતા. આ બંધી વાત એના કુમળા હાથ પરનાં ચાઠાં વધુ સારી રીતે કહી શકતાં. આટલા કામ પછી ગલ્લીનો ખરજી ખોળો પણ એને ખૂબ રાહત આપતો. એ ખોળા પર રોજ એ સુતો-એક જણ સાથે એને ભારી દોસ્તી-એના જેવો જ એક ખીજો છોકરો, એક સોંધી ગાનારીને ત્યાં નોકરી કરતો-એને પણ આ ગલ્લી જ રાતના સંઘરતી. આ ખીરાદર પણ નોકરીમાંથી મોડો પરવારતો. એને ખાંસાહેબ કહેવામાં આ હોટેલના છોકરાને બહુ મજા પડતી. કારણ કે એ વારે વારે આજુ ગાયન ગાયા કરતો, તાન માર્યા કરતો. કંઠની એની કુમાશની આડે આ લત્તાનું ઝેર આવતું નહિ. એ ગળામાં હલકની આળખીલેલી કળીઓ પડી હતી. એને ખીલવાની પ્રસદ નહોતી. એની સંગીતની ક્યાશમાં ગમી જાય તેવી સ્વરની ખટાશ હતી-આ ઉમ્મરે પણ સંગીતની એ લહેકાથી વાત કરી શકતો. ઉસ્તાદનું નામ લેતાં એના હાથ તરત જ ધાનની છુટ્ટીએ જતા-પણ આજે એ ગાતો નહોતો. એટલું જ નહિ એ ઉચ્છ્રાષ્ટ ગયો હતો. દ્રાષ ધરાકે ખીર પીને આ છોકરાને ખૂબ માર માર્યો હતો, કારણ કે આ છોકરાએ વધુ ખીર લાવી આપવાની ના પાડી હતી-આ નાં પાછળ દ્રાષ નીતિનો બચાવ નહોતો-ઘડીઆળ એટલી આગળ ગઇ હતી કે એટલી મોટી રતે ખીર મળવો સુશ્કેલ હતો-અને એ થાકી ગયો હતો.

બાઈજીની નજર સામે આ માર પડ્યો-એ કાંઈ ખોલી નહિ-ખોલી શકી નહિ-આ વલણ છોકરાથી ન સમજી શકાયું-બાઈજીને રોતાં રોતાં આ છોકરાએ સંભળાવ્યું—

“ તમારી દેખાતાં મને માર પડ્યો-તમે કાંઈ ખોલો નહિ—”

આટલું જ કહી એ ચાલી આવ્યો હતો-ઢાંડી રાખેલાં પાઉં અને શાક પણ એ ત્યાંજ મુકી આવ્યો હતો. ગુસ્સામાં એને આ જમણની પકડ ન સમજાઈ. પણ વખત પસાર થતો ગયો તેમ તેમ એને એ ખાણનો છુપો અવાજ કાન પર આવવા લાગ્યો. ખાંધા પછી ચાલી આવ્યો હોત તો-એ વિચાર પણ એના લમણામાં ફરવા લાગ્યો.

અને આજે તો એના દોસ્તની હાલત પણ એવી જ હતી. હોટેલમાંથી ચોરીને એ જે કાંઈ વધુ ખાઈ શકતો એ આજે બન્યું નહોતું. અત્યારે બંને જણા અધુરાં વાક્યોને કચરી કચરીને નવી નવી વાતો પર વળગતા હતા-પણ બંનેનાં મન આજે કાંઈ વાતમાં નહોતાં-હોટેલના છોકરાને પણ કાંઈક કહેવું હતું પણ એ ખોલી શકતો ન હતો. દૂર દેખાતા દીવા પર આજે પુદ્ગાંઓ થ આવતાં નહોતાં-નહીંતર એમાં મન જાત, એક આદમી આજ અવાજમાં ભજન ગાતો એ પણ આજે આવ્યો નહોતો. એની જગ્યા એમની એમ રીઝવ પડી હતી. ઉકળાટના આ ઉદરમાં આ બચ્ચાંઓ શાકતાં હતાં-હવે જૂના દિવસો પર શબ્દો પહોંચવા માંડ્યા.

‘ તે દી ’ હું કાગળમાં પુડીંગ તફાવી લાવ્યો ‘ તો તે કેવી મજા આવી હતી ? ’...

‘ તે ’ મને તો એક ચમચી નેટલું આપ્યું ’ તું-એમાં વળી ડંકાસ શેની મારે છે ? ’

‘એમ તો મેં દવાની શીશીમાં ખીર આણી દીધો’તો...તને કેટલો બધો આખ્યો’તો—એ પીધા પછી તું પણ લલકારવા મંડ્યો’તો—’

‘ગુંજમાં ખીડી છે?’ એકદમ હોટેલના છોકરાએ સવાલ કર્યો.

‘અરે દોસ! ખીડી ક્યા...એક સીગારેટ છે—આપણે કાપીને બેઠા પીએ—બાઇબાએ મને આપી’તી ઇ સાંચવી રાખી છે. બાઇબા બહુ સારી બાઇ છે—મારી પાસે તો ઘણીય વાર રોઇ પડી છે—અને એવી વાતો કહે છે કે મને તો કાંઇ સમજ પડતી નથી—હું એને કહું છું—બાઇબા રૂવે છે શું કામ?...રોજ રાતે તો ગાયન લલકારે છે અને દિવસે આમ રૂવે છે. શા સાફ? મને એ જવાબ જ આપતી નથી...’

આ બધી નાનીશી વાતોનો ચારો કરી રાત ધીરે ધીરે ચાલી જતી હતી—આ બન્નેના અવાજો પર હવે ઉજ્જગરાનું જાણું બાજતું હતું—એ અવાજોમાં ધીરાશ આવી ગઇ. વાતનો મકોડો પણ છુટી પડતો—તોયે તેઓ ઊંઘી શકતા નહિ. બન્ને જણા થોડી ક્ષણો સુગા રહે પણ બન્નેને ખબર પડી જાય કે તેઓ જાગતા પડ્યા છે.

‘બાધું હોત તો નીંદર આવત.’

‘ચણા બાઇ પાણી પી લીધું હોત તો ખૂબ લહેર પડત—ઊંઘ જરૂર આવી જત.’

આમને આમ વખત પસાર થઇ ગયો. અને એકાદ કુકડો પણ હવે તો ગોછીરો કરવા લાગ્યો.

‘હવે તે શું નીંદર આવે!’

‘એ કુકડો તો મારો ખેટો સહવાર આવ્યા પહેલાં સહવારને ખાઈ જાય છે.’

‘તેને ખાવા સિવાય કાંઈ યાદ જ આવતું નથી ?’

ફરી ખન્ને મુંઝા પડ્યા—હોટેલના છોકરાને ઉધરસ આવવા લાગી—ઉધરસ ચડવા લાગી, શ્વાસ લઈ ન શકાય તેટલો લાંબો વખત આ ઉધરસ ચાલી. ખાઈજીવાળો છોકરો તરત જ વાંસા પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. એમ માનીને કે વાંસા પર હાથ ફેરવવાથી હોટેલવાળા છોકરાની ઉધરસ ખેસી જશે.

પણ ક્ષયમાં જંતુને આ ઉમળકા સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નહોતું. એ જંતુઓ હોટેલવાળા છોકરાના ફેફસાં પર સૈન્ય લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં થાણું ઠોકરી દીધું હતું. કુમળી છાતીને ખતમ કરવા માટેની લડાઈ એ જંતુઓએ જાહેર કરી દીધી હતી. હોટેલનો આ છોકરો અત્યારે કાંઈક કહેવા માગતો હતો પણ કહી શકતો નહોતો. એના શબ્દો આવી આવીને અટકી જતા હતા. એટલે એની એ વેદના પણ એના દોસ્તને સમજાઈ.

‘જુ કહેવું છે ? કહી દેને ! અરે યાર એમાં શરમ ?’...

હોટેલના છોકરાને નહોતી કહેવી એ વાત હવે કહેવી પડી. એ વાત એના મનથી અહુ મોટી હતી. ન સમજી શકાય તેટલી મોટી.

‘હું જાણી જોઈને તને કંતો નહોતો....આજે મને હોટેલમાંથી કાઢી મૂક્યો....કાલથી નોકરી નથી.’ ઉધરસની ધુધરીઓ વચ્ચે આ વાત જાહેર થઈ.

ખાયજીને ત્યાં કામ કરનાર છોકરો પણ ખોલી ગયો.

‘મારેય ક્યાં નોકરી છે? કાલથી હુંયે બાઇજીને ત્યાં કામ કરવાનો નથી. આવા મારા બાવા ત્યાં કાણુ નોકરી કરે?’—

બેકારીના આ કુમળા છોકરાએ એક સાથે ખીલવાની વાત નક્કી કરી—તેઓને વધુ ખબર નહોતી.

‘આ ગલ્લી મુકી જઈએ.’

‘આંહી પગ જ મૂકવો નહિ.’

અને પછી થોડા સમય પછી બંને જણા જિભા થઈ ગયા. બંને પાસે એક એક નાની પોટકી હતી એ લઈ તૈયાર થયા.

‘ચાલ મોં તો ઘોઈ આવીયે.’

કુકડાનો ગોકારો શરૂ હતો. એ અવાજના મોજા સાથે આ નાના બીરાદરો ગલ્લી છોડતા હતા.

‘કેમ તૈયાર?’

‘હા—ચાલને—’

સવારની પાતળી છતાં ઠંડી હવા ગલ્લીમાં પહોંચી આવી ગઈ—ત્યારે આ બંને બીરાદરો ત્યાં નહોતા. ક્યાં ઘર તરફ તેઓ ચાલી ગયા? રખડપાટને તેઓ પોતાનું ઘર માનતા હતા !

સવારનો સૂરજ પહોંચી આકાશમાં ખોડાયો—એ કીરણોની સામે એ નાના પડછાયા આઘા ને આઘા ચાલ્યા જતા હતા. જરીએ અટક્યા વિના—મુકામની જાણ વિના એ પોતાના મુકામ ભણી વળી રહ્યા હતા.

ખૂરાઈના દ્વાર ઉપર

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી.

કોળી અને કોળણ ચીસડાં વેચવાં બેઠા હતાં. શાકપીઠની અંદર
હાટકું ભાડે ગાખવાની બે દાંડા સારૂ શી જરૂર, એટલે
શેરીમાં રસ્તા પર પછેડી પાથરીને ચીસડાં મૂક્યાં હતાં. પણ
બેતા ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા. જુવાન બેડકું હતું. ચમનલાલ
શેઠના 'ખાથ-રમ'માં જઈને એક વાર બે તેલનું મર્દન લઈને
માઈસેરી મુખડના સાબુથી અંધોળ કરે અને દુવાલે શરીર
લૂછે, તો કોળી અને વાણીઆં વચ્ચેનો રૂપભેદ કોણ પારખી શકે ?
એવાં એ કોળી કોળણનાં લાવણ્યવંતા, ઘાટીલા અને લાલ ચટ્ટી
ઉપડતાં શરીરો હતાં. સંસાર બે તપોવન હોય, અને પરસેવો
ટપકાવીને પેટ ગુજારે કરવો એ જ સાચો યજ્ઞ હોય, તો આ

એઉ જણાં સાચો યજ્ઞ કરી રહ્યાં હતાં. એઉ ઉપવાસી હતાં, ધૂપમાં એઠાં હતાં, એક ગાસને એઠાં હતાં, ધૂળના વંટોળા ગરીબીના હવનના ધૂમાડા શા ઊડતા હતા, અને એઉના મોં ઉપર આનંદનો ઉજ્જ્વલ મલકતો હતો.

“હવે એ ફાંટ મતીરાં રયાં છે. ઝટ નીકળી જાય તો ભાગીએ.”

“હા, હવે રોટલા પણ એક ટંકના જ બાકી છે. એ દિ'ના ઘડી લાવી'તી, તેને સાટે ચાર દિ' ગદરી ગયા. માતાજીએ સે' પૂરી. ખરું?”

“પણ હવે રોટલા કાં'ક સૂકાણા હો ! ભેળું કાંઈ શાક અથાણું ન મળે ખરું ને, એટલે પાણીને ઘૂંટડે ઘૂંટડે—”

“અરે તમે જુવો તો ખરા, હોંશિયાર થઈને આટલાં ચીલડાં કાઢી નાખો ને, એટલે સાંજે ને સાંજે અમરાપર ભેળાં થઈ જઈએ. અધરાત થઈ ગઈ હશે ને તોય મારી મા ઉનાં ઉનાં રોટલા ઘડી દેશે, ને હું લસણની ચટણી વાટી નાખીશ. માટે તમે હેમત રાખીને આટલાં વેચી કાઢો મારો વાલો કરું.”

નાના બાળકને પ્રોત્સાહિત કરતી હોય તેવે શબ્દે ધણીને ચાનક આપતી આપતી બાઈ પોતાના ધાવણવિહોણાં સ્તનો ચૂસી રહેલ નાના બાળકને પાલવ ખેંચીને ઢાંકતી હતી, પણ પાલવ તાણવા જાય છે ત્યાં પાછી બીજી બાળુ પીઠ ઉઘાડી થઈ જતી હતી. છોકરો જાતીમાં મારું માર માર કરતો હતો.

“પણ ધરાક આવે છે જ ક્યાં?”

“અરે આવે શું નહિ? તમે મોઢામાંથી કાં'ક બોલો તો તો હમણાં આવે. મોરલીને માથે નાગ આવે એમ આવે. આમ

જોવો ને, આખી પીઠમાં કાછીઆ ફવી ફવી યોલી કરીને લલકારી રિયા છે ! તમે તો ભૂંડા, જીલ જ હલાવતા નથી. ”

“મને એવું વેણ કાઢતાં ને સમે રાગે નાખતાં આવડે નહિ.”

“ ન આવડે શું ? ” ધીરે સૂરે બાઈ પુરુષને પઢાવવા લાગી : “ એ આ સાકરિયા મેવા ! એ આ મંધના ઘડા ! લઈ જાઓ ! લૂંટી જાઓ ! અમૃતના મેવા લૂંટી જાવ ! હ્યો યોલો એમ. ”

લજ્જામણીનો છોડ જાણે : એનું જડખું ફાટ્યું નહિ. નીચે જોઈ ગયો.

“ એય માટીડો ! નારી ઘડતાં ઘડતાં ભૂલથી નર ઘડ્યો લાગે છે ભગવાને. ”

એમ કહેતીકને બાઈ પોતાના ગળાના ગળચટા સૂર કાઢવા લાગી. “ એ જંઘના શેર...આ અમરતના કુંપા એ પૈસાના શેર ! આ સાકરેટી એ જંઘની શેર ! આ મીઠા મેવા એ પૈસે શેર ! ”

એક ખેસધારી વેપારી આવીને ઊભા રહ્યા. ઘેરે વિવાહ છે, સાંજે જાનનાં માણસોને પિરસવા ચીલડાનું શાક કરવું છે. પૂછે છે :

“ શો ભાવ ? ”

“ એ પૈસે શેર બાપા ! અમૃત રાગો ખાલ. ”

“ આનાનાં અઢી શેર તો યોલી દુકાને આપે છે. ”

“ ના બાપા, અમારે પોસાય નહિ. અમે ખરગામથી આવેલ છીએ. ચાર દિથી ખુવારના ખાટલા છે અમારે. નદીમાં કુંટીઆ

ગાળીગાળીને માટલાં સારીસારીને વાડા પાયા છે ભાઈ ! કેડયના મકોડા નોખા થઈ ગયા છે ! ”

“ ઇક, મહેનત વગર કાંઈ થોડો રોટલો મળે છે ! ”
 રૂના સટા રમનાર વેપારીએ કાળજીને ભોંડી પાડી. “ લે એક વાત કર એટલે હું આ આખી ફાંટ લઈ લઉં, મારે ઘેર જન આવવાની છે. ”

“ અરે મારા ભાઈ ! જનને જમાડવી છે, હજારો રૂપિયા ખર્ચીને વીવા માંડેલ છે, એમાં અમને ચાર છ આના ખટાવતાં શું ખીઓ છો ? એમાં તમને કુટલોક કસ રેશે ? ”

“ લાંખી વાત નહિ. આનાનાં ત્રણ શેર તોળી દેવાં હોય તો દે. તારાં સડેલ ખડેલ, અરધા ચીરેલાં, તમામ લઈ જઈ. ”

“ ના ભાઈ, અમારે પેટના પાટા ન છૂટે. ”

“ ઠીક ત્યારે. બેઠા બેઠા ફાંટો ધૂળ આંહી બે દિ’ સુધી. ”

વેપારી ભાઈ હાટડે હાટડે અને નીચે બેઠક કરીને વેચનાર એકાએકની પાસે ફરે છે. વારંવાર એની ટાંપ આ કાળી બેલડીની ફાંટ ઉપર મંડાય છે.

કાળીકાળજીના અંતરમાં આ વાત પરથી વિચારતું જાણે કે એક વલોણું ચાલવા લાગ્યું :

“ આ શેડીઆવ-હજારેના રળનારા અને હજારેના ધૂંવાડા કરીને વરા ઉકેલનાર-પણ શાકપાંદડાંની વાતમાં પાછાં પેસાની ગણતરી છોડતા જ નથી. ”

કાણે જાણે આપણે કંઈ મેડીયું ચણાની નાખીએ છીએ આ કમાણીમાંથી ! ”

“ ધ વેપારીયુંની વિદ્યા જ અવળચંડી. બાપ દીકરાને પેલું શાસ્તર જ ધ પઢાવે, કે આગલા પાસેથી કસીને લેવું: અને સામાને છેતરે ધ ચડિયાતો.”

એવી વાતો થાય છે ત્યાં તો એક બાપ રૂમાલ લઈને આવી ઉભી રહી. હાથપગ અને ડોકમાં હેમના દાગીના છે, પગમાં ચંપ-લની જોડી છે. ઝીણો સુંદર સાડલો છે. તાની શી ટ્રાથળીમાં પૈસા ઠીક ઠીક છે.

“કમ દે છે ચીલડાં?”

“એ, પૈસે શેર, બોન!”

“અરે એવું તે હોય? તમે ડ્રાળી હવે લૂંટવા બેઠાં. લે જોખ એક શેર. મારે મંદિરે જવાનું મોડું થાય છે.....એમ શેની જોખજ? બે કડી ચડી ગઇ છે ત્રાજવાની. ને નમતું જોખ અરાઅર. છોકરાં ફેસલાવ મા.”

“હ્યો બોન! આ નમતું.” કહીને ડ્રાળીએ દોઢ શેરથી ઝાઝેરા માલ જોખી આપ્યો.”

“હવે એક ચીર દે આ પાકા ચીલડામાંથી.” શેઠાણીએ એક કાપેલ ચીલડા ઉપર બણબણતી માખો ઉડાડીને એમાંથી ચીર માગી.

“હજી પાછી ચીર, બોન!”

“હાસ્તો બોન—!” ડ્રાળણને એ અકકેક પલકે પોતાનો મહેનતે ઉઝરેલ વાડો, મથીમથીને ગાળેલ ફંટીઓ, અને માટલે માટલે સારીને ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ પાચેલ પાણી સાંભરી

આવતાં હતાં. રાતદિવસ તેઓએ વાડાના રખોપાં કર્યાં હતાં. શિયાળવાં અને હરાયાં દોર હાંકી હાંકી ઉબગરા તાણેલા.

“લાવ ચીર દેછ કે? નીકર આ લે તારૂં ચીલકું પાછું.”

ચીર દેવી પડી. કેમ જાણે કલેજમાંથી ચીર કાપી આપવી પડી હોય એવું દર્દ એના અંતઃકરણમાં થયું.

“આવા જીવ શે થઈ જતા હશે આ પૈસાવાળાનાં?”

“માટે જ આપણે નિર્ધન રહ્યાં સારાં.”

“ના, ના, મને તો દાઝ ચડે છે કોક કોક વાર.”

“દાઝ ન ચડાવીએ ડાયા ! પારેકો પરદેશ છે. આપણે રીયાં કાળી. કાંક થાય તો સપાઈને આપણાં જ વાંકની ગંધ આવે.”

“પિયુ પેલી પેસેન્જરમાં આવજો—”નું છેલ્લામાં છેલ્લું નવું લોકપ્રિય નાટક—ગીત ગાતો ગાતો બંકડો પોલીસ આવ્યો અને એક ચીલકું લઈ, કશી ચર્ચા, માથાકૂટ કે લપછપ કર્યા વગર મલપતી ચાલે ચાલ્યો ગયો. ચીલકા ઉપર આંગળીઓથી તાલ દેતો એ નવું કવાલી—ગીત ગાતો ગયો—

“અય બેઠમાન દિલંબર, જોયન લૂંટાનેવાલા !”

કાળી અને કાળજી એકબીજાં સામે જોઈ રહ્યાં, બાઈ તો ઝેર પી ગઈ હતી. હસીને બોલી: “આ ય એક તાલ છે ને !”

“તને જોળખે છે ?” બાણીની આંખોમાં ઠપકા હતો.

“તમારૂં તે ફટકી ગયું છે કે શું ?”

“ચાર પૈસાનો માલ આમ ઉપાડીને હાલતો થાય ! તોય તું દાંત કાઢછ. કેમ જાણે તારા પિયરનો સગો હોય !”

“હવે વાત જતી કરોને.” બાઈએ ધણીના વાંસામાં હાથ ફેરવ્યો: “જોતે તમારાં લૂગડાં એક મહિનાનાં મેલાંડાટ થઈ ગયાં છે. આજ સાંજે મારા બાપને ઘેર પહોંચવા દે, ત્યાં ખારોપાટ છે, તે સધાય લૂગડાં ત્યાં ઘસીભૂંસી, ચોળી, અને હડમાનની કૂંઠાએ ધમધમાવી નાખું. હાલો મારો વાલો કંઈ, હવે એકાદ લલકારો કરો જાઉં !”

ધણીના કલેજાની કળ જાણે કે આ સુંવાળાં વચનો વડે ઊતરી ગઈ. “માતાના સમ ! મને શરમ આવે છે.”

“હેઠ નાની વડિ !” કહીને કામળ કંઈ કાળજી સૂર છેડ્યા : “એ આ સરખતના કુંપા લઈ જવ ! આ દૂધીઆ માલ લઈ જવ !”

સાંજ નમતી હતી; વરવહુના ચહેરા ઉપર પશ્ચિમનાં કેશ્વરાં જાણે રંગ દોળતાં હતાં. આથમણી દિશાએ સીમાડા ઉપર ફૂલભરપૂર ખાખરાના કેસરિયાં વન ખડાં કર્યાં હતાં. વાદળાઓમાં રમતી વગ-ડાઉ છોકરીઓ એ વનફૂલને વેડતી હતી.

“સાંજે આપણે જઈએ ત્યારે ચારે દિના પૈસા તમારી પાધડીના માયલી કારના એક આંટામાં બાંધી લેજો હો ! રસ્તે કાઠીનું ગામ છે.”

“પણ ઇ તો પાધડી ય નહિ પડાવી હ્યે ? રાતા મધરાસીઆની નવીનકાર પાધડી કાંઈ કાંઈ એમ મૂકી દેશે ?”

“ઠીક ત્યારે, હું મારી કેડયે બાંધી લઈશ.”

બકરીને હાંકતાં હાંકતા ફરીથી બાઈએ લલકાર કર્યો કે “એ આ વીના કુડલા લઈ જવ !”

“કેમ કર્યા ચીલડાં ? એમ પૂછતો, જવાબની પણ રાહ જોયા વગર એક જુવાન નીચે જોસીને કહે છે કે “અધમણ જોખો.”

“સુમનલાલ !” પેલા ખેસધારી વેપારી સામેની એક ખોળની દુકાને ખીડી પીતા હતા તેણે આ સુમનલાલને હાથની ધસારત કરીને જોલાવી લીધા. કહ્યું : “ઉતાવળ કરો મા. એ છે પરગામનાં. આજ સાંજ પડ્યે મફત આપી દઈને પણ ભાગશે એવા થાકેલાં છે. તમે થોડીવાર થોભી જવ. આનાનાં ત્રણ શેર લેખે આખોય લાટ આપણે ઉપાડીને પછી વહેંચી લેશું.”

કાળીકાળણે સમજી લીધું : “આપણું ધરાકે ટાળ્યું જોલ્યે શેડીએ.”

“મને તો કાંઈતું કાંઈ થઈ જાય છે મનમાં.” કાળીના ધગધગતા મગજમાંથી જાણે દસ કલ્પનાનાં માનવી અકકક ડાંગ લઈને દોડે છે અને એ વેપારીના ઉપર તૂટી પડે છે.

સુમનલાલ શરમે શરમે થોડીવાર ઉભા થઈ રહ્યા. એના સલાહકાર ખેસધારી ભાઈ કાળીકાળણ સામે જોઈ હસવા લાગ્યા. પણ સુમનલાલની અધીરાઈ દેખાવા લાગી. વારંવાર એની નજર પોતાની કાંડાંધડીઆળના કાંટા ઉપર પડવા માંડી. ખેસધારી ભાઈએ એને પાંચ દસ મિનિટ કઢાવી નાખવાના હેતુથી પૂછવા માંડ્યું : “કાલે જમાં પાછા ક્યારે જવાના છો ? કેટલામો નંબર રાખો છો ? હવે એલ. એલ. ખી. થવાને કેટલા વરસ બાકી ? વિલાયત જશો ને ? કે ગાંધી-માતમ્યમાં ભળશો ?”

“જે થાય તે ખરું.” એવા દૂંકા જવાબથી પતાવીને સુમનલાલ પાછા એ કાળીકાળણ તરફ વળ્યા. ખેસધારીએ કહ્યું :

“કાં? ઘડીક સાટ્ટ શીદ જગાડો છો બાજી?”

“મારે મોડું થાય છે.”

“વોય ભણેલો! આ વિદ્યા શું લીધું કરવાની હતી?”

સુમનલાલે જઈને કહ્યું: “લ્યો જોખો અધમણ, હું મજૂર બોલાવું.”

કાળી દરેક પાંચ શેરની ધારણમાં અકેકેક શેર નમતું તોળવા લાગ્યો.

એસધારી ભાઈ આવીને ઉપર ઉભા રહ્યા: “આ બધું તો એકતું એક થયું ને માળા ગાંડા! કે કાળો કહ્યો એટલે થઈ રહ્યું!”

“કેમ!”

“આટલી નમતી ધારણે તો એ જ હિસાબ થઈ રહે છે. મેં આનાનાં ત્રણ શેર તો માંગ્યાંતાં.”

“અમે તો બાપા, સ્કાંઠકના કાયર, વિશવાસે કાંઈ લેવા આવે તો અમારે પાંચ શેર ઉપરિયામણ દધ દેવામાં કાંઈ દિલચેરી નહિ. માથાફૂટના અમે કાયર. ચાર દિથી સડા રોટલા આવતાં હોઈએ ઇ કાંઈ અમને ય થોડું ગમે છે? પેટમાં પાણુની જેમ ખૂંચે છે ભાઈ!”

કાળણ બોલતી ગઈ. કાળી જોખતો ગયો. પાંચેક ચીલડાં વધ્યાં. જીવાને કહ્યું: “જોખો એક વંધુ ધારણ.”

“ના,” કાળણે કહ્યું: “ઇમ ને ઇમ નાખી દો; ઇની ધારણ નથી કરવી. ભલે ભાઈ લઈ જતા. તમારાં પેટ ઠરે બાપા!”

જુવાન સુમનલાલને આ કાળીકાળામાં રસ પડ્યો. વડંબર્યનાં ભિમિંગીતોમાં કદિ આવો રસ નહોતો ઉપજ્યો. એણે કાતૂકથી પૂછવા માંડ્યું. “ક્યાંના છો ? ક્યાં વાડા કરો છો ? કેટલા મહિનાની મહેનત ! શી શી મુશીબતો ! કેટલું રજો ? ક્યારે પરણ્યા છો ? કેટલી ઉમ્મર છે એઝીની ? આ બાળકને કેમ ધવરાબ્યા જ કરો છો ? ટાઢા રોટલા કેમ ખાઓ છો ? આંહી કાષ્ટ ન્યાતીલાના ખોરડાં નથી ?”

દરેકના જવાબમાં સુમનલાલે સંધ્યાના રંગો જેટલી જ નિખાલસ સલૂકાષ્ટ દીઠી. વચ્ચે વચ્ચે વરવહુના મતભેદનું મીઠું મર્માળુ ટીખળ પણ માણ્યું.

પણ આ વર-વહુએ એ વાતો દરમિયાન પોતાનો સંકેલો ચાલુ જ રાખ્યો હતો. પછેડી ખંખેરીને દોટાદોટ એ બન્ને પોતાની ભાડે રાખેલી વખારમાં ગયાં.

સૂરજ દોડાદોડ ચાલ્યો જાય છે : ક્યાં જાય છે—આટલો અધીરો બની ક્યાં જાય છે !—પોતાને સાસરે કે પિતૃથેરે, તે તો એ જાણે. પણ એની સાથે આ કાળીકાળા પણ રવાદ કરી રહ્યાં છે. છોકરાને દેડે ઝાલીને કાળાળુ ધણીને એક હાથે બધી લે—મેલ્યમાં સાથ દધ રહી છે. આ અલીલાઇની અઢીશેરી દધ આવો : આ છરી લધ લ્યો : આ દીવામાંથી ઘાસલેટ દોળીને લધ લ્યો : આ લ્યો આ કાગળમાં વીંટી લ્યો : આ તાળું વખારના માલેકને આપી આવો : લ્યો આપણાં લૂગડાંલતાંની ને તોલાં—ત્રાજવાંની ફાંટ બંધાવું : સૂડલો મારે માથે મેલો : અરે ભાનભૂલ્યા, ઇંટાણી તો પેલી મૂઢા !”

દરેક આદેશનું મૂંગું પાલન કરતો ધણી દોડાદોડ કરતો હતો.

સુમનલાલ પણ વખારે આવીને આ તાલ જોવે છે :

“ તમારું કંઈ ખરાબર ઉઠાવે છે હો ! ”

“ ઉઠાવે નહિ ભાઈ ? ઉના ઉના રોટલા જમવા છે આજ મારી માતા હાથના, ખરું ને ? ”

કાળીના વ્યસનહીન રાતા હોઠ મરકતા હતા.

“ પાછા આ વખતે તો અમારે સરમાણીઆને મેળે જવું છે, કાં ? ”

કાળી જુવાનની આંખોમાં આ બંધી વાતોની ‘ સેંકશન ’ થકી આનંદના દીવા રમવા લાગ્યા.

પેલા ખેસ ધારી ભાઈ પાંચમી જીડીનું ખોખું ચૂસતા ચૂસતા દયાંબક આંટો દઈને પાછા આવ્યા :

“ કાં સુમનલાલ ! શાકે ક્યાં ? ”

“ ક્યારનું ઘેર પહોંચડાવી દીધું, મજૂર ભેળું. ”

“ ઠીક. મજૂરને પણ ઘરનું એ ટંકનું શાક નીકળશે ? ને તમે તો બહુ રોકાણા ! ઘડિયાળના કાંટા ખોટકી ગયા કે શું ? ”

એ મર્મમાં હૃદયની તમામ દુર્ગંધ હતી.

સુમનલાલે કહ્યું : “ હું તો જોઈ રહ્યો છું, કે આ લોકોનું કેવું સાચું સહિયારું જીવન છે ! ”

“ દાલેજમાં આવું નહિ શીખવાતું હોય, ખરું ? વાણિયાના દીકરાઓની નિશાળ શાક પીઠમાં ખોલાવવા જેવું છે કેમ નહિ ? ”

“ હા, સદા ખજારમાં તો નહિ જ. ”

“ખરાબર છે. ત્યાં બાઈઓ ન મળે ખરી ને ?”

“એટલે જ આપણે પાંગળા છીએ ને ? બાઈઓ રસોડે આપણા મહેમાનો સાફ ઉતી ઉતી રોટલી ઉતાર્યા જ કરે છે !”

દરમિયાન કાળી કાળણુ પરવારી રહ્યાં. વહુએ માથા પર ગાંસડીવાળો સુંડો ચડાવી લીધો. ધણીએ છોકરાને ખંભે ચડાવ્યો. છોકરો બાપને માથે માથું ઢાળીને ત્યાં ને ત્યાં જ બાંધી ગયો.

“હ્યો બાપા ! રામ રામ ! તમારે પરતાપે વેલાંવેલાં અમે ઉના રોટલા ભેગાં થઈ જશું.”

“પ્રતાપ તમારી મહેનતનો બહેન !”

બિજળીઆત જુવાનના મોંમાંથી ‘બહેન’ શબ્દે સંબોધાતાં કાળણુને એક નવી દુનિયાનાં દાર બિઘડી પડ્યાં લાગ્યાં.

“હું રાજપર આવીશ ત્યારે તમારા વાસમાં એકસ આવીશ.”

“જરૂર જરૂર આવજો ભાઈ, આ ગગાના સમ છે તમને.”

કેસડાંની વનરાઈ સંકેલીને જ્યારે સાંજ ચંપા-ધારની પાછળ બતરી ગઈ હતી, અને આઠમનો ચંદો વાદળીઓમાં રમતી કન્યાઓને દૂધીઆ રંગની ઓઢણીઓ દેતો હતો, ત્યારે ત્રણ ઠેકાણે ત્રણ તરેહની વાતો ચાલી રહી હતી :

પેલા ખેસધારી શેડીઆ પોતાની બહેનને ઘેર આવેલી જનનાં માણસોને સુમનલાલનો દાખલો આપી કાલેજમાં લાણુનારાની વ્યવહારકુશળતાની મશ્કરી માંડતા હતા. ‘વાણિયા વિના રાવણનું રાજ ગયું તે આ રીતે બાપા !’ એ જૂની કહેવત એમણે લાખ રૂપિયાની કહી જણાવી.

ઘેરે પોતાની બહેનનાં લગ્ન હતાં તેની ધમાલમાંથી છાનીમાની પોતાની જુવાન પત્ની સવિતાને મેડી ઉપર બોલાવીને સુમન અમરાપરનો કૂડો બતાવતો હતો: ‘સવિતા ! એ કૂડે એ વર વહુ ચાલ્યાં જાય છે. એનું તે સાચું સહજવન : મરતાં મરતાં પણ એ જીવતરનાં તોફાનો સાથે રહી વીંઝે છે. આપણું સહજવન કેવળ સીનેમામાં, ફોટોગ્રાફમાં અને રાતના પાંચ છ કલાકમાં: હું વકીલ થઈશ ને તું કુટુંબમાં રોવા ફટવાનું કરીશ, માઈ લડીઆરખાનું કરીશ. મારો કલાર્ક પણ નહિ બની શકે. ઘણા છૂટે છે આ સહનાઘવતુ સહનો મુનકતુ સહવીર્ય કરવાવહૈના એકવીસ કોડ વાર જૂઠા બોલાએલા મંત્ર પર. એ મંત્રનાં આચરનારાં તો એ જાય અમરાપરના કૂડા ઉપર—”

*

*

*

“માતાના સમ !” અમરાપરને કૂડે પુરુષ ખંભે છોકરું સુવાડીને સ્ત્રીના હાથમાં હાથ પરાવી કહેતો હતો : “આજ તો મને ખાઈ હતી. પાંચ વરસથી વાડા વાવતાં આજ ગળોગળ આવી ગયો, તો. એમાં જોડ્યા સપાઈએ, ઉપર ચીય માગનારી ખાઈએ, ને શેડીઆએ તો મારી જોપરી ફાટ ફાટ કરી મેલી.”

“અરે ભૂંડા જોપરીને તો ટાઢી રાખીએ.”

“ના, ના, આમ લોહીનાં પાણી ક્યે ય જો રોટલો ન પમાતો હોય તો પછી મેરકાની ટોળીમાં લળવું શું જોઈ !”

“રેયા ? ચોરી...” ખાઈએ વરને ચીંટીઓ ભર્યો.

“માતાના સમ ! કદિક છે ને છ મહિનાની જલ મળે એટલું જ ને !”

“બસ એ તારે મને કાંઈ નહિ?” બાઈએ પ્રેમના તુકારા માંડ્યા.

“ના રોટલા તો ત્યાં ચે મળે છે. ઊલટાનાં એ ટાણાં, બબે રોટલા દાળ અને શાક પેટ પૂરતાં આપે છે.”

“પણ ત્યાં તુંને એ વાનાં નહિ મળે. તારાં આંસુડા નહિ સૂકાય.”

“શું નહિ મળે?”

“એક આ તારી ઝમકુ, ને બીજો આ દીકરો ઝીણીઓ.”

“એટલેથી કરીને જ વાડા પાછને પ્રાણ નીચોવું છું ને! બાકી આ દુનિયા—આ શેઠ શાહુકાર ને આ સપારડા તો હવે મને ચોર જ બનાવી રહેલ છે.”

“ક્રમ આમ હારી જાય?” ઝમકુએ ચાંદાના ઉબસમાં ઘણીની આંખો ભીની થતી લાળી. એના સાદમાં પણ ખરેડી પડી હતી. એણે ઘણીને શરીરે હાથ વીંટીને હેયા સાથે ચાંચોઃ “હે બહાદુર! મરદ થઈને? આવા માઠા વચાર! ઠાકર—”

“ઠાકરની વાત હવે નથી ગમતી. કીડીને કણ અને હાથીને હારો દેનારો મરી ગયો લાગે છે.”

“ગાંડા! સંજ્યા ટાણે ઠાકરનું હીણું ન બોલીએ. તારે ખાંભે તો જો, ઝીણીઓ ઝંપીને સૂતેલો છે.”

“પણ ત્યારે આ તું ને હું બેય તૂટી મુવાં, તો ય તાજે રોટલો ક્રમ ન મળે? આ મલક બધો બંગલામેડીયુંમાં માલે છે, ગંઠાહાર ને હીરા પેરે છે, તારા મારા જોવા દસ નભે એટલી તો

એની એક્ય રોજ ગટરુંમાં પડે છે. ફેલુંગરામ અને ધુડપાપ વગર એના દાડા ખૂટતા નથી-ત્યારે આપણને તો પૂરી ઉઘેય નહિ ! આ તે શું ?”

“ તને વિચારવાયુ ઉપડ્યો.”

“ માઈ મન મૂંઝાય છે. મેરકાની ટોળી મહિને પંદર દા’ડે ફેલુ’ પાડે છે, જાણુ છ ?”

“ તું ઝમકુનો દા’ડો ખા જો હવે વધુ બોલ્ય તો. જો અમરાપરનો સીમાડો આવી ગયો.” ઝમકુએ વરના ગાલ ઉપર રાઢા હાથ દીધા.

સમાજનો સેવક આ ટોળી, એ આઠમની રાતને પહેલે પહેારે, સમાજની શત્રુતાના જિઘડું જિઘડું થતા દ્વાર ઉપર છેક જિંખર સુધી પહોંચી ગયો હતો. ઝમકુનાં જનેતા સમાં ફેસલા-મણુએ એને ત્યાંથી પાછો વાળી લીધો.

શિયાળવાંની લાળી સંલગાતી હતી. ચાંદનીમાં પણ એકાન્ત અકારી હતી. પોતાના પગધ્યકાર પણ કોઈક પાછળ પડ્યું હોય તેવી બ્રાંતિ કરાવતા હતા. એ ખીક ઉરાડવા માટે બાધ બોલી:

“ કોઈ કાઠીઆડી ન નીકળ્યો. દેન કોની છે આવવાની ? માતાજીને નાળીએર માન્યું છે મેં તો.”

ત્યાં તો ગામ પાદરના ફૂતરાં બોલ્યાં.

પરિવર્તન

શ્રી. ધનસુખલાલ ફ. મહેતા.

“ઓહાહો, ધનંજય! આજે જ સફળ સફર ઇચ્છવાનું પતાવી નાખવા આવ્યો છે?” ધનંજયના પરમ મિત્ર ગોપાળે તેને હાર્દિક આવકાર આપતાં કહ્યું.

“ત્યારે શું કરું? કાલે ખરાબર એ જ વેળા મારે લેકચર છે; એટલે આજે જ આવવું પડ્યું. અતે વળી કાલે નીરાંતે તો ન જ મળાત ને!” ધનંજયે ઉત્તર દીધો.

ધનંજય અને ગોપાળરાવ બંને વર્ષો થયાં પરમ મિત્રો હતા. ધીમે ધીમે દ્રઢતર થતી જતી મિત્રતાને પરિણામે ઉભય એકેકને ભાષ્ટ્ર જેવા ગણતા હતા, બંનેનાં માનસમાં બહુ તફાવત હતો અને કદાચ આજ પ્રારણ્યી એ એની મિત્રતામાં વિક્ષેપ આવવાના

પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા નહતા. ગોપાળરાવ કસરતી જીવાન હતો. ટેનીસ, ક્રીકેટ, તરવાની કલા વગેરે બધી જ રમતો અને કસરતોમાં એ નિષ્ણાત હતો. એના જીવનમાં વ્યવસ્થાનો અભાવ એટલી જ વ્યવસ્થા હતી. એ તરંગોનો બાળક હતો. કાલની ચિંતા એણે કદા કરી ન હતી. એ જીવતો હતો આજને માટે. એનામાં સૌંદર્ય અને આકર્ષણ હતાં કસરતખાનુ પુરૂષોમાં હોય છે તેવાં. કાલેજ જીવનથી માંડીને તે આજે ચાલીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે રસિક ભ્રમર તરીકે જીવ્યો હતો અને ભવિષ્યમાં એની એ પ્રકૃતિ બદલાય તેવોય સંભવ નહતો. વયમાં એ પરણ્યો, આઠ દસ વર્ષની પરિણિત જીવંતી તેણે ગાળી, પત્ની મૃત્યુ પામી. તેને બાલક નહતું. ફરીથી પરણવામાં નહિ તેને મજા લાગી, નહિ કશો ફાયદો જણાયો. એજ્યુએટ થઈ તે એક વેપારી પેઢીમાં જોડાયો અને ત્યાં જ એ આજ સુધી હતો. દુનિયાને જો ખૂણે જવું પડે તો ત્યાં પણ જવામાં ગોપાળરાવનું મન દુઃખાતું નહિ કારણ કે એને મન તો ‘સખી ભૂમિ ગોપાળકી’ જેવું જ હતું. આવતી કાલે એ પાંચ છ વર્ષ માટે યુગેપ જવાનો હતો.

ધનંજયનું વય પણ ચાલીસેકનું જ હતું પણ એ ગોપાળથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનો હતો. ગોપાળના કહેવા પ્રમાણે ધનંજય પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી બાળક રહ્યો; પછી એકદમ ત્રોટાવસ્થામાં આવી ગયો. ધનંજયને કસરતી રમતોનો શોખ નહતો. હોહા, ઘોંઘાટ એને અપ્રિય હતાં. વ્યવસ્થા એના જીવનમાં પ્રધાનસ્થાન ભાગવતી હતી. જેમ ગોપાળ તરંગોની પ્રેરણાથી વર્તતો તેમ ધનંજય ટેવના બળથી ચાલતો. એ બી. એ. થયો. પછી કાલેજમાં લેકચરર થયો અને પછી ધીમે ધીમે ત્યાં પ્રેફેસર થયો. તે પણ વીસ ચાલીસ વર્ષની વયે પરણ્યો હતો, પણ પત્ની એક પુત્રી મૂકીને

મરણ પામી હતી. ભાઈ ભોળાધને પુત્રી નહતી તે ધનંજયે તેમને આપી. એ પુત્રી હમણાં બી. એ. કલાસમાં હતી પણ ધનંજયની પુત્રીને અદલે એની ભત્રીજા તરીકે જ લોકો એને ઓળખતાં. શાંતિ અને વ્યવસ્થાને ચાહનાર ધનંજય ફરીથી પરણ્યો નહિ. પોતાનો પ્રિય વિનોદ ચિત્રકલા અને પ્રોફેસર તરીકે એની વિદ્યાભ્યાસની પ્રવૃત્તિ એના જીવનમાં માથકની ગરજ સારતાં હતાં. એના શરીર સૌંદર્ય અને વિદ્વતાથી અનેક સ્ત્રીઓ એના પ્રત્યે આકર્ષાતી. એ એમની સાથે હરતો ફરતો, હસતો બોલતો; છતાં અજબ જેવી તટસ્થવૃત્તિ જાળવી શકતો. ચિત્રકાર હોઈ એ સૌંદર્યનો પરિક્ષક હતો. સુંદર સ્ત્રીઓ સાથેના વાર્તાલાપથી એને સુખ મળતું, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય પણ મળતાં.

વાર્તાલાપ કરવામાંયે એ કલાકાર હતો. કોઈ સ્ત્રીની સાજ પહેરવાની રીત, કોઈ સ્ત્રીના ઘેરવાળા ઘાઘરાની ખુમારી, કોઈ સ્ત્રીને ફાટ ફાટ થતો કમખો, કોઈ સ્ત્રીના વાળની ઉંછૂખલ લટ, કોઈ લલનાની લાલિત્યભરી ભકુટિ, કોઈ યુવતીનાં મદભર નયનો, કોઈ મોહિનીના મધુઝરંતા ઓળક, કોઈ મીનાક્ષીનાં મસ્તીભર્યાં સ્તનયુગલ, કોઈ ગજગામિનીના નયન ઠારતાં નિતંબ, કોઈ ગુલંછડીના પગની પરાગ વેરતી પાની, આવી આવી સૌંદર્યની અનેક અજોડ કૃતિઓ વિશે ધનંજય કલાકોના કલાક વાત કરીને શ્રવણ કરનારને મુગ્ધ કરી શકતો અને પોતે પણ અમુક પ્રમાણમાં આનંદ મેળવી શકતો. અને છતાં જીંડાણથી જોનારને ધનંજયમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે એ પરસ્પર પિસંવાદી જીર્મિ જણાતી. ઘડીકમાં એ સ્ત્રીઓને દેવીઓ તરીકે પૂજતો દેખાતો તો ઘડીકમાં સ્ત્રીઓને એ રાક્ષસીઓ કહીપતો જણાતો. આ એ વિરોધી જીર્મિના વર્ષાણના પરિણામે ધનંજયમાં સ્ત્રીઓના જાતિ-આકર્ષણ

પ્રત્યેતી બેદરકારી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી. જુદાં જુદાં સ્ત્રી પુરુષો આ બેદરકારીનો જુદો જુદો અર્થ કરતાં; પણ દેવ, પ્રકૃતિ અને વ્યવસ્થાના ઉપાસક ધનંજયે એની પરવાહ કરી ન હતી.

જે મિત્રોએ ખૂબ વાતો કરી કેટલાંક પુસ્તકો ધંધાંડથી લઈને પોતાને મોકલી આપવાનું ધનંજયે ગોપાળને કહ્યું. એકાદ જે ચિત્રાની નકલો પણ પોતાને જોઈતી હતી તેની એણે ગોપાળને વીગત આપી આખરે વાર્તાલાપ પૂરો થયો. ધનંજયે જવા ઉઠ્યો.

“આવી વેળાએ અધાં તમને કહેશે કે શરીર સાચવજો.” ધનંજય હસીને બોલ્યો. “હું જરા ઉમેરીને કહું છું કે શરીર અને મન ઉભયને સાચવજો.”

“હા, હા, હા ! મારાં શરીર અને મનને મેં અત્યાર સુધી સાચવ્યાં નથી તે હવે સાચવવાને ?” ખડખડાટ હસીને ગોપાળે ઉત્તર આપ્યો, “અમે તો તરંગી; શરીર કહે તે શરીરને કરવા દેવું અને મન કહે તેમ મનને કરવા દેવું એ અમારી શીલસુરી. પણ ગ્રોફેસર સાહેબ ! મારી ગેરહાજરીમાં તમે ય તમારાં શરીર અને મનને જાળવજો.”

“હંઅં ! ચાળીસ તો થયાં. ત્યાં સુધી તો એ જેએ મને દગો દીધો નથી.” ધનંજયે જરા તિરસ્કારયુક્ત શ્મિત કરી કહ્યું. “અને તું જેમ તરંગોને અતુસરતાર તેમ હું દેવ અને વ્યવસ્થાનો પૂજક ! હંહું ! મારે માટે ચિંતા કરીશ મા.”

“ચિંતા તો કાઈને માટે કરું એવો નથી, પણ તારા જેવો વિચારક આવાં અભિમાનયુક્ત વાક્ય ઉચ્ચારે એ કીક નથી લાગતું.” લાંબા કાળનો વિચાર થવાનો હતો એથી હો કે અન્ય કારણોથી હો પણ ગોપાળ પોતાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ, ગંભીર થઈને બોલ્યો.

“એ તો કામદેવની નજરે ચઢ્યો નથી ત્યાં સુધી ! બાકી કોઈ કામલાંગીના કાતિલ કટાક્ષની સહાય લઈને કામે બાણ ફેંક્યું તો ક્ષણમાં જીવનભરનાં દેવ અને વ્યવસ્થા વેડફાઈ જાય; અને સારાંયે જીવનનું પરિવર્તન થઈ જાય !—અને કામ તો અજેય્ય છે એ તું જાણે છે ને ?”

“કામદેવ અજેય્ય ગણાય છે એ હું જાણું છું,” ધનંજય પણ ગંભીર થઈને બોલ્યો. “પણ એ તારા જેવો તરંગી નહિ હોય એમ હું માનું છું; અને સાથે સાથે એ વ્યવહારકુશળ પણ હોવો જોઈએ. એટલે જ્યાં વિજય સુલભ જણાય ત્યાં જ એ પોતાનું શર ફેંકતો હશે ! મારા સુધી એની કૃપાદ્રષ્ટિ પહોંચે એ હવે મને શક્ય જણાતું નથી.”

વળી પાછી થોડી વાતચીત થઈ અને મિત્રો છુટા પડ્યા.

ધનંજય પોતાના ખંડમાં એકલો બેઠો હતો. પોતાના લાઈના મકાનની પાસે જ વિશાળ કંપાઉડમાં, જ્યાં જ્યાં વૃક્ષોથી માર્ગ ઉપર ચાલતાં મનુષ્યોથી તો જણાય પણ નહિ એવો એ ખંડ, એની સાથે અર્વાચીન બાથરૂમ, પાછળ રસોડું, એક મહેમાનોને માટેનો ઓરડો, તેની પાસે સામાનનો ઓરડો અને આગળ એક બાજુ મોટી ગેલેરી—એવડું એનું મકાન હતું. મહેમાનોમાં ગોપાળ જેવા કોઈ કોઈ વેળા ત્યાં આવતાં, કોઈ કોઈ વાર પુત્રી રૂપાં, પિતા ધનંજયના, લગભગ નિવૃત્તિનિવાસ જેવાં આ સ્થલમાં ચઢાઈ લઈ આવતી. પોતાની સાથે અર્વાચીન યુવક—યુવતીઓની ફ્રેજ લઈને આવતી. યૌવનના આક્રમણ ધનંજય ગર્વ, ખેદ, આશ્ચર્ય, કુતૂહલ વગેરે સંમિશ્ર ભૂમિઓથી જોઈ રહેતો અને પાછળથી, એ આક્રમણ કનારાઓએ જે જે અવ્યવસ્થા કરી હોય તે દૂર કરીને પાછી વ્યવસ્થા સ્થપાય નહિ ત્યાં સુધી તેને એન પડતું નહિ.

એ આગલા ખંડમાં જ ધનંજય પોતાનું સર્વસ્વ રાખતો. એક બાબુએ ઉપરથી બંધ થઈ જાય તેવું ટેબલ, તેની પાસે ખુરસી અને સામે બે ત્રણ ખુરસીઓ, એક ખૂણામાં મોટો પીત્તળનો પલંગ, પલંગની પાસે પચાસેક રૂપીઆની આરામ ખુરશી, એક બાબુની આખી ભીંતને રોકીને પુસ્તકોના ક્યુબ હતાં અને એક બીજો ખૂણો અને તે તરફની ભીંત ધનંજયે પોતાના ચિત્રકામ માટે રોક્યા હતાં. બે ત્રણ ચિત્રફલકો, રંગની પેટીઓ, બ્રશ, પ્લેટો, નવાં કેનવાસો, કારા કાગળો વગેરે વ્યવસ્થા પુરઃસર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એક નાના ટેબલ ઉપર મોડેલોના ચિત્રોનાં પુસ્તકો હતાં. સિવાય ‘રોડીન’ની એકાદ બે કૃતિઓની નકલો અને બેએક વિખ્યાત તૈલચિત્રોની નકલો પણ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી.

ધનંજય એક અર્ધ ચિતરેલ ચિત્ર આગળ વિચારમાં ઊભો હતો. તેણે ઘડિઆળમાં જોયું તો અઢી વાગ્યા હતા. નોકરને બોલાવીને તેણે ચાહ કરવાનું કહ્યું. થોડી વાર વિચાર કરીને તે ગણગણ્યો: “નહિ, ચિત્ર હાથમાં લઈ શકાય તેટલું સ્વાસ્થ્ય આજે નથી. હજી હંઅંઅં!” સહેજ વિચારમાં પડીને તેણે સીગરેટ મોંમાં મૂકી સળગાવી અને ગેલેરીમાં તે એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યો.

સીગરેટના ધુમાડા જોતો આરામ ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો ધનંજય વિચાર તરંગે ચઢ્યો. ગોપાલને યુરોપ ગયાને પાંચેક વર્ષ થઈ ગયાં હતા. અવારનવાર તેના પત્રો આવતા હતા અને તેમાં યુરોપના રસિક જીવનનું વર્ણન ઘણીવાર આવતું. ધનંજયે ઘડિઆળમાં જોયું પણ પૂરી દસ મિનિટ પણ થઈ ન હતી એ જોઈને એણે પ્રથમ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને પછી તેના મુખ ઉપર વિકટ સ્મિત ફરક્યું.

“ધનંજય ! તારી આ સ્થિતિ ?” મનમાં જ ધનંજયે

વિચાર આદર્યા. “લગભગ બેંતાળીસ વર્ષ વહી ગયાં ત્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રીએ મારી શાંતિમાં, મારી દિનચર્યામાં વિઘ્ન પાડ્યું નહતું. અને સ્ત્રીઓ પણ કેવી કેવી? કોઈ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલ, તો કોઈ સંગીતનિષ્ણાત, કોઈ ચિત્રકાર, તો કોઈ આરસની પૂતળી. હા, એ બધી મારી સખીઓ ખરી પણ એમને મારા હૃદયમાં સ્થાન ક્યાં અને કેટલું? પેલી તોફાની અને અટકચાળી કુસુમ ! પેલી કાકીલ-કંઠી સયુ ! જાંડાણુભરી આંખોવાળી અલક ! આરસની આકૃતિ સખી પ્રીતિદા. પણ એવી તો મારી કેટલીય સખીઓ. માત્ર જીવનના ઉદ્ધાનને આંગણે જ એ બધી હતી. મારા જીવનસાગરનાં નીર એનાથી જરા પણ હોળાયલા નહતાં.” આટલો વિચાર કરીને ધનંજય અટકી ગયો અને સહસા તેનું મુખ બદલાઈ ગયું. તેના હાથમાં સહેજ કંપ જેવું લાગ્યું, તેની આંખો અર્ધ મીંચાઈ ગઈ. લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો.

પૂર્ણિમા પૂરી ખીલી હતી. તેના સૌંદર્યમાં સહાય આપવાના ચત્ત કરતાં જપાનીઝ ફાનસો મદમત્ત આમથી તેમ જુલી રહ્યાં હતાં. વિશાળ, રમણીય કંપાઉંડમાં ગરબો હેલે ચઢ્યો હતો. તે વર્તુલ આસપાસ ખુરશીઓ ઉપર, જાનજો ઉપર માનવવૃંદ અહીં તહિં બેઠું હતું. એ બધાંથી કાંઈક છોટે એક ખુરશીમાં ધનંજય બેઠો હતો. પાસે ખીજી ખુરશીએ તેનો એક બીજો મિત્ર તેની જ કોલેજનો એક સહપ્રેક્ષિતર ગોઠવાયો હતો. થોડીથોડી વારે બંને ત્રણત્રણ યુવતીઓ કોઈ કોઈ યુવક, ધનંજય સાથે પોતાને સારો પરિચય છે એમ અન્યને મનાવવાને તે તરફ આવતાં અને ધનંજય બેઠે વાત કરી ચાલ્યાં જતાં. થોડી વારે પેલો સહપ્રેક્ષિતર પણ સ્વગૃહે ગયો. ઉઠીને બીજે સ્થળે બેસવાના આગસે ધનંજય ત્યાં જ, અર્ધ અધકારમાં એકલો બેસી રહ્યો. વચમાં વચમાં ફરતી,

નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓને એ જોઈ રહેતો. પોતાની પુત્રી રૂપાના-યૌવનને આંગણે ઊભેલી સૌંદર્યભરી રૂપાના અભિનય કાંધક અભિમાન, કાંધક સંતોષથી તે જોતો અને તે સુંદર ચિત્રથી ઉત્પન્ન થતી વિચારમાલામાં ડૂબી જઈને દ્રષ્ટિ સંકુલી લેતો.

ગરબો પૂરો થયો. ખીજો શરૂ થતો હતો એટલામાં એક નહિ નીચી, નહિ ઊંચી, પ્રૌઢા ગરબાના વર્તુલમાં દાખલ થઈ. ગરબો શરૂ થયો. રૂપા જરા વિશ્રાંતિ લેવા ગરબામાંથી નીકળી ગઈ હતી. અને ગરબામાં ફરનારી ખીજી યુવતીઓના અભિનયમાં, એમના કંઠમાં ખાસ આકર્ષક તત્ત્વ જણાતું ન હતું એટલે ધનંજય પોતાની દ્રષ્ટિ ફેરવી લેતો હતો. એટલામાં તરત દાખલ થયેલી સ્ત્રી ઉપર એની નજર પડી; અચાનક એના અંગમાં વીળળીના જેવો ઝણઝણાટ થઈ ગયો. ખેદરકાર, ખેપરવાહ કલાકાર સતેજ થઈ ગયો. વર્તુલમાં ફરતી ફરતી એ સ્ત્રી થોડી થોડી વારે એને સ્પષ્ટ જણાતી અને ધીમે ધીમે પાછી અસ્પષ્ટ થતી જઈ અદ્રશ્ય થઈ જતી. વયમાં મોટી જણાઈ આવતી હતી છતાં એ સ્ત્રી ખીજી યુવતીઓને નિસ્તેજ બનાવી દેતી હતી, ઢોળાઈ જતાં સૌંદર્યથી નહિ પણ અમુક પ્રકારના લાવણ્યથી, વેદનાભર્યા અભિનયથી, દુઃખભરી આંખોનાં અગ્નિસમા ચમકારથી, પોતાને થયેલા વિદ્યુતસમા આઘાતથી આશ્ચર્ય પામીને ધનંજય એ ફરતી આકૃતિનું કાંધક કડક પૃથકકરણ કરી રહ્યો. દિવાના પ્રકાશમાં દેહનો વર્ણુ યથાર્થ રીતે જોઈ શકાય તેમ ન હતું છતાં તે એટલું તો બાંધી શક્યો કે એનો દેહ ગૌરવર્ણો તો નજ કહેવાય. ચિત્રકાર અને શિલ્પીની દ્રષ્ટિએ જે ઉંચાઈ જોઈએ તેટલી ઉંચાઈ તેનામાં ન હતી. સંસ્કૃત કવિઓએ જેમને વારંવાર કૂંભસ્થલની ઉપમા આપી છે એવાં વિકસિત, પુષ્ટ સ્તનયુગલ તે સ્ત્રીના વક્ત્રસ્થલને શોભાવી રહ્યાં નહતા.

પણ ત્યારે એનામાં હતું શું ? એટલે દૂરથી દિવાના તેજમાં, ફરતી આકૃતિની દેહલતાનું આથી વધારે પૃથક્કરણ કરવું અશક્ય હતું; છતાં એટલું તો ચોક્કસ જ કે એ ફરતાં વર્તુલમાં એ સ્ત્રીના જેટલું આકર્ષણ બીજી કોઈમાં એનાં કરતાં વધુ સૌંદર્યભરી યુવતીઓમાં પણ નહતું. આ વસ્તુસ્થિતિનું જેમ પોતાને ભાન થયું તેમ અન્ય પુરૂષોને જ નહિ પણ સ્ત્રીઓને પણ ભાન છે એ સત્ય ધનંજયની ચક્રાર દૃષ્ટિ પારખી શકી. પરંતુ આ સત્ય જાણવાથી, આ વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થવાથી, એ સ્ત્રીને જોતાં જ પોતાના શરીરને થયેલા આધાતનું કારણ ધનંજયને સમજાતું નહતું. થોડી વાર એ વિચારમાં ધનંજય ગૂંચવાઈ રહ્યો. બે ત્રણ ગરબા ગવાયા, બેદરકારીથી જોવા છાંયતી ધનંજયની આંખો વારેવારે એ અપરિચિત સ્ત્રીના એકેએક અંગના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અભિનય અને ગતિ નીરખી લેતી.

ત્રણેક ગરબા પછી એ સ્ત્રી એ વર્તુલમાંથી નીકળી ગઈ. આવા અનેક ગરબા ધનંજયે જોયા હતા. અનેક અતિરૂપવતી રમણીઓને તેમાં ફરતી તેણે જોઈ હતી. એ રૂપવતી સ્ત્રીઓમાંથી અનેક યુવતીઓ સુંદર સંગીત સંભળાવી ગઈ હતી. પણ આવી રીતે એક સ્ત્રી ગરબાના વર્તુલમાંથી નીકળી જાય એટલે કોઈ અદ્ભુત સૌંદર્યદર્શન પ્રાપ્ત થાય અને પાછું અદ્રશ્ય થાય તે પછી જે મીઠો છતાં દારૂણ અસંતોષ અનુભવાય એવી ઊર્મિ આજ સુધી પોતાને થઈ નહતી અને આજે જ શાથી થાય છે એ નહિ સમજાયાથી ધનંજય એ અપરિચિત સ્ત્રી પ્રત્યે ગુસ્સે થયો. એના અભિનયમાંથી અપૂર્ણતાઓ, એના દેહ સૌંદર્યમાંથી ક્ષતિઓ શોધવા એની બુદ્ધિ યત્ન કરવા લાગી. પણ એ કાર્યમાં એના હૃદયની સહાનુભૂતિ એ મેળવી શક્યો નહિ.

આ પ્રમાણે એ અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં હતો એટલામાં એની પુત્રી રૂપાં એ જ અપરિચિત સ્ત્રીને લઈને તેની પાસે આવી. પેલી સ્ત્રીના હાથમાં એક અને રૂપાંના હાથમાં બે દૂધના પ્યાલા હતા.

“ નાનાકાકા ! છેક અંધારામાં છો, તે દૂધ વગર રહી જ જવાના હતા. એ તો ઠીક થયું કે મને યાદ આવ્યું. ” રૂપાં ધનંજયને એક પ્યાલો આપતાં બોલી.

“ દીકરી થઈને એટલું તો તમારે કરવું જ જોઈએ ને ! ” પોતાની વ્યગ્રતા છુપાવવા પેલી અપરિચિત સ્ત્રી બોલી.

“ મીનામાશી, તમે જિભાં કેમ રહ્યાં છો ? હ્યો આ ખુરશી. બેસો. નાનાકાકા તમને બેસવાનું કહે એવો ખ્યાલ રાખતાં નહિ ! ” એક ખુરશી પાસે બેંચીને રૂપાં પેલી સ્ત્રીને બેસાડતાં બોલી. “ પણ નાનાકાકા, હું તમને ‘ ઇટ્રોડયુસ ’ કરી દઉં : આ મારા નાનાકાકા—બાપાજી—ધનંજય : અને આ મીસીસ મીનાક્ષી દેસાઈ. મારા પિતા પ્રોફેસર અને ચિત્રકાર છે અને મારા જેવી વિદુષી યુવતીના પિતા છે. મીનામાશી ગરબા અને નૃત્યમાં ઊસ્તાદ છે અને ચિત્રકાર થવાની મહેનત કરે છે. બસ, હું તો હવે જાઉં છું. ” આટલું બોલી રૂપાં ત્યાંથી દોડી ગઈ.

રૂપાંના ગયા પછી મૌન અસહ્ય થઈ પડ્યું. ધનંજય જેવા પોતાની નાની દુનિયાના પ્રસિદ્ધ પુરુષની સાથે આ પ્રમાણે વાતચીતનો પ્રસંગ તો શોધ્યો પણ શી વાતો કરવી એ મીનાક્ષીને સ્વાભાવિક રીતે ન સૂઝ્યું એટલે એણે તો દૂધ પીવામાં ચિત્ત પરોવ્યું. પણ ધનંજયને આ પ્રમાણે અપરિચિત સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવી એ અસ્વાભાવિક કે અસાધારણ ન હતું છતાં કોણ જાણે શાથી એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. પોતાની આ

ક્ષણિત નિર્બલતા ઉપર રોષિત થઈ ધનંજયે બોલવા માટે મીનાક્ષી સામું જોયું. તે જ ક્ષણે મીનાક્ષીએ પણ સામું જોયું. વળી પાછી ધનંજયને વીજળીનો આંચકા લાગ્યો હોય તેવી ભૂમિ થઈ. એટલા પ્રમાણમાં તો નહિ પણ એથી જરા ઓછા પ્રમાણમાં મીનાક્ષીને પણ એ આંચકાની અસર લાગી હોય એમ જણાયું. તેનાથી કપમાંનું દૂધ ઢોળાયું. દૂધ સાળુ ઉપર પડ્યું.

ધનંજય સાવધ થયો. તેણે મીનાક્ષીના હાથમાંથી કપરકાળી લઈને નીચે મૂકી દીધાં અને પોતાનો ખસંતા અત્તરની આછી સોરમથી પમરતો રેશમી રૂમાલ, મીનાક્ષી પોતાનો રૂમાલ ગળવામાં શોધે તે પહેલાં, તેના હાથમાં ધરી દીધો.

“ના ના, આવો સારો રૂમાલ બગડશે.” મીનાક્ષીએ અશાંત અવાજે કહ્યું.

“ડઝન્ટ મેટર,” આટલું બોલતાં ધનંજયનું મુખ લાલ થઈ ગયું. સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની આવી સન્માનવૃત્તિ અચાનક પોતાનામાં શાથી બહારાઈ આવી તે નહિ સમજતાં ધનંજય ક્યવાયો અને તેણે હોઠ કરચા.

મીનાક્ષી રૂમાલ વિષે વધુ આનાકાની કરવાની હિંમત કરી શકી નહિ એટલે તેણે સાળુ ઉપરનું દૂધ એનાથી લુછ્યું; હાથ અને ભૂલમાં મોં પણ તે જ રૂમાલે લૂછી નાખ્યાં અને રૂમાલ પાછો આપતાં કહ્યું: “થેંક્યુ વેરી મચ, ખસતું અત્તર સરસ છે.”

“આ ઝડપમાં ખસતું સ્નાન ખીજું કયું અત્તર લઈ રહે?” ધનંજયે સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં જવાબ આપ્યો અને રૂમાલ પાછો લીધો. ‘તમે ક્યાં રહેો છો ? અહીં જ ?’

“હા-હાહા,” મીનાક્ષી પણ આટલી વારમાં સ્વસ્થ થઈ શકી હતી તેણે જવાબ વાલ્યો. તમને મળવાની ઇચ્છા ઘણી હતી પણ સંજોગ મળતો નહતો. એટલામાં તમે આ ગરબામાં આવ્યા. મારી ભાણેજ અને રૂપાં ખાસ બહેનપણીઓ છે એટલે મેં રૂપાંને આ કામ સોંપ્યું.”

“નૃસ્ય અને ગરબામાં હું ઠીક ઠીક રસ લઉં છું એટલે મેં તમારું નામ તો અનેક વેળા સાંભળેલું; પણ સંજોગવશાત મેં તમને ગરબામાં ફરતાં કાંઈ વાર જોયેલાં જ નહિ.” ધનંજય પોતાની બેઠકારી પાછી મેળવતો હતો એટલે તેણે શાંતિથી કહ્યું. “તમારી ભાણેજની બહેનપણી રૂપાં એટલે રૂપાંના તમે મીનામાશી થયાં ! હંઅંઅં ! રૂપાંને એવાં સગાં બનાવવાની જખરી આદત છે. હું જરા પુછી લઉં : સીગરેટ પીઉં તેમાં તમને વાંધો તો નથી ને ?”

“દેશી ખીડી કે સીગાર પીતા હોત તો વાંધો કાઢવાની ઇચ્છા થાત ખરી પણ સીગારેટમાં મારે કશો વાંધો નથી.” મીનાક્ષી બોલી અને બોલતાં બોલતાં હસી. એના હાસ્યમાં રહેલી મીઠાસથી ધનંજયે ચમકીને તેની સામે જોયું. શિયાળાની ગુલાબી ઠંડીમાં હીનાના અત્તરની જેવી હુંફ જણાય છે તેવી હુંફ આ હાસ્યમાં તેને લાગી. સાથે સાથે ધનંજયની દૃષ્ટિ મીનાક્ષીની આંખ ઉપર પડી. મસ્તી, તરવરાટ અને સ્વચ્છંદને બદલે તેને તેમાં કાંઈ અકથ્ય દુઃખનાં ઊંડાણ અને જકડાઈ રહેલ આત્માના સ્વતંત્ર થવાના તરફડાટ જણાયાં.

એટલામાં મીનાક્ષી બોલી : “મને ચિત્રકલાનો શોખ છે. કાંઈ કાંઈ વાર, તમારી પુરસદે તમારી પાસે આવું ? વિદ્યાર્થી માફક શીખીને તમને કંટાળો આપવા નહિ, પણ તમે ચિતરો તે જોવા માત્ર !”

ધનંજય આ પ્રસંગ પોતાના અંતરમાં પુનઃ નીરખી રહ્યો. ત્રણ વર્ષ પહેલાનો આ પ્રસંગ. પોતાના શાંત હૃવનમાં મીનાક્ષી રૂપી અશાંતિના પ્રવેશનો આ પ્રથમ પ્રસંગ. ધનંજયે ડાંઘડ અકળાઈને રીસ્ટ વોગ્સ જોઈ પણ સાહચારને હજી વિલંબ હતો એટલે સહેજ હતાશ થઈને ધનંજય પાછો વિચારે ચઢ્યો.

આ પહેલા પ્રસંગ પછીના પ્રસંગોની પરંપરા તેના ચિત્ત સમક્ષ ચલિત-ચિત્રોની પેઠે આવી ગઈ. જેમ જેમ એ ચિત્રો બદલાતાં જતાં તેમ તેમ ધનંજયના મુખ ઉપરના ભાવ પણ બદલાતા જતા હતા. જેમ જેમ પ્રસંગોની પરંપરા તેની દ્રષ્ટિ આગળ આવતી ગઈ તેમ તેમ ધનંજય એ પ્રસંગો પુનઃ અનુભવી લેતો હોય-છવી લેતો હોય તેમ તેના મુખ ઉપરથી જણાતું.

એણે યાદ કરવા માંડ્યું: એ પહેલા પ્રસંગ પછી આઠ દસ દિવસ સુધી એ મીનાક્ષીને મળ્યો નહિ. પછી મીનાક્ષી અચાનક ધનંજયને ત્યાં આવી. ચિત્રકલા, સંગીત, સાહિત્ય વગેરે વિષયો મંબંધી ધનંજયે તેની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. આઠ પીવાઈ અને બીજા સાધારણ ગંધાં મારવામાં આવ્યાં. તે પછી ધનંજય ડાંઘડ ડાંઘડ વેળા મીનાક્ષીને ત્યાં જતો પણ થઈ ખરું મીનાક્ષી જ ધનંજયને ત્યાં આવતી.

આરંભમાં જેમ ધનંજય એની અન્ય સ્ત્રી મિત્રો જોડેવાર્તાલાપ કરતો તેમ મીનાક્ષી જોડે પણ તેણે કટાક્ષ, મશ્કરી, ઉપહાસ વગેરેના મિથણથી નહવે વાર્તાલાપ કરવાનો યત્ન કર્યો. પણ કાણ જાણે શાથી મીનાક્ષીની સામે એનું આ વર્તન ઝાઝી વાર ટક્યું નહિ. શરૂઆતમાં એ આમ કરતો પણ પછી તરત જ એનાથી ગંભીર થઈ જવાતું. ધીમે ધીમે પરિચય વધ્યો. મીનાક્ષી તેની પાસે ચિત્રકલા અને

સાહિત્યનું થોડું થોડું જ્ઞાન મેળવતી જતી હતી પણ ધનંજયને થોડા સમયમાં જ ભાન થયું કે જે જ્ઞાન આપવાની ધમ્મજા કરતાં કાંઈક જુદી અને બલવત્તર ધમ્મજા ધનંજયને તે મૈત્રી પ્રત્યે ધસડી જતી હતી. મીનાક્ષીના જ્ઞાનના કરતાં, મીનાક્ષીના દેહ સૌંદર્ય કરતાં, મીનાક્ષીના આત્માની સુંદરતા અને તેનું ગહન ગંડાણ ધનંજયને વધુ અને વધુ આકર્ષતાં હોય તેમ જણાયું. છતાં મીનાક્ષીનું હૃદય તે પારખી શક્યો નહિ. એક દિવસ એને થયું કે મીનાક્ષીમાં પણ પોતાના જેવા જ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી દિવસ તેને લાગતું કે એ ધારણા ખોટી છે.

એક પ્રસંગ તેની દૃષ્ટિ આંગળા આવ્યો : મીનાક્ષી એએક કલાક પોતાની સાથે વાત કરતી બેઠી હતી. ચાકર અને ભટ્ટની ગેરહાજરીમાં મીનાક્ષીએ તે દિવસે ચાહ કરી હતી. તે પીવાઈ રહી. મીનાક્ષી જવા ઉઠી, ધનંજય પણ તેને વળાવવા ઉઠ્યો. ખાણમાંથી ગેલેરીમાં જતાં મીનાક્ષી બોલી: “બહુ છું, હોં !”

ધનંજયે સહેજ ઊર્મિભર્યા અવાજે જવાબ આપ્યો: “આવજો. ક્યારે આવશો ?” અને સહસા ધનંજયથી હાથ લાંબો થઈ ગયો. મીનાક્ષી જરા ખેંચાઈ પણ એની દૃષ્ટિ બીજી તરફ દાળી એણે હાથ લંબાવ્યો. હસ્તધૂતન કરવામાં વપરાય તેના કરતાં સહેજ વધુ બલનો ધનંજયે ઉપયોગ કર્યો. મીનાક્ષી ગમ્મ. આવી રીતે સ્ત્રીઓ સાથે હસ્તધૂતન કરવાની ધનંજયને ટેવ ન હતી, છતાં આ વેળા તેણે ક્યું ? શા માટે ? ધનંજયના હૃદયે અને બુદ્ધિએ આવડી નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપી તેને વિષે અનેક વિચાર કર્યા. એ નાના પ્રસંગને હસી કાઢવાનો યત્ન ધનંજયે કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. ત્યાર કહે મુઝાકાતો પૂરી થતાં ધનંજય હાથ લંબાવતો, મીનાક્ષી પોતાનો હાથ ઉત્તરમાં આપતી. પરિણામે અનેના હાથનો

ગાઠ સ્પર્શ થતો. આવી વેળાએ ધનંજયથી મીનાક્ષીના મુખભાષી જોઈ શકાતું નહિ. મીનાક્ષી ધનંજય સામું જોતી નહિ.

તે પછીનો એક પ્રસંગ : મીનાક્ષી આવી પણ એને બીજું અગત્યનું કામ હતું એટલે પાએક કલાક બેસીને ચાલી જવાની હતી. આ ઉપરાંત મીનાક્ષીએ જણાવ્યું કે પોતે એકાદ બે માસ બહારગામ જવાની હતી. મીનાક્ષી જોડેના પરિચયને તે વેળા બેએક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. એ મુદતમાં ધનંજય પોતે બહારગામ ગયો હતો, મીનાક્ષી પણ ગઈ હતી; એટલે આમ બહારગામ જવાનો પ્રસંગ અસ્વભાવિક કે અસાધારણ નહતો છતાં છતાં આ જ વખતે શા માટે પોતે આ સમાચાર સાંભળીને ધ્રુજ ઉઠ્યો ?

“તમે-તમે ચાહ પણ નહિ લેશો ?” ધનંજય કંપિત અવાજે બોલ્યો.

“તૈયાર હોય તો લઈશ શા માટે નહિ ?” એનું એ જ રહસ્યભર્યું, વેદનાભર્યું, આછું સ્મિત કરીને મીનાક્ષીએ જવાબ દીધો. પોતાની વ્યગ્રતા છુપાવવા અને સ્વાસ્થ્ય મેળવવા જાણે ન કરતી હોય તેમ મીનાક્ષીએ મુખ પરનો પ્રસ્વેદ લૂછવાં પોતાનો રૂમાલ કાઢ્યો. મીનાક્ષીના એ સાધારણ, નાના રૂમાલ ઉપર ધનંજયની આંખ ફરી ગઈ. એનાથી વિચાર કર્યા વિના બોલાઈ ગયું. “મને એક વસ્તુ નહિ આપો ?”

અવાજમાં રહેલ વેદનાથી જરા ચમકીને મીનાક્ષીએ પૂછ્યું.
“શી ?”

“આ-આ રૂમાલ,” ધનંજયનાં હૃદયમાં વ્યથા વધતી જતી હતી. દૂરથી, તટસ્થતાથી સ્ત્રીઓનાં હૃદય અને સૌંદર્ય પારખનારને આ માર્ગ અપરિચિતિ હતો. કાંઈક અચ્ચિકર પણ

લાગતો હતો છતાં તે નિરૂપાય હતો. હૃદયની આજ્ઞા સામે થવાને તે અશક્ત હતો.

“આવા રૂમાલ ઉપર તે શું મોલ્યા?” મીનાક્ષી બોલી અને પાછું એ જ રહસ્યભર્યું, વેદનાભર્યું સ્મિત. “સરસ રેશમી રૂમાલ ઉપર ભરતકામ કરીને આપીશ.”

આ જવાબ, આ સ્મિત અને એમાં રહેલ અસ્પષ્ટતા છતાં આશા, એ બધાંથી સરલ માર્ગી, શાંતિપ્રિય ધનંજય અકળાઇ ગયો. તે બોલ્યો. “બાણી જોઇને તમે આમ બોલો છો?—કે આવી આખતોમાં અનાદ્યમાં છો?” બોલતાં બોલતાં એના મુખ ઉપર અસહ્ય વેદના તરી આવી. તે પુનઃ બોલ્યો. “મારે આ જ રૂમાલ જોઇએ છે. આપો છો?”

ખંડ અને ગેલેરીના વચલા બારણા આગળ મીનાક્ષી ઊભી હતી. અકર્ષક, અવર્ણનીય આશા વાંછનાની પૂતલી સમી, તે ક્ષણભર ધનંજય સામે નીરખી રહી. તેની આંખમાંથી, તેની આખી આકૃતિના અભિનય ઉપરથી ધનંજયે તેના હૃદયના હાવ પારખવાનો યત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. ધનંજય બહાવરો બની ખુરશી ઉપરથી ઊભો થયો.

“તમે રૂમાલ જૂંટવશો?” મીનાક્ષીએ પેલું જ સ્મિત કરીને પૂછ્યું.

ધનંજય આવેશ અને તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય હસ્યો અને બોલ્યો. “કોઇ પણ વસ્તુ બલાતકારે લીધી નથી અને લેવાની ધૃત્તિ પણ નથી. આપો છો?”

મીનાક્ષીએ બીજી દિશામાં જોઇને જ ઉત્તર આપ્યો:

“ઓહોહો ! કેટલું મોડું થઈ ગયું ! વાતમાં ખબર જ નહિ રહી. ચાચાચાલો જઈ છું.”

હજી ધનંજય ઉત્તર વાળે તે પહેલાં મીનાક્ષીએ જરા પાસે આવીને ધનંજયના હાથમાં રૂમાલ મૂકી દીધો અને ત્વરિત ગતિથી તે ચાલી ગઈ.

આ પ્રસંગ પછી ધનંજયના હૃદયમાં અસ્વસ્થતા અને અશાંતિ વધતાં ગયાં. મીનાક્ષીને મળવાને માટે તેની ઇચ્છા અને આતૂરતા હજી ઓળંગી ગયાં.

વળી એક ખીજે પ્રસંગઃ ઠરાવેલા સમય કરતાં લગભગ એક કલાક મોડી, મીનાક્ષી ધનંજયના ખંડમાં દાખલ થઈ. ઊભય ની વાતમાં ગાંભીર્ય અને વેદનાતું પ્રમાણ વધતું જતું હતું; છતાં ઊભય એ વાર્તાલાપને હળવી સપાટી ઉપર રાખવા યત્ન કરતા હતાં.

તદ્દન સાદી, સરલ વાતો થતી હતી. સહસા ધનંજય બોલી ઉઠ્યો. “સારું છે કે તમારો રૂમાલ મારી પાસે છે, નહિ તો હું ગાંઠો જ થઈ જાત; કારણ કે દિવસમાં ત્રણચાર વખત મીનાક્ષી જોડે વાત નહિ કરું તો મને એન જ પડતું નથી. આ તો રૂમાલ સાથે વાત કરી લઉં છું.”

પળવાર ગંભીર મૌન, પછી તરત જ પેલું રિમત કરતી મીનાક્ષી બોલી. “ગાંડપણ નંખર વન !”

ઉત્તરને ગણકાર્યા વિના ધનંજય બોલ્યો. “અને એક વેળા તમારા અંખોડામાંથી બેએક સોયા પડી ગયા હતા તેમની જોડે વાત કરવામાં તો ખરેખર ઘણો જ આનંદ આવે છે. તમારા હૃદય કરતાં એમના હૃદયની ક્રામગતા વધારે છે.”

“ગાંડપણ નંખર હુ !” પાછું સ્મિત કરતી મીનાક્ષી બોલી.

“હું ગાંડો જ બની ગયો છું. પછી એમ સંખ્યા ગણવાથી પાર કેમ આવશે ?” પ્રેમની પાગલતાના સાફ ચિહ્ન પોતાની આંખમાં દર્શાવતો ધનંજય બોલ્યો. “મારું પાગલપણું નિર્મૂળ કરવા, એમ નહિ બને તો છુપાવવા મેં અત્યાર સુધી યત્ન કર્યા છે, પણ એટલી શક્તિ પણ રહી નથી.” ધનંજય આ જ પ્રકારનું વધુ બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં તેણે મીનાક્ષીના કાંઈક અકળાએલાં મુખ સામું જોયું. આથી તે જરા અચકાઈને પુનઃ બોલ્યો : “મીનાક્ષી જરાય અકળાશો નહિ ! મેં એકવાર તમને કહ્યું હતું. આજે પુનઃ કહુ છું. કોઈ પાસે મેં બલાત્કારથી કોઈ વસ્તુ લીધી નથી, લેવાની મને ઇચ્છા પણ નથી. અને બલાત્કારે લીધેલ વસ્તુની—પ્રેમની કિંમત પણ શી ?” આટલું બોલ્યા પછી, શ્રમથી પીડાતો હોય તેમ ધનંજય બોલતો અટકી ગયો, ખુરશી પર બેસી ગયો. બંનેએ થોડી ક્ષણ ગાઢ મૌન અનુભવ્યું.

ધનંજયે વિચારમાલામાંથી જગૃત થઈને પાછું ધડિયાળ સામું જોયું : સાડાચાર ઉપર પાંચ મિનિટ થઈ હતી. ધનંજયની અધિરાઈ વધી ગઈ. તેની નિર્મળ આંખોમાં પ્રેમનાં ઘેત તેની ઉન્માદાવસ્થા સ્પષ્ટ જણાવતાં હતાં. તેના હાથમાં સહેજ કંપ હતો. એટલામાં ગેલીરીના બારણા બંધડ્યાં. મીનાક્ષી દાખલ થઈ. તેની સામા આશા—નિરાશા—આનંદ—દુઃખ લયેથી તીવ્રત્વ દ્રષ્ટિપાત કરીને ધનંજયે પોતાના બંને હાથ લાંબા કર્યા. કાંઈક નીચું બેઠને મીનાક્ષીએ પોતાના બંને હાથ સામા ધર્યા. ચારે દાયે એકઠને રખખાં.

બંને ખંડમાં દાખલ થયાં. ખુરશીઓ ઉપર બેઠા હતાં ‘દાસનાથી’ માન વરતું નહિ. પોતે પાછી દોટકે માસ વતન જવાની

હતી એથી છેલ્લી વાર નીરાંતે મળવા આવી હતી એમ કહેવાનો મીનાક્ષીએ ચત્ત કર્યો; પણ વાક્ય અસ્પષ્ટ અને અર્થૂંડ જ રહ્યું. પાંચસાત મિનિટ મીનાક્ષી મોડી આવી એને લખતે એને ઠપકાં આપતા શબ્દો ધનંજય બોલવા ગયો. પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. મીનાક્ષી ખુશીના હાથા ઉપર પોતાની આંગળીઓથી તાલ દેતી હતી; પણ હૃદય અને શરીરની અસ્વસ્થતા એમાં તરવરતી હતી.

ધનંજયનું મગજ ફાટફાટ થતું હતું. “મીનાક્ષી-મીનુ-મીનુ-” ધનંજયે પુનઃ બોલવાનો ચત્ત કર્યો અને બોલીને અસહ્ય થતા મૌનને તોડવાનો ચત્ત કર્યો. પણ તેનાથી આગળ બોલાયું નહિ અને એણે યાચનાથી, દુઃખભરી આતુરતાથી બે હાથ ધર્યા. પોતાનામાં બળ હતું તેટલું એકઠું કરી તેણે પોતાના પ્રેમમત્ત થયેલ નયનો મીનાક્ષીના મુખપર ફેરવ્યાં. મીનાક્ષીએ પણ હૃદયમાં જાગેલાં મદોન્મત્ત તોફાનની સામા છેલ્લો ચત્ત કર્યો અને તેમાં નિષ્ફળતા મળતાં પોતાના જિંઝા જિંઝા નયનોદ્વારા ધનંજયના નયનોનો પ્રેમ ઝીલ્યો, પોતાના બંને હાથ તેણે ધનંજયને આપ્યા.

બંને વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું. ધનંજયે બંને હાથ પકડીને મીનાક્ષીને ઊભી કરી અને પોતે પણ ઊભો થયો. અલ્પ ક્ષણ ઊભયનાં નેત્રો એકઠાં નીરખી રહ્યાં. ધનંજયે મીનાક્ષીને એંચીને પોતાના ભુજયુગલમાં આવરી લીધી. મીનાક્ષીએ પોતાનું મુખ જિંચું કર્યું. ધનંજયે પોતાના ઝોટ મીનાક્ષીના ઝોટને ગ્રહવા નીચા કર્યા. અસ્પષ્ટ, મૃદુ મધુરરસો મીનાક્ષીનો અવાજ ટાટકેયો “ગાંડપણ નંબર—” એટલામાં તો એકઠાના ઝોટ એકઠામાં લળી ગયા.

મીનાક્ષીને ગયાને પાંચ સાત મિનિટ થઈ હતી. તેના ચુંબનોનો ઉન્માદભર્યો આસ્વાદ, તેના પરસ્પેદનો મીઠો પરાગ, તેના

અંગના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલ અપૂર્વ આનંદ, એ સર્વના ઘેનમાંથી હજી ધનંજય મુક્ત થયો નહોતો. તેટલામાં ટપાલની પેટીમાં ટપાલ-ચીએ એક પત્ર નાખ્યો. ઉદાસીન વૃત્તિથી ધનંજયે ગેલેરીમાં જઈને તે પત્ર લીધો. ગોપાળના અક્ષર પરખાયા. પાછીટ ઉપાડીને તેણે પત્ર વાંચ્યો. લાંબા પત્રને છેડેની લીટીઓ તેની આંખને આકર્ષી રહી :

“—જાતિ-આકર્ષણ અને જાતિ-પિપાસા પ્રત્યે આપણા સમાજની માફક આંખમીંચામણાં કરવાને બદલે ખુલ્લી રીતે તેના અસ્તિત્વનો સ્વિકાર કરતાં અહીંનાં સ્ત્રી-પુરુષોને હું વિહાર કરતાં જોઉં છું ત્યારે મારા અડગ, અજય્ય ધનંજયની મૂર્તિ મારી આંખ આગળ ખડી થાય છે અને મારા અંતરમાં સહજ વિચાર સ્ફુરે છે કે આપણા દેશના મૃતવત્ શાંતિ અનુભવતાં જીવનને બદલે ધનંજય અહીંનું જીવન અનુભવતો હોય તો તે આટલો અડગ, ઉદાસીન, અજય્ય રહી શકે ખરો ? તેના જીવનમાં પરિવર્તન થાય કે નહિ ?—”

ચંદલાં ઘેનને, તેમાંથી પરિણમતી અનેક મીઠી ઊર્મિઓને બલ-પૂર્વક પોતાના હૃદયમાં ગૂંથી લેવા મથતો ધનંજય ઉપલી લીટીઓ વાંચી ખડખડ હસ્યો—વિકટ, બેદરકાર, બેદલચું, સંતાપજનક, દિવ્યાનંદના ઓવ ઉછાળતું, અશાંતિના સાગરસમું નિષ્કપટ હાસ્ય !

હિમાલયે અનેક ખચ્યાને પોતાની આંગળીએ, વળગાડ્યાં છે. બધાં જ ખચ્યાં સુંદર રસભર્યાં લાગે છે. જામલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના ડુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં આઠ નાનાં ખચ્યાંની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઉભું છે. ઝેરીલી નાગણની માફક અનેક વણાક લઈને ફરતી-કાલકા સીમલા રેલવેની લાઈન એની ઉપરના ડુંગરાઓમાંથી ચાલી જાય છે. જામલીની એક તરફ રમણીય ઝરાઓ અખંડ વહન કર્યા કરે છે. ખીણ તરફ જલાધજલના તરંગ જેવા અનેક ડુંગરાઓ પર 'કેલુ' અને 'બસનાં' સુંદર રાતાં ફૂલોવાળાં વૃક્ષો 'કેથ', 'ચે.જો' ને 'કચોર'ની વચ્ચેવચ્ચે ડોકિયાં કરે છે. ગગનસ્પર્શી દેવદારનાં વૃક્ષોથી

એક તરફની ખીણ ભરાઈ ગઈ છે, તે ખીણ તરફ ‘મળતું’ પોતાની લાંબીલાંબી ડાળીઓ છેક જમીન સુધી લાંબાવીને ધરતીને ચુંબન કરતાં કરતાં હારની હારમાં નદીને કાંઠે ઉભાં છે. ભારે ઘાટી છાયાવાળાં ‘મોર’ નામે વૃક્ષોથી વચ્ચે વચ્ચે આવેલાં મેદાનોના કંકડા છવાઈ ગયા છે. અહીં પહાડી લોકો ડુંગરે ડુંગરે પોતાનાં પહાડી ગીતો ગાતા ફર્યા કરે છે. તળેટીમાં મધુર અવાજો થાય છે; પહાડોમાંથી ગંભીર પડઘા આવે છે; પગદંડીએ પગદંડીએ બંસીના ઘેરા સૂર છૂટે છે.

હજી તે વૈશાખના ધૂમ તાપથી દિલ્હી આગ્રાનાં લોક પોતાનાં ઘરમાં શેકાતા હશે, ત્યાં તે અહીં જળસીના ડુંગરાઓ પર વાદળો છવાઈ ગયાં. વાદળોના ગોટેગોટા વનરાજિ વચ્ચે ફરવા લાગ્યા, તે મૂળે સુંદર હતું તે દૃશ્ય આજે અત્યંત સુંદર બની ગયું. ધીમે ધીમે વરસાદ પડવો શરૂ થયો હતો; પોતાના ભારા લઈ લઈને પહાડી સ્ત્રીઓ ઝપાટાબંધ ઘર તરફ વળી રહી હતી; વાદળો ઘેરાતો હતો, સાંજ નમતી હતી, ગાયો પાછી વળી ગઈ હતી ને બંસીવાળાં અનેક પહાડીઓ બંસી હાથમાં રાખી લઈ સાવચેતીથી પળુ ઝડપથી પગદંડી બિતરતા હતા.

સીમ બંધી ઘર તરફ ચાલી રહી હતી, છતાં સૌથી ઉંચેના ડુંગરા પર એક સ્ત્રી પોતાના ભારાને અટ્ટેલીને નીરાંતે બેઠી હતી. વરસાદની દરકાર ન હોય ને ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હોય તેમ ભારા પર કાણી ટેકવીને તે આડી પડી હતી અને પોતાની હથેળી પર માથું રાખ્યું હતું. એક પગ લાંબો કરી, બીજા પગને સાથળ નીચે દાખી તે તદ્દન બેદરકારીભરી રીતે સામેના અનેક ડુંગરાઓ પર આંખ ફેરવી રહી હતી, અને વચ્ચે વચ્ચે જરાક જોટલે અવાજ આવતાં ઉપરની પગદંડી પર નજર કરી લેતી હતી. તે કાંઈક રાહ

બોધ રહી હતી. જેની રાહ જોતી હતી તે હજી આવેલ નથી એમ જોઈને તેણે નીરાંતે શરીરને જરા વધારે લંબાવ્યું. તેના માથા પર ને ગાલ પર, હાથ પર ને પગ પર વસ્ત્રાદની ઝીણી છાંટ પડવા લાગી. વસ્ત્રાદને જાણે હાથથી ધક્કેલી કાઢતી હોય તેમ તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને હવામાં ચારે તરફ ફેરવ્યો.

“અંહ, દૂર થાઓ. બારે મેઘ તૂટે કે વિજળીના કડાકા થાય, પણ આજે તો એને મળીને જ જવું છે.”

કુદરત એના હૃદયને પારખી ગઈ હોય તેમ ફરવા લાગી. આકાશમાં વાદળાં છુટા પડતાં હતાં અને ડુંગરા પરથી અનેક વાદળાંઓ ઉઠી ચડતાં હતાં. સ્પર્શ કરવા માટે કે જોવા માટે એક વાદળું આ જુવાન બેદરકાર અભિમાની સ્ત્રીને પણ વીંટાઈ વળ્યું હતું. તે વખતે ઉપરની પગદંડી પર પગરવ થયો, જરાક ચેરો બંસીતો અવાજ પણ સંભળાયો, અને ‘કુંતી ! રાજબાજ બી તુસે ?’ એમ બોલતો એક જુવાન નીચે ઊતરવા લાગ્યો.

આવનાર જુવાનનો ચહેરો રૂપાળો, રસભર્યો, અને મોહક હતો. બહુ લાંબું નહિ તેમ અત્યંત ટુંકું નહિ એવું સીધું કસાએલું પાલળું શરીર, સાદી સુરવાલ, કાટ ને સાકામાં વધારે રૂપાળું લાગતું હતું. એક ‘હિલ સ્ટિક’ નો આધાર લઈને તે ચાલતો હતો.

આવીને તરત તે નીચે જોસી ગયો. કાંઈ શહેનશાહ્યાનુ જરાક આંખ ફેરવે તેમ આંખ ફેરવીને કુંતી હોઠે આવેલું સ્મિત દખાવી મઠ; પણ તેનાથી બોલાઈ તો ગયું, ‘રાજ તુસે ? બીરપાલ !’

બીરપાલ કુંતીની પાસે વધારે ઢળતો આવ્યો. કાળા પરમેટાની તંગ ઊંચે સુરવાલવાળો પગ કુંતીએ થોડો સમાર્યો; તેના પગમાં

પડેલી ‘પંજેબ’ જરાક મધુર અવાજ કરીને છાની થઈ ગઈ; મદલચી તેનાં નેણ ખીરપાલ તરફ ફર્યા.

‘ઈતની દેરી કયું હો ગઈ?’

પોતાની હિલ સ્ટિક ધાસના લારાને અટ્ટેલીને મૂકી દઈ ખીરપાલ હજી વધારે પાસે સર્યો. તેણે ધીમેથી, હેતથી, માનથી કુંતીનો હાથ હાથમાં લીધો.

‘કુંતી! આજ જરા દેરી હો ગઈ.’

ખીરપાલ એટલા વિનયથી બોલ્યો કે કુંતી હસી પડી. કુંતીએ આછા મલમલનું ફૂલગુલાબી પહેરણુ પહેર્યું હતું, અને તેના પર ગાઢા વાદળી રંગનો ખુલ્લો મોનો મખમલનો તંગ કપ્પજો હતો. કસીકસીને પહેરેલો કપ્પજો તેના ચૌવનને કેં એક પ્રલટો આપી રહ્યો હતો. ધોળાં બટનની હાર આછા આસમાની રંગની એઢણી-માંથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કુંતી વધારે ને વધારે હસતી ગઈ. તેના બાલ પર એટલાં થોડાંક વરસાદનાં બિંદુ મોતીની સેર જેવાં લાગતાં હતાં. તેમને ખંજેરી નાખવામાં ખીરપાલ ગુંથાયો.

વાદળનાં ગોરેગોરામાં બનેજણુ ફરી છુપાઈ ગયાં. છેટેછેટે વનખલીનાં ઘરનાં છાપરાં પર ઉગેલું ધાસ દેખાતું—ન દેખાતું હતું—

‘તું સીમલા ક્યારે જાય છે, ખીરપાલ?’

‘હવે બે અઢવાડિયાં પછી.’ ખીરપાલે કુંતીના બાલની એક લટ સમારતાં ઉત્તર આપ્યો. તેણે પોતાના ખીરસામાંથી સીંગરેટ કાઢીને કુંતીને આપી. એક પોતે સળગાવી. સીંગરેટના કુમારના ગોરા વાદળાં સાથે મળી જવા લાગ્યા.

‘મને સાથે લેડી જશે?—કે હું પછી આવું?’

‘જેમ તારી મરજી.’

કુંતી ઘડીક વિચારમાં પડી ગઈ. તેની સામે ખીલેલાં ફૂલો અને ખરાસનાં રાતાં ફૂલ તેને મદ અને ધક્કો પાલો પાઈ રહ્યાં હતાં.

તે સડાપ બેઠી થઈ ગઈ. તેનું ખુલાક જરાક ઘૂંચ્યું. તેણે ખીરપાલ સામે તીરછી આંખે જોયું.

‘ખીરપાલ ! તું મને છેવટની ઘડી સુધી નિભાવી શકીશ કે ?’

‘સુરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ.’

‘અને મારો મિત્રજ ?’

‘પ્રેમથી જાળવીશ.’

કુંતીએ તેને ફરી ઘૂંમવ્યો, ‘મારા જેવી ઓરત તેં કદી નહિ જોઈ હોય હો ! તું આગને અડી શકીશ ?’

ખીરપાલે કુંતીના માથાને હાથમાં લઈ તેને પોતાના ખોળામાં સુવાડી દીધું. એક હાથે ખુલાક સમરી તેના હોઠ પર હાથ ફેરવ્યા. ‘કુંતી ! તું આટલી તીખી કેમ છે ? હું તને સુરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ પાળીશ.’ અને ખીરપાલે પોતાનું મો નીચું નમાવ્યું.

પણ કુંતીએ જે હાથથી પોતાનું મો ઢાંકી દીધું હતું.

તે દિવસે છેક મોડેથી એક તુટેલ જર્જરિત ઝૂંપડામાં પોતાના ભારા સહિત કુંતીએ પ્રવેશ કર્યો.

પહાડી લોકો મૂળે ગરીબ તો હોય છે જ; પણ કુંતીનો પતિ તીલક વધારે ગરીબ હતો. હાડકાંના માળખા જેવા જે પહાડી

નાનાં બળદ લઈ તે સવારમાં પોતાના ખેતરમાં જતો. એના ખેતરને કાંઠે કાંઠે એક બે સુંદર ઝરા વહેતા હતા. અને એનાં પાણી ધોરિયા મારફત ખેતરમાં વાળી લીધાં હતાં. પોતાના ખેતરમાં ડાંગર અને ઘઉં પકાવીને તીલપુ ગુજરાન ચલાવતો. ક્યારેક ધરમપુર, સોલન કે સીમલા સુધી મજૂરીએ ચાલ્યો જતો. અને ઉનાળાના દિવસોમાં જ્યારે સીમલા ભરાઈ જતું ત્યારે ત્યાં જઈને તે નોકરી કરી આવતો. પણ એટલું છતાં, હજી એના ઘર પર પતરાંને બદલે ધાસનું છાપરું હતું, અને એના પર રાતી માટી. પાથરી ઉપર છો જેવું કરી દીધું હતું. છો ઉપર ફટલાક સુંદર ફુલછોડ તીલપુએ વાગ્યા હતા અને કુંતીએ ઘરની ગાર ઉપર ગેરનાં ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં. છતાં, આખા જાળલીમાં એ ઘર સૌથી ગરીબ હતું.

તીલપુ એક વખત સીમલા તરફ ગયેલો ત્યારે ત્યાંની આસપાસથી કુંતીને પરણી લાગ્યો હતો, એના જેવા કંઠી પ્રકૃતિના માણસે આ ભારે ભૂત કરી હતી. ફિલ્હી, આગ્રા, પતિયાલા, નાભા, ફરીદકોટ વગેરે સ્થળોના જમીનદાર અને રાજમહારાજાઓના નોકરો સાથે કુંતી ઊંચરી હતી. તેણે સાદું જીવન અને દુઃખના દિવસ જોયા નહોતા. તેણે પુરુષોને પોતાની આસપાસ નાચતા ને નમતા જોયા હતા. તે પહાડની છતાં અનેક રીતે પહાડી મટી ગઈ હતી. તેણે ઘોળાં ધાસ કે ‘કમરોડી’ના બારા લઈને બળે હળાર પુટની ઉંચાએથી પાણીના ધોધની માફક પગદંડીએ ઊતરવાની મજા ભોગવી ન હતી. મોટો લાંબો ઝમ્મો પહેરેલી અંગ્રેજ લોકની આયાઓની સાથે સાથે એ પણ ફર્યા કરતી. તેનો બાપ નોકર હતો, મા પણ ટ્રાઈ લાટસાઈને ત્યાં આયા તરીકે હતી, અને પોતાના મૂળ પલાડી સ્વભાવને તો હવે તેઓએ લગલગ વિસારી

છીધો હતો. કુંતીનો વિવાહ તીલક સાથે થયા પછી થોડે વખતે તેનાં માતૃપિતા મૃત્યુ પામ્યાં અને તે જામલીમાં આવી તીલક સાથે જ રહેવા લાગી.

પણ તેણે પહાડી ગુણ ખોયો હતો. હુંગરાઓ મજા આપે એવું કસરતખાન શરીર કે પ્રકૃતિ તેણે ગુમાવ્યાં હતાં. તેણે તો સીમલામાં ખૂબ સીંગારેટ પુટી હતી; અનેકને હસાવી ફેસલાવીને ‘અમૃતી’ કે અંગાળી ‘સદેશ’ ઉડાવ્યાં હતાં; અને ક્રાઈક્રાઈ આણુના ‘દિલની આગ’ ને જરા ઠંડી કરવા મસ્છીનું શાક પણ ઉડાવી આવતી. આવી કુંતીને જામલીમાં તીલકના સાદા ઘરમાં અને પાછું તીલક જેવા સાદા માણસ સાથે જીવન ગાળવું આકર્ષ થઈ પડ્યું. સવારે ઉઠવું ને મુઠદાલ જેવાં બળદ હાંટી હાંગરના ખેતરમાં જવું; પાસેના ઘરમાંથી પાણી લાવવું, આલુનું શાક કરવું ને રોટલા ઘડવા; વખતે ઘાસના ભારા લેવા હુંગરાઓની પગદંડીએ ચડવું;—આ જીવન કુંતીને ફાવ્યું નહિ. એને તો સીમલા રંગેરંગમાં રમી રચું હતું. ‘ડાળી ખાંચ’ ‘ડાળી ખાંચ’ કરતી દોડતી રિક્ષા, ઝંડ વાળાં ને ચુરોપિયનના નાચ, રાક્ષસ યાલતા લાટ સાહેબો ને મેમમાહેબો, પોતાની આસપાસ ગુંગરવ કરતા અનેક પુરુષો, આવું આવું એના જીવનનાં સંસ્મરણોમાં ભર્યું હતું. હવે એને આ ઘર પોસાય તેમ હતું નહિ. છતાં તેણે મુખે દુઃખે સાત આઠ વર્ષ તો કાઢ્યાં. તે દરમિયાન તેને એક પુત્ર થયો. આજે તે પણ લગભગ સાત વર્ષનો હતો. કુંતીનો મદદ ભર્યો અત્યંત રમણીય ચહેરો આ છોકરાને વારસામાં મળ્યો હતો. રાજ-વંશી ગૌરવ, અકારણ અને અસ્થાને, આ ગામડિયાના છોકરામાં પ્રગટ થયું. પોતાની માને માટે મરી પડે એટલો બધો પ્યાર પણ એનામાં આવ્યો, એની મા ભારે લખને પગદંડીએથી ઊતરતી હોય

ત્યારે છોકરો એકીટશે પણ ચિંતા ભરેલા નેને એને કલાકોના કલાક અગાઉથી નિહાળતો હોયો રહેતો. પણ જોટલી પ્રીતિ છોકરાને હતી તેટલી જ બેદરકારી માને હતી. કુંતીનો વિલોસી, અભિમાની, તીખો સ્વભાવ તીલકુની ગરીબીથી વધારે તીખો બન્યો હતો. તે તીલકુને ઘણી વખત ધમકાવતી; છોકરાને પણ ઝાપટી કાઢતી. બંનેને રડતા મુકી પોતે નીરાંતે સીંગારેટ પુકંચા કરતી !

પણ એનો છોકરો દોલત માર્યાભર્યો હતો. તે આવી ને છેવટે માને વળગી પડતો અને એના હાથ પર, પગ પર, ગાલ પર, બાલ પર, ચુંબનનો વરસાદ વરસાવી મૂકતો. પોતાની વહાલ-સોંધ રીત પ્રમાણે વારંવાર પૃષ્ઠ્યા કરતો, ‘બોલતી મા, તું કેમ નથી બોલતી ?’

અને કુંતી હસીને તેને તેડી લેતી, એ વખતે કુંતી તો અકસ્માત જ બોલતી; પણ સાચા વહાલમાં માણસથી ક્યારેક ભવિષ્યવાણી બોલાઈ જાય છે. ‘બેટા ! તું મને ઊગારશે—તારશે એમ લાગે છે.’ અને સજળ નેને માઢીકરો એક-બીજાની હુંફમાં ઘણાઘણા કલેશના પ્રસંગો ભૂલી જતાં.

પરંતુ કાલકા-સીમલા રેલવે દિવસમાં એ ચાર વખત નીકળતી, ત્યારે તેની સીસોટી વાગતાં કુંતીનું મન સીમલામાં જઈ બેસતું. રૂપાળાં લૂગડાં, નાનુક ઘરેણાં, ચોખ્ખા હાથ પગ ને રૂપરૂપના અંબારને વખાણનારા—પૂજનારા—એની પાસે નાયનારા અનેક પુરૂષો;—આ બધું કુંતીથી ક્યારે યે ભૂલાતું નહિ. ખરી રીતે તો તે એ જ જીવન જીવતી, અને હાલતું એવું જીવન ઉપરટપકાનો વ્યવહાર જ હતો. છેલ્લા વર્ષમાં તો તીલકુ પણ ભંચકર ધસારો ખમી રહ્યો હતો. મુજબૂત પહાડી શરીર

ધસાતું હતું. તે મુશ્કેલીથી જેમ તેમ ચલાવતો; પણ હવે તેનું શરીર ટકે તેમ હતું નહિ. દોઢત આ બધું ચિંતાથી જોયા કરતો ને ન બમાય ત્યારે કાંઈ ઝાડ નીચે રોધ, ઝરણામાં આંખો ધોધ, પાછો આવીને બાપની પથારી પાસે ખેસી જતો.

પહાડી સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે રૂપાળી હોય છે, પણ તેમનાં શરીર કુટુંબ હોવાથી તેઓના રૂપમાં એક જાતની ખામી રહી જાય છે. કુટુંબનાં માખાપ પહાડી હતા, પણ તેમનો પહાડનો વાસ મેદાન જેવો જ હતો. છેક હિમાલયના કાંઠા પર તળેટીમાં તેઓ રહેતાં, ને પાછળથી સીમલા આવી રહેલાં; એટલે કુટુંબનું શરીર અત્યંત ઘાટીલું 'ગોરદે' જેવું હતું. એના રૂપમાં તેજ, તીખાશ ને મદ ભર્યાં હતાં. આંખ ફેરવે ત્યાં પુરૂષ ધ્રુજ ઉઠે, અને ફેરવેલી આંખ એવી રૂપાળી લાગે કે તે છેવટ નમતો-લજતો કુટુંબના બાલ સમારવા ખેસી જાય કે પંજેબને વારંવાર પગમાં ફેરવવા લાગે !

કુટુંબના આ તેજના ચમત્કારથી પુરૂષો-કટલીક વખત તે 'મોટા' કહેવાતા માણસો પણ-તેના પગમાં ને પગમાં પડ્યા રહેવા લાગ્યા. એની સ્થિતિ પ્રમાણે એ વૈભવની છાળ વચ્ચે રહેતી. 'પડ્યાવાલે ચાદર'ના ઝોનેરી ને રૂપેરી ભરત ભરેલ મખમલના કબજાના ને અનેકરંગી ઝોઢણીઓના એની પાસે વગર માગ્યે ઢગ થઈ જતા. પછી એ જાળીમાં ગઈ, પણ આગલા જીવનનાં સંસ્મરણોમાં જ એ જીવવા લાગી. એને પતિની પરવા ન હતી. ખરી રીતે તે દોઢત એને ભારૂંપ હતો. તેણે જીવનના એવાએવા રસાસ્વાદ લીધા હતા કે સુખી ગૃહિણી કે મમતાળું માતા થવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી હતી. વિલાસી વૈભવશાળી ને સત્તાપ્રિય અભિમાની સ્ત્રી તરીકે જ તેનું જીવન ઘડાઈ ચૂક્યું હતું.

એવામાં એને ખીરપાલ મળ્યો. મૂળ તો એ પણ પહાડી હતો; પણ પોતાના અનેક લાઘવો પર રોક બળવી શકે એવો ‘યૂનિક્ષિર્મ’ તેણે મેળવ્યો હતો. ધીમે ધીમે એની લાલ પાઘડીમાંથી સોનેરી કલગી ઝુટી, એ જમાદાર બન્યો અને હવે એ સત્તાધીશની હથથી, ઘણી વખત પોતાના હોલખૂટમાં નેતરની સોટી પછાડતો, આમતેમ ફરતો દેખાવા લાગ્યો. જામલીની આસપાસ એનું રહેઠાણ હતું, એટલે એ રજા પર આવતો ત્યારે જામલીનાં ડુંગરાઓમાં આ બંને ઘણી વખત મળતાં. એ પરિચયે પ્રીતિનું સ્વરૂપ લીધું. કુંતીએ પોતાના કંગાલ ઘરને છોડી તેની સાથે જવાનું કબૂલ્યું, અને ખીરપાલના સીમલા ગયા પછી એક અઢવાડિયે તે ઘર છોડી ચાલી નીકળી. જામલીનાં ગરીબ સાદાં ઘરો પાછળ રાખી તે સીમલા તરફ આકર્ષાઈ.

જે દિવસે કુંતી ઘર છોડવાની હતી તે દિવસે તેણે હમેશ કરતાં વહેલી રસોઈ કરી લીધી હતી. મુંગા બગદ, અરધું બોલે તેવાં ઝાડ, કે જડ પથ્થર, કોઈનું આ ફેરફાર તરફ લક્ષ્ય હતું નહિ. માત્ર એક દોલત જોઈ રહ્યો હતો કે મા અપાટાબંધ કામ ઉઠેલે છે. તે દિવસે તો તેણે જાડો ધઉનો રોટલો ને આલુનું શાક દોલતને બોલાવીને હેતથી પીરસ્યાં

આ છોકરો પ્રેમમૂર્તિ જેવો હતો. આજે માને આટલું કરતી જોઈને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કુંતીએ તે જોયાં. તેનું મન પણ ડગ્યું. પણ ખીલ ક્ષણે પ્રેમનો નશો ને મદનું ઘેન વ્યાપી ગયાં. રૂપાળા સુગંધી કેશને અત્તરવાળા હાથથી સમારતો વિલાસની મૂર્તિ જેવો ખીરપાલ એની સામે ખડો થઈ ગયો. છોકરાનાં આંસુ હીનાથી રંગેલ પાનીની કંઠપનામાં ભુંસાઈ ગયા. ઘડીભર આવેલો પલટો તરત જ વળી ગયો. એક ખૂણામાં દુઃખથી રીઝાતો તીવ્ર પડ્યો હતો. તેના

તરફ દૃષ્ટિ કરી કુંતીએ તરત ભ્રમર ચડાવી. હજી તો મા એની એ જ છે એ પ્રત્યાઘાતથી નિરાશ બનેલો દોલત, આલુનું ફેડવું નીચે પડી ગયું હતું એ કુંતી દેખે તે પહેલાં ઉપાડીને ઝડપથી મોંમા મુકી પરાણે પરાણે રોટલો ચાવવા લાગ્યો.

તે રાતે કુંતી ઉપડી ગઈ. સવારે પાંચ વાગે જ્યારે પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે તીલક પોતાના નબળા બળદ છોડી ખેતર ભણી રવાના થયો. કુંતીને બોલાવવાની તો હિંમત ચાલી નહિ, પણ દોલતને બોલાવ્યો. છોકરે બાપનું નબળું શરીર જોતાં, તેણે જે કશું તે સાંભળ્યું, અને પછી પાછો પોતાની પથારીમાં થોડી-વાર લોટતો પડ્યો.

પણ દોલતના જીવનમાં ગઈ કાલથી એક ભારે ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેણે જેવા પ્યારથી આલુનું શાક પીરસ્યું હતું એ વાત પર ચિંતન કરતાં-મા હવે હમેશને માટે બદલાઈ ગઈ કે શું, એના વિચારમાં આજે એને બીયારાને સોનેરી સ્વપ્ના જેવી રાત પીતી હતી. સવારમાં ઉઠીને હસતા મુખની મા જોશે એ વિચારથી તે આનંદી બન્યો હતો. તે ધીમેથી ઉઠ્યો અને જરા પણ અવાજ ન થાય તેમ માની પથારીમાં એને સુતેલી નિહાળવા ગયો. અંગુઠા પર સાવચેતીથી માની પથારી મુઠી ગયો, માથું છેક નીચે નમાવ્યું. શ્વાસ રૂંધ્યો, છીંક આવવાની થઈ તેને બગાસામાં ફેરવી નાખી અને આંખો બોલીને પથારીમાં જોયું. પથારીમાં બકરાના વાળનો ખરખરકો ધાબળો પડ્યો હતો અને મા ત્યાં હતી નહિ !

દોલતે વિચાર્યું કે કદાચ વહેલી ઉઠીને મારે માટે આલુનું શાક તૈયાર કરતી હશે. પણ તેની સામે જ ગાત્ર ઠંડા કરે તેવા ટાંદો ચુલો કે પ્રકાશ વિના જોમ ને જોમ મુતો હતો. હવે ?

બાલક તો પરમ આશાવાદી હોય છે. તેણે વિચાર્યું કે મા પાણી ભરવા ગઇ હશે. તે બહાર નીકળ્યો. એક શેવાળવાળો ઘડો ને એક જૂનું માટલું, પોતાના ઘરનાં એ બંને વાસણો એમ ને એમ બહાર પડ્યાં હતાં. એ નિરાશામાંથી પણ છેવટે આશાનો અંકુર ફુટ્યો. ચોક્કસ મા ધોવા ગઇ છે. ‘જીવી!’ તે મનમાં ને મનમાં મલકાયો: ‘હું ભેગો જઈ છું’ માટે આજે વહેલી ચાલી ગઇ. હવે તો આવે ત્યારે ભેગો ન તેડી જવા માટે વહેલું વહેલું આલુનું. ઉનું શાક કરાવું—અને આ વિચાર આવતાં દોલત મનમાં મોટેથી હસી પડ્યો, ને આ દંડ ભારે થશે એવો રમુળ વિચાર કરતો કરતો ફરીને તે તો પોતાની પથારીમાં જઇ પડ્યો. માએ કાલે જરા માયા બતાવી તે પરથી તો છોકરાએ આજ પોતાના લાડની આખી વિચારમાળા મનમાં ગોઠવી દીધી હતી. પણ સવારે ઉઠીને તે મજનુના ઝાડ નીચે ઝારા કાંઠે ઉભો ઉભો રોશે ને પાણીની ઝાલકથી ધોવાતાં આંસુ ફરીફરી ઉભરાશે, એ વાતનો એના બાળક દિલને ખ્યાલ પણ ન હતો.

*

*

*

આ બનાવ પછી સાત દિવાળી વર્ષ વહી ગયાં અને તે દરમિયાન તો જાન્યવારીમાં પણ શું શું બની ગયું? એક ઘર પડી ગયું. એક કુટુંબ શહેરમાં ભાગી ગયું. તીલકુની માશીની દીકરી પણ કુંતીની પેઠે જ નાસી ગઇ. અને તીલકુ પોતે મરણ પામ્યો. પોતે જેવો ઠંડો હતો તેની જ ઠંડી પ્રકૃતિથી તેણે દોલતને મરતાં-મરતાં આશ્વાસન આપ્યું હતું કે ‘હશે, બેટા!’ આપણો લેણા દેણીનો એવો સંબંધ. હવે આ ઘર સાચવજે ને હમણાં ઢોલાકાકા સાથે કામ કરતો જશે.’

કુંતીની ધાકે વૃદ્ધ માણસને છેક મૃત્યુ સુધી રહી હતી. તેણે

દોલતને ક્યું હતું કે ‘જેજે બેટા ! વળી તારી માને કુંતો નહિ કે હું ધખ્યો છું; નહિતર વળી એ ખીજશે. એમ કહેજે કે હશે. માણસનો દેહ છે તે ભૂલ થાય.’

ખીયારો તીલક્રુ એ રીતે મરણ પામ્યો. દોલત તે દિવસે પણ એના પેલા પ્યારા મજનુ વૃક્ષની નીચે જઈને રાયો. સામેની પગદંડી પરથી એની મા ધાસનો ભારો લઈને આવતી ને પોતે અહીં ઉભો નિહાળતો, એ એને સાંભરી આવ્યું. એની માનું ગોંડગોંડ મેં એને ફરી સાંભર્યું. એને સાંભર્યો માનો ખોળો ને માથા પર ફરતો હાથ. આજે વગડામાં ને એકાંતમાં એ ખૂબ રાયો. ઘણાએ કુંતીના રૂપને જોયું હશે. પણ દ્રાહ્ય એ એને ઇશ્વર જેવું પવિત્ર નહિ માન્યું હોય. આજે નફ્ટ વેસ્યા જેવી પોતાની માના પવિત્ર રૂપને સંભારી સંભારીને આ છોકરો ફરીફરી રડ્યો. ખરે ! જ્યાં જ્યાં પ્રેમની સાચી સગાઈ હોય છે ત્યાંત્યાં ઇશ્વર પોતે હાજરા હજુર દેખાય છે.

દોલત પોતાની માનું, આજે એ જ વખતે થયેલું મહાપતન દેખતો હશે કે નહિ તે કહેવું અશક્ય છે; પણ અકસ્માત એ બનાવ સાથે બનતા હતા. જે વખતે દોલત માને સંભારીને રડતો હતો તે વખતે ઝેરીલી નાગણની માફક જાંછેડાએલી કુંતીએ ખીરપાલને પણ છોડ્યો હતો. આ તેજીલા સ્વભાવને ખીરપાલ પણ બળતી શક્યો નહિ, અને પુરુષ પ્રત્યેના ધિક્કારમાં કુંતીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવે મારે દ્રાહ્ય પુરુષ ધારવો જ નથી. પુરુષને કૂતરાની માફક નચાવવાની મઝા જ લેવી છે. અને એ મઝા લેવા તરફ તે વળી ગઈ.

ઘણી વખત મોજશોખ નળગાઈતું નહિ પણ થાકતું પરિણામ હોય છે. બાપના મૃત્યુ પછી થોડે વખતે દોલત પોતાનાં

ધરખાર છોડી, ખેતર બળદ વગેરે દોલાકાકાની સંભાળમાં મુકી, સીમલા આવ્યો હતો. વાંસો ફાટી જાય તેવાં તોર્તીંગ લાકડાં જંગલમાંથી લઇ તે છેક સાંજે પાંચ વાગ્યે પાછો વળતો, કે વખતે થાકથી લાકડાંને રસ્તામાં છોડી ભુખ્યોભુખ્યો ઘેર આવતો, ને બીજે દિવસે સવારે તે લેવા જતો. સવારના અગિયાર થયા હોય કે સાંજના પાંચ વાગ્યા હોય, ને હાથમાં રેક્ટ લઇ ઇંગ્લિશ યુગલ ચાલ્યાં જતાં હોય ત્યારે એ બીચારો, કલાક અરધો કલાક છ સાત મણનો ભાર લઇ રસ્તા પર ઉભો રહેતો ! ને ભોગજોગે કાંઈ સોલ્જર ફરતો નીકળે તો એનો જ પહાડી લાઇ જે સિપાઇ હોય, તે દોલતને કાંઈ લાંબે રસ્તે જવા હુકમ કાઢે ! એ લાંબો રસ્તો એટલે બખ્ખે હજાર શીટ ચડવા ઊતરવાની અથાગ મહેનત. છેક સાંજે ઘેર જાય, લોટ લાવે, રોટલો કરે અને પછી ડરતો ડરતો જરાક વિજળીના દીવા જોવા નીકળે ! એનું શરીર પણ છેક મંડલાલ જેવું બની ગયું, ચહેરો લેવાઇ ગયો ને અથાગ શ્રમથી શરીર ધસાવા લાગ્યું. એણે સીમલાના ખૂણેખૂણા ખોલ્યા, આયાઓનાં બુથ જોયાં, અંગ્રેજનાં ગુલાબી છોકરાં આંખે ધરાધ-ધરાધને જોતો ફર્યો, પણ ક્યાંય એની ગોરાદં જેવી માંતો પત્તો મળ્યો નહિ. મોટી બજાર પરથી ઘણી વખત સામેના ડુંગરા પર વાદળાં ખેસે તે એ જોઈ રહેતો. પગદંડીઓનો તો તેણે પોતાના મગજમાં નકશો કાઢ્યો હતો; પણ જામલીની જે પગદંડીથી મા આવતી એવી એક પણ પગદંડી મળી નહિ. અઢાર વર્ષનો જુવાન છતાં આઠ વર્ષના બાળકની માફક એ માનું નામ જ સંભાર્યા કરતો. જમાના પહેલાંની રોમન સ્ત્રીના જેવા ગૌરવથી નીકળતી

અંગ્રેજ લલનાઓ સામે આ બીચારો બાધામંડળ જેવો પહાડી જોઇ રહેતો. રજપૂતાણી જેવી શીખ સ્ત્રીઓ એમના ભાતભાતના લૂગડાં પહેરી નીકળતી, પણ એ કાંઈમાં એને પેલો ચહેરો મળ્યો નહિ.

આને દોલત સવારમાં ઉઠીને પોતાને માટે લાકડાં લાવ્યો ને આઠ પહેલાં તો પાણુ સારવા પહોંચી ગયો. છેક સાંજે ઘેર વળ્યો ત્યારે મોટી બગરના રસ્તા પર સાહેબલોકને ચાલતા જોઈ આ પહાડીને સીપાઈએ કાઢી મુક્યો, ને તે ફરીફરીને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એનું મગજ તદ્દવ શન્ય બની ગયું. એના પેટમાં લાલ બળતી હતી, શરીર તપતું હતું અને આરામ માટે-જરાક એન માટે-એનો જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. અને પૈસાથી વેચાતો મળે તેવો મોજશાખ ક્યાં હોય ? જરાક આરામ માટે તલપતું મન સ્ત્રીઓ તરફ ચોટ્યું. તેણે આચાનક પોતાનો પગ વેશ્યાવાડા તરફ ઉપાડ્યો, અને ધ્રજતોધ્રજતો તે ત્યાં પહોંચ્યો.

ત્યાં માણસોની ઠઠ જમી હતી. કેટલાક ફરતા હતા, કોઈક કામનો ઢોંગ કરી ઉભા હતા. જુવાન અને પાપ વિનાનાં માણસો અથાગ શ્રમથી ધકેલાઈને જ્યાં શાંતિ ન હતી ત્યાં શાંતિ શોધતાં હતાં.

દોલતની નજર પડી ત્યાં, સામેના ખંડમાં એક લાવણ્ય ઝરતી સ્ત્રી બેઠીબેઠી સીંગારેટ પુકતી હતી. દોલત ત્યાં ગયો; ફરી પાછો ફર્યો. પણ પેલીએ આવા ભીખારીદાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું નહિ. દોલત બધી હિંમત ભેગી કરીને અંદર ગયો. એક તરફ પલંગ હતો ને તેને ઢાંકવા માટે ચારે તરફ પડદા ટીંગાતા હતા. બેચાર છખીઓ સામેની ભીંત પર ચોડી હતી ને એક સગડીમાંથી દોલસાનો ધીમે તાપ ફેલાતો હતો. દોલતને એકદમ હુંફ આવતી હોય તેમ લાગ્યું. પણ એના મોંમાંથી એકે શબ્દ નીકળ્યો નહિ. આવા પ્રસંગની અનુભવી ચતુર સ્ત્રીએ પહેલ કરી. તેણે ભ્રૂંટી ચડાવી ધિક્કારથી પૂછ્યું, ‘તુમ કોન હે ? ઈધર કયા કામ હે ?’

દોલત બોલતાં ધ્રૂન્યો, ‘ઈધર મૈં.....ઈધર મૈલ સોચો-’

પેલી ઇસ્સાદાર સ્ત્રી હસી પડી. દોલત ભોંઠો પડીને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. તેણે દોલત સામે જોયું ને તિસ્કાર તથા અભિમાનથી બોલી, ‘સુણ્યો ? તુમ કીસીકું હુંદતે હો ? આદમી સખ કુતે જૈસે હો ગયે.’ તેણે પાછળથી ઉમેર્યું.

આકાશમાં ધનધોર વાદળાં ચડ્યાં હતાં અને વિજળીના ચમકારા થતા હતા. પાસેના કોઇ મંદિરમાંથી બે ઘંટા સભળાયા અને કોઇ લટાર મારતા મિયાંભાઇ,

કો આસી હુવા હે ખેત,
હમારે દિલ જલાનેકુ,
જગરમે લગ રહી હે આગ,
ચલો તોરો બુઝાનેકુ.

એમ લાંબે રાગડે ગાતા ચાલ્યા ગયા. દોલત આધામંડળ જેવો હતો ત્યાં ઉભો રહ્યો.

પાસેના ખંડમાંથી સારંગી અને તબલા સાથે મોહક સ્ત્રીસ્વર સંભળાતો હતો :

એક તો મેરી નવજુવાની
ફિર પુરાની ચુડિયાં;

વચ્ચે વચ્ચે ‘હાં હાં, જીતે રો’ એવા ધક્કા પુરૂષના અવાજ સાથે એની એ ટેક ફરીફરી ગવાતી હતી:

‘ફિર પુરાની ચુડિયાં’
‘હાં જી. ચુડિયાં...જી...તે રો.’
‘એક તો મેરી નવજુવાની’

દોલત ધણ લઈને નીચે બેસી ગયો. તે મોટી બોલી બઠ્યો. 'મેં બેઠું છું. તુમ સખન હૈ સુંદર છા. તુમારો પ્યાર મૈકણી બચુંલા.*'

'હમારી પાસ તુમહારે લિયે પ્યાર નહિ હૈ. તુમ કિધરકે રહેનેવાલે હો, બદશકલ !'

ક્યાં પોતે લઘવલઘર લિખારી અને ક્યાં લાવણ્યઝરતી ઝીક-સતારાની સાડીમાં સળંગ સામે ગેઠેલી સુંદરી ! વિરોધ સંભારતાં તેના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા. તેના બદન પર ખરસેવો છુટ્યો. તે ચળકતા દીવાઓ સામે ને સતારા સામે જોઈ રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેની સામે જોઈ ફરી ફર હાસ્ય કર્યું. તેણે પોતાની મોતીની સેર સમારી, તંગ ઉરેય ચોરણીવાળો પગ લાંબો કર્યો ને પાસેની લાકડી લઈ દોલત ઉપર ફેંટી: 'સાલે કુત્તે ! કાયદા ઠેર રહા હો ! કોઈ દુસરે કુત્તે ચલે જાયેગે !'

દોલતને ઘા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તે અત્યંત ક્ષીણ દયાબળક અવાળે બોલ્યો, 'મુઝે નહિ માલૂમ મૈં ઈધર કાયદા આયા. મેં બહોત સા થક ગયા હું; મુઝે આરામ....'

'આરામ ! ઈધર આરામ નહિ હૈ. ઈધર તો આગ જલ રહી હૈ.'

દોલતે એક નિઃશ્વાસ મુક્યો. તેના મનમાંથી એક વિચાર વિજળીને વેગે પસાર થઈ ગયો: બદશકલ ! હા, આ લઘવલઘર કપડાંને, ક્ષીણ શરીરને, બદસુરત શિકલને માતા વિના કોણ ચાહે ? માતા વિના એવો નિર્મળ પ્રેમ ક્યાં મળે કે જે આ કુદૃષ્ટ શરીરને

*મૈકણી=મને; બચુંલા =બચાવશે.

પ્રેમના સ્પર્શથી ‘સખન હૈ સુન્દર’ બનાવી દે ! તેને જાબલી, પેલી પગદંડી, પેલું મજનુનું ઝાડ, ઝરા-ઝરાણું અને મીઠું મીઠું રૂદન સાંભર્યાં. પોતાની ફાટેલી ધાબળી ખભા પર નાખી, વાંકી લાકડી લઇ તે બેઠો થયો અને અચાનક તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળી ગયાઃ ‘ધબ્બ ! ધબ્બ ! ધબ્બ !’*

અને એ શબ્દ સાંભળતાં જ પેલી સ્ત્રી જાણે અનેક વર્ષ પાછી હડીને કૈંક સંભારતી હોય તેમ દોલતને નિહાળતી ઉભી. તેને કોઇ પરિચિત ચહેરો નજરે પડ્યો. તે એકદમ નરમ પડી ગઇ.

‘તુમ કિધરકે રહનેવાલે ?’

‘જાબલીકા.’ દોલતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

અત્યંત દુઃખથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના માથાપર હાથ મુક્યો.

દોલતે પોતાની લાકડી ખખડાવી પાછા વળવાની તૈયારી કરી. પેલી સ્ત્રી ઉતાવળે બોલી ઉઠી, ‘ઠહર, ઠહર, જવાન ! તુમહારી જાત કી ?’

‘બેતા.’+

‘નામ કી ?’

‘દોલત !’

‘હે ! દોલત ?’ પેલી સ્ત્રી ફિછી પડવા લાગી. તેની અતિ મૂઢવવાન, ઝીકસતારાની સાડી જમીન પર રજોટાવા લાગી ને તે દોલતની પાસે આવવા લાગી. ‘તય તો તું—’ તેણે ધ્રૂજતાધ્રૂજતા

ઉમેયું. દોલત તો તદ્દન શૂન્ય દશામાં હોય તેમ ભાન વિના જ બોલતો હતો, 'તુમ મેરો મૌતારી ! ઓ મૌતારી

‘દોલત મૈં તુમ્હારી મા કુંતી—’

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં કુંતી દોડી. દોલત એની લાકડી પર અઠીંગણે મુઠ્ઠાની પેઠે ઉભો હતો તે નીચે ઢગલો થઈ પડતો હતો. કુંતીએ દોડીને પડતા દોલતને બચાવી લીધો ને પોતાના બોળામાં લઈ લીધો. તેની શૂન્ય આંખ કુંતી સામે ટગરટગર ભેંચા કરતી હતી. તેણે થાક્યી, નિરાશાથી, પ્રત્યાઘાત સહન ન થવાથી પોતાનું માથું કુંતીના બોળામાં નાખી દીધું. કુંતી આજે છાંદગીમાં પહેલવેહેલી આ શૂન્ય આંખો ભેંધને રહી. તેને નાનો દોલત અને તેનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યા. પગદંડી ઉપર નજર રાખીને કલાકના કલાક તે મજનુના ઝાડ નીચે થોભતો એ યાદ આવ્યું. એ અકારણ, માત્ર તેને ભેંધ ને જ આનંદ પામતો તેની સ્મૃતિ ચડી. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલી નીકળ્યા. જીવનનું બધું ઝેર એક ઘડીમાં ઓસરી ગયું.

‘દોલત ! બેટા ! મૈં તોરી માતા કુંતી...’આંસુથી બીજા શબ્દો ઠંકાઈ જતા હતા, ‘મૈં તોરી માતા કુંતી...વેશ્યા જેસે કામ ...’

દોલત એક વાર ફરીથી એના બોળામાંથી બેઠો થયો.

અત્યંત ખારથી તેણે કુંતીના હાથ પર, પાની પર, પગ પર ચુંબન કર્યાં ‘તું’ હુસારે કુછ નાહ. તુમ મેરો મૌતારી ! તુમ મેરો મૌતે ગાંડાની પેઠે — ચિત્તભ્રમની પેઠે લવતો: ‘ઓ મૌતારી ! તુમ સખન હૈ સુંદર છા; તુમ સખન હૈ કામલ છા; તુમ સખન હૈ પવિત્ર છા.’*

* ઓ મા ! તું સર્વથી સુંદર છે, સર્વથી કામળ છે, સર્વથી પવિત્ર છે.

અને કુંતીના ખોળામાં માથું નાખી તે આંખો મીચીને
શાંત પડી રહ્યો.

‘ખેટા !’ દોલત ! કુંતીએ અત્યંત આતં સ્વરે દોલતને બોલાવ્યો.
‘આલુકા શાક બનાઉં, ખેટા ? દોલત !’

કોઈનો અવાજ સંભળાયો નહિ.

તે વારંવાર એનું એ બોલવા લાગી, ‘ખેટા ! દોલત !
આલુકા શાક’—

એના શબ્દો પ્રત્યુત્તર વિના ભોંકા પડીને પાછા ફરતા હતા.
‘ખેટા ! દોલત—’

દોલતે કોઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

*

*

*

જખરા કકાકા સાથે આકાશમાંથી વરસાદ તુટી પડ્યો.

રેશમના ઝોડ

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

‘મગન, એ મગન, જરા અહીં આવજો.’ મારા પાડોશણ લાડુકાકીએ તેમના ખારણામાં ઉભે ઉભે મને બોલાવ્યો.

‘શું કહ્યું લાડુકાકી?’ તેમના ઘરમાં પેસતાં મેં પૂછ્યું.

‘આ જોતે ભાઈ!’ લાડુકાકીએ હાથ લાંબો કરતાં કહ્યું. ત્યાં તો મારી નજર ચૂલા આગળ ધૂણતી રેશમભાભી ઉપર પડી. મેં પાસે જઈ, ‘રેશમભાભી, એ રેશમભાભી’ કહી બોલાવી પણ દ્રાણ સાંભળે જ છે? એ તો બસ ‘હં...હું...હં...હું’ કરતી ડાબા જમણી માથું હલાવ્યે જ જતી હતી.

લાડુકાકી બચડતાં હતાઃ કુણુ જાણે રાંડ બે મહિનાથી આવી છે ત્યારથી ભૂતાં લઈને આવી છે. હવે તો હું કડાકૂટ કરાવીને

ય થાકી.’ અને મારા તરફ જોતાં બોલ્યાં : ‘કશું બોલાય જ નહિ. જરા કાંઈ કામનું કહ્યું, જરાક કોઈ લઘ્યું કે પાધરું ય ભૂત ઉપડ્યું જ છે ! હું તો હવે થાકી. મેં તો નાથ્યાને ય કહ્યું કે કાઠી મેલ રાંડને, પણ એ ય મૂવો નથી માનતો.’

એટલામાં એક મોભે વસતા લાડુ કાકીના જેઠ કાળુ કાકા આવ્યા. ‘તું કાંઈ બોલી હાજર તો ઉપડે જ તો. એક તો પોચું કળજી’ ને ઉપરથી તું ડામે, પછી ઝોડાં જાંપેય ખરાં કે?’ કહી એમણે રેશમ લાભી આગળ અંગારા મુકી ધૂપ કર્યો. થોડીક વાર થઈ હશે ને તે લૂલીલટ થઈ ઢળી પડી. પછી કાળુ કાકા ‘જરા જીલ સખાણી રાખતી હોય તો. એમ લઢે તે કાંઈ કામ થઈ જવાનું છે? કહી કહીને શાક્યા પણ....’ એમ બબડતા ચાલતા થયા.

લાડુકાકી મારા આગળ બોલવા લાગ્યાં : ‘ભૂવા ય મુવા હમું નથી કાઢતા. કોઈ કે’ છે એના પિયરનાં ઝોડ છે; કોઈ કે’ છે બાબરિયો ભૂત છે. આમાં ખરું શું માનવું?’

રેશમલાભીને હવે કળ વળી હતી. તેણે મને જોઈ ઝટપટ માથે ઝોઢી લીધું અને પછી મુંગી મુંગી કામે વળી.

‘ક્રમ રેશમલાભી, શું થયું’તું હમણાં?’ મેં હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

તેણે મારા તરફ મોં મલકાવ્યું અને તેની સાસુ તરફ કતરાતી આંખે જોતાં બોલી : ‘મારા પિયરનાં ઝોડરતો !’

‘ત્યારે મારા ધરનાં છે? હું થોડું ઉપજાવીને કહું છું? ન માને તો પૂછી આવ દેવલા ભૂવાને? આખું ગામ સાંભળતું’તું એ દન.’ લાડુકાકી તકુકી ઉઠ્યાં.

હું ઉઠીને ચાલતો થયો. મન ગૂંચવાતું હતું : તકરાર થવાથી ક્રોધ ક્રોધને વાયુ ચડી આવે છે એ તો શેરમાં લાળ્યું છે. પણ આમ ભૂતે ય ચડી આવતાં હશે એ.તો મેં પહેલું અહીં જ લાળ્યું.

જ્યારે જ્યારે રેશમલાભી મારી નજરે પડતી ત્યારે ત્યારે મારો જીવ અળી બેઠો. હતી તો ઠીંગણી પણ એના શરીરનો એકેએક અવયવ ભરેલ અને ઘાટીલો હતો. એના પિયરમાં જ મારી સાસરી હતી તેથી ઘણીવાર મેં એને આ પહેલાં ય જોયેલી, પણ અહીં આવ્યા કહે મેં ન તો એના મોં પર પેલું સદાય રમતું હાસ્ય જોયું, કે ન એની રમૂજ મશ્કરીઓ સાંભળી. એકવાર મેં પૂછ્યું : ‘કેમ રેશમલાભી, મારા પર રીસાયાં છો કે શું?’

‘તમે તો મારે બે ય પાના સગા થાઓ. તમારાથી તે વળી રીસાવાનું હોય !’ તેણે મોં મલકાવતાં કહ્યું.

‘પિયરમાં તો જરા ય જીલ મોંમાં ન’તાં ધાલતાં, ને અહીં તો મોં પરથી માખે ય નથી બેસતી !’ મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

રેશમલાભીએ છાનો એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. અને ‘એ દન જુદા હતા !’ કહી ચાલતી થઈ.

અને ત્યારપછી આ બધાંયનું કારણ પેલાં ઝોડ, માતા, કે ભૂત—જે હોય તે—પણ એ જ છે વિચારી ન માનવા છતાં ય માનવા પડતાં.

એક દિવસ નાથાએ મને પૂછ્યું : ‘એ મગનલાઇ, શેરમાં આવાં ભુતપલિત ખરાં?’

‘ક્રોધ જાણે ય નહિ ને કે ભૂત પલિત શી બલા છે,’ મેં કહ્યું.

‘કુણ જાણે મારાં હાળાં આ વનવગડામાં ક્યાંથી ભરાણું છે. જો કોઈ ડાંકણ મારા હાથમાં આવે તો ઊભી ચીરી નાખું, એવા દઝારા ચડે છે!’ નાથાએ દાંત ભચડતાં કહ્યું. અને થોડીવાર પછી પાછું ચલાવ્યું : ‘મુવાં ભૂતાં પેઠાં છે એ તો, પણ આ તો ઊલટી ઘરમાં નીતની ફાલ્ગા ધાલી છે. મારી મા કે’ છે, તારા પિયરનાં; ત્યારે પેલી કે’ છે, તમારા ઘરનાં. હું તો ભૂતાં કરતાં મારા હાળા કકળાટથી કંટાળ્યો !’

થોડીવાર સુધી કોઈ કંઈ ન બોલ્યું.

નાથાએ પાછું બોલવા માંડ્યું : ‘મારી મા કે’ છે, કે કાઠી મેલ, ને બીજું જૈરું કર. પણ મને એ નથી ગમતું.’ વળી પાછો થોડીવાર ચૂપ રહી બોલ્યો : ‘એનેય હું ના કહી કહીને ચાક્યો કે તું ડોશી સામું નહિ બોલ, પણ મારી હાળી જાત માને તો ને?’ અને ઊઠતાં ઊઠતાં, ‘જોઈ’ છું, આજ એક ગાયડીને બોલાવ્યો છે, જો એની કાંઈ કારી લટે તો.’ કહી ચાલતો થયો.

રાત અડધીક થવા આવી હશે ને નાથાના ઘરમાં ઢોલ ખખડ્યો. મેં સમજણા થયા કેડ કોઈવાર આ ‘માલુ’* નજરે નહોતું લાગ્યું. આજે જોવાની ઇચ્છા થઈ અને નાથાના ઘરમાં જઈ એક બાલુ ગોઠવાયેલા ગામના આઠદસ માણસો ભેગો બેસી ગયો.

વાતાવરણ બહુ ભયંકર લાગતું હતું. ભીંત પાસે ગોઠવેલા પાટલા પર ટમટમતા દીવાના પ્રકાશ આગળ રેશમલાભી ઝિંઘા પણ નાખી ધૂણી રહી હતી. તેના દીવણ સમાણા લાંબા વાળ વીખરાઈ ઉત્તર દક્ષિણ મૂલતા હતા. બાલુમાં લાંબા વાળવાળો ભૂલો એના ખુલ્લા, કાળા, પડખંદ શરીર સાથે વિકરાળ લાગતો હતો. એની

બાબુમાં દારૂના એ શીશા બિલા હતા. બીજા બાબુ ભૂવાનો સાગ-
રીત જરૂરત પ્રમાણે ધીમેથી ‘ઢમક, ઢમક’ ઢોલ વગાડતો હતો. સારું
હતું કે ગામના બીજા માણસો વચ્ચે હું જોડો હતો, નહિ તો કદાચ
બીકના માર્યા મને જ માતા ચડત.

એટલામાં ભૂવાએ પણ ધૂણવું શરૂ કર્યું, અને હાથમાં
બળતા કાકડા લઈ રેશમલાબીના માથા પર ગોળ ફેરવતાં બોલવા
લાગ્યો : ‘ખમ્મા મારા પિયર...જે હોય એ પણ આજ છુદ્દે
મોઢે બોલજો.’ વળી કંઈક મંત્ર બબડવા લાગ્યો. તૂટક તૂટક
શબ્દો સમજાતા હતા— ‘ન બિતરે તો...ના સોગન...ના સોગન
દરિયાઈ...પીરના સોગન...’ અને પછી કાકડા પાટલા પર મુકી
‘હુસ...હુસ’ કરી એ ય ધૂણવા લાગ્યો. થોડી થોડી વારે રેશમ-
લાબી તરફ જોઈ, ‘બોલ બોલ મારા પિયર; આ પંચ આગળ
‘છુદ્દે મોઢે બોલજો.’ પણ રેશમલાબી તો દાંત કટકટાવતી
‘હિસ...હિસ !’ એવો સુસકાર જ કાઢતી હતી. ઢોલના એછા
વત્તા અવાજ પ્રમાણે એના ધૂણવાની ગતિ ઓછી વતી
થતી એટલું જ.

ભૂવાએ એના ભૂતિયા પંથની બેત લલકારી : ‘બાપો બાપો...
કાશીમાં કૂકડા...બોલવા લાગ્યા...એ !’ અને ‘હુત હુત’ કરી દાંત
કકડાવતો છુદ્દે માથે ધૂણવા લાગ્યો.

રેશમલાબીએ પણ માથાને વહેતું મુક્યું. ભૂવાએ ફરી કંઈક
મંત્ર લાગ્યો અને બોલ્યો ; ‘બોલ બોલ ?’

રેશમલાબી થોડીક બબડી.

‘કરનારે વણું કાઠું કામ કર્યું છે !’ અમારામાંના એક
પાવરધા પ્રેક્ષકે કહ્યું.

રેશમલાલીને અવાજ જરા જોરથી આવવા લાગ્યો. ભૂવાએ દારૂનું છાલુ ભરી તેના માથા પર વાળ્યું અને પી જતાં બોલ્યો: ‘હારે...જોઈ તો ખરે તારું જોર. બોલ ? બોલ ? પણ જો, બોલે તો અરીયાં પરીયાં શિખ્યે બોલજે હા...?’ અને પછી ઢોલવાળાને ઉદ્દેશ્યો: ‘વગાડ ! વગાડ જરા જોરથી.’

રેશમલાલી જાણે ગદ્યને પદ્યમાં ગાતી હોય તેમ બોલવા લાગી: ‘અલ્યા....પાણીને પાણિયારે...એ આવતી; ચમ્મક ચાળાની ભરેલી. નીત નીત નવાં ગવન પે’રતી...જાણે એને એકલીને...જોવનાઈ હોય એમ !....ત્યારની મારી...આંખો તો ચઢી’તી’—અને પછી ‘હા ર ર રે હાય !’ કહી રેશમલાલી દાંત કટકટાવવા લાગી. બોલવું બંધ થયું.

થોડી વાર ઢોલવાળાએ પણ થાક ખાધો. રેશમલાલી પણ ધીમી પડી હતી. ભૂવાએ પણ થોડોક થાક ખાધો, અને પાછી એની ક્રિયા શરૂ કરી: કાકડા ઉતાર્યા, દારૂ પણ તેના માથા પર ઉતારીને પીધો, અને ઢોલના ‘ઢમુક ઢમુક’ અવાજ સાથે પાછું ‘લલકાયું’: ‘આંખો આંખો !...’ અને પછી એ ય રેશમલાલીની માફક દાંત કટકટાવતાં બોલ્યો: ‘ચઢે જ ને ? કેમ ન ચઢે ? !’

ઢોલ સાથે રેશમલાલીને શરૂ ચઢ્યું. પાછી બોલવા લાગી: ‘આંખો મેં શ ધાલતી...જાણે વિંવાં માલવા...હેંડી...’

અમારામાંથી એક જણ બોલ્યો: ‘ત્યારે ! તારાં ડાયાં બેસી ગયાં હશે, એટલે એ ય શોખ ન મારે એમને ?’ બીજા બધા ય હસી પડ્યા. મેં પણ ઝાંછોવતો સાથ આપ્યો.

રેશમલાલી આગળ બોલતી હતી: ‘તે મી છો ક્યો... “જોવનાઈ તો ભૂંડી...અમારે ય હતી...” અને પછી ‘હા ર ર રે હાય.’

કહી દાંત ભચડ્યા મંડી. થોડીવાર સુધી કંઈ ન બોલતાં ભૂવાએ પાછી તેની ક્રિયા કરી અને એક એત લલકારી પાણી ચઢાવ્યું.

રેશમલાભીએ શરૂ કર્યું: ‘પણ અલ્યા...મને ઉપડતીકને કે’છે... તમારે હતી ત્યારે હતી...પણ હમણાં તો નથી ને...? આવું મેણું? આપ...આપ...! કેમ કરી વેઠ્યું જાય...!!’

‘હોવે હોવે, તમારાથી તો શેનું વેઠાય?’ પેલા જુવાને પાછી મશ્કરી કરી, વાતાવરણને વળી રમૂજી કર્યું.

‘પણ તોય...મી, કાળને માર્યો; પણ રેશમડી મારે દાવે, આવી’તી—એનો કાળ ભમતો’તો!’ કહી રેશમલાભીએ વળી દાંત ભચડ્યા; અને આખીય રીસ એના માથા પર ઉતારી. મારો જીવ ગભરાતો હતો. મારી તો માન્યતા છે કે પહેલી વારનો દરેક પ્રેક્ષક ગભરાઈ જ જાય. ભૂવાએ પાછી વિધિ કરી.

રેશમલાભીની જીભ તોતડાતી હતી. ભૂવાએ ‘થવા દે; મારા પીર થવા દે! શું કામ મૂંચવાય છે!’ અને રેશમલાભીનો ખભો હલાવતાં: ‘આવું બોલે તો બધાયને રીસ તો ચઢે, આપ ચઢે!’

‘પણ અલ્યા મુઠ મને તો...કંઈ ગઈ તો..., પણ મારી સાતનવાઈની દીકરીને...મે’ણું મારી ગઈ...ગાંણાંની ગાનારી છેલ...મારી દીકરીને કે’ છે, “લે હેંડ વાધરણ જેવી...”

‘તે હશે હુમરી જેવી તો કે’જ તો’ પેલો જુવાન પાછો વચ્ચે બોલ્યો.

રેશમલાભી આગળ બોલી: ‘આપ આપ...! એ દાઝડીઓ કેમ ભૂલાય? પણ યાદ રાખજો - રેશમડી...જો છઠ્ઠે મહિને... રંડાપો ન આવે...તો વળી...મારો ગુરૂ કાચો જાણજો...’

‘તારી માએ જણી ય પરમાણુ છે.’ વળી એક ખીબ જીવાને કટાક્ષ કર્યો.

‘રાંડ કોકતું વેર કોકના પર કાઢવા જેવું કરે છે તો !’ લાડુકાકી બોલ્યાં.

‘હવે ભાઈ નામ છોડાવવું છે ?’ ભૂવાએ અમને પૂછ્યું.

થોડાકોએ હા કહ્યું પણ બેત્રણ બુઝર્ગો ન માન્યા : ‘ના, અમસ્થો વીખવાદ બિલો થાય. નામ લેવડાવીને શું કામ છે ? બધા ય સમજી તો ગયા જ છે.’

પછી તો ભૂવાએ એને શીશામાં ઉતારવા માંડ્યું. એ વેળાના રેશમભાભીના ધમપછાડા, એના લાંબા વાળોનાં તાંડવ નૃત્ય, એના દાંત ભયોડાટઃ એ બધું જોતાં મારા તો હસ્મર છૂટી ગયા. ઘેર જતા રહેવાની ઇચ્છા થઈ પણ પગમાં જોર નહોતું. વળી ચોપાડમાં એકલો પડતાં વધારે ખીક લાગવાનો સંભવ પણ હતો.

‘ભાઈસા’બ, કાઠું કામ કરજો હોં ! હું તમારો ગણુ ભવોભવ નહિ ભૂલું !’ બાળુમાં બેઠેલાં લાડુકાકીએ ભૂવાને વીનવ્યો.

પહેલો ફૂકડો બોલ્યો અને ભૂવાએ એની માયા આટોપી લીધી. રેશમભાભી ધમ દધને ધરતી પર પછાડાઈ પડી.

‘હવે ક્યાં ગયું એ બધું જોર. બાંચી બાંચી ઠેકતી’તી તે ફેકતે હવે ?’ અમારામાંથી એક જણ બોલ્યો.

‘જો મારા ઘરમાં કાંઈ વતુંઓછું થયું તો એ જોડ મેલનારી રાંડના, વળી કટકા ન કરું તો મારું નામ નાથ્યો ન’તો હા...’ ધુધવાયેલો નાથો બોલ્યો.

‘મારાં વાળેલાં ઝોડ પાછાં આવે તો તો થઈ જ રહું ને !’ ભૂવાએ કહ્યું અને પછી એનો સાજસરંજમ લઈ ચાલતો થયો.

અમે બધા પણ બગાસાં ખાતા ખાતા વેરાયા.

ત્યારપછી પંદર દિવસ સુધી તો ટાઢુંટીપાણું હતું. પણ સોળમે દિવસ પાછી રેશમભાભી ધૂણી બિડી. લાડુકાકી તોખાહ પોકારી તો ધૂણી બિડી. લાડુકાકી તો તોખાહ પોકારી ગયાં. નાથો પણ આ વખત તો મારી આગળ બોલી બહ્યો: ‘મગનભાઈ, આ ઝોડ મારો જીવ લેવાનાં !’ અને પછી રેશમભાભીને એના પિયરથી આવેલા તેડા સાથે મોકલી દીધી.

એક દિવસ હું સાસરીમાં ગયો હતો. ત્યાં રેશમભાભી આવી ચડી. મેં પૂછ્યું:

‘કેમ રેશમભાભી, સાંભળ્યું છે કે અહીં આવ્યા કેડ ઝોડ નથી ચઢ્યાં, ખરી વાત ને ?’

રેશમભાભી હસી, પહેલાંના જેવું; પણ પાછી ઉદાસ થઈ ગઈ, સાસરીમાં હતી તેવી. થોડી વાર પછી નનઃશ્વાસ નાખતાં બોલી: ‘એ ઝોડાં, એમ કંપે એમ નથી લાગતું !’ અને થોડી વાર ચૂપ રહી વળી પાછી હસતાં હસતાં બોલી: ‘એ તો એને શાનકે બેસશે ત્યારે જ જ’પવાનાં.’

મને દ્રાણ બાણે એની આંખો બોધતે, કે પછી બોલવા પરથી, કે મોંના બદલાતા હાવભાવ પરથી, પણ કંઈક વહેમ પડ્યો ખરો.

મેં કંઈક વિચારીને અંતે કહ્યું: ‘રેશમભાભી, લાડુકાકી તો તમને કાઢી મેલવાનું કે છે !’

‘તો તો ડરીએ ડરીએ દીવા કરું.’ રેશમભાભી બોલી.

‘તારી માએ જણી ય પરમાણુ છે.’ વળી એક ખીન જીવાને કટાક્ષ કર્યો.

‘રાડ કોકતું વેર કોકના પર કાઢવા જેવું કરે છે તો !’ લાકુકાકી બોલ્યાં.

‘હવે ભાઈ નામ છોડાવવું છે ?’ ભૂવાએ અમને પ્રશ્ન.

થોડાકાએ હા કહ્યું પણ બેત્રણ છુઝગો ન માન્યા : ‘ના, અમરથો વીખવાદ જીભો થાય. નામ લેવડાવીને શું કામ છે ? બધા ય સમજી તો ગયા જ છે.’

પછી તો ભૂવાએ એને શીશામાં ઉતારવા માડ્યું એ વેળાના રેશમભાભીના ધમપછાડ, એના લાખા વાળોના તાડવ નૃત્ય, એના દાંત ભચેકાટ. એ બધું જોતા મારા તો છમ્મર છૂટી ગયા. ધેર જતા રહેવાની ઇચ્છા થઈ પણ પગમાં જોર નહોતું. વળી ચોપાડમા એકલો પડતા વધારે ખીક લાગવાનો સંભવ પણ હતો.

‘ભાઈસા’બ, કાકુ કામ કરજો હો ! હું તમારો ગણુ ભવોભવ નહિ બૂલુ !’ બાળુમાં બેઠેલા લાકુકાકીએ ભૂવાને વીનવ્યો.

પહેલો ફૂટકો બોલ્યો અને ભૂવાએ એની માયા આટોપી લીધી. રેશમભાભી ધમ દધને ધરતી પર પછડાઈ પડી.

‘હવે કયા ગયું એ બધું જોર, જાચી જાચી ઠેકતી’તી તે ઠેકને હવે ?’ અમારામાથી એક જણ બોલ્યો.

‘જો મારા ધરમા કાષ્ટ વતુંઓછું થયું તો એ જોડ મેલતારી રાંડના, વળી કટકા ન કરુ તો મારુ નામ નાથો ન’તો હા...’ ધુધવાયેલો નાથો બોલ્યો.

‘મારા વાળેલા ઝોડ પાછા આવે તો તો થઈ જ રહ્યું ને !’
ભૂવાએ કહ્યું અને પછી એના સાજસગનમ લઈ ચાલતો થયો.

અમે બધા પણ બગાસા ખાતા ખાતા વેરાયા.

ત્યારપછી પદ દિવસ સુધી તો ટાઢુંટીપાણુ હતું. પણ મોળમે દિવસ પાછી રેશમલાલી ધૂણી ઊડી લાડુકાકી તોઆહ પોકારી તો ધૂણી ઊડી લાડુકાકી તો તોઆહ પોકારી ગયા, નાથો પણ આ વખત તો મારી આગળ બોલી ઊઠ્યો. ‘મગનલાઈ, આ ઝોડ મારો જીવ લેવાના !’ અને પછી રેશમલાલીને એના પિયત્રી આવેલા તેડા સાથે મોકલી દીધી

એક દિવસ હું સાસરીમા ગયો હતો. ત્યાં રેશમલાલી આવી ચડી. મેં પૂછ્યું

‘કેમ રેશમલાલી, સાલવ્યું છે કે અહીં આવ્યા કેડ ઝોડ નથી ચઢ્યા, ખરી વાત ને ?’

રેશમલાલી હસી, પહેલાના જેવું, પણ પાછી ઉદાસ થઈ ગઈ, સાસરીમા હતી તેવી. થોડી વાગ પછી નાશ્વાસ નાખતા બોલી ‘એ ઝોડા, એમ જપે એમ નથી લાગતું !’ અને થોડી વાગ ચૂપ ગઈ વળી પાછી હસતા હસતા બોલી ‘એ તો એને થાનકે બેસરો ત્યારે જ જ પવાના.’

મને કાણુ જાણુ એની આખો જોઈને, કે પછી બોલવા પત્રી, કે મોના બાલાતા હાવલાવ પત્રી, પણ કમક વહેમ પડ્યો ખરો.

મેં કમક વિચારીને અતે કહ્યું : ‘રેશમલાલી, લાડુકાકી તો તમને કાઠી મેલવાનું કે’ છે !’

‘તો તો ડેરીએ ડેરીએ દીવા કરુ’ રેશમલાલી બોલી.

‘પછી નાથા જોવો વર નહિ મળે હો ।’ કહી હું હસ્યો.

‘તમારા મનથી ને ?’ અને જતા જતા બોલતી ગઇ :
‘જીવતી હમશ તો વળી....’ બાકીના શબ્દો કાણુ જાણે કેમ, પણ
ગળી ગઇ.

થોડા દિવસ પછી ગામમા સમાચાર આવ્યા કે રેશમના
પિયરીઆએ પણ કડાકૂટ કરાવી હતી અને એ વેળાએ ય ઓડ તો
એતું એ બોલ્યું ઉપરથી વળી કે’તા ગયાં કે ‘નાથ્યા, થોડા દન
છે, મા’લવુ હોય તો મા’લી લેજો.’ અને આ સમાચારે તો બધાને
ગભરાવી માર્યા. અને એવામા ધાક ખાઇ ગએલો નાથો જ્યારે
મદિ પડ્યો ત્યારે સૌને પાકી, ખાત્રી થઇ ગઇ લોકોએ સલાહ
પણ આપવા માડી ‘રેશમડીને ફરગતી આપી દે.’ પણ નાથો
હજી નહોતો માનતો.

લાડુકાકીના કલ્પાત આખો દિવસ મારા સાલળવામા આવતાં
‘મારા છોકરાનો ભોગ લેવાની રાંડ ! હે હનમાન બાપજી ! હે કાળકા
મા ! મારો છોકરો સાન્ને થઇ જશે તો તારે પારે પાચ પાચ
નારિયેળના તોરણ બાધીશ; અને ઘી દૂધે ય ત્યારે મોમા મુકીશ’
વળી પાછી કડાકૂટ કરાવી, પણ નાથો ખાટલામાથી બેઠો ન જ થયો.

નાથો પણ ઘણી વાર ખાટલામા પડ્યો પડ્યો બખડ્યા
કરતો. એક વાર મને પાસે બેઠેલો જોઇ બોલ્યો : ‘મગનભાઈ, એક
વાર હું જીવતો બિઠું તો એ ડાકણી રાડને માર્યા વગર નહિ મેલું;
પછી માડુ ગમે .’

લાડુકાકી તેના મો પર હાથ દાખતા બોલી ઉઠ્યા ‘અભા-
ગિયા, શુ કામ બુકીને મને વાઝણી કરવા બેઠો છે’ આ બધા

ગરે તારી વહુએ બેસાડ્યા છે. હજુ ય મારુ કહ્યું માને તો એને ફારગતી આવી દે !' અને મારી તરફ જોતા જોલ્યા 'કમ મગન, હું જોદ કહુ છું આપણ ?' મેં પણ ડોકે હલાવી હા પાડી.

'ફારગતી તો કુખ્ખી નહિ આણું. ભલે કાલ મરતો તે...'

'પણ પછી ય એ એણા પગલાની તો જવાતી જને, ત્યારે શું કામ અમથો જક લઈ બેઠો છે !' લાડુકાકીએ આંસુ ખેરવતા કહ્યું. વળી અપડવા લાગ્યા: 'તમે જોય થઈને મને શુ કરવા બીજા માગતી કરો છો ?' નાતમા કાંઈ કન્યાઓનો ટોટો તો નથી પડ્યો ?...'

ત્યારપછી હું તો ઊડી ચાલતો થયો.

લાડુકાકી જે કે રેશમભાભીને તેડવા નહોતા માગતા પણ એવામા વળી કોઈએ એક ત્રીજા ભૂવાના વખાણુ કરી રેશમભાભીને તેડાવી કડાકૂટ કરાવવાની સલાહ આપી, તેથી વળી તેડી મગાવી અને કડાકૂટ પણ કરાવી. નાથો ખાટલામાંથી તો ન ઊઠ્યો એ ન ઊઠ્યો, પણ ઉપરથી બકવાટ કરી ધમાલ મચાવવા માડ્યો: તારા પિયરમા પેલી ગડને કેવડાવજો, કહીએ નાથીઓ જોડે એટલી વાર છે !' અને એ ધુધવાટમા ઘણીવાર ખાટલામાંથી બેઠો પણ થઈ જતો, અને આથી તો તેના મદવાડે જોર પકડ્યું.

ગામના લોકોએ દિવસે દિવસે નાથાના જીવવાના આશા છોડવા માડી બંધાયને પાડી ખાતરી થઈ હતી, કે ઝોડા જીવ લીધા વગર નથી જવાના. પણ તેના જીવવાનો ફક્ત એક આરો હતો રેશમભાભીને કાઢી શકે તો. અને એ સિવાય બીજા ઓસડ-વેસડ કરવાની ભલામણ કરવી પણ કોઈને નહોતી સૂઝતી. લાડુ, કાકીને તો ગળે સુંધી વહેમ ભરાઈ બેઠો હતો. કડાકૂટો કરાવીને

મારી મુશ્કેલી વધી પડી. મને કમને મારે આ ઝોડ વતરામાં માનવું જ રહ્યું.

એક દિવસ નાથાએ વાત આડે વાત નીકળતા કહ્યું ‘ મગ- નલાઈ, ગમે એવો બળીયો હોય પણ સામી છાતીએ આવે તો પોતી વળાય, પણ આ મંતરજીતર આગળ આપણી શું કરી લે ? ’ સારું સૂઝ્યું કે મેં ફારગતી આલી, નહિ તો હાજો મૂવે છૂટકા થાત ! ’

‘ હાસ્તો ! ’ મેં કહ્યું.

ત્યાર પછી એકાદ મહિને વળી હું સાસરીમાં લટાર મારવા ગયો ત્યાં સાલગ્ર્ય કે રેશમલાલીએ ગામના એક જુવાન માથે એના માઆપની ઉપરવટ થઈ નાતર કર્યું છે. ફટ મારી આખો ઊઘડી ગઈ નજર આગળ રેશમલાલી ખડી થઈ. ધમ્મા લાગી થતામા ઊકળી ઊઠતા, નવી જાતનાં ઝોડ મને યાદ આવ્યા. મને એ બધાય રેશમલાલીના ઢોગ લાગ્યા. પણ સાલુ માણસ આવી રીતે ધૂણી શકે ખરું ? અને તે ય અવરિત ચારમાંય કસાક મુઠી વળી પેલું ઝોડ મૂકવાનું કારણ દર્શાવ્યું હતું એ ત્યારે બનાવડી ? આ બધા જુવાના છુમતર વગેરેનું શું ? અને આવા તો કંઈક સવાલો ઊઠ્યા. મને કંઈ એન ન પડતા કાસતું બાતું કાઢી રેશમલાલીની નવી સાસરી તરફ ફરવા બિપડયો. થોડી વાર થયા પછી આડાઅવળા આખરે રેશમલાલી ભયે બેઠે આવતી દેખાઈ. હું સામે ગયો અને એકાત સાધી પૂછ્યું. ‘ કેમ રેશમલાલી ? હવે .. ’

‘ જાણતા નહિ હો, બે હવે લાભી કહીને બોલાવી છે તો ? ’ સાથે સાથે તેની આખમા હાસ્યના પૂર ઉભરાતા હતા.

‘ ત્યારે શું કહીને બોલાવું ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘સાળીને જેમ બોલાવાતુ હોય એમ વળી’ અને થોડીવાર
રહી મારે પૂછવું હતું તે જ સમયે તોણે પૂછ્યું ‘તમારા લાડુકાટ્ટીને
હવે તો નીરાત થઈ ને?’

‘એમને તો નીરાત જ છે ને પણ તમને હવે કેમ છે? હજી
ય ઓડ વીતાડે છે કે..’

રેશમભાભી વચ્ચે જ બોલી ‘તમે ય સાવ ભોળા જ છો ને?
તે દન કહ્યું તોય ન સમજ્યા?’ અને પગ ઉપાડતા ઉપાડતાં
બોલી ‘એ તો એતું થાનક મળતા ઓડોડ બધાં ય અંપી ગયા.’

મારાથી બોલી જવાયું ‘અરે વાહરે રેશમ ! તારા ઓડ !’

કાગભૂત

બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાંડેર

હું ખાસ નબળો નથી. નિશાળ-પાઠશાળાના વર્ષો દરમિયાન કસરત કરેલી, તે જો કે નિયમિત રીતે નહીં, તોપણ વચ્ચે વચ્ચે ત્રણચાર મહિના લાગત તેની પાછળ મચીને સારી પેઠે કરેલી, એટલે એ ખીલતા વય દરમિયાન કસરતને લગતા એક બે ઇનામ પણ મળી ગયેલા, અને મૂળખાધો સારો હોવાથી મારા સહાધ્યાયી યુવાનોમા તો કસરતી પણ લેખાતો હતો વળી મારો હાથ જગ દૂરો અને ભારે હતો, અને ગુસ્સો મને અણધાર્યો અને વીજળી-વેગે ચડી આવતો, એટલે ખરેખરા કસરતી અને જોરાવર સાથીઓ પણ મારાથી દબાતા. એટલે કે હું ખાસ નબળો નથી એટલું જ નહીં પણ સામાન્ય માણસમાં હોય તેટલી કે તેથી કંઈક વધારે હિંમત પણ મારામાં છે જ; જે બનાવ આ ઠેકાણે વર્ણવું છે તે

કાંઈ કમજોર અને છોક કન્યારાશિ માણસની ભ્રમણા જેવો ગણવાનો નથી જ.

શાળા પાઠશાળાના સમયને બે દાયકા વીતી ગયા હશે તે પછી એક વાર મને તાવ આવ્યો. તાવની આપણા દેશમાં નવાઈ નથી બે અઢી વર્ષમાં એક વાર તાવતી. ભેટ થાય નહીં એવા માણસ કાંઈ જ માગ દશબાર વર્ષ તદ્દન નીરોગી ગયા હશે, પણ આ વેળા તાવ આવ્યો તે પછી લગભગ દર વર્ષે તે શરદ ઋતુમાં એક વાર આતિથ્ય માગતો થયો. દર વખતે પાચથી પંદર દિવસમાં હું પાછો સાળો થઈ જઈ કામે લાગી જતો. આમ થોડા વર્ષ ચાલ્યાં, પછી છેલ્લા પાંચ વર્ષથી તાવ ક્યવખતે પણ આવતો થયો, અને જ્યારે આવે ત્યારે હું નખાઈ જતો, વળી પથારીમાં એકલો પડ્યો હોઈ ત્યાં ચંચળ મનને તરેહવાર વિચારો આવ્યા કરતા. એક, વિચાર આવે તે પાંચ પંદર મિનિટ ઘોળાયા કરે, બીજો વિચાર આવે, તે ઘોળાવા માંડે, ત્રીજો આવે આ છેલ્લાના ઘોળણુ દરમિયાન ગમે ત્યાં ગમે તે રીતે પેલો કે બીજો વિચાર ફરી આવીને આક્રમતા વિચારની સાથે ગૂંચવાઈ પડે. વળી નવા નવા ભુટ્ટા આવે અને ગૂંચવાણુ વધતી જાય અને વચ્ચે કાણુ જાણુ દટલી મિનિટ મન થાકી જઈને છોક ખાલી નિયંત્રિત પડી રહે. ઉગાડી આંખે નીંફ જ લે, અને તે જાગી ઊઠે ત્યારે વિચારખાળા પાછી ગમે ત્યાંથી શરૂ થાય. પાસે કાંઈ ખેડું હોય તેની મધિ કંઈ વાત કરતાં કરતાં પણ મગજ બહાર ભરી જાય, અને પછી તે ખમી ગયું હોય અને બીજું જ કાંઈ આવીને ખેડું હોય, તેને આખો ભુલે પણ, તથાપિ મગજ તો બેભાન જેવું પેલી આગલી વાતચિત જ અટકી હોય ત્યાંથી આગળ ચલાવવા માગે, જોરગત્તા પ્રકાર વધે ધટે તેમ વિચારો પણ ફરી જાય

અને ખાસ કરીને સાઝ પડી હોય ને દીવા હજી ચેત્યા ન હોય, એ સમયે તો ભયના વિચાર પણ આવે : અસ્પષ્ટ અને છેક જ પાયા વિનાના, તો પણ ભયના મોડી રાતે એકલો જાગતો પડ્યો હોઉં ત્યારે તો ચોપાસની ગાઢ શાંતિમાં અને ખારીઓ વાટે અદર ધર્યા જ આવતા ધનપૈર અધકારમાં, ઓરડામાં ઝીણો દીવો બળતો હોય તથાપિ, ભયના જ વિચાર આવે; પસીનો થઈ જાય એટલો ભય પણ વ્યાપી જાય અને મેં તો આ ઘડી સુધી ભય નામે જાણેલો નહિ એટલે મનની આ નવી અનુભવાતી નબળાઈ રોગ કરતા અને શારીરિક નબળાઈ કરતાય મને વધારે મૂઝવણમાં નાખતી ભયની ક્ષણિક ભગતી ઊતરી જાય તે પછી-આમ કેમ થાય છે, આનો શો ઉપાય. આ બાયલાપણુ હવે મારી ફાટે વળગેલું અને અસાધ્ય નીવડશે તો એ ખમાશે જ કેમ, એ પ્રકારની મારી આ મૂઝવણ મને વધુ વધુ પળવવા લાગી.

આવી સ્થિતિ નવીસવી હતી ત્યાં મને થયા કરતું કે લાવ એતું અથેતિ વર્ણન દાકતરને સંભળાવું. દાકતર અને મારા સ્નેહી સંબંધીઓમાં જે અનુભવી અને સમજી રહ્યા તે સર્વે માગ રોગની બાબતમાં ભૂલો કરે છે એમ મને લાગતું. રોગનું જો વિશેષ જાણતું ત્યારે સૌ એતું પ્રમાણ હોય તેથી ઘણું જ વધારે કલ્પતા અને રોગ કાબૂમાં આવેલો જાણાય ત્યારે સૌ, દાકતર પણ, એથી ઊલટી ભૂલ કરતા, અને ચાર આની રોગ હોય તથાપિ અર્ધઆની જ રહ્યો હશે એમ ધગર માની લેતાં મારે દાકતર વિચારશીલ, અભ્યાસી, તરંગી, અને ખણખોદિયો માણસ હતો. અને એ મારું સાંભળે તો મને લગભગ ખાતરી હતી કે રોગની ચિકિત્સા એ વધુ ખારીકીયા કર્યા વગર ગ્રહેવાનો નહિ, એટલે મેં પ્રથમ એને જ કહી જોવાનો મનસુખો

કર્યો. પણ એમા તો મારો પાસો છેક જ અવળો પડ્યો. એણે કશું સાંભળ્યું જ નહિ. જ્યારે જ્યારે લાગ જોઈને હું એને સમજાવવાનું શરૂ કરું ત્યારે ત્યારે એ મને એકંદે એકથી જ અટકાવી દેતો. “ભુવો-ભાઈ,” એ તુસ્ત બોલી બીઠતો, “તમારો બાધો બહુ જ અચ્છો છે. ગભરાવાનું જરા પણ કારણ નથી મગજને રજા પણ તરફી ન આપશો, એટલે ખીલુ બધું કાર્ય મારી દવા કરી આપશો, અને જોતજોતામા તમે પાછા ટટાર થઈ જશો. મગજને શાત રાખો; કાંઈને બહુ બોલવા ન દો, તમે પણ, સાહેબ, ખપ જોગુ જ બોલવાનું રાખો માન કુળવો, મૌન, માન! લોહીમાં જેમ બળા વિશેષ તેમ રોગનો ઉછાળો પણ જખખર અને ઇન્જેક્શન (Injection) લેવા તમે રાજી નહિ એટલે થોડી વાર લાગે છે. તો પણ શો સગીન છે તમારો બાધો! લેશ પણ ના ગભરાઓ દવાને ઘૂટડે ઘૂટડે ફાયદો થતો આવે છે ત્યો, સાહેબજી!”

અધૂરામા પૂરું વળી એ બાહોશ માણમે એ જ પાક મારી ચહુ, મારા મોટા પુત્ર અને મારા મિત્રો બધાને ય ભણાવી દીધો એટલે દાકતરની આશા છોડી જ્યારે મેં એ લોકો સાથે વાત ઉપાડવા માડી, ત્યારે જોઈ ત્યો મારી દશા! કાંઈ મારું સાંભળે જ નહિ! એક કહે, “દાકતર સાહેબનો હુકમ છે કે વધારે વાતચીત ન કરવી,” અને અટકી જાય. ખીલું કહે, “આવો સગીન બાધો છે ને આ શી અણસરજી ખીડા! મગજને શાત રાખો, શાત.” હું અકળાતો. રોગને પત ન કરે એવો આ “સગીન” બાધો, જગ વાતચીતથી નખજો પડે એ જાતની આ સૌની ખીકથી કમક દસવું પણ આવતું. મગજની ક્રિયા મોઝે ડૂચો મારીને બધ પાડવાની એમની બેદરકુશીલતાથી ગુસ્સો પણ થતો. પરંતુ એ આપ મતીલી ટાળકીમાંથી મારૂ કાંઈએ ન સાંભળ્યું તે નજ સાંભળ્યું.

અને મેં પણ હારીને વાત જતી કરી. એમ કુશ્વાની મને ફરજ પડી. ખાસ તો એટલા માટે કે આ કાષ્ટ ન જ સાલળે અને હું અકળાઉં, ત્યારે કાષ્ટ કાષ્ટ વાર પરિણામ એવું થતું કે મારો રોષ કાબૂમાં રહેતો નહિ, અને તેના અપાટમાં ખીચાર ત્રીજું જ કાષ્ટ ન લેવા ન દેવા અને સપડાઈ જતું. ભોગને નોકર કે બાળક કે સંબંધીના, જે આમ છોક જ જુદા પ્રકારના ધૂતેન્ધનાદિથી પ્રજલિત અગ્નિદેવની શિખાઓના સ્પર્શસુખ રૂપ યજ્ઞભાગ પામતું.

તાવે માગ ઉપર છેલ્લો હુમલો કર્યો તે સૌથી જબરો હતો. ત્રણ રાત અને ચાર દિવસ તો બહુજ વસમા ગયાં. એથી સાજો મેં આખ બિલાડી ત્યાં માથા આગળ સ્ત્રીના હાથમાં બસકની કાથળી, પગ પાસે હજમત વધી ગયેલી દાઢીવાળો મારો પુત્ર-જેને એવી ટેવ કે કામની ભીડ હોય તો ન્હાવાતુ રહી જાય. એકાદ ટંક જમવાનો ય પડે, પણ સવારે દાતાણુ પછી હજમત અને તે પછી અમે નમતે પ્હોરે એમ ચાહના બે ટક, એ તો કદાપિ ન પડે, અને વચ્ચે દાકતર, એવો ખેત્ર બોવામાં આવ્યો. મેં જરા હસાવવાની ધ્રુષ્ટાથી કહ્યું “દાકતર સાહેબ, સગીત બાધો!”

“ભેશક સાહેબ,” દાકતર બોલી ઉઠ્યા, “સગીત બાધો, સાદુ જીવન, અને મોટે ભાગે નિયમિત દિનચર્યા. એ ત્રણ સિદ્ધિ જ્યાં વસે, ત્યાં દેવોના વૈદ્ય પણ કબૂલ કરે, કે અમારી જરૂર નથી. કંઈક આગતુક વિષ કે વિકાર પૂરતો જ દવાનો ખપ, જેનો ગુણુ પણ સત્તર આના અને તાલ્કાલિક. વાર સાહેબ, જરા બેઠા થઈ આ રગીન પાણી વડે ખૂબ કાળજી કરો, બધી અડચી સાફ થઈ જશે, અને પછી ગરમાગરમ કાજુ લેજો ત્યાં ‘હુ પાછો આવું છું.’”

એ ધડીથી મને જલદી આગમ થતો ગયો. સાતમે દિવસે તો હું ઘરમાં હજાર કંવા લાગ્યો. ખીજા એક બે દિવસમાં દાકતરની સલાહથી અમે હવા ફેર માટે ક્યા અને ફેરલી સુદત જવું તેનો વિચાર કરવા માડ્યો અને આને વળતે જ દિવસે નમતે પ્લેરે મારો પુત્ર આવ્યો ત્યારે મેં કહ્યું “લાઇ, આજ તો એમ થાય છે કે થોડું ફરી આવું ” એણે પ્રશ્ન, “સાથે આવું?” મેં ના કહી. એ કંઈ ચાલ્યો ગયો. મારા કપડાં લાકડી વગેરે તૈયાર જ હતા તે પહેરી સજ્જ થઈને હું બહાર નીકળ્યો.

મારા મનને મૂળ તો જરા લાખે જવા ઇચ્છા હતી પણ નદી કિનારે ચાલતા પામે જ આવેલા જૂના કાટના છુગની બેઠકથી લલચાયો ખંભાત અને દીવથી માંડીને કાલબો સુધીના આપણાં આગળી સમુદ્રને લાગેલાં બંદરોમા નવા નવા હાલ કાટના ખરે જોવામાં આવે છે, તે બંધા કાટ મૂળ ફિરગી એટલે કે પોર્ટુગલના ઉત્તર મિન્નીઓએ અગર તેમના શિળો કે અનુક્રમકોએ બાધેલા હશે એમ લાગે છે. જૂના મોગલાઈ કિલ્લાઓ તેમ ઘાટ પ્રદેશના મરાઠી અને આરવલિ પર્વત વગેરે સ્થળોના રાજપૂત ગદી અને દુર્ગોને સમજાની જોનાં આ બંધરી કાટોની રચના વિગતોમા તેમ મુખ્ય ઉદ્દેશમા પણ અનેક રીતે જુદી તરી આવે છે. દરિયામાથી કે તેને મળતી મોટી નદીમાથી જ સ્થાળીય જગા ફરતી કુદરતી ખાઈ થઈ જાય એવી ગોઠવણ કરીને તે ઉપર આ મર્વ બંદરોમા અમુક નતની જ ગગ ચણેલી છે, તેમા બંદરો મારેનાં બાકારાં, મોટા તોપખના મારેના છુગને, અને ખીજા રચનાઓ બધે એક જ નમૂનાની દેખાય છે, જેમા પાછળથી વલદા કે અગ્રેજોએ કાટ મમારતા વખતે થોડો જ ફેરફાર કરેલો છે. આવા છુગોની અર્ધ કે પોણું જોણિયા સ્વરસબધી હતી, જ્યાં અશરમા સૈદા સુધી જ ગી

કરાલ તોપો ગ્રહેતી. તોપચીઓ દેડ પિલાયતી, લેખાસમા દોર ચલાવતા, અને ખાગવા આદિ રાકડી કામો પાસે દોર કરતા ચે વતું વૈતરૂં માર મારી ને કરવાતા.

ત્યા આગળ હવે ધરડા તેમ નવજુવાન સ્ત્રીપુરુષો અને તેમને વળગેલાં નાના મોટાં છોકરા રંગ રંગી સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સહેલું કરે છે, ટોળે મળીને કે છુટા જવાયાં ખેસે છે, પતા દીપે છે, સોકડીઓ દીપે છે, ગામ ગપાટા હાકે છે, નાતગતની કુથળી કરે છે, ચવેણુ ખાય છે. કાકડી, ટૂળાં, સતરા, તરખૂચ, દાડિમ, આદિની છાલના કચરા પાડે છે. ખીડીઓ પુ કે છે, અને ગગડા લલકારે છે જ્યાં એક કાળે લશ્કરી દોરદમામ અને અમલદારના જુલમ નિરકુશ હતા, તથા દુશ્મનના ગોળા ગાજી રહેતા અને ધમસાણુ વાળતા, ત્યાં હવે તો હિંદવાસી છોકરાઓની રમકડામાં ય ગણતરી નહિ એવી ગલોલો-માથી દર્જિયા કે કાકરી જ હોય છે, સોડા વોટર અને લેમનોની જ ગોળાઓ ખાણુખણુ છે, અને નહીં રસમા નહીં રાગમા નહીં મેળમા નહીં અર્થમા કે નહીં કવિતામા, એવા નાટકી ગાનતાન પણ ચાલી રહે છે.

કાષ્ઠ કાષ્ઠ વખત એકાદ ધુરજ છેક વિજન પણ મળી આવે છે.

હું આ ધુરજના પગથિયા ચડ્યો ત્યારે ત્યાં કાષ્ઠ જ નોતું. પાસે નદી સરસા ડક્કા ઉપર બે ત્રણ બગલા બતેલા આવેલા તેમાથી લક્કડ, નાળિયેર, તાદુરી, પથંગ, ખજૂરની તાડછાની શ્રેણીઓ વગેરે માલ ઉતરતો હતો, અને એક બે મજવામા પાર જવાની દોડધામ બે ત્રણ ગ્રહેલાણી ટોળીઓ કરી ચી હતી, એટલે અહીં હવા ખાવા આવેલા હશે તે સૌ આકર્ષાઈને ત્યાં ચાલી ગયેલા. હું એકો-સામેપાગનો ભૂખર કાઠો, ને પાછળ લીલા ગંડોની દાર, તેની પાછળ

સૂકા ઘાસનો કે કાળા માટીના ખેતરોનો વિસ્તીર્ણ^૧ પટ, તેનીયે પાછળ ઘેરી અમાપ ખેડાણાધથી ઘટા જેવીકાર, અને દષ્ટિ સીમાડે નમવા આથમતા તડકાનો આસમાની બોમ ધૂમટ, એ છેક સાદો અને જન્મારાનો *પરિચિત તથાપિ સદા મોહક પડેો આંખ આગળ ખેડો જ હતો નદીમા ભરતી આવતી હતી અને એ પાચ હોડી તેમા તણાતી તણાતી પણ પોતાને માર્ગે ગતિ કરી રહી હતી, ક્યયિત પાછળના શિવાલયમા કોઇ ઘટ વગાડતું તેનો અવાજ, એ મસ્તિનો કળશ પણ ખુરજની બેઠક કરતા નિચાણમા અને તેની ગોદમા જ હોવાથી, કોઇ ભોયરામાથી ઉચે ચડીને આવતો હોય એવો વાગતો હતો. હુ બેડો અને સિગરેટ સળગાવી, (સિગરેટની પહેલુ બે દિવસથી જ દાકતરે દૂર કરી હતી,) એ ધૂમાડાના બારીક અને એક બીજામા ગૂચવાઇ મદ મદ ચડતા ચકરડા હુ જોવા લાગ્યો ત્યા માથે આકાશમા પખી દીકા. પાચ પચીસ મો એમ એ જોત જોતામા વધી ગયાં અને સર્વ કાગડા જ. બીજી કોઇ જાતના પખીનુ નામ પણ નહીં જરૂક, ભરજીવાન, નવજીવાન, અને બાળક, એક પાછળ એક આવતા જ ગયા અને પાચસો કરતા ય વધારે થઇ ગયા. આ પચ્ચાશીમા જેટલા કાગડા કાગડી હશે તે બધા જ જાણે આ સંધ્યાની રહેલગાહે આવતા હોય અને આ ખુરજ ઉપરનું આકાશ એમના મેળાનુ ચાનક હોય એમ બની રહ્યું. કાગડામા એક ગુણ બહુ મોટો છે. એ જાતિને મારા દાકતર જેવાને પણ મૌન કૃળવવાની સલાહ આપવી પડે નહિ આ જસો સાતમોનુ જુક હશે, પણ બધા જ નીરવ અને બધા જ જાણે હવામાં તરતા હતા, હવા ખાતા હતા, ખેલાડી રોવત ઘોડાને ચાક ફેરવે, કાબેલ હાકનાર

* આ વાર્તા કથિત જ છે, 'જન્મારાનો પરિચિત' એટલે આ વાર્તા નાયક પોતે સ્વપ્નજે કહે છે, તેને જન્મારાનો પરિચિત

એરોપ્લેનને ગોળ ધુમરી ખવગવતો ખવરાવતો ઇંગ્રેજ આકાશની આકૃતિઓ રચે, એક પૂરી કર્યા પહેલા ખીજ માટે અને ખીજમાથી ત્રીજ. ઉપલુ વર્તુલ છે આકાશની ટાયમા નાખે તો નીચલું ફારતા તમારે માથે અડકશે કે શુ એટલો પાસે થઈને જાય, એ પ્રમાણે આ મેકડો નાના મોટા કાગડા પણ પોતપોતાની પાખોતે એકસરખી પ્રસારેલી અને ધણું ખર્ચે નિશ્ચય રાખીને માત્ર ડોક અને પુછડીના “હાથમારતા” હતા. આ સાગર જેવા વાતાવરણના માછલાઓ હોય એમ સેલી રહ્યાં હતા આવણુ ભાદરવાના મોટા હોડાઓમાં જરા સીધુ તરી વળી હિલોળે ચડિયે, પાણી હીંચ લે તે સાથે આપણે હીચીએ, તેમ ઉપલા આકાશના વાયુ થરમા જાણે હવાના લાખા લાખા મોજા ઉડી ઉડી હીચ ખાતા હોય અને આ કાગડાઓ તેમા હીચતા હોય, એવી આ એમની રમત હતી

હમે કહેશો, પંખીઓમા અધમ, વા અધમ નહી તો પણ છેક ઉતરતી અસ્પર્શી પકિતનો, જે કાગડો, તે વળી આમ ખેલે, તરે, એળે, ચગડોળે ચડે ધુમરીઓ ખાય, વાહિ ડોળે હીચકે, લહેર કરે, મેળો ભરે, કેવળ નિ શબ્દ, અને મેકડોની સખ્યામા ? ખૂબ ફેટા છે ! ના, ભાઈ, ના કાગડો પણ ગમે તેવો તોય પ્રાણી છે તમારા સ્પર્શી સ્પર્શ્ય ભેદ રાખો તમે તમારી માનવ ઘટનાઓમા દ્વિલસુદો જાણે છે જ કે જન્તુસૃષ્ટિમા અણુરણીયા નથી મહતો મહીયાન સુધી દરેક જાતિની જીવનચર્યામા જીવવું, બસ જીવવું,—ઢેતી ક્ષણનો ઉપભોગ લેવો, ખાવું, પીવું, ખેલવું, વિરમવું, વિહરવું, અને તે પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિએ, ઉપયોગ લઈ જોવાની ધૃત્યએ, ચાખી જોવાની રીતે, મતલબ કે ખેલવાની જ ઢપ છે,—એ જીવનહેતુ સર્વવ્યાપી છે અને જો ખલકનો સારો ખેલ આ નજરે નેવું કે નજાણુ દશ ખેલ જ છે, તો કાગડા પણ ખેલે, તરે, ઉડતા ન કળાય એવી

સફાઈએ ઉઠે, નબોમંડળનું આખું પોલાણ પોતાની સ્વાગ મિલકત હોય એમ તેમા યથેચ્છ પાખ લખાવે અને પોતાની એકાંત ચાચ પાદાશાહોની આખ ન હોય એમ હો દિશામાં ફેરવી લુએ એમાં ચકિત થવાનું નથી. ચકિત થાઓ કે ન થાઓ, એ બનાવ કુદરતી છે, ઘણીયે વાર બને છે, અને તે ઘડીએ જેવો બનતો મ્હારા જોવામા આઓ તેવો ન વર્ણવી સ્થો છું. આપણા દેશમા મધ્યાકાળનું આયુષ્ય બહુ ન દૂંડું છે કાગડાઓ પણ ધીરે ધીરે શિવાલયમા અને કાંડે કાં આવી ગેહલ વડ, પીપળા, લીમડા, આમળા, કાઠી, લીલી, ફણસ, જામુડા, આદિમાં રાત ગાળવાને માટે પોતપોતાના પરિચિત સ્થાન તરફ ઢળવા લાગ્યા. જુનથી થોડે ઉંચે ફર ઉંચા ટેકરા ઉપર આવેલો એક જૂનો નગી જામુડો ઘેરી ઘટાવાળો હતો. એ ટેકરા ઉગમણો ઢળે છે એટલે એ જામુડા નીચે સંધ્યાનો અધકાગ્ર પ્રથમ જામ્યો, અને એ મંચ-ખિટ્ટી ન જાણે તે યોગમ દેલાવાને ઉતાવળો થતો હોય એવો મને લાગ્ય થયો. કાગડા પણ હવે ટપોટપ ઝાડો ઉપર ઉતરી ખેળી નવા લાગ્યા. તેમાં એ જામુડામા ન અમાગ મેળવતા કાગડાઓને ગણતો ગણતા મારી આખ અને જુદી બને દારીગયા. જામુડાની ઉપલી ઘટા તે જાણે અધકાગ્ર માથુ અને તેમાં પાને પાને વાળે-વાળે કાગડા, એવો મને લાગ થયો.

આઓ ત્યારે હું ડકડા તરફને છેડે આ જામુડાને પીઠ ફરીને-એકો હતો પણ ત્યાં ડકડાનો ઘોનાટ મને ફંટાળો આપતા હું સામેના બાકડા ઉપર ખેડો. બાકડા એટલે જુનનો ગોળ પેંગ ગળા સમાન ઉંચો હોય તેને મંચ લાગે પત્થરની ન બેઠક ચપ્પી લીવેલા હોય છે તે તોપો માટે ન ત્યા ત્યા ધારોમા નગાઓ ગળેલી ત્યા ત્યા બેઠક એ બેસવાના પત્થર પણ

ન હોય, પણ તે સિવાય ધારોની દિવાલને ફરતી ચાવી બેઠક હોય જ. તે વચ્ચે વચ્ચે આમ ગુટિત હોવાથી, એવી બેઠકને લોહા બાકડાઓ કહે તે કુદરતી જ છે. આ છેડે બેઠક અને કાગલીલા જેવા લાચરો હતો. હવે અધિકાર વધે તે પહેલાં ઘેર પહોંચી જવાના ધરાદાથી હું પાછો ઉઠ્યો એટલે મને સાંભર્યું કે મારી પ્રથમ લાકડી પ્રથમ બેઠકો ત્યાં પડી રહી હતી. હું બીડી ચેતાવતો તે લેવાને ચાલ્યો અને સામે બેઠકે છુ ત્યાં તો-બાણે એક હાથ જેવા હાથના કરતા પચાશગણો મોટા હાથ તેને જ લપ્પ લેવાને લખાતો હતો ! સહસા આ કાળો હાથ કેવો અને એ તે શુ કૌતુક, તે બાણવા નજર નાખું છું તો એ હાથ પેલા રાક્ષસી અધિકારમાંથી લખાયો હતો. એ આખો અધિકાર જ જમીનદોસ્ત બે મિનાગ જેવા પગ લાખા ફરી તે ઉપર પોતાનું રાક્ષસી ધડ નીચું વાળી આમ લાખે હાથે એ લાકડી લેવાનું કરતો હતો, અને તેના માથા ઉપર એક કાનથી બીજા કાન સુધીમા એક લયકર કદનો કાગડો સેલી રહ્યો હતો. આવો પ્રચંડ અધિકાર મૌકુલિ કાગલૂત દેખીને હું છળી ગયો, ખરેખર અને સોગન ઉપર કહું છું કે પાછો વળી જ ગયો, અને સામે બાકડે જેમ તેમ પહોંચી બેસી ગયો. મારા દૃશ્યના ધબકારા માય નહીં. પણ મારી આખ તો ફાટેલી જેવી એ બાણડા તરફ ચોટેલી જ રહી, ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો પણ એ વિકરાળ ભૂત સામે બેઠક જ રહ્યો. તેનો દેખાવ પળે પળે વધુ કાળો અને ગન્ધવર બનતો ગયો આમ કેટલી ક્ષણ ગાઇ હશે કાણ બાણે

પણ ત્યાં મને વિચાર થયો એ કે આ શું ! કાણ હું અને શો આ લય ? લાકડી તો લપ્પ આવું જ ત્યારે જ ખરો. દીક છવ, ચાર કદમ દબતાથી ભરીશ ત્યાં આ અધિકાર-જન્મ કાળભૂત, આ વિક્ષિપ્ત દૃશ્યનાનું સત્ય, ફરી પોતાની માનુષ્યમા વિલીન થશે અને

હુ લાકડી લઈને ઘેર જઈશ. સિગરેટ હાથમાંથી નીચે પડી ગઈ હતી, દાણુ બાણુ ક્યારે, તે હાથમાં લઈને મેં ફરી ચેતાવી, અને ઉડીને મારી લાકડી તરફ ચાલવા લાગ્યો.

*

*

પાછી ચેતના આવી ત્યારે હુ મારી સ્ત્રી બરફ ધસતી હતી અને પુત્ર જવનલિકામાં પારો ક્યા સુધી ચડતો હતો તે જોતો હતો. આખ ઉધડતા સાથે મારાથી સવાલ થઈ ગયો—“મારી લાકડી?”

મારી સ્ત્રીથી ન રહેવાયુ તે ગાલુ ઉડી. “આ શું આ— લાકડી! લાકડી! બેકામ હતા ત્યાં ચે લાકડીનો લવારો, અને લાન આવતા વારને પાછી એને એ લાડવાઈ લાકડી!”

પુત્ર ધીમેથી બોલ્યો. “બા, હજી સુધી નથી તાવ તે નથી ન્યૂનાશ * ચાલો સુદ્ધિ પણ આવી એટલે નિરાત થઈ, પણ બાપુને ગુસ્સે કરીશ તો તાવ આવે પણ ખરો હો. બાપુ, લાકડી પેલી રહી એની જગાએ, હુ ગાડીમાં બૂલી આવ્યો નથી.”

હુ ગાડીમાં ઘેર આવ્યો અને વળી બેઠાન અવસ્થામાં એ બાણુને મને અચ્ચો થયો. પણ તે દાણી રાખીને મેં સિગરેટ માગી. પુત્રે મારા ક્રાંતના ખીસામાંથી દાળડી કઢાડી અને તે ઉગાડી કહે, “બાપુ, હમણા થોડી વાર ન પિયો તો નહિ ચાલે. જુવો આમાં એક જ છે. ગોપાળ (નોકર) કહેતો હતો એણે દમ્પુર મૂળખ ચાર મૂકી હતી, એટલે કે તમે ત્રણ પીંધી કેટલા વખતમાં તે બાણો છો. જુવો અત્યારે સાત ઉપર માડગીશ થઈ છે. તમને પથારીમાં સુવાડ્યા ત્યારે સાડા સાતમાં બે ત્રણ મિનિટ કમ હતી તમે ગાડીમાં બેઠા ત્યારે સવા સાતના ટકરા વાગતા

*Sub-Normal

હતા. તમે અહીંથી ફરવા જવા નિકળ્યા છ ઉપર બે ત્રણ મિનિટ. એટલે તમે કલાકમા ખરેખર સવા કલાકથી ઓછા સમયમાં ત્રણ તો પીધી. ”

જહાણુ ખેડી ખેડીને બદર ત્યારે આ । હું હસ્યો. પણ સાથે એને કહ્યું પણ, “ વાહ, ત્યારે, વાળુ કરીને. ” થોડીવારમાં મારા ગૃહરાત્રી નીચે વાળુ વ્યવસ્થા, કાઠાર નિરીક્ષા આદિ એમના નિત્યકર્મ માટે સિધાવ્યાં, મારો પુત્ર પણ જતો હતો, મે એને બેસાડીને પૂછ્યું, “ તુ ત્યા કેવી રીતે આવી ચડ્યો ? ”

એણે બંધી હકીકત કહી. મેં સાથે આવવા મના કરી એટલે મને ગુસ્સે ન થવા દેવા એ ચાલ્યો ગયો, પણ સામી મેડીએ જ આરીતું એક બારણુ આડુ રાખીને તૈયાર બેઠો. હું બહાર નીકળ્યો, એટલે એ થોડુ અંતર રાખીને પાછળ પાછળ આવ્યો. ગોપાળને એણે સાથે જ રાખી લીધો. હું ધુરજ ઉપર બેઠો એટલે એ જઈને શિવાલયની અગાસીમાં બેઠો અઘાડુ થતા એણે ગોપાળને લાડે ગાડી લાવવા મોકલ્યો અને પોતે મારી પાસે આવ્યો. મે લાકડી લીધી હતી અને ખીજે હાથ ધોગ ઉપર મુકી હું બેસવા જતો હતો (કે પડી જતો) ત્યાં એ આવી ચડ્યો, અને મે માથુ એના ખભા ઉપર જ મુકી દીધું. ગોપાળ આવતા મે માથું ઉચક્યું, અને એ બનેતા ટેકાથી હું ચાલીને ગાડીમા બેઠો. પછી (પુત્રના ધારવા પ્રમાણે) હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો પુત્ર આવ્યો ત્યાંથી ગાડીમા બેઠો ત્યાં સુધી આખ બિઘાડી હતી અને થોડા ડગલા ચાલ્યો, તથાપિ એને ખભે માથુ મુકાયું તે ક્ષણ પહેલાથી પણ હું બેશુદ્ધ જ હતો. એ હકીકત મેં એને જણાવી નહી. કાગ-ભૂતના અતિભયાનક દર્શન વિષે પણ કાઠને લેશ પણ ઇશારો કર્યો નહિ

તેતરની બેડી

શ્રી. બકુલેશ

સરાઈના ઉચા દરવાજા ઉપર, હિમાલયના શિખર
પર મેનાના કિશોર દાળતા સૂઝતી રાશની હજી દરી પણ ન હોય
ત્યાં તો અમીર પોતાની દિલરૂપા લઈ દરવાજા આગળ ખડો થઈ
જતો-સરાઈના ખૂણામાં આવેલા એક ન્હાનકડા કાંદીખાનામાં
ઘોડલાની પામે અમીર લેના લાઈ મીઠા માથે પડ્યો રહેતો.
ખુદાએ લેની પામેથી ચરમો ખૂંચવી લીધા હતા, લોથે સૂઝ
દેલે ચડ્યો છે એની ચોક્કસાઈ ભરી માહિતી તે જ આપી શકતો.
અને એથી રોજ ખરી ફજામાં હજી તો સરાઈનો કુડો પણ ન
ખોલ્યો હોય ત્યારે પોતાના આખા વિનાના મુખડાને પામે સુતેલા
પોતાના લાઈ તરફ ફેંચીને ખોલતો “મીરજા ! છઠ હવે !.... મુસા-
ફિર આવવાનો વખત વધી ગયો !”

આ પુસ્તકની હિમત એક ફિરિયો છે.

અને પછી તે પોતાના પાળેલા તેતરની જોડી તરફ જોઈને કૈ ને કૈ બોલ્યા કરતો. પાળરામાં પુરાએલી તેતરની જોડી અધળા અમીરના અવાજને સત્કારતી હોય તેમ પાખો ફફડાવી, ગેલ કરતી વિચિત્ર અવાજ કરતી, પાળરામાં જોરથી આટા મારવા માડી જતી. અમીર, મીરઝા અને તેતરની જોડી વચ્ચે ન સહમગ્નય એવું સગપણ ખાસ દેખાતું.

આધળો અમીર અમીર નહોતો પણ ફકીર હતો—પોતાના ભાઈ મીરઝાની સાથે તે સરાઈમાં ગુલમર્ગની ખીણ જોવા આવતા જતા મુસાફરો અને શોખીનોને ખુશ કરવા દિલચસ્પીથી દિલરૂપાં બળવતો અને આવનારા મુસાફરો આધળા અમીરની દિલરૂપાની હલક પર આફરીન પૂઝારી મીરઝાએ હાથમાં ઝાલેલા ડબ્બામાં પૈસો બે પૈસા નાખી જતા. ઘણી વાર તો શોખીનો તરફથી એને રૂપિયો સુધાં મળી જતો.

બહી ફજરમાં અમીર હજી તો પથારીમાં પડ્યો હોય ત્યારે દૂર દૂરથી આવતા ખટારાના ઘોડાગાડીના અને સીંગરામના અવાજને બરાબર પારખી જતો અને મીરઝાને ઉઠાડી રોજી પર લગાડી દેતો. ઘણી વાર તો મીરઝા ઉંઘમાં પડ્યો હોય ત્યારે તે એકલો કાશીખાનાનો લાકડાનો દાદરો ઉતરી જઈ સરાઈના દરવાજા આગળના મોટા ઝાડના હુકા આગળ બેસીને દિલરૂપાના તાર છોડતો—અને નવા આવનારા મુસાફરો પામેથી દિવસની રોજીની શરૂઆત કરતો.

ફફડાવી નાખે એવી ગળ્ગળ ઠડી તીર ચલાવતી—તોયે અમીર અને મીરઝાની જોડી સરાઈના ખારણા પર નિયમસર ઉભી રહેતી. ઉઠતાની સાથેજ તેતરની ખખર લઈ બંને જણ દરવાજા પામે હાજર થઈ જતા—અને મુસાફરોની હારજોરક નરમ પડે એટલે કાશીખાનામાં જઈ સ્થવારના ચઢનાસ્તાની તૈયારી કરતા.

૨

સુલભર્ગ !...કાશ્મીની લગ્નતા !...હિમાલયની અદ્ભુત અને
અશ્ણીય લીલાને નયનમાં સમાવવા દર વર્ષે હજારો મહેલાશુઓ
આવ્યા કરતા : વસન્તની શરૂઆતમાં જ મીરઝા અને અમીરને
વર્ષની રોટી મળી રહેતી શિયાળામાં મુસાફરોમાં મદદી આવતી :
તો પણ નિયમસર અમીર અને મીરઝા સગપણ મહેલો દરવાજા
આગળ મહેલો જાડના કુદાની નીચે ઉભા ઉભા પોતાની રોટીની
અદાલત શરૂ કરી દેતા.

આવનાગ મુસાફરોના અંગ પર ગરમ કપડાના સુટ દેખાતા :
શરીરને ગમી બક્ષવા, ઠંડીને દૂર રાખવા કેટલાય લોકો
હિનના ધાખણોમાં વીટળાએલા દેખાતા. પણ અમીર અને મીરઝા
તો પોતાની લાંબી ચોડી ધજગ અને નૂનું કાશ્મીરી પહેરાણું, ઉપર
પૂગણા જમાનાનો, નૂનો લગત ભરેલો કીનખાખનો કપડો પહેરેલા
દેખાતા. ગજ ગજ એજ કપડામાં લોકોનાં મન રીઝાવી રોટી
ઓ કદાડના.

અમીર ત્યારે કંઈ મૂરે ગાતો ત્યારે મીરઝા પસાર થતાં
લોકોની આંખો પોતાના હાથમાં ડબ્બુ ધરીને બોલતો “અલ્લાહ
કે નામ પર દેહો દોષ અધેદા :”

અને એના કપડામાં પિંચો, જે પેસા, આની જે આની નેચી
પરચુગણુ દમેશ પડ્યા કરતી-પેસાનો ખણખણાટ સાલણીને
અમીર તાન મારીને ગાતો.

“...કિસકો જાખના ઝોર જાખકે
ચીવમન ગીરા દેના....”

હમારા દેખના ચોર દેખકર

આસૂં ગીરા દેના

અય આને વાલે...અચલકા

જરા હકા દેના .. .

જ્યારે સહાજ પડી જતી અને હઠીની કાળી પાખ ગુલમર્ગની ખીણ પર પથરાતી ત્યારે અમીર પાસે જ આવેલી એક હોટેલમાં જઈને પુષ્કળ શરાબ પી આવતો. મીરઝાં એ બરાબર જાણતો—પણ એ તો એન્ન જીવનનો એક ક્રમ બની ગયો હતો. ઘણીવાર તો અમીર ખૂબ શરાબ પીને ચીકાર બની લથડીયા ખાતો ખાતો આવતો ત્યારે મીરઝા જ એને સૂવાડી દેતો. આ વખતે તેતરની જોડી પીંજરામાં ગમગીન બનીને અમીર તરફ જોયા કરતી, એ વાત મીરઝા બરાબર જાણતો હતો.

પણ ઠીક શરાબ પીધા પછી આસ્માન રહામિ મહો કરીને હાથમાના દિલરૂબાના તારને જ્યારે તે છેડતો અને પછી એક એક તાન મારીને તે એકાદ ચીજ છટકાવતો ત્યારે ગમે તેવા મજબીયુસ પાસેથી પણ તે એકાદ આનો જરૂર પડાવી લેતો.

૩

અને એક દિવસે જ્યારે સોહામણી સન્ધ્યા રાત્રિની ગોદમાં લપેટાઈ જતી હતી ત્યારે કેટલાક નવા મુસાફરીના સરાઈમાં આવતા હતા—અમીરે દિલરૂબા છેડી—મીરઝા “દે દો ! અદલાહ કે નામ પર !” બોલવા લાગ્યો—મીરઝાએ જોયું કે આવનારા લોકો દૌલતમદ હતા:

““બરાબર ગા !...માલદાર લોકો આવે છે !” મીરઝા અમીરના કાનમાં ગણમણ્યો.

તે જ વખતે એના હજ્યામા દૌલમંદના એક મહોટા છોકરાએ એક આનો નાખ્યો. ન્હાનાએ બે આની નાખી મોટા છોકરા આંધળા અમીત્રની સામે જોઈને ગભરાઈ પાછો હડી ગયો—અને મીરઝાએ એની સામે જોયા જ કર્યું

જ્યારે જ્યારે મીરઝા ટ્રાઈ છોકરા તરફ જોતો ત્યારે ત્યારે એવું જીગર નરમ બની જતું. એને એનો ભૂતકાળ ખોલાવતો જ્યારે અમીર માત્ર બચ્યું હતો ત્યાંના દિવસ, એને યાદ આવતા હા, તે કારમી પણ એનાથી ભૂલાતી નહોતી એ વખતે એક કાતીલ ચીસ પાડી અમીર જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો હતો. મીરઝા ધણીવાર ગોફલુથી પોતાના ખેતરમા પાકને નુકશાન પહોંચાડતાં પખીડા ઉડાડતો—એની એવી એક ગોફલું અમીત્રની આખનો ભોજ લીધો હતો ખીજે વપે હડીમે કહ્યું કે ખીજ આખ પણ એકાદ વર્ષમા ચાલી જશે—અને પછીપછી ... ખરેખર ! થયુંયે તેવું જ. અમીત્રને મન આલમ અધકારમય બની.

પહેલા તો લેક્ટ્રા એને કહેતા કે તું ફલાણા પીરની માનતા કર.. ને. તને તારી આખો ખુદા પાછી આપશે. પણ એ બધામાથી એને માત્ર નિગરા જ સાંપડી. આ આખ મીરઝાની ગોફલુથી ગઈ હતી એ વાત દ્રાઈપણ બાણતું નહોતું ફક્ત મીરઝાનું દિલ બાણતું હતું. સદાકાળ એવું હૈયું આસુને ઘોળી ઘોળી પી જતું અને એક દિવસ તો મીરઝાને થયું કે તે પહાડપરથી પડીને બેજાન થાય...પણ પામેની મસ્જિદના મુઝાવરે એને કહ્યું, “અસ્લાહ પાક પર લરોસો રાખ !.. ...તારી જીહગી તારા ભાઈ માટે કુરબાન કરને !.. આમ આપઘાત કરવાથી અસ્લાહ નારાજ થાય છે !” ત્યારથી એણે અમીત્રની ખૂબજ કાળજી કરવા માંડી. જ્યારે જ્યારે મીરઝા ગુજ્યાવાળા તેના ભાઈના બાલોમા હાથ ફેરવતો

અને દુનિયાની હસ્તરહની વાતો કહેતો અને અમીરની વાતો સાંભળતો ત્યારે એના હૈયાને એક જાતની ટાઢક થતી.

અને એક દિવસ અમીરે વાતચિત કરતી બધી કરી કારણ કે આજે એની આરાતો અન્ત આવી ગયો હતો. કુદરતની રમણીયતા, બરફથી છવાયેલા પહાડો, ધોધમાર વહ્યા જતા પાણીમા ધસડાઈ જતાં વનનાં ગગનેરંગી ફૂલડાં, નીલોત્તરીથી છાએલી ખીણો, કુદરતને ખેળે ઉડતા મનોહર પંખીઓની હારતી હારો અને આકાશમાં કુગરોની ટોચે બેસતા સુદૈદ અને રૂપેરી બાદલોની હારમાળા તે હવે કદિ ન જોઈ શકે એ આનંદ, જીવનની ખુશ્ખુ, ખુદાએ સર્જેલી કુદરતનો મીઠો મીઠજ એની ચશ્મો કદિ નીરખી શકશે નહિ એથી તેણે બેલવાનું છોડી દીધું હતું.

પણ એથી વધારે દર્દ તો મીરાના જીગરમાં થયું હતું. ઘણી વાર તો તે અડધી રાત્રિએ, કે રાત્રિના પાછલા પહેરે ઉઠીને આરમાનમાં ચમકતા તારાઓ જોતો પુકાતા પવનમાંથી આવતાં સુરો સાંભળતો અને એકલવાયા અધકારમાં ઉઠે ઉઠે જોયા કરતો. પછી પાસે સુતેલા અમીરના બાલો પર હાથ ફેરવી પેટ ભરીને રડી નાખતો...રડવામાં, આસુ સાચવામાં એને આનંદ મળતો અને જેમ મીઠાઈ વધુ ખવાય ત્યારે ખાનાર અટકી જાય તેમ તે ખૂબ રોવાનો આનંદ લૂંટી પાછો સુઈ જતો.

અને જેમ જેમ દિવસો વહેતા ગયા તેમ તેમ એકાન્તમાં બેસીને ઘણીવાર અમીર ગાવા લાગ્યો. એને ખજૂર પડી કે લોકોને એનો અવાજ ગમતો હતો. એક રાત્રીએ જ્યારે તેના પડોશીઓને ત્યાં દાવત હતી ત્યારે અમીરે એટલું સરસ ગાયું કે લોકો તેના નામ પર, ‘મરહુમા,’ ‘આફરીન ખુદાસ્વા,’ લાગ્યા હતા, એક

દિવસ એને મીરઝાએ દિલરૂખા લાવી આપી. એકાદ મહિના જેટલા સમયમાં તો તેણે દિલરૂખાને પોતાની માશુક બનાવી નાખી.

પણ એક દિવસ એવો આવ્યો કે રહેમતા જેતરનો પાક વધુ વરસાદથી ખતમ થઈ ગયો—ગયા વરસે શાહુકાર પામેથી બ્યાળે પૈસા લીધા હતા જેતર તો ક્યારનું ચે ગીરે પડ્યું હતું પરિણામે એ લોકોને ધરત્યાર વિનાના બનવું પડ્યું ...અને જ્યારે મીરઝાં વીસ વર્ષનો અને અમીરને પંદર થયા ત્યારે શેરીએ શેરીએ ગામને પૈસા કમાવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય એમને રહ્યો નહિ.

આમ છેલ્લા પાંચ વર્ષોમાં તેઓએ સારાં કાસ્તીરને ફેદી નાખ્યું હતું. દિલ્હી, આગ્રા, બનારસ અને કલકત્તા સુધી મીરઝાં અમીરને લઈ ગયો હતો, પણ 'કાસ્તીરમાં કમાણી સારી છે.' એની ખાતરી થતા તેઓ કાસ્તીરમાં જ રહેતા હતા.

જ્યારે જ્યારે મીરઝાં કુદરતને ખીલેલી, હસતી નિહાળતો ત્યારે રડી પડતો અને પછી એના અંધ લાઇ અમીરની આંખોના ખાડા તરફ જોયા કરતો અને પછી !.. પછી ?... પછી 'તો વખત વહેતાં અમીરને શરાબની લત લાગી—અને જ્યારે તે શરાબ પીતો અને 'ગેલમાં આવી વાતો કરતો ત્યારે મીરઝાને આનંદ થતો.

૪

જ્યારે મીરઝા રોડી પકવવામાં મુશ્કેલી બનતો ત્યારે અમીર પાજરામાં ખૂરેલા તેતરની જોડી સાથે ગેલ કરતો અને ખાંધ લીધા પછી જ્યારે અમીર જગાડ હિંમતી જતો ત્યારે મીરઝા સરાઈને વાળવા—સુડવાવાળી જવાન લાડી ગુલશનની સાથે લટકા કરતો : આમ ધણીવાર સુંઘી ગુલશન અને મીરઝાં વાતો કરતા અમીર તે બાણતો ધણીવાર તો સુતેલા મીરઝાને નવા અને "ઉદાર" મુસાફરોની

ખાસ ખખર કહેવા ગુલશનજ આવતી અને ઘણી વ
મીરજાને મેટી પકાવી આપતી.

વરસાદ પડતો અને પવનના સુસવાટા શરીરને વ
જતા ત્યારે ન્હાનકડી ઓરડીમા તેતરની નર-માદાની જે
મીરજા અને અમીર ગોધાધને, એક ફાટેલા ગરમ
વીટળાધને પડ્યા રહેતા. ગુલશન પોતાના શરીરની
બન્ને લાકડ્યોને આપતી.

અને એક દિવસ જ્યારે હજી મુરજે હિમાલય
પણ નહિ ક્યું હોય અને હજી તેતર પણ જાગ્યા નહિ
તો એક નવી સીંગરામે સસાધમા પ્રવેશ કર્યો. ઘોડો તે
અંદરથી એક દરસેદાર જવાન ઉતર્યો ગુલશને એકદમ
મીરજાને જગાડી દીધા. અમીર એકદમ હાથમા
બહાર આવ્યો અને ઓટલા પર ખેસી ગાવા બખતવા
કાશીખાનામા સુતેલો અખંડુલો જાગી ઉઠ્યો-સરવાધવા
તેજ જતો.

“સા’બ ! ..અલ્લાહ કે નામ પર !” મીરજા બોલે
અમીર પોતાની દિલરૂખા બખતવામા રતો.

“આવનાર મુસાદારિ કવાબમા આ”

“ શુક્રિયા જનાય । ” મીરઝા બોલ્યો.

સરાઈના ઓટલા પર અમીર દિલરૂખા બજાવતો હતો એવી કગાલ ઓગડીમા તેતરની જોડી જાગી ગઈ હતી. લગલગ ત્રણેક મિનિટ થયા તેતરની એ જોડીએ ખુબજ ધમાલ મચાવી દીધી હતી, તહેમના તુફાનનો અર્થ શો હતો ?-શા માટે તેઓ ચીંચીયારી પાડતા હતા ? જાણે કંઈક અમંગળ થવાનું હોયને તેવું વાતાવરણ ઓગડીમા જાગી ગયું હતું. આ વખતે નવો મુસાફીર સીંગરામમા બેઠો ચૂક્યો હતો-સીંગરામ ખહાર નીકળવા માટે સગ-ધના યોગાનમા ફરીને જ્યાં અમીર બેઠો હતો ત્યાં આવી બજાવી રહેલા અમીરના અહેરા પર મુસાફીરે નજર નાખી-જાણે અમીરની ખાલી-તેજવિહોણી આંખો તહેને જ જોઈ રહી હોયને.. .. પેલા મુસાફીરે તહેની પામે આવીને પુછ્યું

“ તુમહારા નામ કયા ? ”

“ અમીર । ”

મુસાફીર હસ્યો, “ અચ્છા । તુમ હો તો ફકીર . નામ અચ્છા હૈ । ”

“ ઠીક જનાય । ”

“ લેકિન । અમીર ! ખ્યાલ રખના, તેરા સાથી તેરે સાથ દગા ન ખેલે । ”

“ કયા, જનાય ? મુઝસે દગા કોન ખેલેગા ? ”

“ તેરે સાથીકા મયં એક પાચકી નોટ દેતા હુ...ખુદાકી મહેરસે મય ખહોત કમા ચૂકા હુ .ઉનકી પાસમે હિસાબ લેના !..”
અને તે ખદુ હસીને ચાલ્યો ગયો સીંગરામ ઉપડી ગઈ.

ખાસ ખખર કહેવા ગુલશનજ આવતી અને ઘણી વાર ગુલશન મીરઝાને રોટી પકાવી આપતી.

વરસાદ પડતો અને પવનના સુસવાટા શરીરને વીધીને ચાલ્યા જતા ત્યારે ન્હાનકડી ઓરડીમાં તેતરની નર-માદાની બેઠી, ગુલશન, મીરઝા અને અમીર ગોઠાઈને, એક ફાટેલા ગરમ ધાખળામાં વીટળાઈને પડ્યા રહેતા. ગુલશન પોતાના શરીરની હુકની ગરમી બંને લાઇઓને આપતી.

અને એક દિવસ જ્યારે હજી મુરજે હિમાલય પરથી ડોલ્ફિન પાણી નહિ કર્યું હોય અને હજી તેતર પાણી જગ્યાં નહિ હોય ત્યાં તો એક નવી સીંગરામે સરાઈમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડો તેજદાર હતો-અંદરથી એક દસ્તેદાર જવાન ઉતર્યો. ગુલશને એકદમ અમીર અને મીરઝાને જગાડી દીધા : અમીર એકદમ હાથમાં દિલ્હીના લઈ બહાર આવ્યો અને ઓટલા પર બેસી ગાવા બગવવા બેસી ગયો . કાશીખાનામાં મુતેલો અખંડુલ્લો જંગી ઉઠ્યો-સરવાઈવાળાને ઉઠાડવા તે જ જતો.

“સા’બ !...અલ્લાહ કે નામ પર !” મીરઝા બોલ્યો આધળો અમીર પોતાની દિલ્હીના બગવવામાં મસ્ત હતો.

આવનાર મુસાશીરે રૂવાબમાં અહીં તહીં આટા માર્યા.....

“તને કેં આપ્યું ‘ખર ?” અમીરે મીરઝાના કાનમાં પૂછ્યું.

“હજી સુધી તો નથી આપ્યું-મને લાગે છે કે એ કાશીખાનામાં ગયો છે-બહાર જતી વેળા આપણે ખરો !.....”

થોડી વાર પછી તે પાછો ફર્યો. અમીર ફરી ગાવા લાગ્યો. મીરઝા પામેથી પેલો મુસાશીર ગાડી તગ્દ ફર્યો-તેણે ખીસ્સામાં હાથ નાખી એક આનો આપ્યો.

“મરકરી ના કર ! મીરઝા ! લાવી દે...જોડિ ! ..મારા હાથમા તો આપ ! પાચની નોટ કેવી હોય તે જોડિ !”

“પણુ આપુ !” મીરઝા કંઈ સ્વરે બોલ્યો, “અહી માત્ર સાડા ત્રણુ આના છે, ત્યા તને પાચની નોટ ક્યાથી આપુ ?”

જી દગીમા પહેલીજવાર અમીર મીરઝા સહામે આગોના ખાડાથી કૈંક ન સહમગ્ય એવી રીતે જોઈ રહ્યો. અને જી દગીમા પહેલીજવાર મીરઝાએ એના અધ લાઇના ચહેરા પર ન સહમગ્ય એવી જોઈમની વાણી વાચી લીધી. તેણે પોતાનો એક હાથ અમીરના ખંભા પર ફેરવ્યો અને પકી કહ્યું,

“લાઇ !.. . .”

“જવા દે હવે મરકરી !” અમીરનો અવાજમા લુદીજી જાતનો ધ્વનિ હતો. “મહેને તહેણે કહ્યું કે તહેણે તહેને પાચની નોટ આપી . મહેને એમ પણ કહ્યું કે તહેને કાઇ છેતરી ન લે એતુ ધ્યાન રાખજો”

“અમીર ! તહેને સ્પેનું આવ્યુ હશે !”

“ચૂપ હવે ! બસ !...એણે તહેને પાચ રૂપિયાની નોટ આપી જ છે... તહારે એકલાએજ ખાઈ જખી છે. કા તો તુ એલી શુલશનને આપી દેતો લાગ છે ...”

આ જાતની ગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી એટલીવારમા તો અબ્દુલો કાફીવાળો ત્યા આવ્યો “એલાઉ ! કરો છો શુ અહી !.. ..ખહાર કેટલીયે ગાડીયુ આવી ગઇ છે ! જાવ જાવ !....”

“લેક્ટીન જનામ ! વહ મેરા ભાઈ હય. વહ અયસા કલિ નહિ કરેગા ! ખુદા આપકા ભલા કરે !” અમીર બોલ્યો.

“પાચકી નોટ !” અમીર મનમાજ ખુશ થઇ ગયો અને દીલાવર દિલની તારીફ કરવા લાગ્યો—પછી ગણગણ્યો, “હુ એને અડી તો જોઉં !...કેવી કડકતી નોટ !.. કેટલાય દિવસ થયા નોટને હાથમા ઝાલી નથી...”

એટલી વારમા અમીરે મીરજાનો અવાજ સાલ્યો “ગુલશને ગરમ ગરમ રહા તૈયાર કર્યો છે, ચાલ ! અહી આવ જોઉં, અમીર !”

પણ અમીરે તો લાકડાનો દાદરો ચડતા જ પૂકાર્યું, “મને એ જોવા દેને !.. કેટલા ય વખતથી મે નોટ હાથમાં નથી લીધી..”

“શુ છે ઇ?” મીરજાં પામે આવી પહોંચ્યો અને તેણે કહ્યું, “આ આલમમા ધણા જ ઉદાર આદમીઓ હજી વસે છે ખરા !”

“હા. ..કેમ વળી ?.. મારી પાસે અત્યાર સુધીમા તો અહીં આના થઇ ગયા ! અને હજી દિવસ આખો બાકી છે.”

“પણ પેલી પાચની નોટ તો લાવ !” અમીર આતુરતા પૂર્વક બોલ્યો, “એલા ! હુ બધુ ય જાણુ છું હો !” અને એમ કહેતા એણે વચ્ચે પડેલી બાલદી આગળ ઠોકર ખાધી અને પછી તે ધમ લઇને નીચે ખેસી ગયો.

પોંજગમા પડેલી તેતરની જોડીમા લય કર લડાઇ શરૂ થએલી સભળાતી હતી ! શા માટે તેઓ આ કારમી ચીચીઆરી પાડતા હતા ? મીરજાએ તેમને શાંત પાડવા વૃથા મહેનત કરી અને પછી કહ્યું “શું છે આટલું બધું...? તમને જુદા પાનરામા મૂકવા પડરો હવે.....”

“મશ્કરી ના કર! મીરઝા!..લાવી દે..જોઈ!...મારા હાથમા તો આપ! .પાયની નોટ કૂવી હોય તે જોઈ!”

“પણ બાપુ!” મીરઝા કશું સ્વરે બોલ્યો, “અહીં માત્ર સાડા ત્રણ આના છે, ત્યાં તને પાયની નોટ ક્યાંથી આપું?”

જીંદગીમા પહેલીજવાર અમીર મીરઝા સહામે આખોના ખાડાથી કૈંક ન સહમજાય એવી રીતે જોઈ રહ્યો અને જીંદગીમા પહેલીજવાર મીરઝાએ એના અધ લાઇના ચહેરા પર ન સહમજાય એવી બહેમની વાણી વાચી લીધી. તેણે પોતાનો એક હાથ અમીરના ખંભા પર ફેરવ્યો અને પછી કહ્યું,

“લાઇ!”

“જવા દે હવે મશ્કરી!” અમીરના અવાજમા જીંદગી જાતનો ધ્વનિ હતો. “મહેને તેણે કહ્યું કે તેણે તને પાયની નોટ આપી .. મહેને એમ પણ કહ્યું કે તને કાઇ છોતરી ન લે એનું ધ્યાન રાખજે”

“અમીર! તને સ્વપ્ન આવ્યું હશે!”

“ચૂપ હવે! બસ!.....એણે તને પાય રૂપિયાની નોટ આપી જ છે... ત્યારે એકલાએજ ખાઇ જવી છે કા તો તું એલી ગુલશનને આપી દેતો લાગ છે . . .”

આ જાતની ગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી એટલીવારમા તો અબ્દુલો કાસીવાળો ત્યાં આવ્યો “એલાહિ! કરો છો શું એહી!.. બહાર ફેટલીયે ગાડીયું આવી ગઇ છે! જાવ જાવ!.....”

મીરઝા જવા તત્પર થયો-પણ અમીર તો જ્યાનો ત્યા ઉભોજ રહ્યો.

“ચાલ હવે-”

“પણ મહારા જવાનો શો અર્થ ?.....”

“ચાલ હવે.... તારો લવારો બંધ કર !” આધળા અમીરનો હાથ ઝાલતા મીરઝા બોલ્યો.

અમીરે એતુ માન્યુ-તે મીરઝાની સાથે ચાલ્યો-ધસડાયો-
“આપણે આ વાત પછી કરીશું.....”

એ અધારી ઓરડીમા આ વખતે તેતર શાન્ત પડી ગયાં હતા-પણ પીંજરામા ન સહમજબ એવી ગમગીની હતી. બન્નેની આંખો ધેરાયલી અને રીસાએલી દેખાતી હતી.....

૫

અને સરાઈના મોટા દરવાજા આગળ ઝાડના કુંડા નીચે અમીર અને મીરઝા ઉભા રહ્યા. અમીર ગાતો- બજાવતો હતો-પણ એના સુરમા આજે ન સમજાય એવી કડોરતા હતી-અવાજ ફાટી જતો હતો. મીરઝાં બોલતો હતો, “દે દો ! અલ્લાહ કે નામ પર !.....” પણ હમેશ જે કંઈય વાતાવરણ તેઓ ખડું કરતો તે તેઓ આજે જન્માવી શકતા નહોતા ,

“અમીર ! ...તું આવો નહીં ક્યારથી થયો ? તારા ભાઈમા તને વિશ્વાસ નથી ! ...”મીરઝા બોલ્યો.

આકાશમામે મ્હો કરી અમીરે ક્યું, “મીરઝા !.....તું મને છેતરે છે ?.....તું આમજ મને છેતરતો આવ્યો છે ?.....સાચું

કહે, આટલા વર્ષોમા તે કેટલા રૂપિયા મારાથી ચોરીછુપીથી ખસાવ્યા છે ?”

“ઓહ !”

કોઈએ કારમો ધા કર્યો હોત તો મીઠાં સહી લેત-પણ ભાઈની આવી ઝખાન એનાથી સાલળી ન શકાઈ

“ભાઈ !.. મારે તને શા માટે છેતરવો ?..શા માટે મારે તારાથી પૈસા છુપાવવા ?...હું કૈં તારાથી વધુ ખાતો કે પીતો નથી ! મારે પૈસાને શું કરવા છે ?”

ધીજરામાની તેતરની જોડી વિચિત્ર અવાજથી રડી રહી હતી, બહાર ટાઢો પવન ધુકાઈ રહ્યો હતો . સરાઈમાં એક ખૂણે બાંધેલા દોરના વાગોળવાના અવાજ આવતા હતા બરફથી છવાયલા પહોડો પર વાદળાઓની ઘટા જામતી જતી હતી.

“ખોટું ન ખોલ !...ગુલશનને તે આપ્યા છે કે નહિ ? સા...તું ચોર છે !..” અમીરથી બોલાઈ જવાયું.

“હું ચોર ?” મીઠાએ તાબુખીથી ખૂબ મારી-વળી પાછી તેતરની જોડીએ કારમી ચીચીઆરી કરી મુકી. અખ્તુસ્તાના હાથ-માથી કાફીનો એક ખાલો પડી ગયો અને કોર અવાજ થયો-એને ખીજ ચઢી-એટલે ત્હેણે મોટી વતી પાને એકેલા ફૂતરાને જોરથી નાહકતો ફટકાવ્યો ખીયારો ફૂતરો કણુ સાદે ભસનો ત્યાંથી નહામીને ફળીયામા ચાલ્યો ગયો. ખીલાડીએ મીયાઉ મીયાઉ કરી મૂક્યું ..અમ્મદુલ્લો ચીમો મારતો .પડશાળમા ચાલ્યો ગયો-ચૂલામા લાલ અગારાના ભક્કા ભગિલ્લી બારીમાથી આવતા પવનના મુસવાટાથી વધુ જોરથી નીકળવા લાગ્યા

મીરજા એના આધળા ભાઈ સહામે જઈ રહ્યો અને પછી એક નિશ્વાસ નાખી બહાર ચોરામા ચાલ્યો ગયો—દૂર દૂર, કોણ જાણે ક્યાં સુધી ચાલ્યા જતા બહારના ગ્રસ્તા પર એણે નજર નાંખી આસ્માનમા ઘેરાતી મેઘમાળાને એણે જોયા કરી : હમણા વરસાદ વરસશે, એ ઢંગને મીરજા શાંતિથી જોઈ રહ્યો. એના દિલમાં ન કળી શકાય એવા દર્દના વાદળો ઘેરાયા હતા. એ રડી નાખે તો ? પણ તેથી શો ફાયદો ? અમીરને એથી માનવામાં નહિ આવે. એનાથી આ બધું 'ખમી શકાયું' નહિ. સગો ભાઈ તેની પર ચોરીનો આક્ષેપ મૂકતો હતો—જેને તે જનથી પ્યારો ગણતો હતો, જેને માટે તેણે જીવગીની કુરબાની કરી દેવાના કસમ ખાધા હતા, તે માત્ર પાચ રૂપિયા માટે એનું ધુતકારે ?—અમીર બહેમનો શિકાર બનતો હતો. એનાથી એ ધા સહી શકાયો નહિ. જે ગોફણથી અમીર આધળો થયો હતો એ કરતા પણ આ ધા વધુ કારી હતો ક્રોધપણુ દિસાએ પોતાની નિર્દોષતા સાબીત કરી આપવા તેણે મનમા ગાંઠ વાળી.

એને ખુબજ વિચારો આવવા લાગ્યા. એના આધળા ભાઈ માટે તો એણે આમ ને આમ લોકોના અપમાન સહીને, હાથમા કબજુ પકડીને, બીજા માગીને જીંદગી વીતાવવાનું પસંદ કર્યું હતું—એનો શું આવોજ બદલો ? હા, અમીર તો ઘણા વખતથી જ પોતાનામા બહેમ રાખતો હશે તે આ વખતે તેને કહેવાનો મોકો મળી ગયો હતો. પણ એ એનો સાથ હમેશ માટે છોડી દે અને પોતે ક્રોધને ત્યા નોકરી કરવા માટે તો....પણ અમીર શું ?—અમીર જરૂર ગાંધને કમાઈ 'શકે'—તેણે અધાગ ભર્યા ચોગાનમા પગલા ભર્યા.. જીંદગીમા પહેલીજવાર એને એકલા અધકારમા ફરતા બ્લીક લાગવા માડી...દૂર દૂર પહોડોની પેલેપાર પથરાએલા આસ્માનમાના તારાઓ શું એની મસ્કરી કરતા હતા ?

...શું તેતરની જોડી પણ એમની આ તકગસ્થી નાગજ હતી ? એ ગુન્હેગાર નહોતો છતાં એને એવો શા માટે ધાત્યામાં આવ્યો હતો ?

પણ એ જ વખતે તેણે અમીરને કાશીખાના આગળ લાકડી વતી ખોડંગતો ખોડંગતો માર્ગ ગોધતો જોયો—એ આકાશ મ્હામે જોઈ મ્હો હતો—મીઝાએ પણ આકાશ મ્હામે જોયા ક્યું—એને તો અધકારજ દેખાતો હતો—એને લાગ્યું કે તેને આખો હોવા છતાં એ આધજો બનતો હતો—એને લાગ્યું કે એની દુનિયા અધારી બની ગઈ હતી. આ પજોએ એના જીગર પર ટકારા મારી કહેવા માડ્યું કે તે અમીરને જનથી પણ જ્યાદા ચહાતો હતો. અને...તે એને કદિ એકલો નહિ મૂકી શકે. અમીરની જીંદગી તેની જીંદગી હતી. આ બધો પ્યાર એ શા માટે જવા દે ?—માત્ર પાંચ રૂપિયા માટે ? કા તો તેણે તેના લાઈની તેની તરફની બેઝિલી સહી લેવી જોઈએ અને કાતો પોતાને બેશુનાહ સાબીત કરવાની પૂરી તૈયારી કરવી જોઈએ

એ માટે એણે શું કર્યું ?—પાંચ રૂપિયાની નોટ ! ... હા, પણ પાંચની નોટ ક્યાંથી લાવવી ? હા, તો પછી તે અમીરને કહી શકે, ‘તું શગબ પી જાય એ માટે મેં પાંચની નોટ છૂપાવી રાખી હતી !’

બહાર આજે આવેલા નવા મુસાફરો જમીને પાછા સૂવાની તૈયારી કરતા તેણે સાલન્યા હા, આજે સવારેજ તેણે તેમના ખીસ્સાની પાકીટમાં પુષ્કળ પાંચની નોટો જોઈ હતી તેણે તેમની પામે જઈ પોતાની બંધી વાત કહી દધને પાંચ રૂપિયા માગી લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ એની વાત માને કાણ ?

તે પોતાના ફાટેલા ગોદડા પર આડો પડ્યો. તેતર પણ ઉઘી ગયાં હતા. ત્યાં ઘેર અધકાર હતો. બહાર શેરીમા ફૂતરાના અવાજ અને પવનના સુસવાટા સિવાય બધું શાન્ત હતું. પાસે જ સૂતેલા અમીરનો શ્વાસોશ્વાસ એ સાલળી શકતો હતો.

એણે વિચાર કર્યો કે સુઈ જવું-પણ તેને ઉઘ આવે તેમ નહોતી એ વિચારના ચક્કરમા પડ્યો હતો. હા, સાફ થયું કે તે પેલા મુસાફરો પાસે પાચ રૂપિયાની બીખ માંગવા ન ગયો. નહિ તર તો એ બધાને તેના વિષેનો બહેમ મજબૂત થાત.

૬

મીરઝાં ગોદડીમા આજોટતો હતો પણ ઉઘ એને સધરતી નહોતી. અધારીયા ખૂણામા પડેલા પાજરામાં તેતરની જોડી પણ શાન્ત રીતે ઉઘેલી તેણે અધાગમા ચે દીડી. ખૂણામા મીંદડી દૂટિયુ વાળી સૂતિ હતી-એનાથી થોડે દૂર એક ફૂતરી પણ પડી હતી. બે ત્રણ ગણુડીયાં એને ધાવતા ધાવતા ‘કાઉ...કાઉ. કાઉ’ અવાજ કરી રહ્યા હતાં. પવનની પુક સભળાતી હતી-અધુ ચે શાન્ત હતું-પણ મીરઝાતું દિલ શાન્ત નહોતું.

“ગમે તેમ કરી પાચ રૂપિયાની નોટ પેલા કરીને અમીરને આપ.” એવું દિલ પૂકારીને એને કહેતું હોયને એમ તેને લાગતું હતું.

પણ લાવવા ક્યાથી ? ચોરી કરવી ? પેલા મુસાફરો પાસે તો ઘણી નોટા હતી. એક એટલી યાવ તો એમને ક્યાં ખચર પડે તેમ હતું ? વળી સાગે એ જોઈ પણ ગયો હતો કે તેઓએ પાકીને ઓશિકા હેણ મધ્યુ હતું-કીક !...જાણે કાઈ નિર્ણય પર

આવ્યો હોય તેમ બહારના અધિકારને ભેદીને પગભર અનિમિષ નયને એ જોઈ રહ્યો.

એ બહાર નીકળ્યો-ધીમેથી, ઊઠ્ઠીમા પહેલી જ વાર એ 'આવુ કામ' કરી રહ્યો હતો કાને માટે? પામે જ, ઉઘાડે બારણે, અધિકારમા એ લોકો સુતા હતા એ મિનિટમા જ કામ પૂરૂ થઈ શકે તેમ હતું.

ઉઘાડા બારણાની કાટમાથી તહેણે ઓગડામા બગબર જોયું. અખુલો કાશીવાળો, મામદો રણેવાળ અને ધરમાધલ કન્ડાકટર બંધાં ઉઘી ગયા હતા. આકાશમા તાગઓજ માત્ર જગતા હતા. બહાર મોટા દુન્યાળ પર વાસણેટનું ફાનસ દિવસે મરી જવા માટે જગતું જગતું, ઝોકા ખાતું આછો પ્રકાશ ફેલાવતું હતું.

મોઝાએ બારણું ફેરવ્યું—અને પછી પોતે ધીમેથી અંદર સરકી ગયો—ફોટીંગ ખાટલાની નીચેથી આખાદ સરકી ગયો; ખાટલાની પામેની ટીપાય પર પાણીનો ગ્રાસ અને એક અગ્રેજ ચોપડી પડ્યા હતા—આમે ખીજે ખાટલો હતો—તેની ઉપર પણ કોઈ ઘસઘસાટ ઉઘી રહ્યું હતું.

એક માણસે પડખું ફેરવ્યું—કેક જમીન પર પડી ગયું—એ શું હતું? મરઝા ગલગાળને ખૂણામા ભરાઈ ગયો સાથે નસીબે કે અવાઝ ન થયો—હા, એ પડી ગયું એ તો પાકીટ જ હતું—એમાં નોટો હતી ને? મીઠતથી તેણે એ પાકીટ ઉઘાડી લીધું એણે ઉઘાડ્યું—હા, ત્યાં તો બહુ નોટો હતી—એક બે વધારે કહાડી લે તો? ના; એથી ખબર પડી જાય તો?—તહેણે એક જ પાય રૂપિયાની નોટ કહાડી અને પછી તહેણે તે પાકીટ ખાટલાના ઓશિફા આગળ મૂકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો.. પણ તેમ જનતું સભવિત નહોતું તહેણે

તે પાછીટ નીચે જ રહેવા દીધું. સૂનાર ધારશે કે પડખું ફેરવતાં તે પડી ગયું હશે...અને તે બારણા તરફ ધસડાયો—પણ એટલી વારમા તો કોઈ જાગી ઉઠેલું બોલ્યું :

“ હે ?...કોણ છે ? ”

ભય કર શાન્તિ પથરાઈ રહી...મીરજાને સારાથે શરીરમા નવ-સેવો થઈ આવ્યો, પણ બીજી જ પળે ફરી પહેલાના જેવી શાન્તિ ફેલાઈ ગઈ. મીરજા સીકતથી ધસડાઈને બહાર આવ્યો. બહારનો ખુલ્લો પવન એના પરસેવાવાળા બદનને ટાઢક બફાવી રહ્યો જ્યારે તે પોતાની અધારી ઓરડીમા પહોંચ્યો. ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે બહાર ફૂતરો ખૂબ જોરથી ભસી રહ્યો હતો અને પાજરામાં તેતર પાંખ ફફડાવતા હતા.

“ કાલે આપણે શ્રીનગર ઉપડી જમ્યું—ત્યાંથી દિલ્હી ઉપડી જમ્યું—અહીં હવે ઝાઝો કસ નથી”—તેણે પોતાના દિલને કહ્યું. વળી બે દિવસ પહેલાં જ એણે અબ્દુલ્લા કાફીવાળા અને ઇસ્માઈલ કોન્ડ્રેક્ટરને વાત કરી હતી કે હવે ‘અહીં દિલ માનવું નથી—દિલ્હી જવું છે.’

૭

બડી ફજર પહેલા તો તેને અમીરને ઉડાડાયો, શુલશત્રને કપડું કે ‘ગતના વધેલા પાંઉના હુકડા અને ચોકુક ખાવાનું’ બાધી આપ અમારે દિલ્હી જવું છે...’ અને પછી તે ઇસ્માઈલ કોન્ડ્રેક્ટરને સલામ કરીને પાછો આવ્યો.

“ પણ શું રાત્ર પડે છે તેવું શું ? ”

“ શીકો નહિ ! ”

“પણ લાખ ! શ્રીનગર પહોંચો ત્યારે પેલા મુમારીઆને કહેજે કે હજી મુધી માલ કેમ ન મોકલ્યો ? આટલો સ દેરો દેખાશે ?”

“હા !”

અમીરે તેતરના પાજરાને હાથમાં લીધું—ખીચારા પાખો ફેફસાવતા હતા “કંકડતી ઠડીમા બેઢાલ થશે !” તે બબડ્યો.

મીઝાએ અમીરનો ડાબો હાથ પકડ્યો અને તેઓએ સરાઇને સલામ કરી—ફૂતરો એમને જતા બેઠને પૂછી હલાવતો આટા માગ્યા લાગ્યો—ખીચાડી મીયાઈ મીયાઈ કરતી ગુલશનના પગને શરીરનો લાડ કર્યા લાગી.

ખીણમા હજી ધૂમ્મસ પ્રસરી હતી સૂજ્ય ઉગે તો જ ધૂમ્મસને હાડી કઢાડે, પદાડો પર વાદળોના ઢગના ઢગ દેખાતા હતા. દૂર દૂર પથરાયેલી મુરમ્ય કુદરતને ધૂમ્મસ ઢાકી દેવા પ્રયામ કરી રહી હતી.

તેઓ ફીક દૂર નીકળી આવ્યા હતા રમ્તો સાફ હતો.

“હવે હું એને કહું ?” મીઝાએ વિચાર્યું—તે કે બોલ્યો નહિ, પણ ખીઆમાથી પાચ રૂપિયાની નોટ બદાર કઢાડી અને પોતાના ભાઈને આપી. અમીરે તે પોતાના હાથમાં લીધી અને પછી લેતો અતુલન કર્યા લાગ્યો. ‘પાંચ રૂપિયાની નોટ !’ એણે તે પોતાના ગાલે અડાડી—આસપાસની ઠડીમા પાચ રૂપિયાની એ નોટ એના ગાલને ફેંક ગયું અને હુકવાળી લાગી.

“હા ! મહેં એમજ ધાર્યું હતું...પેલા મુસાફરે મને કેં પણ ન કહ્યું હોત તોયે મને તો ખબરજ પડી ગઈ હતી...” તે બોલ્યો.

“હા !...” નિઃશ્વાસ નાખતાં મીરઝા બોલ્યો. શું કહેવું હતું તેને ખબર નહોતી. “પણ મહે તહેને શા માટે આ પાચની નોટ ન આપી તે તો તું ખરાબર જાણે છે ને ? તું તો શરાબ પી નાખત.. મહારો વિચાર તહેને ધૃદ પર નવી ધબ્બર, નવો કબજો અને નવી ટોપી લઇ આપવાનો હતો. કેમ, તું હવે ખુશ થયો ને ? મહેને તો એ તહારથી છુપાવી ગઈ એ માટે બહુ જ ખુશ થાય છે !”

પણ અમીર હસકેગાઇ ગયો. હેલે જોગથી કહ્યું “મહેને તું હિલુ બનાવે છે ?.. તું ચોર છે ? દગાબાજ છે ?”

મીરઝા એક ડગ પાછળ હટી ગયો અને પછી બોલ્યો, “હું જુદું નથી બોલતો હ !”

“તે મહેને આમ કેટલાય વર્ષથી કહ્યો છે. હું બધું એ જાણુ છું.”

મીરઝાં નીચું માથું ડરી ચાલવા લાગ્યો. તે કેં બોલી શક્યો નહિ. તેણે ફરી તેના ભાર્ષતી હાથ ઝાલ્યો અને તેઓ આગળ ચાલ્યા.

ધુમ્મસને બેઠી સૂરજ ક્યારનોયે બહાર નીકળી ગયો હતો. પહાડો પગના વાઢળા નિખેગતા જતા હતા, નીચેની ખીણમાં રસ્તો સાફ સાફ દેખાતો હતો. રત્નામા સદવાના પખીના અવાજ અને ધીમા વાતા પવનના અવાજ, કોઈવાર અમીન્ના એક હાથમાના તેતના પાનગમા થનો અવાજ.. ...તે સિવાય સર્વત્ર શાન્તિ હતી.

“સૂરજ તપતો લાગે છે !”

અને મીરઝાને થયું કે અમીરના દિલમાં કોઈ જાતની અસર તે આણી શક્યો નથી. એનું હૃદય તેણે જ હવું-પટ્ટાવિડોણું.

તેઓએ ચાલ્યા જ ક્યું..... પણ મીરઝાનું દિલ ચાલતું નહોતું. એ તો અનેક જાતના વિચારોના ચક્રાવામાં અટવાયું હતું. હા, સરાઈવાળાને બહેમ આવશે તો ? આમ ઓચિંતિ ચાલ્યા જવું ઠીક ન કહેવાય !

પણ હવે એનું આથી વધુ ખરાબ કંઈ કરી શકે તેમ હતું ?—એને આનાથી વધુ દુઃખ આપવાની તાકાત કોનામાં હતી ?—એનો પોતાનો સગો ભાઈ એનામાં વિશ્વાસ રાખવા તૈયાર નહોતો. તેણે તેને ચોર ઠરાવ્યો હતો. જીદગી સુધી તેણે જેને માટે અપમાન અને મેલાટોણા સહ્યા હતા તે ભાઈ જ આજે એનું ધોર અપમાન કરી રહ્યો હતો—એના દિલને છૂદી રહ્યો હતો.

૮

સફર આગળ ને આગળ ચાલતી હતી, તેતરની જોડી ભૂખી થઈ હતી રૂતે આવતી એક હોટલ આગળ તે ઝાડના છાંયડામાં ખેડા-થોડુંક ખાધું—તેતરની જોડીને ખવરાવ્યું પણ તેણે એકકુચે ખાધું જ નહીં. જાણે ખેચે અખોલા લીધા હોય તેમ એક એક ખૂણામાં ખેડા રહ્યા.

“ શો ઉપયોગ ?—પેલી પાકીટમાંથી પાચની નોટ ચોરી એનો શો અર્થ ?” મીરઝા બબડ્યો અને તેણે તેના ભાઈના આખવિહોણા ચહેરા તરફ જોયું આસ્માનમાં જાણે એ આખોના ખાડા કે શોધી રહ્યા હોયને ?...જાણે એ ખાડા એના હોવાની આરપાર ઉતરી જવા મથતા હોયને, એમ મીરઝાને લાગ્યું.

‘ એતો મને હજીયે ચોર, દગાખાજ ધારે છે ! ’

તેને લાગ્યું કે એના હિંમત પર એક જખર ખોળતો ભાર હતો. એ અમલ હતો.

અને પછી જ્યારે દૂર દેખાતા પહાડો પરથી સૂરજના તાપથી ખરક સાક્ર સાક્ર ઓગળતો દેખાતો અને નદીઓના ઝરણા વધારે જોશથી વહેતા સભળાતા ત્યારે બન્ને જણાએ લાગલાગટ એક કલાક સુધી મૌન મેવી ચાલ્યા જ કર્યું. પછી એકાએક મીરઝાએ કહ્યું:

“લાઇ !”

અમીર કે’ બોલ્યો નહિ

મીરઝાએ પોતાનો જમણો હાથ અમીરના ખભા પર મૂકી દીધો અને પછી પૂકાર્યું.

“લાઇ !.....તને લૂખ લાગી હશે—ચાલ ! અહિ નાળું સરસ છે—એને કુદરત કેવી રૂપાળી લાગે છે !”

અમીર થભી ગયો—એને લૂખ તો લાગી હતી જ. એક વધુ શબ્દને વિનિયમ કર્યા વિના જમી લીધા પછી બન્ને આગળ ચાલ્યા એક બીજા નાનકડા ગામડામાથી તેઓ પસાર થઇ ગયા.

દૂર ક્ષિતિજ પર દ્રષ્ટિ દોડાવતાં દોડાવતાં, સૂરજના સીવા કિરણોને અટકાવવા આખ ઉપર એક હાથને રાખીતે મીરઝા બોલ્યો, “શ્રીનગરનો રાજમહેલ દેખાય છે !” તે સાથે દૂર ક્ષિતિજમાં તેણે બે વ્યક્તિઓને નીહાળી તે મનમાં બળડ્યો, “પોલીસ લાગે છે !”

પોલીસની કલ્પના આવતા જ એ જરાક કુમળ્યો.....એણે ચોરી કરી હતી ! પણ પોલીસ એને મારેજ આવતી હશે, એની શી ખાત્રી ? જેમ જેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ પોલીસ જેવી બે વ્યક્તિઓ પામે આવતી ગઇ—અને આખરે એક નાળાના પુલ આગળ બન્નેનો ભેટો થઇ ગયે—એમને મીરઝા અચ્છી રીતે પીછાનતો હતો:

“શ્રીનગરની સગઈના પોલીસ છે ઉસ્માન અને કલનુમિયા. ”

એ જગત કૂચ ઉડ્યો અને પછી પોતાના ઓળખીતા પોલીસ દેખતોને આવતા બેઠ બોલ્યો, “કા ?.. કઈ તરફ-મેટી ?”

“તમારી તરફ જ તો” જવાબ મળ્યો.

“અમે જઈએ છીએ શ્રીનગર...” મીઝા બોલ્યો.

“ ..પણ માફ કરજો !.. અમને એવું ફરમાન છે.. તમને પાછા ગુવમનું કાંઈ જવા.”

“હું ?”

“હા ! તમને પકડવામાં આવે છે ! ”

મીઝાની ગડ જ ફાટી ગઈ. એવું મોં ડી પૂર્ણ જેવું સફેદ બની ગયું. લોહી ધવાનુમે મગી ગયું હતું. એવું દિયું નેત્રથી પ્રસન્ન હતું. અર્ધા નો કમાનોને જમીન પર ધમ વાળેને બેસી ગયો હતો. એના હાથમાંનું નેત્રનું પાંજરું જમીન પર ફાટી પડ્યું હતું.

“મીઝા !.” બોલ્યો અમે ! આ શું છે ?” બંદી વાતચિત પરથી અર્ધે પૂનાયું.

“લાઈસા’ન !.....અમે.....અમે એના ન હોઈએ..... સાઈસા’ન !.....” મીઝા કંઈ સાદે પુકારી ઉઠ્યો.

“પણ તમને પકડવાનો અમને ‘આકર’ છે-એટલે લાગ્યાર હઈ. તમને મોટી કસાવા આરોપર.....” તે વંડ ન બોલ્યો, “આવો.”

“ બોલો !...આ શું છે ? મીઝા ! ”

“હમણાજ બધું કહું છું...થોભ જરાક...”

બન્ને ઉલટી દીશામાં ચલ્યા. મીરઝાએ હજી એના અધિળા લાઇનો હાથ ઝાટ્યો હતો. પાછળ પોલીસના બે માણસો ચાલ્યા આવતા હતા.

મીરઝા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ફોનદાર આગળ એ બધું જ સમગ્રની દેશે...પણ એમ દ્રાણ માને?...એનો લાઇ પણ ખુદ માનતો નહોતો.

આકાશ સ્કામે મોઢું ઉચું કરી અમીર ચાલ્યો આવતો હતો. હાથમાંના પીંજરામાં તેતગ્ની નેડીએ ગમગીનભર્યું તુફાન કરી મૂક્યું હતું. વીજેગધ ગએલા વાદળોમાંથી મુરજ સખ્ત રીતે પ્રકાશતો હતો.

મીરઝાએ અમીરના એ લાગણીવિહોળા-ખાલી મુખડા તરફ નેચું-એણે વિચાર કર્યો, અમીર માગ વિષે જ વિચાર કરતો હશે કે ‘મીરઝા મને ધૂતે છે એટલું જ નહિ પણ ગામમાં પણ ચોરીઓ કરે છે, નહિ?...કાન્યુ કે એની પાસે આખો છે...’

એણે ખૂબ વિચાર કરવા માડ્યો. એને કે’ સુઝ ન પડી. ‘મને ભલેને સખ્ત કેદની સજા આપે પણ એનો અર્થ શો?... એણે ચોરી શા માટે કરી હતી?... ફક્ત એના લાઇની શંકા ટાળવા માટે, એના લાઇના ખાર ખાતર...એના અમીર માટે જ... ..’

મીરઝા કે’ મોઝસ વિચાર પગ ન આવી શક્યો. એનાથી ઝડી જતાયું. એની આખમાંથી કુટકા વિનાના આમુ સગવા લાગ્યા...

અમીર ઝતે ચાલતા એકદમ અચ્છી ગયો. મીરઝાં પાગ અંટક્યો.

“એલાઉં..આલો—” ધક્કા મારતા સીપાઇ બોલ્યો.

પણ તેણે તાબુખી વચ્ચે નીહાળ્યું તો આધળા અમીરની બગલમાંથી દિલરૂઆ જમીન પર પછડાઇ પડી હતી. તેતરનું પીંજરું પણ...તેણે પોતાના બન્ને હાથ ઉઘાડી કરી પોતાના લાઇનું મુખકું જોવા માડ્યું. એજ ચેરો હતો પણ ગાલ બીના હતા આંખમાંથી આંસુ વહી ગયા હતા. તે પછી તેણે આસ્માન સામે માયુ કરી, એક પણ પછી પોતાતા બન્ને હાથ મીઝાની ગરદન પર ઝુંકાવી દીધા, અને તેને સમજાય એવા આવેશથી પોતાના બાહુપાશમાં જકડ્યો.

“એલાઉ ! ખાગલ તો નહીં હુઆ ? ” સખ્ત રીતે મીપાહી બોલ્યો, “ આલો, આગળ ! ”

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના અમીરે પોતાની દીલરૂઆ પાછી લઇ લીધી. તેતરના ખુરશા પીંજરું પર પોતાનો ગેશમી રમાલ ઓઠાડી દીધો અને ફરી ચાલવા માડ્યું.

મીરઝાએ જોયુંથી શ્વાસ લીધો જાણે વર્ષોથી એનો શ્વાસ રૂંધાઇ ગયો હોયતો !..... પહેલીજવાર એ પ્રેમનો શ્વાસ લઇ રહ્યો હતો એણે અમીરના ચહેરા પર સતોષ અને મીત બેઝલા જોયાં. પોતાનો હાથ તેણે લાઇના ખત્તે મૂક્યો.

તુ એના લાઇનો હૃદયપટ્ટો થયો હતો ? .

શું દેહીએ અમીર મીઝાને દગાબાજ અને ચોર માનતો હતો ?

પોલીસને આ લોદ્દાની વિચિત્ર વર્તાણું ન સહમજાઇ. હાથ-માના દડા વતી તેમણે અમીર-મીરઝાને ચમકાવ્યા.

પણ મીરઝા પોતાના લાઇના ખલા પર દ્રઢતાપૂર્વક હાથ નાખી આગળ વધતો હતો. પહેલા ફરતાં તે વધુ ઉતાવળી ગતિએ

ચાલતો હતો. કાચુ કે તેણે જોયું કે અમીરના ચહેરા પર મીઠું મિત ફરકી રહ્યું હતું. એના હોઠ પર મીઠાશ નાચતી હતી. આખોના ખાડામાં આનંદ દેખાતો હતો:

પીજરામાના તેતર કે પચ્ચ તુફાન કર્યા વિના સુરમ્ય શાન્તિથી એક બીજાની ચાચો મીઠાવી ધૂપી વાતો કરતાં હતાં.

“ ફેજદારની પત્તાહ નથી—” મીરઝાનું દિલ બોલ્યું “મને મારો ભાઈ તો પાછો મળી ગયો ને !”

જીદગીમા પહેલીજવાર પરદેશ ગયેલા ભાઈને ઘણા વર્ષ પછી પાછો આવીને ભેટતા જે આનંદ થાય તે આનંદ અત્યારે મીરઝાને થતો હતો.

આકાશમા એના હાથના જેવાં વાદળાઓ ક્યારેના ય પીખેરાઈ ગયાં હતાં અને સુરજ જરાક નીચે નમતો હતો. પહાડોમાથી વહેતા ઝરણાઓ પરથી ચાલી આવતી હવા ખુસ્તુમા લાગતી હતી.

તેતરની નેડીએ પીજરામા મીઠી ગેલ કરવા માડી હતી.

ગોવાલણી*

તે ધણી જ જુવાન

ગુલાબ ફરકે છે.

કામે છે એને

હવે રાત લેવા

આપણું હતું.

ચાલતો હતો. કાચુ કે તેણે જોયું કે અમીરના ચહેરા પર મીઠું સ્મિત ફરકી ચલ્યું હતું. એના હોઠ પર મીઠાશ નાચતી હતી. આખોના ખાડામાં આનંદ દેખાતો હતો.

પીંજરામાંનાં તેતર કે પચ્ચીસ કુર્ચા વિના સુરમ્ય શાન્તિથી એક બીજાની ચાચો મીઠાવી છૂપી વાતો કરતાં હતાં.

“ ફેજદારની પત્તાહ નથી—” મીરઝાનું દિલ બોલ્યું “મને મારો ભાઈ તો પાછો મળી ગયો ને.”

જીદગીમાં પહેલીજવાર પરદેશ ગયેલા ભાઈને ઘણા વર્ષ પછી પાછો આવીને જોટતા જે આનંદ થાય તે આનંદ અત્યારે મીરઝાને થતો હતો.

આકાશમાં રૂના દગ્ગા જેવાં વાદળોંઓ ક્યારેના ય વીખરાઈ ગયાં હતાં અને સુરજ જરાક નીચે નમતો હતો. પહાડોમાંથી ચહેતા ઝરણાઓ પરથી ચાલી આવતી હવા ખુશ્નુમાં લાગતી હતી.

તેતરની જોડીએ પીંજરામાં મીઠી ગેલ કરવા માડી હતી.

ગોવાલણી*

શ્રી 'મલયાનિલ'

તે ઘણી જ જુવાન હતી. ઢાંધને પંદર વર્ષની હિમરે અંધ પર
શુભાગ કરે છે. ઢાંધકે તો સત્તર અઢાર વર્ષે આખમા ચમક ચમ-
કાવે છે એને મોળમી મળે કહ્યા દ્રાવણ દહુકતી હતી નિર્દોષતાએ
હવે રૂઝ લેવા માડી હતી. નાનપણ હવે ખૂબસૂરતીને જગ્યા
આપતુ હતુ. ઉઘડતી ઢળી હવે તસતસતી હતી.

નહોતી જગમગેલી તોયે જગરી ચચળ હતી, નહોતી શહેરની
તોયે શિષ્ટ લાગતી હતી, નહોતી બ્રમ્મ વર્ણની તોયે ગોરી હતી,

ગોવાળણી અને ખીલ વાતો, મલયાનિલ દ્વારા વાર્તા સંગ્રહમાંથી.
પ્રકાશક કુમાર કાર્યાલય, અમદાવાદ.

આખે આવીને ભ્રમર બેઠા હતા. કીકીમાં તીરની ધાર હતી. ગાલમાં ગુલાબ છવરાયા હતા.

માથા ઉપર પિત્તળની ઝળકતી તામડી મૂકી ભાગોળથી ગામમાં પેમે ત્યારે જાણે લક્ષ્મી પ્રવેશી. દૂધ લેવું એ, દૂ...ધો'નો દફ્ફેકો શેરીએ શેરીએ સંભળાય અને દાંતણું કરતું સૌ કોઈ એની સામે જુએ. પુરુષોને શુભ શુકન થતા સ્ત્રીઓને ધર્ધ્યા આવતી.

એ ગુજરાતની ગોવાળણ હતી. સવારના પહોરમાં પોતાને ગામડેથી નીકળતી. તાબા દોહેલા દૂધ ભરી અમારા ગામમાં આવતી. સૌ કોઈને એનું દૂધ લેવાનું મન થાય એનું 'દૂધ લેવું એ, દૂ. ધો' સાંભળતા શેરીની સ્ત્રીઓ ઝટ પથારીમાંથી ઊભી થાય.

એ હમેશા રાતો સાલ્યો-જાડો પણ સ્વચ્છ નવો ને નવો સાચવી પહેરતી. એને પીળી પટ્ટીની કાર હતી અને કાળો પાલક હતો. હાથમાં દાંતના રૂપાની ચીપવાળા ભારે 'બલ્લેઆ' પહેરતી પણે જાડા કલ્લા ધાલતી, નાકમાં નથની અને કાનમાં નખતી. આગળીએ રૂપાના વેઠ, ગળામાં ટૂં પીઓ અને કીડીઆસર આ એના આભૂષણો હતા માથે જરા ધૂમટો તાણતી તેથી એના વાળ કેવા હશે તેની કોઈને ખબર ન હતી. એ ઝોળતી હશે, સેથીમાં કંકે પૂરતી હશે, એ કટપના જ એની ખૂંસસુરતીમાં ઉમેરો કરી આપતી હતી

હું એના આવવાને વખતે જ ઝોટલા પર દાંતણું કરવા બેસતો. સામેથી દેખાય ત્યારે નફ્ટ થઈ એકી દશે એની સામે જોતો. એ બિચારી શરમાય, નજર નીચી ઢાળી દે, પણ ખીજી નવેલીઓની માફક એની ચાલ-નહોતી બદલાતી, ધૂંધરે નહોતો છૂટો. હાથ વાકાચૂંકા નહોતા ઊછળતા, સાત અને ગભીર થઈ હમેશાનો 'દૂધ લેવું એ, દૂ..ધો' નો રણુકાર કર્યા કરતી.

મારી પત્નીને હું રોજ કહું કે “આ ગોવાલણી પામેથી તું દૂધ કેમ નથી લેતી? હમેશા “બૂન ! દૂધ લેવું મેં” કહી એવું મો દુઃખી થાય છે અને તને તેની જરા દરકાર નથી.”

કાણે જાણે શાથી, પણ જ્યારથી એને જોઈ હતી, ત્યારથી મને દિલમાં કંઈક અજબ લાગણી થઈ આવી હતી. પરાણે પણ હું મારે ઘેર એવું દૂધ લેવડાવું. એને થોડી વાર માટે આગણે બેસાડું અને લાગ આણી મારી મામે જોવડાવું. આવી દોમ-લાંગના છતાં ભગવાડનું કેમ જન્મી ! એના દોમળ જણાતા અત્ન ઉપર આવું વનડું વસ્ત્ર કેમ રહી ગયું હશે ! ઇશ્વર પણ જોયા વગર જ જન્મ આપે છે ને !

તે દિવસે મને થયું કે હું ભગવાડ જન્મ્યો હોત તો કીડ થાત ! મને તજાવનાં કાકા પર ઉભા રહી વાસણી વગાડતાં આવડતી હોત તો મારૂં થાત ડચકાગેનો ડચકારતો ગામને સિમાડ દોગની વચ્ચે ડાગ પર સગીર ટેકતી, માથે મોઢું કાળીયુ બાંધી ગીન લલકારતો હોત તો વધુ ગમત. એ ગામડાનું પણ કાનુકાનું ડવન હતું ગાડો બનાવનાર ગોવાલણી પણ મધાની જતવાણી !

‘વાર વાર એવું સૌંદર્ય જોવાથી માગ મન પર એની માડી અચર થઈ. એની ગબીર પણ કાળી આખ પર મારૂં દિલ લયવાયું. એની પાછળ હું મેરીમા ભટકુંને એ પડી ક્યા જાય છે તે જોઉં એમ હૃદય ગોડવાણું કરવા લાગ્યું.

એ દિવસ તો આઠ વાગ્યાનો જેવો ડોકો થયો તેવો જ હું બેઠ્યો અને આટું અવળું જવાનું જોડી દઈ ગામને દરવાજે જઈ જોતો ચ્હો. દૂધ વેચીને ઘેર જતા એ હમણા જ આવશે

ત્યારે અન્નજ્યો થઈ એની પાછળ પાછળ જઈશ. લાગ આવશે કે તરતજ એને પૂછીશ કે તું કાણ છે ! તારી આ આખોમાં શું છે ! તારી ગોવાલણીની જાતમાં આવી બેલાન કરે તેવી પરીઓ છે !

સવાલ ગોઠવતો હું દરવાજે જઈ બિભો રહ્યો. એટલામાં બને હાથમાં પૈસા ગણતી, ખાલી પડેલી દૂધની તામડીઓને માથે અધ્ધર ગમ્મી સીધી ડોકે પણ નીચી નજરે ચાલતી ચાલતી એ દરવાજાની બહાર નીકળી. હું પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

ગાડાનો ચીલો પડ્યો હતો, બિચી ચઢાણવાણી જમીનમાંથી ઋતો કાઢેલો હોવાથી આજી આજી માટીની ભીંતો જેવું થઈ ગયું હતું અને ઉપર કેર તથા ચણેડીના ઝાડ અને વેલા ઉગ્યા હતા. ચીલાની વચમાંની ધૂળ ઉડાડતી એ ઉતાવળે પગલે ચાલી જતી હતી, સામે સૂર્ય હોવાથી એક હાથ બંધો ધર્યો હતો, અને બીજો હાથે તામડી પકડી હતી. એકાદ વખતે એચિતું પાછું જોવાથી મને એણે જોયો હતો, અને હું તેની જ પાછળ તો નથી ચાલતો એમ વહેમાઈ હતી, એટલે એ ઘડીમાં ધીમે પગલે ચાલે તો ઘડીકે જતાવળે પગલે, અને તે જ પ્રમાણે હું પણ મારી ચાલ બદલતો હતો. મને ખબર નહિ કે એ હારી પોતાનો વહેમ ખરો છે કે ખોટો તે જાણવા માગે છે. અલબત્ત હું એની પવિત્રતાને કે એના ચારિત્ર્યને દૂષિત કરવા નહોતો માગતો. એના રૂપથી હું અંજાઈ ગયો હતો. મનથી હું બ્રહ્મ થઈ ચૂક્યો હતો, છતાં હજી કંઈક મગજ શક્તિ ચાલતી હતી અને છોક બેશુદ્ધ બની ગમે તેવું વર્તન ચલાવુ એટલે દરજ્જે પાગલ નહોતો બન્યો.

આ પ્રમાણે અમે અરધોએક માઇલ ચાલ્યાં હોઈ શું ત્યાં એ અટકી ગઈ. ત્યાં વડના ઝાડની ઘટ્ટા હતી અને તળે વટેમાર્ગને

બેમવાને માટે છાપરી હતી ઉપર કાચલ ટહુકે, નીચે વાહડા, બકાં, ગાય, બેંસ આમ તેમ ફરે. સ્થાન અપ્રીય હતુ છાપરીની બહાર એણે તામડીઓ ઉતારી અને સ્તાની બાલુ પરની હગિયાળા ઉપર એ 'હાથ, ગમ' કહી ઊભા પડે-ગોવાલણીઓ બેમે તેમ-એડી.

મારી ગિયતિ કંદેડી થઇ. હું ચાલ્યો જાઉં કે જાઓ રહું ! વાત કરવાનો વિચાર આવતા જ દિલ ધડકવા લાગ્યું. મો પર લોહી તરી આવ્યું. હિમત કરી આટલે સુધી હું આવ્યો હતો, પણ આ ગોરી ગોવાલણીએ તાકાત લઇ લીધી હતી

વિચાર કરી મેં એ જ મ્તે ચાલવા માડ્યું. એને વટાવીને જો પગલા ગયો ત્યાં 'ચંદનલાઇ, ધમ ચ્યો જાઓ મો !' એણે પૂછ્યું માટે ત્યાં હરગેજ આવતી હોવાથી અને મારી રીતે ઓળખતી હતી પણ આમ એકાએક મારી સાથે બોલવાનું શરૂ કરશે એવો ખ્યાલ નહોતો. શું ત્યાં હું એની જ પાછળ આવતો હતો તે એ સમજી ગઇ હતો ! માગ સંબંધે એ કેવો વિચાર રાખતી હતો ! આમ કંઈ કંઈ વિચારો અને આવવા લાગ્યા છતાં એના પ્રશ્નો જવાબ તો આપવો જ જોઈએ. શો આપવો ? હું તો ગભગટમાં જ બોલી જાગ્યો "તારૂં ગામ જોના" બોલ્યા પછી વિચાર આવ્યો કે આ હું શું બોલ્યો ! એના ગામને જોવાનું માટે શું પ્રયોજન ! અને હવે જરૂર માગ મનની નબળાઈ એ બતાવી ગઇ હતો. કદાચ એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હતો અને કાંઈને કહેશે કે 'ચંદનલાઇ, મારૂં ગામ જોના આવ્યા હતા' તો ? પણ એટલામા એણે પૂછ્યું, 'તે ઈમાં શું જોયું' એ ! કાચ તમારા ગામ જોયું નહિ. લ્યો ઓમ આવો જગ માડું દેખ તો પીજો. આખડી બેસનું મં, તમને હવાફ મ્દી જરો'

મારી મૂચવણનો અત આખો આવા મારા ચલણથી એને કાઢ અણુગમતુ નહોતુ થયુ, બિલટી એજ ચાહીને મને બોલાવે છે એટલે હલકા પડી જઈશ એવુ કાઢ નહોતુ. જો ગુલામજ બુલબુલને બોલાવે તો બુલબુલનો શો વાક ? જો નાગજ મેરલી પાસે આવીને બેસે તો વાદીનો શો વાક ? હવે જે થાય તે જોવા દે અને મારી મુરાદનો ઘાટ ઘડાઈ આવે તે ધડાવા દે.

‘નારે, એમ તારૂ દૂધ પીવાય ? ઘેર કાલ આપી જજે’ પીવાતું તો ધણુયે મન હતુ, પણ એમ પહેલે બોલે પી જઉં ત્યારે તો અણુધડ જ લાગું ને ?

‘હવે ઘેર તો લેતા લેશો, પણ ઓયતો પીઓ. ત્યાં કાચ વડનો રૂપાળો સાયકો હશે ? પશી આવા ગોણુ ગાતા હશે ? અને કાચ મારે હાથે દૂધ મળશે ? ત્યાં તો મારા ખૂન જાણુશે તો એકે લેશે ને બે મેલશે.’

કાઢ એને કહેકે એ અભણ છે, તો એનો અર્થ એટલો જ કે એને અક્ષરજ્ઞાન નથી. કાઢ એને કહે કે બોલતા નથી આવડતું, તો એનો અર્થ એજ કે શહેરની ચાપચીપવાળી એની બોલી નથી કુદરતની વચમાં એ બિછરતી હતી, કુદરતનો સ્વાદ એ પીજાની શકતી હતી અને પોતાના ગ્રામ્ય પણ મધુર અવાજે એનું લાન મને કરાવી શકતી હતી. તેમા આવા સમયે—આવા એકાન્તમા સરળ હૃદયે મનની બધી થે લાગણીઓ પર અસર થાય તેમ જણાવી શકતી હતી હુ પલકે પલકે બેડીમા બધાતો હતો.

‘વાર, તારૂ દૂધ તો પીઉ, પણ પૈસા લે તો.’

‘કાચ ગોડા થ્યા ? હમ પૈસા લેવાય ! મારા હમ ના પીઓ તો’ કહી હું પામે બિભેલો તે જરા અધુકડી થઈ મારી આગળ

દૂધનું પ્યાલું ધર્યું. મેં વિચાર્યું વધારે ખેચપકડ રહેવા દે. ડાળ કરીશ ને માન માગીશ તેટલામા તો કમળ બીડાઈ જશે. મેં એના હાથમાથી પ્યાલુ-દૂધ માપવાનું-લીધું અને દૂધ પી ગયો. અદર સાકર નહોતી, ગરમ કરેલું નહિ તો પણ મને સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. કુદરતી રીતે સ્વાદિષ્ટ જ હોય છે. જેઓ તાલુ દોહેલુ દૂધ પીએ છે તેઓ એની મિઠાશ સારી રીતે જાણે છે, અને આતો તેમા વળી ખૂબસૂરત સ્ત્રીના હાથનું, એના આગ્રહનું—અને તે એક બેશુદ્ધ ને પીવા મળેલું !

ગોવાળણી ! તુ શી ન્યાત ? દૂધ પીતે પીતે વાત શર કરી

‘હ્યો તમે વટલાયા !’

‘ના, ના, હું એટલા વાગતે નથી પૂછતો, જાણુવા જ માટે પૂછું છું. કહે તો ખરી તું શી ન્યાત ?’

‘અમ વળી ? અમે દાગ ચાગનાગ ચાગારી લોક.’

‘તે તુ ખજોની છે કે કુંવારી ?’ મારી ગાડછા હવે વધે જતી હતી,

જરા ગમ્માઈ એણે ધીમે માટે ‘પયજોલી’ કહ્યું.

‘દાની સાથે ?’

‘જાન્યા મદનભાઈ, ક્યો ય નોમ દેવાતુ હશે ? અગ જેવા દોષ ચાગારી સાથે.’

‘તું પ્રેમ શું છે એ ગમજો છે ?’ હું, તો મારું ભાન ભૂલી ગયો હતો. શુ પૂછાય અને શું ન પૂછાય તેની શુદ્ધ જ નાહ. એ કાંઈ સમજી નહિ કે મેં શું પૂછ્યું.

‘ શુ ? ’

‘ તુ હેત શું એ જાણે છે ? તને તારો વર ચઢાય છે ? ’

‘ સદનલાઠ, ગોંડા તો નથી થ્યા ? ’

‘ ના ખસ, મને કહે જ. હું તારી પાછળ આટલે સુધી આવ્યો છું, શેરીમા વાત કરવાની ખીક લાગતી હતી, બોલ, હવે તું મારી સાથે વાતો ન કરે તો મારા સમ, ’ કહી હું એની સામે ખેંસી ગયો. વચ્ચે દૂધની તામડીઓ હતી

એકદમ ‘ હા...ય ! મારી હુલ્લી જૂલી ! ’ હાય હાય ! ’ સાલણી હું ચમક્યો, એ ઊભી થઈ. ‘ સદનલાઠ, આટલી મારી વટલોઈ જેતા બેહશો ? મારી કુશક્રીની હુલ્લી ચ્યોક મેલી આવીસ હમણા ઊભે પગે આવુ છું. ’

‘ શા માટે નહિ ? ’ એ આખો દિવસ તાપમા બેસવાનું કહી જાય તોયે હું તૈયાર હતો, તો થોડીવારમાં શુ ?

‘ હા, હા, જા, જઈ આવ. આ જાપરીમા બેઠો છું ’ સ્તામા બેઠેલો મને કાંઈ દેખે તો કહેશે કે કેમ બેઠો હશે ? તામડીઓ લઈ હું જાપરીમા બેઠો. અદર કાંઈએ ઘાસ નાખી બિંજાનું ક્યું હતું. ઉપર સાંઠાનું જાપર જાઈ બાવળની ડાળોની થાસલીઓ ખનાવી હતી. લીતને અડેણી લાખા પગ કરી હું બેઠો. વાહરે ગોરી ગોવાળણી તારી ગામડાની લાખામાં મધુરતા ! ખસ આજ એને જવાજ ન દઉં. વાતોમાં એને પણ એનું ઘર જૂલાવી દઉં. જોઈએ, મને એ ગાયો ચરાવતા શીખવાડે છે ? એણે ઝીણી સાડી તસતસતી ચોળી અને રેશમી ચણીઓ પહેર્યો હોત, તો એ કેવી લાગત ? અબોડે ગુલાબ ખોર્યુ હોત ગળામા મોતીની એક એક

એ હોત, અને આજ મહમાતી ચાલે એ ચાલી જતી હોત તો કોને
જુલાવામા ન નાંખત ?

કદપનાઓ જોડી જોડી એના રૂપને હુ વધારે મોહક બનાવતો
હતો અને એજ કદપનાના ચિત્ર માથે વધારે ને વધારે મોહમાં
પડતો હતો. એની તામડીઓ ઉપર કાષ્ઠક નામ લખ્યું હતું તે મેં
જોવા માડ્યું. અગ્રપટ અક્ષરે 'દલી' એટલું વચ્ચાતું હતું.
એ ઉપરથી મેં 'માન્યું' કે 'દલી' એનું નામ
દરો. સ્ત્રીનું નામ કેમ ? કદાચ મહીઅરેથી સાસરે જતી વખતે
એને આ તામડીઓ એના માથાપે આપી હશે. કવી સ્વચ્છ અદસ્થી
અને બહાદરી એણે રાખી છે ! દૂધને રોલા મળે અને સારું
જથ્થાપ એમા નવાઈ ? તામડીને લીધે પણ દૂધ ગમે. માથે મૂક-
વાંતી છાશી એ સાથે કેમ ન લઈ ગઈ ? જ્યારે અદ્દર તામડી
માથે રાખી એ ગામમા આવે જે ત્યારે જો એનો અવાજ ! પરા-
દમા જેમ પ્રભાતીકે મીઠું લાગે તેમ એનો ચણકાર મીઠો લાગે
છે. એથી અગ્રી જાગતી અવગ્યામા સવારનું શુભ શુકનનું સ્વપ્નું
આવે અને આખો દિવસ આનંદમા જાય. આખા ગામને એ
આશીર્વાદદાય દેવી હતી.

આમ વિચાર કરતો વીમેક મિનિટ બેઠો હોઈશ એટલામા એ
આની અને 'બેઠા મો ?' એટલું પૂછ્યું

'કેમ ટાપવી જતી ?'

'નારે બપોલ ચાર પોંચ ધેર પૂરી આવી, પણ ચોથા પત્તો
નાદિ' કુણ જાણે કુનેય ધેર મેલી આવી હૃદયશ. અત્તારના પોરમાં તે
એટલે ભટકું !' કદી જાણે નિરાશ થઈ હોય તેમ બેઠી.

‘શું ?’

‘તું હેત શું એ જાણે છે ? તને તારો વર ચડાય છે ?’

‘સદનભાષ, ગોડા તો નથી થ્યા ?’

‘ના બસ, મને કહે જ. હું તારી પાછળ આટલે સુધી આવ્યો છું, શેરીમા વાત કરવાની ખીક લાગતી હતી, બોલ; હવે તું મારી સાથે વાતો ન કરે તો મારા સમ, ’કહી હું એની સામે બેસી ગયો. વચ્ચે દૂધની તામડીઓ હતી.

એકદમ ‘હા...ય’ મારી હુંલી બૂલી ! ‘હાય હાય !’ સાલળી હું ચમક્યો, એ ઊભી થઇ. ‘સદનભાષ, આટલી મારી વટલોઈ જેતા બેઠેશો ? મારી કુશકીની હુંલી ચોક મેલી આવીશુ. હમણાં ઊભે પગે આવુ છું.’

‘શા માટે નહિ ?’ એ આખો દિવસ તાપમા બેસવાનું કહી જાય તોયે હું તૈયાર હતો, તો ચોડીવારમા શું ?

‘હા, હા, જા, જઈ આવ. આ છાપરીમા બેઠો છું’ ન્સતામા બેઠેલો મને કાંઈ દેખે તો કહેશે કે ક્રમ બેઠો હશે ? તામડીઓ લઈ હું છાપરીમા બેઠો. અદર કામએ ધાસ નાખી બિછાનુ ક્યું હતુ. ઉપર સાકાનું છાપર છાઈ બાવળની ડાળોની થાલવીઓ ખનાવી હતી. લીંતને અટ્ટેળી લાગ્યા પણ કરી હું બેઠો. વાહરે ગોરી ગોવાળણી તારી ગામડાની લાવામાં મધુરતા ! બસ આજ એને જવાજ ન દઉ. વાતોમા એને પણ એનું ધર ભૂલાવી દઉ. જોખએ, મને એ ગાયો ચરાવતા શીખવાડે છે ? એણે ઝીણી સાઠી તસતસતી ચોળી અને રેશમી ચણીઓ પહેર્યો હોત, તો એ કવી લાગત ? અબોડે ગુલાબ ખોર્યુ હોત ગળામા મોતીની એક એક

સેરે હોત, અને આજ મદમાતી ચાલે એ ચાલી જતી હોત તો કોને સુલાવામાં ન નાખત ?

કદપનાઓ જોડી જોડી એના રૂપને હું વધારે મોહક બનાવતો હતો અને એજ કદપનાના ચિત્ર સાથે વધારે ને વધારે મોહમાં પડતો હતો. એની તામડીઓ ઉપર કાષ્ઠક નામ લખ્યું હતું તે મેં જોવા માડ્યું. અચ્છ અક્ષરે 'દલી' એટલું વંચાતું હતું. એ ઉપરથી મેં માન્યું કે 'દલી' એનું નામ હશે. સ્ત્રીનું નામ કેમ ? કદાચ મહીઅરેથી સાસરે જતી વખતે એને આ તામડીઓ એના માળાપે આપી હશે કેવી સ્વચ્છ અદરથી અને બહારથી એણે રાખી છે ! દૂધને શોભા મળે અને સારું જણાય એમા નવાઈ ? તામડીને લીધે પણ દૂધ ગમે. માથે મૂકવાની ઇકાણી એ સાથે કેમ ન લઈ ગઈ ? જ્યારે અદ્દર તામડી માથે ગળી એ ગામમાં આવે છે ત્યારે શો એનો અવાજ ! પરા-દમા જેમ પ્રભાતીકે મીઠું લાગે તેમ એનો રણકાર મીઠો લાગે છે. એથી અરંધી જગતી અવગ્યામા સવારનું શુભ શુકનનું સ્વપ્ન આવે અને આખો દિવસ આનંદમા જાય. આખા ગામને એ આશીર્વાદરૂપ દેવી હતી.

આમ વિચાર કરતો વીએક મિનિટ બેઠો હોઈશ એટલામાં એ આવી અને 'બેઠા સો ?' એટલું પૂછ્યું

'કેમ ટોપલી જઠી ?'

'નારે બઈ ! ચાર પોંચ ઘેર પૂરી આવી, પણ ચોય પતો નહિ' કુણ જાણે કુનેય ઘેર મેલી આવી હઈશ. અત્તારના પોરમાં તે એટલે ભટકે !' કહી જાણે નિરાશ થઈ હોય તેમ બેઠી

‘હલી !’ ‘હલી’ કહેતાંની સાથે એ જરા ચમકી; ‘ગોમમાં મને લોક દૂધવાળી કહે સે.’

‘જો, આ તારી તામડી ઉપર લખ્યું છે. તે તારે પીઅરથી આ તને મળી ‘તી ખરૂંને ? તારા લગ્ન વખતે.’

હું તો એનામાં તન્મય થયેલો હતો તેથી જુદા જુદા અનુ-માન મેં કરી રાખ્યાં હોય એમા નવાઈ નહિ.

‘તારો વર ખીજ વારનો છે ?’ શોકપગલું જોષ મેં પૂછ્યું મારી નજર એના ઘોળા બદન ઉપર પડતા એણે સામું જોયું અને સાલ્સો સંકેરી ઉપર જોયો.

‘તું ને તારો વર આખો દિવસ શું કરો છો ?’

‘બળ્યો મનખો !’ કહી આડું જોષ એ હસી. દાતની કળાઓને સોડીઆમા સતાડી હસી.

‘ના, ના, કહેતો ખરી, સવાસ્થી સાજ મુધી તમે શુ શું કામ કરો છો એ કહી જા.’

‘તે શું કરતા હપશુ ? ઢારોતું દ્રામ. હવારમાં વહેલા જાડીએ, દાતણ પોણી કરી વાસડાંને ધવડાવીએ, એ ગાયો,દેવે ને હું બાખડી દેહું, દૂધ કાઢી ચાસ્વાર નાશી અમે જે નીહરીએ. એ દસ્વાજે પેલે હાથે જોય; હું તમારી લશ્મી વળુ. દૂધ આલી, હું ઓય આવીને એ આવે તો લગણુ જેહું.’

ઓચિંતી મને ફાળ પડી. કદાચ એનો રજારી આવતો હોય અને મને સાથે ખેડેલો જોષ ફરી વળે તો ? આખરૂં જાણ, ઢગ્ગા પડી જાઉં અને માર પડે તે જુદો વિચાર આવતા મોં ઉપર ચિંતા ને જાણ જવાઈ ગયા અને ચાલ્યા જવા ટોપી હાથમા લીધી.

‘તમે લગારે બીરો નહિ. આજ તો હું એકલી આવી સું. એ તો આજે ઘી વેચવા ગયા મે.’ મને નિગત થઇ અને વાતચીત ચાલુ કરી

‘તારો વડા વાંસળીમા એવું શું વગાડે છે તે તમે બધા ત્યાં બેલા ગ્હો છો? હું તળાવ ઉપર બેભો ગ્હી વાસળી વગાડું તો મને આવડે ખરી?’

‘હોવે વ્યમ ના આવડે? તે તમને અમ જેવું થાવું વ્યમ ગમે મે?’

‘તારે લીપે જ, દસી. તું ખાય તો હું ખાઉ, તારો જાડો રોટલો પચાવું, તારી ગાયોને ચગવવા જાઝી, એમ મનમાં થઇ ગયું છે. તારૂં ગામ હજી કેટલું છેડું?’

‘આર પાય ગેતજ્વા, પેલી માપગીઓ દેખાય ઈ. તમે મારે કે ગ્હો ખગ? અમે તો હાલ્યાની ગોદડી ઉપર હુઇ ગ્હીએ ખાટડો ઉપાગમા ઢાળીએ. પાંદે દોઝ બોધ્યાં હોય, તે આખી રાત ગોં ગો ખગડે. તમ જેવાને ત્યાં નો ફાવે.’

‘મને તો એ બહુજ ગમે છે. તેમા તારા જેવું ઢાઇક મારી સાથે હોય તો મારે કે જવાનું નામ જ ન લઉં.’

વાતચીત ઉપરથી હું એમજ માનતો હતો કે મારી ઉપર એ કુર્યાન છે, એના દિલને ચોરી શકું છું અને ધીમે ધીમે એ પોતાની લાગણી ફેરવવા માંડશે. ફૂલ બેઠડે તેમ માઝ’ દૃઢ આગામા બેસવું હતું. અરુથ વડે તેમ મારી કલ્પના વધતી હતી કેતકી યેલે તેમ જીવ મુમગઇ આનામાં ડોલતો હતો. તથુખતું હાથમાં લઇ જતીન ઉપર લીંગોટા ફરતી વાંકુ વાળી કમાન બનાવતી, લાગીને

કટકા કરતી, આમ તે રમત ક્યેં જતી હતી અને ગભરાટ, ભય કે શરમ રાખ્યા વગર મારી સાથે મિત્રની માફક પરિચિત થઈ વાતો ક્યેં જતી હતી.

ઘડીભર અમે બંનેએ શાંતિ પકડી ને એટલામાં તો વીજળી ચમકે અને બાળકના દિલમાં ફડકો પડે, અધોર ધંટ આવે અને માલતી ફફડે, આનંદ વેરાતો હોય અને શોક પ્રવેશે, તેમ એકાએક છાપરીની ઉઘાડી બારીમાથી મારી પત્નીએ ડોકું ક્યું અને મારી સામે એકી ટશે ક્રોધાચ્છાન ચહેરો જોવા માડ્યું. જોતા જ શરીર કપવા માડ્યું એની આંખમાં ગુસ્સાથી પાણી ભરાઈ આવ્યું હતું. શુ બોલુ અને શુ બોલુ એની ગૂંચવણમાં એ પહોં હતી. ફેટકું જે કહી નાખુ તેવો ભભરો એને ચઢ્યો હતો અને છતાં એક શબ્દ એ બોલી નહિ મારી સામે માત્ર જોઈ જ રહી. મેં નીચી નજર નાખી દીધી. દલી-ધુતારી દલી-સારલામાં મેં રાખી હસતી હતી.

ચિત્રકારને અહીં ગણુ ચિત્ર ચીતરાના હતાં, એક કાલિકા, ખીણ જાદુગરણી ને ત્રીજો બેવકુફ.

કેળાંવાળી

શ્રી, 'મસ્ત ફકીર'

એ કેળાંવાળી હતી. એક ગરીબ-પેટને ખાતર કેળાં નામનું ફળ વેચનારી દક્ષિણની એક મજૂર બહેન, પણ મેં જ્યારે તેને જોઈ ત્યારે એ શેરીમાં ભટકતા અને વધુ સમય નગરના ધોરી રસ્તા પર કહાડનાર માનવવ્યક્તિઓના આકર્ષણનું મધ્યબિંદુ હતી.

રસ્તાને નાકે પહેરેા ભરનાર પોલીસ સિપાઈથી માડીને, હેલ-ફરીઓ, ઘોડાવાળાઓ, મોટરના ચોક્કરો, આસ્તિક બેચિયાઓ ને ઘોડાની સરતની ટીપ આપતા માતેલા કે મેલાધેલા ફકીરો, રસ્તે ભીખ માગતા બનાવટી આધળા ભીખારીઓ, દાતાણુ વેચતા વાધરીઓ અને ઓફિસને કે શેઠને કામે બહાર નીકળેલા ઓફિસના હમાલો એ લતા તરફ આવતા, એ રસ્તાને છોડે એક આમ્રવૃક્ષની છાયામાં નિરંતર બેસતી એ કેળાંવાળી તરફ પહોંચી જતા.

આ આકર્ષણુ કારણ એ હતું કે એ કુળાવાળી યુવાન અને દેખાવડી હતી. તેના અંગે ખીલેલા ફૂલેલા હતા. બદન ગોર અને ઘાટિલુ હતું. માથાનો અબોડો ભરાવદાર હતો. અને તેમાંથી જ્યારે કાષ્ઠ કાષ્ઠ વખત તેની પાસે નાણાંની જોગવાઈ હોય તે વખતે મોગસ કે ગુલાબની વેણી બાધતી ત્યારે રાજ રવિવર્માનું જાણે કાષ્ઠ ચિત્ર છવતુ થઈ આ અવનિ વિષે વિચરવા લાગ્યું હોય એવો ભાસ જોનારને થતો.

મેં તેનું નામ રસ્તાની રાણી પાડ્યું હતું, કારણ કે રાજમહેલમાં કાષ્ઠ ખુબસુરત રાણીની તહેનાતમાં જોડલાં માનવરૂપી પતંગિયા મરી ફીટ તેજ પ્રમાણે રસ્તામાં ભટકતા અને વિચરતા માનવ પરીન્દાં એ કુળાવાળી રૂપી પ્રકાશ આગળ પહોંચી જતાં, તેની ખુબસુરતી ઉપરાંત તેની હાજરજવાબી અને તેની મોટી અને કાળી કાળી આંખોના અણીઆણા જોનારને ધાયલ કરે તેવા હતા. તેનું જોખન તેના અંગેમાથી ફાટફાટ થતું હતું.

લાચિયા સિપાઈઓ ખીજ મુફલિસ ફેરીયાઓને ઘોલ મારી પોલીસ ચાવડીપર ધસડી જતાં, પણ એ પોલીસદાદાઓ આ લક્ષ્મી નામધારી કુળાવાળી આગળ આવતા પેલી દરમિયાને “મી તુમચી સગતી ચેઉ કા ?” એમ મીઠા અવાજે બોલતાં સપાઈદાદા પાણી પાણી થઈ જતાં, અને તેને ચાવડીપર લઈ જવાને બદલે તેની ટોપલીમાંથી એકાદ કેટલું કે તરબૂચની ચીરી ઉપાડી તેટલાથી જ મતોષ માની ચાલતી પકડતા.

કામ ન હોય ત્યારે પોતાની હેલ લઈ જવાની પાટી ઓશીદિ મૂકી ફૂટપાથપર નીરંતે ઘોઝાર દેલકરી અહવારમાં એ રસ્તા પર પોલવહેલા આવનાં કુળાવાળીની ખજાજાંતર પૂછી જતો અને પેલી આજ્ઞા કરે તો બાલુની હિન્દુ હોટલમાંથી પોતાની જોગવાઈ

પ્રમાણે એકાદ સિંગલ ચાહ કે બે પૈસાના લગ્નયાનો નાસ્તો ફળાવાવાળીને આપી જતો. મ્તામાં ઝાડુ કાઢનાર દેડા હુમેશ ફળાવાળીની ખખરઅતર પૂછી જતો, અને પોતા તરફથી એ રાણીની મેનામા ફલ તરીકે ન? જગાએ તે બેસતી તે જગા અને તેની આબુઆબુની જગા ધસીધમીને વાળી નાખતો.

ખખરના એ લતામા કોઇ ઓશીસ આગળ આવતી મોટરોના શોકરો રોક ઉપર ઓફિસમાં પધાગે કે તુરત જ પોતાની મોટરો છોડી ફળાવાળીની તહેનાતમાં આવી પહોંચતા, કોઇ તેને પાન આપતો, કોઇ મોઝ પાતો, તો કોઇ તેની કોઇપણ પ્રકારની સેવા ઉઠાવી લેવા તૈયાર થતો. કોઇ કોઇ વખત તો એ લતામા આવેલી ઓશીમોના રોડિયાઓ ઓફિસમાં બહાગના માણસ ન હોય ત્યારે ફળાવાળીને ઉપર બોલાવી તેની જોડે બેઝડી મીઠી ગોળિ કચ્ચામા આનંદ માનતા.

તેના મળતાવડા સ્વભાવથી, તેની માગ્ગણી આબોથી, તેની વાક્યાતુરીથી અને તેની કાતિલ ખુબમુરતીથી અંજનઇ ખુબજ ધગકા તેનાં ફળા લઇ જતા. બીજી છુટ્ટી, રાક કે સાદી ફળાવાળીઓને જ્યારે ફળાનો એક પૈસો કે ફળ બહુ સાગ અને મોટા હોય ત્યારે બે પૈસા મળે ત્યારે લક્ષ્મીના એકજ ફળાની પાવલી અને આઠ આનાની દિમત આપતા, રસિક અને ઉલ્લુ ધગકા મે જોયા છે અને તે એટલા જ માટે કે શરગવાની ગિંગ સરખડી તેની નાબુક આગળીઓને સ્પર્શ કરવાનો લડાવો મળે સદ્યારે લક્ષ્મી ફળાની ભગ્યક ટોપલી લાવતી અને સાંજના પાચ છ વાગ્યા સુધીમાં તો તેની આખી ટોપલી ખલાસ થઇ જતી જાબુની એક દક્ષિણી હોટેલના ફર્ન ક્લાસમાં જઈ આખા દિવસનો પોતાનો ખુરદો ગણી લક્ષ્મી વિદાય થતી. કોઇ વખત વિક્ટોરીયામાં, તો કોઇ વખત મોટરમાં, તો કોઇ વખત ઓળખીતા ગમવાળા ખટારવાળા જોડે એ ઘેર જતી. તેના

અગપરના આભૂષણો હરહ મેશ વધ્યા જ જતા હતા. અલખત મોટા ભાગના આભૂષણો રૂપામાં જ બનતાં. માત્ર ગળામાં એકાદ સુંદર સોનાની માળા અને કાણીપર મોનાતુ કહુ એ જ અપવાદ-રૂપ હતાં.

જુદા જુદાં માણસો જોડે ક્રમ વર્તવું એ કળા આખાદ લક્ષ્મીને આવડતી હતી કોઈ શકા જેવું ધરાક તેની આગળ કેળુ લેવા જાય તો લક્ષ્મી તુચ્છકારથી તેની આગળનો પૈમો લઇ એકાદ કેળું તેના હાથમાં પકડાવી દેતી, કોઈ ગ્રહસ્થ અને મ્હોપરથી ભણેલો અને વિદ્વાન દેખાતો પુરૂષ તેની પાસે કહણીકળ લેવા જાય ત્યારે લક્ષ્મી જરા સરખી પણ આછકલાછ બતાવ્યા વગર જરા સાડીની કોર માથાપર સમી કરી એવાં ધરાકને માનથી કેળું આપતી. કોઈ મીઠાંલાઇ કે કોઈ રસિક શીખ કે પાસ્સી મોટરસોફર લક્ષ્મી પાસે કેળા ખરીદવા આવે ત્યારે લક્ષ્મી મીઠકુ હસી, પોતાની કાતિલ નજરથી ધરાકને ઘાયલ કરી પોતાની કામળ આગળીઓનો તેને સ્પર્શ કરાવી, પેલાને બદનમાં ઝળુઝળાટીની અસર થાય કે તુરત જ તુચ્છકારથી તેણે આપેલા કેળાની કિંમત ફગાવી દઇ તેની પામ્થેથી આંક આના કે રૂપિઓ પડાવતી. ટૂંકમાં મે તેને જે રસ્તાની ગણીતુ નામ આપ્યું હતું તેને યથાર્થ કરતી.

૨

લક્ષ્મી જેની ખુબસુરત અખળા કેળાં વેચનારી ક્રમ બની ? તે પુરૂષ વર્ગ જોડે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને મુખ્ય શહેર જેવા નગરના પશુ જેવા પુરૂષ જોડે નખરા અને લાડ કરે છે તો તેની શુ દશા થાય ? તે ફસાઇ તો નહિ જાય ? તેવું ગૃહજીવન કેવું હશે ? તે વિધવા હશે કે ખજેલી હશે ? એવા એવા વિચારો મને આવતા, હું કોઈ કોઈ

વખત એની પાસેથી ફોજ લેતો, પણ એ હમેશા માનવૃત્તિ દબાવી મને અને મારી ઓફિસના સાથીઓને કૃળા આપતી હોવાથી તેના દિલની વાત અમારાથી જાણી શકાતી નહોતી. તેમ તેના ગૃહજીવન વિષે તેને મ્હોડે મ્હોડે પૂછવાની મારી હિમત ચાલતી નહિ પણ તેના વ્યક્તિત્વે મારી કુતુહલવૃત્તિ જે જરા ટીખળી તો છે તે ઉચ્છેદની મૂકી હતી. અને ઓફિસમાં આવતા કે ઓફિસમાંથી જતાં લક્ષ્મી પાસે કેટલા બિલ્લુઓ ઉભા છે ? આજે એ કાની સાથે ઘેર જાય છે ? આજે કય ઓફિસવાળાએ તેને ઉપર ખોલાવી ? એ વાતો મને જાણવાની ઇતેજારી થતી.

એક રાતે લેમ્બોઅટરોડ આગળ આવેલા એક મિનેમા આગળ હું ફરતો હતો, ત્યાં ચિએટરના દરવાજા આગળ એક મોટર આવીને ઉભી રહી. અદરથી એક દિન્દુ ગૃહસ્થ ખઠાર નીકળ્યા, અને તેની પાછળ એક દક્ષિણી બાતુ ભલકાદાર જરીઆન સાડીમાં ઉતરી તેના પગમાં મોનેરી ભરતવાળી મોજડી હતી. તેણે દક્ષિણ સાડીપર ખારીક રેશમી ઉપરણો ઓઢ્યો હતા એટલે તેણે મો મને દેખાયું નહીં એ લોક ચિએટરમાં ગયા. હું પણ ચિએટરમાં મારા એક મિત્રેજ લખેલી નવી ફિલ્મ આવેલી હોવાથી અદર ગયો, અને ઉપર ખાટકનીમાં જગા લીધી.

ખાટકનીમાં મારી પાછળ જ બે ચાર ખુરશીઓ છોડી પેલું દક્ષિણી બાતુ અને ગુજરાતી લાખવાળું મોટરમાં આવેલું બેઠું બેઠું હતું. ફિલ્મ શરૂ થઈ ગયેલી હોવાથી હું મારી સીટપર બેઠો ત્યાં અઘાડ હતું, પણ ફિલ્મનો એક ભાગ પુરો થતા, ચિએટરની અદર લાખટ શરૂ થતા મે પછવાડે બેઠું તો પેલા ગૃહસ્થ બેઠે આવેલી દક્ષિણી બાતુ ખીજ કાઢી જ નહા પણ પેલી લક્ષ્મી કૃળાવાળી હતી !

મનોહર મહિલામા-ખુબસુરત નાઝનિમા એક જાતનું અવર્ણ્ય નિય આકર્ષણ હોય છે. રૂપાળી રમઝો લોહચૂંબક સમાન હોય છે. જેમ હોકાયત્રની સોઈ હમેશા ઉત્તર તરફ ફેરે તેમ પેલી સિનેમા થિએટરથી બાહ્યનીમા એ રીતે પેલી પાછળ ખેંચેલી લક્ષ્મી તરફ મારી ડોકી જેવી થિએટરમા લાછટ થાય કે તુરત જ ફરતી હતી થિએટરોમા, સલાઓમા કે કોઈ જાહેર સ્થળે કોઈ સુદર ખાતુ તરફ જોવામાં, તેના સૌન્દર્યનું પાન કરવામા કેટલોક વિવેક અને કલા વાપરવાની જરૂર છે કેટલાક બોધા જેવા માણસો એવા મ્થળે કોઈ બાઈ તરફ બોકકાની માફક, આબુખાબુઓને તેમજ જેની સામે એ જોતો હોય તેને ખબર પડી જાય એ રીતે જોયા કરે છે. જ્યારે ચખરાક માણસો થિએટરમાં કેટલી ગિરદી થઈ છે એ બહાના હેઠળ, પોતાનો રૂમાલ બેઠક પાછળ નાખી દઈ, તે પાછો ઉચકી લેવાને બહાને, કોઈ કટિપત સ્નેહી કે મિત્ર થિએટરમાં આવ્યા છે કે કુમ જોવાને પોતાની બેઠક પર ઉભા થઈ જમણી, ડાબી અને પાછળ ફરી સિક્કતથી થિએટરમાં ખીરાજેલી સૌન્દર્ય શ્રૂતિનાં દર્શન કરી લે છે.

પણ કોઈની બહેન, પત્ની કે માતાનું સૌન્દર્ય એના જાહેર મ્થળોએ ટીકી ટીકીને નિહાળનાર વ્યક્તિની પોતાની મા, બહેન કે વહુ સામે કોઈ જુએ છે ત્યારે તેની આખો ગુસ્સાથી અને અદે-ખાધથી ચાર થાય છે, અને ત્યારે પહેલી જ વખતે તેને મમળય છે કે કોઈ સ્ત્રી તરફ ટીકી ટીકીને જોવું એ અવિનય છે. એ એક જાતનો દષ્ટિવ્યભિચાર છે, અને એ રેવમાં રૂચ્યાપચ્યા ગહેનાર માણસની મનોવૃત્તિ કાળે કરીને મલિન બની જાય છે. પોતાની સ્ત્રી જાતિને પડકારમાં, ઓઝલમાં કે રાણીવાસમા ગોંધી રાખનાર જાતે જ પાગદાની વહુ ખેડીઓનાં રૂપ બુખ્યા ગિલામીઓની

માફક નિહાળ્યા કરે છે. સુધાગ અને સહ્યતાનો દાવો કરનારી ગેરી પ્રગ્લઓ નેટલા આ વિષયમા આપણે હિદીઓ નીચે ઉતર્યા નથી, મિસ મેયોના દેશ અમેરિકામા અને પારિસ અને ઇંગ્લાડનાં થિએટરોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીજાતિ ગ્રેજ પર પ્રવેશ ન લગવાતો હોય ત્યારે બાઇનોક્યુલરથી એક ખીજની સામે પેટ ભરીને જોયા કરે છે.

અવિકારી દૃષ્ટિથી માનવ કુળના સૌન્દર્યનું પાન કરનારી વ્યક્તિઓ પણ આવે છે. કવિઓ, શિલ્પિઓ અને ચિત્રકારો આવી સ્વચ્છ નજરથી દ્રાઢ ઝીનું રૂપ જોવા લલચાય છે, પણ તે તો માત્ર મૌંદર્યની રેપાઓ જ નીરખી ખુદાની કુદરત પર આક્રિત પોકારે છે અને મુખમાથી ઉદ્ગાર કહાડે છે કે .

“કયા અદ્ધ પાંઉસે, શીર તક છાધ રહી;
ઉઠે ! તેરી કાતિલ જવાની, જોશમે આતી રહી”

જેયાગ વખત સિંકતથી મેં લક્ષ્મી તરફ જોયુ મારી અને તેની આખો એક વખત અચાનક મળી. તે જાણે મને ખીલકુલ પિચાનતી ન હોય અને તેની સામે જોવાની મારી ધૂણતાથી ચીહડાઇ હોય એવો ભાવ તેની આંખમા ગહજ તરવર્યો અને કામદેવનાં ધનુષ્ય જેની તેની ભ્રમરો ગુસ્સાથી જરા સકોચાઇ આ બધુ એક પલકાશમા જ ખતી ગયુ હુ પણ સમજી ગયો કે હવે વધુ વાર કેળાવાળીને નીરખવામા સાર નથી મને એ વાતથી લાગી આવ્યુ કે જે લક્ષ્મી હમેશા મને માન આપનારી તે આજ આવી રીતે સાવ અગમ્યનો પાક કેમ લગવે છે. એ ખ્યાલ કરતા ખેદ થયો કે નિર્દોષ કેળા વેચનારી કેટલી હદ સુધી પતિત થઇ છે. હશે ! હું તેને કેળાવાળી તરીકે ઓળખુ છુ એ વાત એ કદાચ આવાં

સ્થળોમાં અને આવા સંનેગોમાં છુપી રાખવા માગતી હશે । મેં પણ નિશ્ચય કર્યો કે હવે લક્ષ્મી તરફ જોયું નહિ પણ તે ક્યા રહે છે, અને પેલા જોડે તેને શું સબધ છે એ તો જાણવું. સિનેમાનો ખેલ ખતમ થતા પેલું જોડું સાથે આવેલી મોટરમાં ઉપડ્યું અને હું પણ ખેલ પુરો થવાની અગાઉ બહાર જઈ એક વિક્ટોરીયામાં એ લોકોની વાટ જોતો બેસી રહ્યો હતો, તે તેમની પાછળ પડ્યો. મોટર ગોવાલિયા તળાવ આગળ આવેલા મકાન આગળ ઉભી રહી અને પેલા બે જણા ઉપર ચઢી ગયા. એ મકાનમાં બીજો માલો એક દીવાનખાનામાં વિજળીની રોશની અંધારી રહી હતી તે મેં જોયું. એ રાતે તો બહુ મોડું થયેલું હોવાથી વધુ તપાસ બીજા દિવસ પર મુજતવી રાખી હું મારે ઘેર ચાલી ગયો.

૩

બીજો દિવસે રાતના નવ વાગ્યાને સુમારે ગોવાલિયા તળાવ આગળ આવેલાં પેલા મકાન આગળ હું પહોંચી ગયો. એજ બીજા માળનાં દીવાનખાનામાંથી વિજળીની લબ્ધકદાર રોશની બહાર ફેલાતી હતી અને એ ધરથી થોડે દૂર આવેલાં પિપળાના ઝાડના એ બારી તરફ આવેલા લીલાં પાદડા વિજળીના પ્રકાશથી જાણે મોતેરી બની ગયા હતાં. ઉપરથી તળલા સારંગીના કર્ણમધુર અવાજો આવતા હતા. લક્ષ્મી પેલા શેઠની ગખાત હશે કે બાહેરમાં ગાનારીનો ધંધો કરતી હશે એ વિચાર હું કરતો હતો, અને ઉપર શું બહાનું કહાડી ચડી જવું તેનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં મુજબના એક શ્રીમતના પુત્ર જેમણે બાપની ત્રણ લાખની મિલકત માત્ર દોઢ વરસની દેડે મુઠ્ઠા તમા નાટક કપતી અને નાયકઓ પાછળ ઉડાવી દેવાનો વેદ કર્યો હતો, તે મોટર પર માગનારઓની ટાય લાગેલી દોવાથી બાકીની વિક્ટોરીયામાં જ એ ગયેલો આવી પહોંચ્યા. એમની બાપી

વેલી દોઢ ખે લાખની દોલત એમના દુઃખદેશ પત્નીશ્રીએ હાઈ-કાર્ટની મદદ લઈ પોતાના હાથમા લેવાથી એ શેઠ તદ્દન ભીખારી થતા ખચી ગયા હતા. ડાહી પત્નીએ ધીમે ધીમે શેઠની ખીલ કુટેવો છોડાવી દીધી હતી પણ હજી એમનો ગાનારીઓના ઉબરા ભાગવાનો શોખ સદંતર નિર્મૂળ નહોતો થયો. એટલે એ ભાઈ મિસિમે એમને આપેલી હાથ ખસ્યોનો સદુપયોગ કરવાને એ સ્થળે માગતી ગાડીએ આવી પહોંચ્યા હતા.

મને જોઈ એમણે ખુબ મારીકે “ઓ હા ! ફક્ત તમે અહીંયા !”

“ઉપરથી સગીનની ગમઝટના સૂર કાનને અચકાયા એટલે હું અહીં થભી ગયો. બાલુમા એક એહીતે મળવા આવ્યો હતો.” મેં કહ્યું.

“ત્યારે મારી સાથે ઉપર ચાલો. એક બહુ સરસ ગાનારી દિલ્હીથી આવી છે.” ગેડના સુપુત્ર બોલ્યા.

“એટલામા દિલ્હીની પેથી દોલતગન તો હતી.” મેં કહ્યું.

“હા ઉપરું દીવાનખાનું એજ દોલતગનનું પણ તેને ત્યાં દિલ્હીથી ખીલ એક દક્ષિણી ગાનારી આવી છે તે અજબ રૂપાળી છે, અને કક પણ ઘણોજ મધુર છે વળી તેજે દિલ્હીના પ્રખ્યાત ઉમ્તાદ તાનનોકખાં પામેથી સગીતની તાલીમ લીધી છે, એટલે હમણા તો દોલતગનને ત્યાં મુબરકના મોટા મોટા અને બહુતા આસામીઓનો ડાયરો જામે છે.”

“ઠીક ત્યારે ચાલો હું પણ ઉપર આવું છું ”

અમે બન્ને એ મકાનને ખીજે માળે ગયા અને પેલા યિજ્ઞાની રોશનીવાળાં દીવાનખાનામાં દાખલ થયા ત્યાં જમીન પર આસમાની

એ પણ ખરૂં કે એ પાનતી રકાખી જલમો ચાલતો હોય ત્યાં
ખેચાર વખત પણ ફરે.

દોલતખાનનું સગીન બધું પડ્યું અને દીવાનખાનામાં પ્રમુખ-
સ્થાને બેઠો હોય, એવા આગળાએ હીરાની વીંટી પહેરેલ એક બાડા
અડચે દોલતખાનને પૂછ્યું કે “કાતાખાઈ કયા છે?”

“હમણાજ આપની હલુમમાં એ હાજર થશે” દોલતે
જવાબ આપ્યો અને પાંચેક મિનિટ બાદ દીવાનખાનાની એક
ખાલુ આવેલા ખારણાનો રેશમી પડદો દૂર થયો અને પોતાના
રૂપના તેજથી દીવાનખાનાની ગેરાનીમાં જાણે વધારો કરતી
હોય એવી એક દક્ષિણીયુવતી દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ
અને ત્યાં બેઠેલા સર્વજ્ઞાઓની આખો તેની પર ચોટી રહી.
તેણે ઘેરા જાણુડીઆ રંગની સોનેરી ફૂલોના ભરતવાળી
ખારીક કુમાશવાળી સાડી પહેરી હતી. લાલ મખમલની
ચોળી પહેરી હતી, પગમાં મોનેરી ભરતવાળી મોજડીઓ હતી, માથા
પગની સાડીના ખારીક કુમાશમાંથી તેનો ભગવદ્ગર અબોડો
અને તે પર બાધેલી શુભાષ અને મોગરાના ફૂલની વેણી
જોનાગ્ને નજરે પડતી હતી. નાકમાં તેણે હીરાની ચૂક અને કાનમાં
માણેકના લવિગિઆં પહેર્યા હતા જેમ આવણું મહિતાની મેવલી
ગરિએ આસમાનમાં લટકતી કાળી વાદળી પાછળથી ચંદ્ર ડોકિયાં
કરે તેમ તેની ખુલ્લું માડીમાંથી તેનું ગોરું અને ઘાટીસુ બદન ડોકિયાં
કરી રહ્યું હતું એ આવી હાજર રહેલાઓ સામે એક તિજ્જી નજર
ફેટી સમજાવતું સન્માન કર્યા જરા મસ્તક નમાવી હતી. એ હાસ્યમાં
ટાણું જાણે ત્યાં બેઠેલા કેટલાયના કાળજી આરપાર વિધાઈ ગયા હશે.
દોલતખાન ઉઠીને ખાલુએ બેઠી તેની જગ્યા એ નવી આવનારીએ
લીધી એ ઉત્તાપે પામે બેઠી, સાડી સમી કરી મોહક લાગે તેમ

જનમ પાથરી હતી, ભીતોને લીલો ઓઠલ કલર લગાડ્યો હતો, ભીતો આગળ ધરાની ગાલિયાઓ અને બગલાની પાખ જેવા તકિઆઓની બેઠકો બનાવી હતી, છતમા વિજળીના ઝુમ્મરો લટકી રહ્યા હતા, કેટલાક સગીત શોખીન કે સૌન્દર્ય પીપાસુ સજ્જનો ભીત આગળની બેઠકો પર બીરાજી ગયા હતા. દીવાનખાનાની વચ્ચે વચ્ચે તબક્કા અને સારંગીવાળા સાજીદાઓની સાથે દોલતખાન આસમાની રેશમી સોનેરી કારવાળી સાડી અને ગુલાબી ચોળીમા સજ્જ થએલી એકાદ રાગણી છેડી રહી હતી. દોલતખાન પણ દેખાવડી હતી, અને એ વખતે તેની ઉમર લગલગ ચાલીશની ધારવામા આવ્યા છતા ટાપટીપટી એ વીસ પચીસ વર્ષની-યુવતી લાગતી હતી મે અને મારા પેલા મિત્ર ભીત આગળ જગા લીધી એટલે દોલતખાને માથુ નમાવી અમારો સત્કાર કર્યો અને તેની ગાવાની ચીઝ પુરી થઈ એટલે એ ઉભી થઈ અને એક રૂપાની ગકાબીમા બે પાનપટીઓ મૂકી માનપૂર્વક અમારી આગળ આવી એટલે અમે રીવાજ પ્રમાણે, અમારી ગુન્તસ પ્રમાણે તેમાં કંઈક દ્રવ્ય મૂક્યુ એક સારી ગાનારીને એક રાતમા એક હજારની નોટથી માડીને એક રૂપિયા સુધીની રકમ આપી શકાય અને ખાનદાન નાયકણીની ખુબી જ એ કે તમે હજાર આપો કે માત્ર એક જ કલ્હાર આપો તેના મોના લાવમાં ફેરફાર ન થાય. ખરી સગીતની જાણકાર અને કળાખાજ ગાનારી તમારા પૈસા તરફ ન જુઓ, પણ દાયરામા બેઠા બેઠા તમે જે રીતે માથું હલાવો તે પરથી તમને માપી નાખે. તમે સગીતના અને તેણીની કળાના ખરેખર પાગખ છો એ પ્રતિતી કળાવતીને થાય તો તે તમારું વધુ સન્માન કરે, અને પોતે લીધેલી મહેનતની કદર કરનાર જલ-સાઓમાં છે એ જોઈ વધુ ખીલી એક પછી એક રાગણીઓ છેડે. એ પાન લાવે ત્યારે જ તમારે જે દક્ષિણા આપવી હોય તે આપવી.

એ પણ ખર કે એ પાનની રકાખી જલસો ચાલતો હોય ત્યાં
એચાર વખત પણ ફરે.

દોલતખાનનું સગીન બધ પડ્યું અને દીવાનખાનામાં પ્રમુખ-
સ્થાને બેઠા હોય, એવા આગળીએ હીરાની વીંટી પહેરેલ એક બડા
ગરુદ્ધે દોલતખાનને પૂછ્યું કે “કાતાબાઈ કયા છે ?”

“હમણાજ આપની હજુરમા એ હાજર થશે” દોલતે
જવાબ આપ્યો અને પાચેક મિનિટ બાદ દીવાનખાનાની એક
બાબુ આવેલા બારણાનો રેશમી પડદો દૂર થયો અને પોતાના
રૂપના તેજથી દીવાનખાનાની રોશનીમા જાણે વધારો કરતી
હોય એવી એક દક્ષિણીયુવતી દીવાનખાનામા દાખલ થઇ
અને ત્યાં બેઠેલા સધળાઓની આખો તેની પર ચોટી રહી.
તેણે ઘેરા બહુડીઆ રંગની મોનેરી ફૂલોના ભરતવાળી
બારીક કુમારવાળી સાડી પહેરી હતી લાલ મખમલની
ચોળી પહેરી હતી, પગમા મોનેરી ભરતવાળી મોજડીઓ હતી, માથા
પગની સાડીના બારીક કુમારમાથી તેનો ભરાવદાર અબોડો
અને તે પર બાધેલી ગુલાબ અને મોગરાના ફૂલની વેણી
જોનારને નજરે પડતી હતી. નાકમા તેણે હીરાની ચૂક અને કાનમા
માણેકના લવિગિઆં પહેર્યા હતા જેમ શ્રાવણ મહિનાની મેવલી
રાત્રિએ આસમાનમા લટકતી કાળી વાળી પાછળથી ચંદ્ર ડોકિઆ
કરે તેમ તેની બધુ માડીમાથી તેનું જોર અને ધાટીનું બદન ડોકિઆ
કરી રહ્યું હતું એ આવી હાજર જોવાઓ સામે એક તિમ્બી નજર
કેકી સંજાણું સન્માન કરવા જરા મસ્તક નમાવી હતી. એ હાસ્યમા
કોણ જાણે ત્યાં બેઠેલા કેટલાયના કાળજી આરપાગ વિધાઈ ગયા હશે.
દોલતખાન ઉઠીને બાબુએ બેઠી. તેની જગ્યા એ નવી આવનારીએ
લીધી એ ઉત્તારો પાચે બેઠી, સાડી સમી કરી મોહક લાગે તેમ

બેડી. પાસેની રૂપાની દાખડીમાથી એક પાનની પટ્ટી પોતાનાં પરવાળા જેવા હોઠવાળા નાનકડા મુખને ઉઘાડી તેમા તેણે મૂકી. ચારે બાજુ જલસામા કાણુ કાણુ આવ્યું છે એ જેવા ઝડપી નજર નાખી. પીછાનવાળાઓ તરફ અને હમેશ આવનાર પંતગિઆ તરફ જરા વધુ મસ્તક નમાવ્યું. અકસ્માત કે જાણી જોઈને તેના માથા પરનો સાડીનો છેડો ખસી ગયો, તે સુમો કરી, થોડી-વાર આલાપ કરી નીચલી દફલરી ગજલ તેણે ઉપાડી અને જોત-જોતામા મુખમના ગોવાલિઆ તળાવ પરના એ દીવાનખાનામા દિલ્હી, આગ્રા અને લખનાની નવાખી મહેલોનું વિલાસી અને સંગીતમય વાતાવરણ ખડું કરી દીધું. એ ચીજ આ રહી.—

* * *

“હો કામ કીયા આ કર એક તિરછી નજર તુને ચૂખતે હી કલેજે મે લી દિલકી ખબર તુને.

* * *

“હમાન રખો કાયમ ચે અળતો બના બેદમ શર રખ દીયા કદમો મે હસ ખૂત અગર તુને”

* * *

“ચે દિલ જો તુને તોરા આ દિલસે મેરા કયા થા, ખરબાદ કિયા જલિમ અપનાહી તો ધર તુને”

* * *

“ઘણરાયા હુના ધરમે ચે કોન ચલા આયા, બસ દેખ લીયા જલિમ આહા કા અસર તુને”

* * *

ચાઝ પૂરી થઇ. એ ચીઝ ગવાતી હતી ત્યારે હાજર રહેલા-
ઓના તૂબડા જેવા માથાઓ પવનના સપાટાથી જેમ દરિયા કિનારે
આવેલા તાડ નાળિયેરીના ઝાડો મદ મદ ઝૂલે તેમ હલી રહ્યા હતા.

ગાયન પૂરૂ કરી એ હાજર રહેલાઓને માન આપવા હિંદી અને
એ રકાખીમા જોતજોતામા સારી જેવી રકમના નોટના ચોડા પડ્યા.

એ નવી ગાનારી દીવાનખાનામા આવી ત્યારથી એકીટશે
તેની સામે હું જોઇ રહ્યો હતો આ લક્ષ્મી કે કાતા ? મને કંઈ
સમજ પડી નહિ તે લક્ષ્મી જેવીજ લાગતી હતી, મારી તો
ખાતી હતી કે તે તો પેલી કેળાવાળી જ હતી, ત્યારે દર રાતે
આવી રીતે જેના ચરણુમા રૂપિયાનો ઢગલો થાય એ બપોરે જુગા
વેચવા કેમ નીકળતી હશે ? આ કદાચ કાંઈ ખીજી તો નહી જ હોય !

પેલા સિનેમા થિયેટ્રના અને ગોવાલિયા તળાવ આગળના
મકાન પરના જલસાના અનુભવ પછી કોટમા મારી ઓફિસની
ગલ્લીને નાકે હમેશ બપોરે આવતી લક્ષ્મી કેળાવાળી તરફ હું જુદી જ
દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો હતો. મને ઘણી વખત એમ થતુ કે પેલી કેટલીક
બેદી છૂપી પોલીસની વાર્તા કે ફિમની વાર્તાઓમા આવે છે તેમ
લક્ષ્મીના શું બે સ્વરૂપ હશે ? દિવસે નિર્દોષ ક્ષણ વેચનારી ગરીબ બાઇ
અને રાતે ભવલલા શ્રીમત પુત્રોના મસ્તક પોતાના ચરણુમા નમા
વનાર મનોહર નર્તકી અને ગાયિકા ? બે ત્રણ વખત તેની પાસેથી
કેળાં લેતી વખતે મે તેની સામે તાકીને જોયું. અર્થસૂચક નજરે
તેની સામે ઘણીજેવાર મે દીકા દીકાને જોયુ, પણ મારી ધારણા
ખોટી હતી મેં ધાયું હતું કે પેલી રાતના જલસા પછી જ્યારે બપોરે
લક્ષ્મી અને મારી આખ એક થશે ત્યારે તે મને જોઇ ઝખવાણી
પડી જશે, મારી અને તેની નજર મળતા એ લેવાઇ જશે, તેતુ મહેા
મિલાઇ જશે, તેના ગોરા ગાલ પર શરમના શેરડા પડશે, અને શરમી-

દગીથી તે માથુ નીચું નમાવી પગના અગુઠાથી ભોય ખોતરવા માડશે પણ બેચાર દિવસ સુધી તેની સામે જોવા છતાં તેની હંમેશની રીતભાતમા કંઈ પણ ફેરફાર થતો મેં ન જોયો ત્યારે હું ધણો અકળાયો.

એક દિવસે લક્ષ્મીએજ ચીડાઈને મને પૂછ્યું “શેઠ તમે બેચાર દિવસથી મારી સામે બેઠી નજરથી કેમ જુઓ છો ?”

તેના ઓચિંતા આ પ્રશ્નથી હું ચમક્યો અને જગવાર તેની સામે જોઈ રહી બોલ્યો કે “એ રાતે પેલા જલસામા તારી વાગેશ્વરીની ચીજ મને ઘણી પસંદ પડી હતી.”

જલસા અને વાગેશ્વરીની વાત સાંભળી લક્ષ્મી ગુચવાઈ તેની સમક્ષે જોવી એ વાકડી ભરેા કપાળની નીચે અને નાકના ઉપરના ભાગમા એકત્ર થઈ, તેનો બ્રહ્મીલંગ કાષ્ટ ચિત્રકાર કે કવિની કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરે તેવો હતો. તે ચીડાઈ હતી પણ ગુસ્સા અને ગેપમા તેનું સૌંદર્ય ઓર ખીલતું હોવાથી મને થયું કે ભલે એ ચીડાઈ.

થોડી વખત એ રીતે લવા ચડાવી એ મારી સામે જોઈ રહી. પંછી કંઈક સમજ પડવાથી તેની કપાળ અને ભર પડના ગુસ્માનાં વાદળા વિખેગઈ તેના આખા મુખડા પર હાસ્યની વાદળીઓ છવાઈ રહી. રૂપાની ઘટડી જેવું મીઠું હમી એ બોલી કે “શેઠ તમારી ભૂલ થાય છે, જેને તમે ગાતા સાંભળી હશે તેનું નામ કાતાઆઈ હતું ને?” મેં કહ્યું “હા, એજ નામ હતું”

“ત્યારે તે હું નહીં પણ મારી બહેન.”

“તારી બહેન ? લક્ષ્મી ! અને તે પણ એવે રીતે ?”

“હા મારી માનીજણી સગી બહેન અને તે પણ જોડ બહેન. તમે જૂન ખાવ એમા નવાઈ જેવું કશું નથી. પણ હવે તેનું નામ કદી મારી આગળ લેતા નહિ મારે મનથી એ મરી જ ગઈ છે.”

“તમાગ જેની સુંદર અને ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે જાહેર રસ્તો એ સલામતી ભર્યું સ્થળ નથી એમ તને નથી લાગતું લક્ષ્મી ?”

“જેનું મન મજબૂત હોય તેની બાંહેને કયાય પણ બંદીવા જેવું નથી”

લક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો. અને થોડી વાગ વિચાર કરી કહ્યું કે “અમારો બનેલો ઇતિહાસ હું તમને ટૂંકમાં કહું. અમે બને મોટી થતા મુબઈ આવી પચ્છી, મારા માગ નમીએ મને એક અમારી જાતનો મદદ ભંડાર મળ્યો, એ મોટર ડ્રાઇવર હતો, અને તેના કડક વ્યભાનને લીધે અમે જ્યાં રહેતા ત્યાં એનો પ્રભાવ પડતો. માગ ધણીની ધાકને લીધે માડું કોઈ નામ નહોતું લઈ શકતું, અને આજ પણ માગ ખાવિદ પોષ્યાવડીવાળા ગમચંદ્ર અખાડાયાજીનું નામ સાલળી મુબઈનો ગમે તેવો મવાલી ફૂજો છે. કાતાને કમળીએ મુકલીસપતિ અને હગમખોર સાસુ મળી. તેના ધણીની સાથે એ મિલ્લમા કામ કર્યા જતી, ત્યાં તેના ખાતાના માસ્તરી માડી તે મેનેજર અને મિલ્લપર ચોટી કરનાર ચોટીવાન મથળા એક સાથે તેના પર આશંક પડી ગયા તેની બદમાસ સામુએ પૈસાની લાલચે કાતાને અવળે રસ્તે બાણી બેઠને ઉતર્યા દીધી અને આખરે પગિણામ એ આગ્યુ કે એ મિલ્લના રોડનો મુખીમ મોટર ડ્રાઇવર તેને લખતો ઉઠાવી ગયો, અને બેચાર મહિના પોતાને ત્યાં ગળી પછી બિચારીને કહાડી મૂકી. મુબઈમાનો બેઠે નામી જનાર નળળા મનની ઓગતોની

હમેશાં એજ દશા થાય છે. આખરે ખીન્ને કંઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે એ લખનૌની એક ગાનારીના શરણે ગઈ અને સંગીતવિદ્યામાં પાવર્ધી બની. આજે સમસ્ત પુરૂષ જાતને પાયમાલ કરવાની લિખ્મ-પ્રતિજ્ઞા તેણે લીધી છે. મુંબઈ આવ્યા પછી એયાર શ્રીમત ગૃહસ્થાને તેણે ખરાખીના ખાડામાં ઉતારી પાયમાલ કર્યા છે તમે સિનેમામાં તેની સાથે જે શેઠ જોયા એ તેની આગલી મિલના માલેક, કાતાના કદામાં કસાઈ એ મિલ વેચવા નીકળ્યા છે અને તમે પોતે જ જોઈ શકશો કે થોડા વખતમાં એ ભૂખ ભેગા થઈ જશે”

“તુ પણ કાતા જેવીજ મનોહર છે, છતાં કેમ બચી ?”

“શેઠ વાત એમ છે” લક્ષ્મીએ હસીને કહ્યું “કે પહેલું પગથીયું લપટે એ એકદમ નીચે ગળડવા માંડે છે. આગલે ભવે મેં દેવ પૂજ્યા હશે તે ધણી સારો મળ્યો. તે મારા દરેક કાડ પુરા કરતો સાસુ સસરા પણ સારા મળ્યાં. એટલે જીવાનીની શરૂઆતના જોખમ ભરેલા દિવસો વખતે હું માફ ધર સાચવીને બેસી ગઈ, અને મુંબઈ શહેરની લાલચોથી બચી ગઈ.”

“ત્યારે હાલ આ કુળા વેચવા કેમ બહાર ફરે છે ?”
મે પુછ્યું.

“કારણ એટલું જ કે મારો ધણી પક્ષાધાતના ગેગથી પીડાઈ આજ આ વચ્ચેથી બિજાને છે અને તેથી ધરખર્ચ મારે પેદા કરવો પડે છે. અને તેથી કાંઈ કાગખાનામાં મિલમાં જવાને બદલે આ સ્વતંત્ર ધધો મે પસંદ કર્યો છે.”

“તને હાલ પ્રવેશનો નથી મળતા ?”

“ મળે છે પણ તેને હું પહોચી વળું છું. વળી તમે મને દર સારું મોટરમા જતી જોતા હોયો એ શોધરો માગ દિયો છે. મારા ધણીતું કુટુંબ બહોળું છે, અને તેના ધણાખરા પિત્રાઈઓ મોટર લાઇનમા છે. મને અહીં નિશ્ચિત ગમે છે બાકી હું આજ છ છોડગતી મા છું. મારી ઉમર ત્રીસ વરસની છે. દુનિયા મે જોઈ લીધી છે, મને કોઈ કસાવી શકે તેમ નથી. મારી બહેનની હાલત જોઈ પગ અને હાથ ઉપરથી હું માણસને પીછાની લઉં છું, અને કોઈ મર્યાદાની હદ જગ સરખી ઓળંગતા માગ હાથનો નમારો પણ ખાય છે અને માગમારી વધી પડે તો આ ગચ્છીમા જોડલી મોટરો ઉભી છે તેના મોટરો મારી બહાર કરના તૈયાર છે કાચુ એ મરગા માગ ખાવિંદને જાણે છે. જેને ભડ ભાયડાનો ઓથ હોય તે બાઈનું કોઈ નામ ન લઈ શકે. ”

કેળાંવાળીએ આ રીતે દૂકમાં તેના જીવનની રૂપરેખા મને કહી અને તેની વાતનો વિચાર કરતો હું આદિસમા ગયો.

વિમાતા

શ્રી, યજ્ઞેશ શુક્લ

“નિરૂ. ઓ નિ...રૂ...ક્યા મરી ગઈ?” રસોડામાંથી સુશીલાનો કુર્કશ અવાજ આવ્યો. તેનો પડવો હજી સમયે નહિ ત્યાં તો “આવી બા” કહીને નવ વર્ષની નિર્મળાએ પ્રવેશ કર્યો

ઓડાના ઓરડાના ખાશા આગળ આવીને નિર્મળા ઊભી ગેહતા જ સુશીલાએ પાછી રાડ પાડી.

“ક્યા ગઈ હતી? પેલો તારો સગલો રડે છે તેનું ભાન નથી?” બાળુના ખડમાંથી ઘોડીયામાં સુતેલ બાળકનો રડવાનો અવાજ નિર્મળાને સંભળાયો.

“તમેજ મને મનુકાઈને ત્યાં મર્યા લેવા મોકલી હતી ને?” નિર્મળાએ જવાબ આપ્યો તેથી સુશીલા ચીડાઈ અને રોટલી

વણુવા હાથમા ધરેલુ વેણુ નિર્મળા તરફ ફેર્યુ. સદલાએ તે છટ્ટી ગયુ એટલે માત્ર નિર્મળાના ડાબા હાથને અપર્શ કરી નીચે પડ્યું નિર્મળા, લાંબને હીચડવા પામેના ખડમાં ગઈ જતી વેળા સુશીલાનો ખડખડાટ સ્પર્શાયો ! “સામું બોલતા શીખી છે?”

પૂરેલા સવાસનો જવાબ આપવો એનો અર્થ સામું બોલવું એવો કુવાની વડીયોને આદત પડી છે ?

રૂના લાંબને હાલકું ગાદને નિર્મળાએ સુવાડી દીધો તે પછી ઉપવા પ્રસંગની યાદ આવતા તેની આખમાયી આસુના એ આઠ ટીપા સરી પડ્યા, પાછી અચ્ચ યજ્ઞને તે ગોડા આગળ આનીને ઉભી રહી. તે વેળા, સુશીલા, પાલવ વડે આખ લૂંટી રહી હતી

૨

સુશીલા સુમનલાલની ખીજ પત્ની હતી. આઠ વર્ષ ઉપર નિર્મળાને પાંચ વર્ષની મૂળીને, સુમનલાલની પ્રથમ પત્ની મરણ પામી હતી. તે પછી, એ વર્ષે તેમણે સુશીલા સાથે લગ્ન કર્યું હતુ. સુશીલાએ પતિના યગ્મ પ્રવેશ કરતા જ, એક વર્ષના ગરિમી વિનાના ધને યથાગ્રિય કરી લીધુ, એટલુ જ નહિ પણ મોમાળ રૂંટી નિર્મળાને અત્યંત આગ્રહ કરીને ઘરે બોલાવી લીધી. સુમનલાલની ઇચ્છા નિર્મળાને મોમાળમા જ રહેના દેવાની હતી અને નિર્મળાના મોમાળીયાઓ પણ આવક્રમાના કુળમા તેને મોપવા બહુ આતુર ન હતા. પરંતુ, સુશીલાના અત્યંત આગ્રહ આગળ સુમનલાલનુ કાંઈ પણ ન આલ્યુ. સુશીલા જનને જ નિર્મળાને મોમાળ જઈ, તેને તેડી લાવી. સાથે સાથે, નિર્મળાની વૃદ્ધ આજીવનને તેણે ખાતી આપી કે, નિર્મળાને તે પોતાની આવકરી

પુત્રી ન લેખતાં, પેટની પુત્રી લેખે જ પાળશે. અને સુશીલાએ એમ ક્યું પણ ખરું. નિર્મળાને ઉછેરવા માટે, તેનામા સસ્કાર રેડવા માટે, તેણે સતત ધ્યાન આપવા માડ્યું. પોતે થોડું ઘણું લાહેલી હતી એટલે, તેને શરૂઆતનું અક્ષરજ્ઞાન આપવાની શરૂઆત પણ સુશીલાએ જ કરી કાઢીને એમ ન લાગે કે સુશીલા સાવધી મા છે, એવું તેનું વર્તન હતું. સુશીલાનાં આવા વર્તનથી સુમનલાલ ખુશ થયો અને માતા-વહોણી નિર્મળાને પણ માતાના સાચા વાતસલ્યનો પરિચય થવા માડ્યો. માતૃસ્નેહની કુમારનો નિર્મળામા અલાવ રહી જશે એવો સુમનલાલનો ભય દૂર થયો. નિર્મળા સગી માતાને બૂલવા લાગી.

પણ હમણા હમણા પાચ છ મહિનાથી સુશીલાના સ્વભાવમા ફેરફાર થતો હોય એમ નિર્મળાને લાગવા માડ્યું. થોડી થોડીવારે સુશીલા નિરૂ ઉપર આંટાતી ! વિના કારણે તેને હપકા આપવા માડતી અને કાઠક કાઠકવાર તેને મારતી પણ ખરી. જ્યારે ને ત્યારે 'ભાઈ'ને અગેતી ફરિયાદ માટે તે કારણ ભૂત થઈ પડતી પહેલી સુવાવડ કરીને હાથમા ગુલાબની ગોટી જેવો પુત્ર લઈને, પાછી પતિગૃહે આવ્યા પછી તેનામા આ ફેરફાર થયેલો જણાતો હતો.

ઘડીવાર નિરૂ વિચાર કરતી, “આ આમ કેમ કરતી હશે ? પહેલા કાંઈ દિવસ મને વઢતી નહિ અને હવે તો જરા જરામા, ખીજાય છે અને મારે છે પણ ખરી ?” બિચારી બાલિકા આનો ઘણો ઘણો વિચાર કરતી પણ તેને એનો કાંઈ જવાબ મળતો નહિ બહુ મુંઝાતી ત્યારે, કાઠકવાર, એકાત ઝોરડીમા બેસી થોડા આસુ સાગતી, અને હવે સગી માતાને સલામતી,

સુશીલામાં થએલા આ સ્વભાવ પરિવર્તનની ખબર સુમન-લાલને પડી ન હતી નિર્મળાને એમા કાંઈ ખાસ જણાવવા જેવું

લાગતુ નહિ. પગિણામે નિરૂ તરફના સુશીલાના કડોર વર્તનનો સુમન-
લાલને ખ્યાલ જ આવ્યો નહિ.

ઉપરનો પ્રસંગ બની ગયા પછી તો એવા ખીજ ઘણા
નજીવા પ્રસંગો બની ગયા હતા કે જેને લીધે નિરૂની સખ્ત
ખખર લાઇ નાખવામા આવી હતી એક દિવસ બાબાને દૂધ
પાનાની શીશી, ગરમ પાણીથી ધોવા જતા ફૂટી ગઇ ઘરમાં
ખીજ શીશી હતી નહિ, એટલે, બાબાને દૂધ પિવામા અડચણ પડી
પગિણામે, સુશીલાએ નિરૂને સખ્ત ધમકાવી અને રોપમાને રોપમા
એક સખ્ત લપડાક પણ લગાવી દીધી. લમણા ઉપર સખ્ત લપડાક
લાગી જતા નિરૂ તમ્બર ખાઇને નીચે પટ્ટાઇ પડી. સુશીલાને
થયુ કે જગ વધારે લાગી ગયું. રડતા બાબાને જાનો રાખવાની
ફૂજ આગળ તેણે નિરૂને પડતી મૂંઠી થોડી વારે લાન આવતાં
નિરૂ ઉડી અને રડતી રડતી પાણીઆરા આગળ જઇ, મોઢુ ધોઇ
મૂંગી જેમી ગઈ

આમ અર્ધાએક કલાક વીતી ગયા પછી સુશીલાએ 'નિરૂ'ના
નામની ખૂમ મારી. પણ તેમા પહેલાના કરતા કડોરતા એાછી
થગેલી લાગી. કાઇ પણ જનાખ વાળ્યા વિના નિર્મળા, ધીમે
પગલે, જાણે ખીતી હોય તેમ સુશીલાની નજીક આવી ઉભી તેનું
મોઢુ ઉતરી ગયુ હતુ, લમણાજ રડાથી આખો લાલચોલ થઇ
ગઇ હતી તેનો અહેરો એકદમ દયામણો થઇ ગયો હતો એ
દયામણો અહેરો જોતા સુશીલાના મુખ ઉપરથી આતીતી એક
રેખા ફરી વળી. નિરૂ નવ વર્ષની થઇ તે દરમ્યાન તેનો આવો
દયામણો અહેરો સુશીલાએ આજે પહેલી જ વાર જોયો.

“બાબાને જરા બહાર ફેરવી લાવતો,” સુશીલાએ નમ્ર સ્વરે
આજ્ઞા કરી. કાઇક ટૂંજતા હાથે બાબાને લાઇને નિરૂ અડપથી ધર

બહાર નીકળી ગઇ. એ દિવસથી નિરૂત્તરી વાચા જ નાણે બધ થઇ ગઇ હોય તેમ તે મુદ્દલ બોલતી નહિ. ન છૂટકે એકાદ શબ્દ બોલવે પડે એટલું જ. બાકી સર્વ કામ તે મૂંગે મોઢે કરતી. બાબો ગમે તેટલું રડતો હોય, પણ નિરૂ મૂંગે મોઢે તેને હિંચકા નાખ્યા કરતી. નહિ હાલરડુ ગાતી કે નહિ કાઢ કાલુ કાલુ બોલી તેને રિજવતી. અને સુશીલા પાસે જતા તો તે કંપી ઉઠતી. જે સુશીલાની ગોદમા ભરાઇને નિરૂ કાલું કાલું બોલતી, કાઢ કાઢક વાર કાઢ મધુર ગીત ગાતી એ જ સુશીલાની સામે ઉભા રહેતા પણ આજે તે કંપતી અને આમ ને આમ નિર્મળાનું પ્રકૃત્વ મુખ નાણે કરમાઇ જવા લાગ્યું. તેના મોઢા પર હાસ્યની છાટ સરખી પણ દેખાતી નહિ.

નિરૂત્તરી આ સ્થિતિ ન જોઇ શકે એટલી સુશીલા આધળી ન હતી. પહેલા તો થોડાક દિવસ તેણે તે તરફ બેદરકારી દાખવી. પણ નિર્મળાનું આવું વર્તન દિવસે દિવસે વધતું જ ચાલ્યું. એટલે સુશીલાને ચિંતા થવા લાગી પણ બાળકની ધમાલમા તે પાછી હતી તેવી બેદરકાર બની ગઇ. જો કે, નિરૂ તરફના કઠોર વર્તનમાં ફેરફાર થવા માડ્યો હતો હવે ભૂલ થાય તો પણ તે નિરૂને ધક્કી નહિ, તેમ ખાસ ખિજાતી પણ નહિ, તેમ નિરૂ એવો પ્રસંગ લાગ્યે જ લાવવા દેતી.

ત્રણ ચાર માસ આ ને આ સ્થિતિમાં વહી ગયા, એટલા સમયમાં, નિરૂ ચિમળાયલા પુલ જેવી થઇ ગઇ. સુમનલાલે બે ચાર વાર નિરૂને પૂછ્યું પણ ખરૂં, પરંતુ “કાંઈ નથી થતું” કહીને તેણે વાત ઉડાવી દીધી.

એક દિવસ બપોરે-ધરમાં વાસીદુ વાળતા નિરૂને તમ્મર આવી ગયા અને તે પગમાળમાં બેસાન બનીને નીચે ઢળી પડી. સુશીલા

એમ જ સમજતી હતી કે નિરૂ વાસીદુ વાળે છે. ધણો સમય થયો પણ નિરૂ જણાઈ નહિ એટલે તેણે બે ત્રણ જૂઓ પાડી, કાંઈ જવાળ મળ્યો નહિ. બહાર ગમતી હશે, એમ ધારીને તેને જોવા આવી પરસાળમાં જ નિરૂને પહેલી જોઈ તેને ઢઢાળી પણ નિરૂ કાંઈ બોલી નહિ. તેણે શરીર ઠંડુગાર થઈ ગયું હતું અને આખા શરીરમાંથી પાણી પાણી છૂટી રહ્યું હતું. સુશીલા ગભરાઈ ગઈ. બેભાન નિરૂને પથારી કરી સુવાડી તેણે તરત જ સુમનલાલને ઓફિસમાંથી બોલાવ્યા. દાકતરને બોલાવ્યા. ચાર પાંચ કલાકે નિરૂને ભાન આવ્યું. ફેટફેટલા ઉપચાર કરી તેના શરીરમાં ગરમી લાવવામાં આવી ભાન આવતા આખો ઉધાડી પાસે જ સુશીલાને બેઠેલી જોતા તેણે તરત જ આખા મીંચી દીધી, થોડીવારે સુશીલાએ ગરમ મસાલો પાવા માડ્યો પણ તેણે પીધો નહિ. સુમનલાલે પાયો ત્યારે જ તે પીધો. દવા પણ સુમનલાલના હાથેજ પીધી અને પથારી પાસે પણ સુમનલાલ બેઠે એવો આગ્રહ કર્યો.

પંજી તો જ્યારે સુશીલા નજરે ચઢે ત્યારે ત્યારે નિરૂ ચમકી ઉઠતી. કાંઈ ભય કર ચીજ જોઈ હોય એમ ફેટલીકવાર તો ચીસ પણ પાડી ઉઠતી. સુમનલાલ, કે દાકતર આવું કાંઈ કારણ સમજી શક્યા નહિ, 'અત્યંત નબળાઈનું પરિણામ' એટલો દુકા તેમને ઉત્તર હતો. પણ સુશીલા સમજી ગઈ હતી. તેને પોતાના વર્તનની યાદ આવવા માડી અને જેમ જેમ તેને નિરૂને ઠપકા આપ્યાના, નિરૂને માર્યાના પ્રમોગે યાદ આવતા ગયા તેમ તેમ, તેના ઉદયમાં પરિતાપ થવા માડ્યો. નિરૂને તે ફેટલા હેતથી બોલાવી લાવી હતી તે પ્રસંગ સાબરી આવના તેની આખરમાં આસુ આવી ગયા અને હવે નિરૂ તેને જોતાં ચમકી ઉઠતી, તે વખતે તો સુશીલાને પૃથ્વી માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જવા જેવું થતું નિરૂની આ સ્થિતિ

માટે પોતે જ જવાબદાર છે, એતો ક્યારનું તેની સમજમાં આવી ગયું હતું.

“ મારામાં ફેરફાર શાથી થયો હશે ? નિરૂ મને કદિ અકારી લાગી નથી, છતાં, મેં તેના તરફ કેમ કઠોર વર્તન કર્યું હશે ? નિરૂ તરફ મારૂ વર્તન શાથી આમ બદલાયું હશે ” સુશીલા ઘણીવાર આ બધું વિચારતી પણ તેને એનો કાંઈ જવાબ ન મળતો. “ ગરીબ બિચારી ” નિરૂને પથારીમાં સુતેલી જોતાં તેના મુખમાંથી એટલા જ શબ્દો સરી પડતા. નિરૂ જલદી સારી થાય, એવી કાળજીથી તેણે સારવાર શરૂ કરી અને નિરૂને જોઈને દિવસના કેટલીક વાર તેની આખમાંથી આસુ સર્યા કરતા “ નિરૂ સારી થઈ જશે ! ” એમ જણાવીને સુમનલાલે તેને આશ્વાસન આપવું પડતું.

આવી જ રીતે એક સાજો નિરૂની પથારીમાં માથા આગળ સુશીલા બેઠી હતી એક માસની પથારી વશ સ્થિતિને લીધે નિરૂનો દેહ ગળાઈ ગયો હતો. તેના હાડકા દેખાવા લાગ્યા હતા એ દેહને જોતા જ સુશીલાની આખમાં ઝગઝગાયા આવ્યા; તેનું મોઢું ઉતરેલું તો હતું જ, તેમા તેને પોતાના વર્તનનું પાછું સ્મરણ થયું, એટલે તેની આખમાંથી આસુનો પ્રવાહ સરવા માડ્યો.

કેટલીકવાર સુધી આમ તેણે ચોધાર આસુએ રડ્યા જ કર્યું.

એ દરમ્યાન નિરૂ બગી ગઈ, સુશીલાને તેનું લાન ન હતું. નિરૂએ ઉચે જોયું, સુશીલાને જોતા, તે પહેલાં ચમકી, મોઢું નીચે લઈ લીધું. થોડીવારે, તેની આખમાંથી આસુના ટીપા તેના કપાળ ઉપર પડ્યા, તેણે ફરી ઉચું જોયું, સુશીલા રડતી હતી. શા માટે ગડતી હશે ? તેને વિચાર આવ્યો સુશીલાના મોઢા તરફ તે તાકી તાકીને જોઈ રહી કઠોર લાગતો ચહેરો માર્દવલયો લાગ્યો. નિરૂ

ખંધુ ભૂલી ગઈ તેનાથી આસુ ન દેખાયા. તે બોલી “બા કેમ રહે છે ?”

કેટલે દિવસે આ મીઠા, મધુ જેવો શબ્દ સુશીલાને કાને સંભળાયો. અને પૂર્વસ્મરણને લીધે, તેની આખમાથી આસુ બેસબેર વહ્યા.

“બા કેમ રહે છે ?” નિરૂંચે ફરી પૂછ્યું, એ મધુર સ્વરના ગુન્ગવે તેના હૈયાને છેક પલાળી મૂક્યું. આખમાથી આસુ વધુ બેસબેર વહેવા માંડ્યાં. પણ મુખમાથી એક શબ્દ સંખો નિરૂંચો નહિ.

“બા, ગ્હી જાવને, માગ - સમ !” પુત્રીની ધાગજ ખૂટતી લાગી.

“નહિ, મારી દીકરી, એવું ન બોલીએ.” કેટલાય દિવસે, સુશીલાના હૃદયમા સાચો ઉમંગકા થઈ આવ્યો. નિરૂંચે છાતી સચ્ચી ચાપી, ગાલે બે ચુમી લીધી. પણ તેની આખમાથી આસુનો પ્રવાહ તો વહાજ કર્યો. કેટલીય વાર સુધી, નિરૂં સુશીલાની ગોદમા, લપાઈ રહી.

ખરી મા

શ્રી. રમણલાલ વેસતલાલ દેશાઈ

નાનકડો કુસુમાયુધ આજે મૂઝવણ ભર્યો આનંદ અનુભવતો હતો. ઘરમા કાઈ ગમે એવી, સારા કપડા ધારણ કરેલી સ્મિતભરી યુવતી ફરતી હતી. કુસુમાયુધ તેના માતૃપિતાને એટલો વહાલો હતો કે તેણે નામ લાખું અને નવાઈ ભર્યું પાડ્યું હતું. પરંતુ માતા એ પુત્રને લાડ લગાવવા જીવી નહિ, તેને ચાર વર્ષનો મૂકી તે અર્ધ-વાસી થઈ અને ત્યાર પછી બે વર્ષ વીતી ગયાં, છતાં તેની માતા પાછી આવી નહિ.

‘મા ક્યાં ગઈ?’ એ પ્રશ્ન કુસુમાયુધના હૃદયમા મતત રમ્યા કરતો હતો.

કાષ કહેતું : 'એ તો પ્રભુના ધામમા ગઈ' કાષ કહેતું : 'મામાને ઘેર ગઈ' કાષ કહે : 'એ તો જગ્યા કરવા ગઈ છે.' નોકર કહેતો . 'એ તો મરી ગઈ.'

'પણ મને લીધા વગર એ કેમ ગઈ?' કુસુમાયુધની એ આસુભરી ફરિયાદ સૌની આખમા આસુ લાવતી હતી એક વર્ષ સુધી એ ફરિયાદ કરી કરી થાક્યા બાળક છેવટે પ્રશ્ન પદ્ધતિ :

'પણ મા પાછી તો આવશે જ ને?'

એ પ્રશ્ન સાંભળી સૌ કાષ તેની સામે જોઈ રહેતું, ક્યારેક આખ ઉપર લૂગડું ઢાંચી દેતું, અને કાષ વખત થડકતે કંઈ જવાબ આપતું :

'હા હા, આવશે હો ! જાઓ, ઝો.'

એટલો જવાબ બાળકના અંગે અગમ્ય મ્યુર્તિ પ્રેરતો. તે દોડતો, રમતો હસતો, ચાર પાંચ દિવસે વળી પાછો એનો એ પ્રશ્ન પૂછતો. છેવટે તેણે એ પ્રશ્ન પૂછવાનું પણ ઓછું કરી નાખ્યું. આસપાસના સર્વ મનુષ્યોએ કાવતરું કરી તેને તેની માથી વિખૂટો પાડ્યો હોય એવી માન્યતા તેના હૃદયમા જન્મી અને તે એકલો એકલો રમવા લાગ્યો. માત્ર ગત્રે બિંબમા તે કાષવાગ લવી ઉઠતો.

'મા ! મા !'

તેનો પિતા જગજીને જાણી જાતો અને તેને શરીરે હાથ ફેરવતો.

એકાએક તેણે સુદૃઢ મુખવાળી કાષ સ્ત્રી વરમા જોઈ માનું મુખ કાષ પણ દેખાવડી યુવતીમાં જોવા તે મથતો માના સમગ્ર લૂગડું પહેર્યું હોય એવી સ્ત્રીને તે ધારીધારીને જોતો એવી કાષ સ્ત્રી મળવા આવી હોય તેને વગમા રહેવા આગ્રહ કરતો. માની

નબરનો ભૂખ્યો બાળક આમ તેની સમજ પ્રમાણે, માની શોધખોળ કર્યા કરતો હતો.

ખીજી સ્ત્રીઓ આવીને જતી રહેતી, આ સ્ત્રી તો પાછી બધાની માફક નાસી નહિ જાય ? એ વિચારે તેને ગભરાવ્યો.

. સૌની માફક આ યુવતીએ પણ તેને પાસે બોલાવ્યો. તેણે બે ત્રણ પેટીઓ પોતાના સૂવાના ઓરડામાં ગોઠવાવી તે ઉપરથી તેને લાગ્યું તો ખરૂં કે આ સ્ત્રી બહુ ઝડપથી નાસી નહિ જાય છતાં ખાતરી કરવા તેણે પૂછ્યું :

‘તમે અહીં રહેશો કે જતા રહેશો ?’

પેલી યુવતીને હસવું આવ્યું. તેણે સામો પ્રશ્ન કર્યો

‘તમને શું ગમશે ?’ હું રહું તે કે જાઉં તે ?’

‘અહીં રહો. તેજ ગમે’ કુસુમાયુધે જવાબ આપ્યો. તેને સમજ પડી નહિ કે આ સ્ત્રી તેને બહુવચનથી શા માટે સંબોધે છે.

તે સ્ત્રીએ કુસુમાયુધને થોડા રમકડા આપ્યા, સારા કપડાં પહેરાવ્યા, માથું ઓળી આપ્યું, પોતાની સાથે જમવા બેસાડ્યો. બાળકને બહુ નવાજ લાગી. આવી સારી સ્ત્રી કાણ હશે ? કેમ આવી હશે ! કુસુમાયુધ તેની આસપાસ જ ફરવા લાગ્યો.

તેને એમ પણ લાગ્યું કે પોતાની માફક પિતાને પણ આ સ્ત્રી ગમે છે ખરી પરંતુ પિતાની આગળ તે બહુ ધીમે ધીમે કેમ બોલતી હતી ? આહું કેમ બોલ્યા કરતી હતી ? ‘આહું’ ‘આહું’ હસતી કેમ હતી ? આ સ્ત્રી ધર્મા રહ્યા જ કરે તો કેવું સારું ? મા પણ કેવી દરીને ધર્મા રહેતી હતી ?

કુસુમાયુધથી ગેવાયુ નહિ એટલે સૂતા પહેલાં તેણે પૂછ્યું

‘તમે મારા સગા થાઓ કે નહિ ?’

‘હા’

‘શા સગા થાઓ ?’

યુવતી સહજ અટકી, તેની આખ સ્થિર થઇ, તેને સગપણની સમજ નહિ પડી હોય કે શું ? તત્કાળ સ્થિર થઇ તેણે જવાબ આપ્યો. ”

‘હું તમારી મા થાઉં.’

‘મા ?’

કુસુમાયુધના હૃદયમા અનેક વિચારો આવી ગયા, સગપણ સાબળતા ખરાબ તેને એક વખત તો એમ જ થયું કે માની ઢાટે બાઝી પડુ. પરંતુ કાણ જાણે કેમ તે એવી એણી કરી શક્યો નહિ. છતાં તેણે તે સ્ત્રીનો હાથ પકડી લીધો અને પોતાના એ હાથ વડે દાખ્યો. મા કહેવરાવવા માગતી સ્ત્રી જરા હમી. પરંતુ એકલું હસવું કાંઈ બસ થાય ? શા માટે તે પોતાને ખોળામા લઇ વહાલ નથી કરતી ? કુસુમાયુધે શકા પૂછી.

‘તમે મારા ખરા મા થાઓ ?’

બાળકોની હુદ્દિ મોટાને તાવે છે. ‘પરણીને આવી તે પહેલેજ દિવસે એક બાળક આ યુવતીની કપરી પરીક્ષા લેતો હતો. તે જાણતી હતી કે મારે એક બાળકને ઉછેરવાનો છે. તે જાણીને જ તેણે પોતાના લગ્ન થવા દીધા હતાં. પરંતુ બાળકોએ એ માને જ અતિવિકટ થઇ પડતો પ્રશ્ન અપરમાને તો ઘણો જ વિકટ થઇ પડે એવો હતો એની તેને પૂરી ખબર નહોતી. છતાં તેણે જવાબ આપ્યો :

‘હા, ભાઈ, હું તમારી ખરી મા થાઉં, હો ?’

‘ત્યારે તમે મને ‘તું’ કહીને કેમ બોલાવતા નથી ?’

‘એમ કરીશ.’

‘અને હું તમને શું કહું ?’

‘બહેન કહેજો’

મા કે આ જેવો શબ્દોચ્ચાર સાંભળવાની એ યુવતીની હજી તૈયારી નહોતી. પત્ની તરીકેના કંઈ કંઈ કાડ તેને પૂરવાના હતા. ‘મા’ કે ‘આ’ શબ્દ તો બહુ ધરડો પડે એમ તેને લાગ્યું.

બાલક હતાશ થયો. એ તેની ખરી મા નહોતી. નિઃશ્વાસ નાખી તે જીઘી ગયો.

૨

ખીજી વાર લગ્ન કરનાર પુરૂષને લોકો હસે છે, મહેણાં મારે છે, કવચિત તેનો હળવો તિરસ્કાર પણ કરે છે. મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ અને પત્ની સુખ ભોગવતા પુરૂષો આ વૃત્તિ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓની એ વૃત્તિ સકારણ છે. સ્ત્રીઓને સંસાર સુખ વગર ચાલશે અને તેમણે ચલાવવું જ જોઈએ એવી પ્રથા પાડનાર પુરૂષો સંસાર સુખ વગર કશું પણ ચલાવી ન લે તો તેઓ સ્ત્રીઓના તિરસ્કારને પાત્ર છે જ. પરંતુ પત્નીસહ સંસાર સુખ અનુભવતા પુરૂષો પણ એ તિરસ્કાર વૃત્તિ દેખાડવામાં સામેલ થાય ત્યારે તેમને કાંઈ જરૂર કહી શકે કે એ હક્ક તમારો નથી.

બાળક કુસુમાયુધના પિતાએ આવા વિચારોમાં ફરી લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પુરૂષના એ હક્કનો તત્કાળ સ્વીકાર થયો અને

તેના લગ્ન થયા. પુરુષ સમજણો હતો. તેણે પરણવા તૈયાર થયેલી યુવતીને કહી દીધું કે ગત પત્નીના પુત્રને પોતાના પુત્ર તરીકે જ ઉછેરવો પડશે. યુવતીએ તે કબૂલ કર્યું એક પ્રકારના ઉત્સાહથી કબૂલ કર્યું, અને ધર્મા આવી માતૃભાવ બ્રૂખ્યા કુસુમાયુધને પોતાના જ પુત્રની માફક ઉછેરવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન તેણે આદર્યો.

‘કુસુમાયુધ હવે ઉઠશે કે ? સાત વાગી ગયા.’ ધીમેથી તે બાળકને જગાડતી

‘હવે માથામા ધુપેલ ન ખાવવું જોઈએ.’ બાળક તેની પાસે બેસી વાળ ઝોળાવતો.

‘હવે નાહી દ્યો’ કુસુમાયુધ નાહી લેતો.

‘ભાઈ, હવે ઉઠી જાઓ. ચાર કરતા વધારે રોટલી ન ખવાય.’ માતાની આજ્ઞા પાળી બાળક ઉઠી જતો.

‘બહુ દોડવું નહિ, હો ?’ બાળકના પગ આજ્ઞા થતા અટકી જતા.

‘અને ચીસ પાડીને બોલાય જ નહિ.’ બાળકના અણુઅણુમા ઉભરાતો ઉત્સાહ સમી જતો.

બાળકને રીતસર ઉછેરવાની તીવ્ર વૃત્તિ અપરમામા જન્યુત થઈ ગઈ બાળક સુખી અને સારૂ થાય એ માટે તેણે ભારે મહેનત લેવા માંડી

બાળક સારો થતો ચાલ્યો આજ્ઞાધારક થતો ચાલ્યો, પરંતુ તેને ખરેખર શકા થવા લાગી.

‘મા આવી હોય ?’

આકાશમાં ઉડતું કલ્પોલતુ પક્ષી એકાએક આજ્ઞાધારી વિમાન બની જાય અને જે સ્થિતિ અનુભવે તે સ્થિતિ કુસુમાયુધની થઈ. તેના કપડામાં સ્વચ્છતા આવી, તેની ગતિમાં સ્થિરતા આવી, ગૂંચવનારી પ્રશ્ન પરપરાને બદલે હડાપણુભરી શાંતિનો તેણે અનુભવ કરાવ્યો, અને આખો દિવસ પગ ન વાળતો ધાધલિયો છોકરો નિશાળે જવાની પણ હા પાડવા લાગ્યો,

માત્ર તેનું શરીર સુકાતું ચાલ્યું.

‘આ કુસુમાયુધ બિલકુલ લોહી લેતો નથી. ડોક્ટરને પૂછો ને ?’

અપરમાને ચિંતા થઈ, પિતાને વધારે ખાતરી થઈ કે મા પોતાની ફરજ બરાબર બજાવે છે તેણે સારા ડોક્ટરને બોલાવ્યો. ડોક્ટરે કુસુમાયુધને જોઈ મત આપ્યો,

‘કાંઈ ખાસ વિક્રિયા નથી. કોડલીવગ આપો.’

માએ કોડલીવર કાળજીપૂર્વક પાવા માંડ્યું. બાળકને લાગ્યું કે આ ગંદી દવા પીવી એના કરતા માદા રહેલું એ વધારે સારું છે. છતાં માની શિખામણ અને આગ્રહ આગળ તેણે પોતાના મતને કચરી નાખ્યો.

‘લાઈ’ આટલી દવા પી લ્યો. પછી રમવા જાઓ,’ મા કહેતી.

‘બહેન, એ તો નથી લાવતી.’

‘ન લાવે તો ય પીવી પડે.’

‘કેમ ?’

‘ડોક્ટર સાહેબે કહ્યું છે’

‘એમના કલા પ્રમાણે કરવું જોઈએ ?’

‘હાસ્તો ?’

‘તે બધાયના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જોઈએ ?’

‘મોટા કહે તે પ્રમાણે નાનાએ કરવું જ જોઈએ’

‘ન કરીએ તો ?’

‘માતા પડાય.’

‘હું માને પડ્યો છું ?’

‘હા, જરાક.’

‘દવા ન પીઉં તો ?’

‘તો મરી જવાય’

અપરમાએ બીક બતાવી તે બાળકને ધમકાવતી નહિ બાળ-
હજીર વિશે તેણે થયું વાચ્યું હતું એટલે ધમકાવવા કરતા વાદ-
વિવાદ કરી બાળકને નિશ્ચિત બનાવી તેની પાસે પોતાનું કહ્યું કરા-
વતી. આટલી લાખી વાત કવચિત જ થતી, પરંતુ થતી ત્યારે
બાળકને શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવ્યાનો તેને સંતોષ થતો જો કે
બાળકનો મત એ વિશે જુદો જ હતો.

‘મરી જવાય તો શું જોડું ?’ શાત બતી દોડતીય પી
જતા બાળકના હૃદયમાં પ્રશ્ન થયો.

‘મા મરી ગઈ છે એમ દોષ કહેતું હતું.’ તેને પોતાની માતા
અબધી આખી ભુલાઈ જવા આવેલી વાત યાદ આવી.

‘હું પણ મરી જઈ તો માને મળાય નહિ !’ તેના મને તક
કર્તો. એ તક તેને પ્રમાણરૂપ લાગ્યો.

દોડતીય અને કાળજી છતાં કુસમાયુધ ખરેખર માદો પડ્યો.

૩

‘ભાઈ, તમને શું થાય છે ?’ નિત્યનિયમ પ્રમાણે નાહીને જમવા આવતા બાળકને માતાએ પૂછ્યું.

‘કાંઈ નહિ, બહેન ?’ કુસુમાયુધે જવાબ આપ્યો.

‘અરે, પણ તમારી આંખો તો લાલ થઈ ગઈ છે ?’

‘મને ખબર નથી.’

‘અને આ શરીર ઉપર રૂવાડાં ઊભા થઈ ગયાં છે ?’

‘જરા ટાઢ વાય છે.’

‘ત્યારે તમે નહાયા શુ કરવા ?’

‘નહાયા સિવાય જમાય નહિ, અને જમ્યા સિવાય તો નિશાળે ફેવી રીતે જવાય ?’ કુસુમાયુધે પોતાના જીવનને ઘડતા એક ગૃહનિયમનું પ્રમાણ ટાક્યું. એમ કરતા બાળક વધારે કંપી ઉઠ્યો. માતાએ જોયું કે કુસુમાયુધના દાંત કંકડી ઊઠતા હતા. તેણે ખૂમ પાડી :

‘અરે બાઈ ? જો ને, ભાઈને તાવ તો નથી આવ્યો ?’

નોકરઆઈએ આવી બાળકના શરીરને હાથ અડાડ્યો અને કહ્યું :

‘બા સાહેબ, શરીર તો ધીકી ઊઠ્યું છે’

‘આમ એકદમ શાથી થયું ?’

‘હું નવરાવતી હતી ત્યારે મને શરીર જરા ઊતુ લાગ્યું હતું.’

‘ત્યારે તે નવરાવ્યો શું કામ ?’

‘મારા મનમાં કે અમસ્તું જ હતું.’

‘જા, જા, પયારી પાથરી ભાઈને મુલાકાતે. જગજગ એકા-
કલે. હું ડોક્ટરને બોલાવું.’

‘પણ બહેન, મારી નિદ્રાળુનું શું ?’

નોકરબાઈના હાથમાં ઊંચકાતા કુમ્ભમાયુષે પૂછ્યું.

માતાને આ બાળકની નિયમબંધિત જોઈ દયા આવી. તે
બોલી ઉઠી.

‘મોઢ નિદ્રાળ, આવા તાવમા જવાય ? જમને મૂક જાઓ,
ભાઈ, હો ! હું આવું છું.’

નોકરબાઈ બાળકને ઉચકી લઈ ગઈ માતા બબડી કહી

‘ભાડુતી માણ્યો ! એમને શી કાળજી ?’ સ્ત્રી ઊભું હતું
ત્યારે નવગરબો જ શું કામ ? પાલુ નોકરને શું ?’

થોડી વાગમા ભાડુતી ડોક્ટર પાલુ આની પરીચ્યા, ભાડુતી
બાઈના દવાલાને બદલી નાંખી તે ઠાવુ પૂરતો બાળકનો દવાલો
અપમાએ લીધો. બાળકને તાવ કેમ આવ્યો, ક્યારે આવ્યો, વગેરે
હકીકત નેણે ડોક્ટરને કહી. મૂલા મથના બાળકની આખોના
પોપચા ડોક્ટરે બેચી ઉઠાડ્યાં; તેની બગલમા ચર્મામીટર બોમી
દીધું; બાળકને નેમણે ચનું ક્યું, ઉધુ સુવાડ્યું, અને તેની છાતી,
પેટ તથા વાંમામાં તડિંગ તડિંગ આગળા ઠોક્યા, ઉપચા ઉપચી
પૂરી કરી ડોક્ટરે દવા લખી આપી, અને જલ્દ પડે બોલાવવાનું
ધીન્નપૂરક મૂલન કરી ચાલ્યા ગયા.

બાળકનો તકબાટ વધી ગયો. તેનો દેહ આમનેમ તગડતો
હતો. માતાએ ડોક્ટરને કરી બોલાવ્યા બાળકના પિતાને પણ
ક્યેમીમાંથી બોલાવ્યા. પતિપત્ની બાળકની પામેથી ઉઠ્યાં નહિ,
રાત્રે માએ જમવાનું પણ માટી વાળ્યું.

૩

‘લાઇ, તમને શું થાય છે ?’ નિત્યનિયમ પ્રમાણે નાહીને જમવા આવતા બાળકને માતાએ પૂછ્યું.

‘કાઇ નહિ, બહેન ?’ કુસુમાયુધે જવાબ આપ્યો.

‘અરે, પણ તમારી આંખો તો લાલ થઇ ગઇ છે ?’

‘મને ખબર નથી.’

‘અને આ શરીર ઉપર ફવાડા ઊભા થઇ ગયા છે ?’

‘જરા ટાઢ વાય છે’

‘ત્યારે તમે નહાયા શુ કર્યા ?’

‘નહાયા સિવાય જમાય નહિ, અને જમ્યા સિવાય તો નિશાળે ફેવી રીતે જવાય ?’ કુસુમાયુધે પોતાના જીવનને ઘડતા એક ગૃહનિયમનું પ્રમાણ ટાંક્યું. એમ કરતાં બાળક વધારે કંપી ઉઠ્યો. માતાએ જોયું કે કુસુમાયુધના દાંત કંકડી ઊઠતા હતા. તેણે ખૂંમ પાડી :

‘અરે આઇ ? જો ને, લાઇને તાવ તો નથી આવ્યો ?’

‘નોકરમાઇએ આવી બાળકના શરીરને હાથ અડાડ્યો અને કહ્યું :’

‘બા સાહેબ, શરીર તો ધીકી ઊઠ્યું છે’

‘આમ એકદમ સાથી થયું ?’

‘હું નવરાવતી હતી ત્યારે મને શરીર જરા ઊંચુ લાગ્યું હતું.’

‘ત્યારે તે નવરાવ્યો શુ કામ ?’

‘મારા મનમા કે અમસ્તુ જ હશે.’

‘ઓ મા ! દીવો કરને, પણે ફેટલા બધા દીવા દેખાય છે મા, તું દીવો કરને !’ આટલું બોલતા તો નાનો છતુ ડોશીને ગળે વળગી પડ્યો. ડોશી શરીરનું સમતોલપણુ જાળવી લઈ જતાને જાતીએ દાખી રહી દીના સામે ઠરી રહેલી એની આખ જના પર ઠરી જનાની આખમાં એને દીવા દેખાયા, ખીણ જ પળે કશુ નહિ. ડોશીની આખમાંથી આમુ પડવા લાગ્યા.

જનિયો છ વર્સનો હતો. એક દિવસ ડોશીની દીકરી તાવમા પટકાઈ દોઢ એની સારવાર કરનાર નહોતુ. ડોશીએ એને લગવાનને ભરોમે છોડી ડોશીને આટલી ઉમ્મરે ગામમા શેડીઆના જાજર ઉપાડવા અને જેમને કદી ખાવાપીવાની ફિકર કરવી, પડતી નથી એવા લાગ્યશાળીઓનુ આરોગ્ય સાચવવા, શેરીઓ સાફ કરવા રોજ સવાગસાજ બે વાગ સુડલો સાવરણી લઈ જવુ પડતુ મહિને દહાડે પગાર રૂપિયા પાચ મળતો. બે આગ દહાડે કોક દયાળું રોકાણી ત્રણ કે એક દેતા તો એને એ કોટિ કોટિ આશીર્વાદ દેતી. જનિયો ડોશીની દીકરીનો દીકરો હતો દીકરી તો ગઈ-જતા જનિયાનો હાથ બેચી એણે જાતીએ દાખી રાખ્યો મનમા કંઈક ગણગણી અને પળમા એનુ પ્રાણુપખેરુ ભીડી ગયુ.

આજે એ વાતને બે વરસ વીતી ગયા છે જનિયો પણ બે વરસ મોટો થયો છે. ડોશીને બે વરસમા વીમ વરસ જોટલી શરીરે ઘડપણની અસર થઈ છે.

આજે દિવાળી છે. ગામમા ઘેર ઘેર દીવાના તોરણુ ઝળહળી રહ્યા છે. ડોશી ઝૂ પડી આગળ બેઠી બેઠી એ જોઈ રહી છે, ફટકાકા ફૂટે છે ને દારના ધડાકા ને લડાકા અવિરત થઈ રહ્યા છે ડોશીના બહેન કાનમા એના અવાજ પેમતા ડોશી કંપી ભીડે છે, કદી કદી

દીવો

શ્રી, રમણલાલ સોની

‘ઓ મા ! દીવો કરો.’

મનુષ્યોનો પગરવ દહાડે પણ નથી હોતો તેવી જગ્યાએ તદ્દન અધકારમાં રાક્ષસનુ માથું હોય તેવો ઉકરડો દેખાય છે એ ઉકરડાની ધાર પર એક નાની શી ઝૂપડી છે. ઝૂપડીની ચારે બાજુ ખાવા ધાય તેવી નિ શબ્દ શાંતિ છે. સામે જ ગામ દેખાય છે, બહુ દૂર નથી. ઝૂપડી બહાર એક ડોશી ઢીંચણ વચ્ચે માથું ધાલી કાટકું વાળી બેઠી છે. એની વૃદ્ધ આળો તાણી તાણી સામે દેખાતા ગામના દીવા સામે ટીકી ટીકાને તે જોઈ રહી છે. દીવા સામું જોઈ થાઉં છે, એટલે આખ પાછી વાળી લે છે ને પામે ઊભેલા નાના ઓઝગ સામું જોઈ રહે છે. ,

‘ઓ મા ! દીવો કરને, પણે કેટલા બધા દીવા દેખાય છે ? મા, તુ દીવો કરને !’ આટલું બોલતા તો નાનો છતુ ડાશીને ગળે વળગી પડ્યો. ડાશી શરીરનું સમતોલપાણું જાળવી લઇ જતાને જાતીએ દાખી રહી દીવા સામે ઠરી રહેલી એની આખ જનાં પર ઠરી જતાની આખમા એને દીવા દેખાયા, ખીજી જ પળે કશું નહિ. ડાશીની આખમાથી આંસુ પડવા લાગ્યા.

જનિયો છ વરસનો હતો. એક દિવસ ડાશીની દીકરી તાવમા પટકાઇ દોઇ એની સારવાર કરનાડ નહોતુ. ડાશીએ એને લગવાનને ભરોસે છોડી ડાશીને આટલી ઉમ્મરે ગામમા શેડીઆના જાજર ઉપાડવા અને જેમને કદા ખાવાપીવાની ફિકર કરવી, પડતી નથી એવા ભાગ્યશાળીઓનું આરોગ્ય સાચવવા, શેરીઓ સાફ કરવા જેજ સવારસાજ એ વાર સુડલો સાવરણી લઇ જવું પડતુ. મહિને દહાડે પગાર ડપિયા પાચ મળતો એ ચાર દહાડે કોક દયાળુ શેકાણી દાળ કે એકું દેતા તો એને એ કાટિ કાટિ આશીર્વાદ દેતી. જનિયો ડાશીની દીકરીનો દીકરો હતો. દીકરી તો ગઇ-જતા જનિયાનો હાથ ખેચી એણે જાતીએ દાખી રાખ્યો મનમા કંઈક ગણગણી અને પળમા એનું પ્રાણુપખેરુ જોડી ગયું

આજે એ વાતને બે વરસ વીતી ગયા છે. જનિયો પણ બે વરસ મોટો થયો છે. ડાશીને બે વરસમા વીમ વસ જોટલી શરીરે ધડપણની અસર થઇ છે

આજે દિવાળી છે. ગામમા ઘેર ઘેર દીવાના તોરણ ઝળહળી રહ્યા છે ડાશી ઝૂંપડી આગળ બેઠી બેઠી એ જોઇ રહી છે, ફટકડા ફૂટે છે ને દારૂના ધડાકા ને ભડાકા અવિરત થઇ રહ્યા છે ડાશીનાં
એના અવાજ પેમતા ડાશી કંપી બેઠે છે, કદી કદી

દીવો

શ્રી, રમણલાલ સોની

‘ઓ મા ! દીવો ક્રૂતે.’

મનુષ્યોનો પગથિ પગથિ પથ નથી હોતો તેવી જગાએ તદ્દન અધેકારમાં ગદ્ગદ માથું હોય તેવો ઉકરડો દેખાય છે. એ ઉકરડાની ધાર પર એક નાની શી ઝૂપડી છે. ઝૂપડીની ચારે બાજુ ખાવા ધાય તેવી નિ:શબ્દ શાંતિ છે. સામે જ ગામ દેખાય છે, બહુ દૂર નથી. ઝૂપડી બહાર એક ડોશી ઢીંચણ વચ્ચે માથું ધાલી ટાકડું વાળી બેઠી છે. એની વદ્ધ આજો તાગી તાણી સામે દેખાતા ગામના દોરા સામે દીપ્તી ડીપ્તિને તે જોઈ ચ્હી છે. દીવા સામું જોઈ થાઉં છે, એટલે આખ પાછી વાળા લે છે ને પામે ઊભેલા નાના ઊંઘ સામું જોઈ ચ્હે છે.

‘ઓ મા ! દીવો કરને, પણે ફટલા બધા દીવા દેખાય છે ? મા, તુ દીવો કરને !’ આટલુ બોલતા તો નાનો છતુ ડોશીને ગળે વળગી પડ્યો. ડોશી શરીરનું સમતોલપાત્ર જાળવી લઇ જતાને જાતીએ દાખી રહી દીવા સામે ઠરી ગ્રહેલી એની આખ જના પર ઠરી. જનાની આખમા એને દીવા દેખાયા, ખીજી જ પળે કશું નહિ ડોશીની આખમાથી આસુ પડવા લાગ્યા

જનિયો છ વરસનો હતો. એક દિવસ ડોશીની દીકરી તાવમા પટકાઇ કાઢ એની સારવાર કરનાર નહોતુ. ડોશીએ એને લગવાનને લોરોમે છોડી ડોશીને આટલી ઉમ્મરે ગામમા શેડીઆના જાજર ઉપાડવા અને જેમને કદી ખાવાપીવાની ફિકર કરવી પડતી નથી એવા ભાગ્યશાળીઓનું આરોગ્ય સાચવવા, ગેરિઓ સાક કરવા રોજ સવારસાજ એ વાર સુંડલો સાવરણી લઇ જવું પડતું મહિને દહાડે પગાર રૂપિયા પાંચ મળતો એ ચાર દહાડે કાક દયાળુ શેઠાણી દાળ કે એકું દેતા તો એને એ કાટિ કાટિ આશીર્વાદ દેતી. જનિયો ડોશીની દીકરીનો દીકરો હતો દીકરી તો ગઇ-જતા જનિયાનો હાથ ખેચી એણે જાતીએ દાખી રાખ્યો મનમાં કંઈક ગણગણી અને પળમા એનું પ્રાણુપખેરુ જોડી ગયું.

આજે એ વાતને બે વરસ વીતી ગયા છે જનિયો પણ બે વરસ મોટો થયો છે. ડોશીને બે વરસમા વીસ વરસ જેટલી સરીરે ઘડપણની અસર થઇ છે

આજે દિવાળી છે ગામમા ઘેર ઘેર દીવાના તોરણ જાળણી ગૂલા છે ડોશી ઝૂપડી આગળ બેઠી બેઠી એ બેઠ રહી છે, ફટાકડા ફૂટે છે ને દારૂના ધડાકા ને ભડાકા અવિરત થઇ રહ્યા છે. ડોશીના બહેરા કાનમા એના અવાજ પેસતા ડોશી કંપી જોડે છે, કદી કદી

આકાશમા જિંએ અવાજ થાય છે ને તેજના પુવારા પથરાય છે. છનિયો એ બધું જોઈ રહ્યો છે. એક પરોપકારી છોકરાએ એને દશ સુધી ગણતા શીખવ્યું છે. ગામના દીવાની ગણતરી એ દશ આકાશમા જ કરી લે છે 'એક, બે, ત્રણ, સાત, નવ, દશ મા, મા, આટલા બધા દીવા છે, દસ દીવા છે, બધા દીવા છે.' કહી ડોશીની હડપચી બે હાથે પકડી તેને દીવા ગણી બતાવે છે. પણ ડોશી છનિયાના આ જ્ઞાનથી ખુશ થઈ શકતી નથી. કોણ જાણે કેમ !

છનિયો દીવા ગણી ગણી થાક્યો, એને એ બધું જોવા જવાનું મન થયું. ઝૂંપડીમા ચારે બાજુ જોઈ વળ્યો રોજ એ રસ્તે એ એની ઘરડી મા સાથે ગામમા જાય છે સાવરણી ખભે મૂકી રોક્કબધ એ પણ ફરે છે. એક વખત એક આદમી ધોયેલા કપડા પહેરી, માથે સુડલા જેવું મૂકીને આવેલો, તે એણે ગામમાં એક ખૂણામાંથી છુપાઈને જોયું હતું, ત્યારથી એ પણ કોક કોક વખત કોઈ ન હોય ત્યારે માથે સુડલો મૂકી કડબબધ ચાલી જતો. એક વખત એની મા એને એમ ચાલતા જોઈ ગઈ ખસે ! ડોશી જોઈ જ રહી. કંઈ જ બોલી નહિ, પણ છનિયાને ડોશી ન બોલી એ ન ગમ્યું. એણે સુડલો ફેંકી દીધો, ચાલ બદલી નાખી અને આશિયાળા જેવો ડોશીના બોળામાં જઈ બેઠો.

આજે દિવાળી હતી. ગામમા ઘેર ઘેર આનંદ થઈ રહ્યો હતો ઘેર ઘેર ફટાકડા ફૂટતા હતા ઘેર ઘેર છોકરા ધમાચકડી કરી રહ્યા હતા. ઘેર ઘેર દીવા, ઘેર ઘેર લડાકા, ઘેર ઘેર આનંદની ચિચિયારીઓ ! ડોશીને એ ખબર હતી એણે આવું બધું ધણા વર્ષો લગી જોયું હતું. છનિયો ધણો નાનો હતો. એને મન આજે કંઈ જુદું હતું. આ દહાડાથી ગામમા દીવા જ દીવા દેખાય છે પહેલે દહાડે તો છનિયો દીવા જોઈ બોલી બહ્યો 'મા ! મા ! લાલ લાગી, બળી

ગયું. ચાલ, હોલવી નાખ !' પણ માએ કહ્યું 'છનિયા, બળી રહેવા દે, એ લાલ એમ નહિ હોલવાય, બધું બળીને ખાખ થઇ જશે ત્યારે એ હોલવાશે'

છનિયાને દીવા જોવા જવાનું ખૂબ મન હતું, પણ એને કાણ લઇ જાય ? ડોશી થાકીપાકી પડી હતી ઘડપણ એને વળગ્યું હતું છનિયો ચારે બાજુ ફરી વળ્યો. રાજનો રતો આજે એને ન જડ્યો ફરી એણે ગામ તરફ નજર નાખી દીવા જ દીવા ! એણે ઝૂંપડી તરફ જોયું સાવ અધાર કંઈ જ ન સૂઝે આરણ્ય આગળ ખેડેલી ડોશી પણ જાણે સૂઝતી નહોતી અચાનક એને વિચાર થઇ આવ્યો એણે ડોશીને કહ્યું 'મા, મા, તું દીવો કરને !'

પણ ડોશીની પામે શું હતું કે દીવો કરે ! ગામમા દિવાળી આવી હતી અને ચાર દિવસથી ડોશીના ઘરમા દિવેલ ખૂટી ગયું હતું. દીવો શાનો કરે ? દિવાસળીની પેટી પણ ક્યા હતી ? એક શેઠાણીએ ચાર દિવાસળી આપેલી એ તો દ્યારનીય પૂરી થઇ હતી કોડિયાને તો છનિયાએ કાણ પાડી આડતી ડાળે ભેગવી પખીઓને પાણી પીવા પરમ બનાવી દીધી હતી. ડોશી દીવો શેનો કરે ?

છનિયો ડોશીની કાઠે વળગ્યો 'મા, દીવો કરને, મા, મને ગામમા લઇ જા ને, મારે દીવા જોવા જવું છે.' ડોશીએ તેને બાથમા ધાલ્યો એની આખે તો શ્રાવણ ભાદરવો વહી છનિયાની છાતી પર ટપકવા લાગ્યો છનિયો આસુ સમજવા જેટલી ઉમરે તો નહોતો પહોંચ્યો પણ એણે ડોશીને ઝૂંપડીમા ખૂણે પડી પડી કે આડતી ગોથે લપાઈને ફાટેલા સાડલાથી મોઢાકી ઘણવાગ રડતી જોઈ

હતી. છનિયાને એ નહોતું ગમતું. આમુથી છનિયાની છાતી ભીંજાઈ ગઈ. એનાથી હવે ન રહોયું. ડોશીની ગરદન જોરથી પકડી તેણે હલાવી નાખી મોઝે ઢાંકલા લૂગડાનો છેડો તેણે ખેંચી નાખ્યો. લૂગડું એવું ખવાઈ ગયું હતું કે એનો વાણોતાણો જુદો થઈ ગયો. છનિયો કહે ‘મા, મા, રોજ તો તું કહે છે, પીવા પાણીય નથી અને આમ પાણી પાડે છે શું કામ ?’

ડોશી એના ધરડા પગ જેમ તેમ ટેકવી ઊભી થઈ. છનિયો એનો છેડો પકડી ઊભો થયો. છનિયાને લાગતે એ ચાલી ગાઢ અધકારમા જ્યાં છનિયાને ધડી પહેલાં રતો નહોતો સૂઝતો ત્યાં એને લાગતે ડોશી ચાલી.

૨

એ જ ગામની છેવાડે એ જ ઝૂંપડી, એ જ નિશબ્દ શાંતિ. સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. પક્ષીઓ માળામા ભરાઈ જવા ફિચિયારી કરી રહ્યા છે સાજનો ઠંડો એકલવાયો પવન જાણે સ્વજનોથી દૂર પડ્યો હોય તેમ સૂસવી રહ્યો છે, ડોશી એક પથારી પાસે અડધી બીની ભોય પર ઢીચણમાં માથું ધાલી બેઠી છે. એની આખમા આસુના કણુ બાઝી ગયા છે પથારીમા છનિયો ચિમળા-એલા ફૂલ જેવો પડ્યો છે. એના હાથ પગ સળેખડી જેવા થઈ ગયા છે, એની આખમા પહેલાનો ચમકાર નથી પાસુ પણ ફેરવી શકતો નથી.

દિવાળીની રાતે ડોશી એને દીવા જોવા ગામમા તેડી ગઈ. દુકાને દુકાને ફરી વળી લાલ પીળા દીવા બતાવ્યા એક એક દીવો હજાર હજાર કોડિયા જેટલું તેજ આપતો હતો. ચાપ દાંબે કે દીવો થાય દીવાઓની ગોળ લાખી એવી ભાતભાતની કમાનો એવું બધું

નેધ ને હરખાઇ ગયો. આમતેમ દોડદોડી કરવા લાગ્યો. 'મા, મા, આ ને,' કહીને ડાશીને ખેંચવા લાગ્યો. બિચારી ડાશી એક બે વખત તો ભોય ઊથલી પણ પડી ઠેર ઠેર લગાડા થતા હતા, ફટાકડા ફૂટતા હતા. છનિયો એ બધું જોતો હતો. ફરતા ફરતા એક લપકાદાર મકાન આગળ આવી ઊભા. ડેવુ એ મકાન ! છનિયાના સો ઝૂપડા સમાઈ જાય એવડી જગા, માળ અને ઘર ઉપર ઘર છનિયો રોજ ગામમા આવતો હતો પણ આ મકાન જોઈને આટલી અભયખી પહેલા થઈ નહોતી.

શેઠાણીનો નાનો છોકરો બરાબર છનિયા જેવડો જે, ચોટલા ઉપર ઊભો હતો. બે પાંચ નોકરો એને વીટળાઈ વળ્યા હતા, ને છોકરો પાસેના થાળમાથી ફટાકડા લઈ નોકરોના હાથમા આપતો હતો. નોકરો તે સળગાવી ફેંકતા હતા, લગાડા થતા હતા. હવાઈઓ ઊડતી હતી, છોકરો કિલકિલાટ કરતો હતો નોકરો. પણ તેની સાથે હસવા ફૂંવા મડી જતા છનિયો એ બધું જોઈ રહ્યો, એ બાળકને જોઈ રહ્યો. એટલામા છોકરે નોકરના હાથમા એક હવાઈ આપી, નોકરે સળગાવી, તરત એના હાથમાથી ઊટકી, ને છનિયાની સામે આવી પડી 'મા, મા, 'દીવો' કરતો છનિયો ડાશીની આગળી છોડાવી આ હવાઈ પકડવા દોડ્યો. હવાઈમાથી અંગારા છૂટતા હતા છનિયો દાઝ્યો. દાઝ્યો ખરો, પણ એને દીવો જોઈતો હતો. હવાઈ પકડી એના હાથ દાઝ્યા, મો દાઝ્યુ, આખું શરીર દાઝ્યુ હવાઈ એના હાથમાથી ક્યારે ઊટકી ગઈ એનું એને લાન ન રહ્યું આ બધું એક પળમા બની ગયું. ડાશી એને પાછો વારી શકે એ પહેલા બધું બની ગયું, છનિયો ભોય પડી ગયો. એને ઝાળામા લઈ ડાશી પણ ભોય ખેંસી પડી મામે ચોટલા પરથી પેલા છોકરાનો અને નોકરોના કિલકિલાટ હસવાનો અવાજ આવતો હતો, અને ફટાકડા ફટાકટ ફૂટતા જતા હતા.

૩

ઝૂપડીમા છનિયો ફાટેલી પથારીમા હજી ખેલાન પડયો છે. ડોશી આમતેમ વિદ્વજની જેમ તાકી રહે છે

છનિયાએ આખ ઉઘાડી “પાણી” એવો ગળામાંથી અવાજ કયો. ડોશીએ એના ગળામાં ધીરે ધીરે બે ટીપાં પાણી પાડ્યું. છનિયાની આખ બિડાઇ ગઇ એ ગણગણવા લાગ્યો: ‘મા, મા, દીવો !’ હતી તેટલી હિમત ભેગી કરી ડોશી છનિયાને કપાળે હાથ ફરવતી બોલી: ‘બેટા, તુ સાબ્ને થઇ જા, પછી એવા તો દીવા કરશું—’ પણ છનિયે એ સાબલ્યુ નહિ હોય, તે રહી રહીને ઝખી ભકતો હતો ‘મા, દીવો ! પેલો દીવો !’

સાત દિવસ આમ વીતી ગયા. એક એક દિવસ ડોશીએ જીવી રીતે વીત્યો, કેટલું કરીને, કેટલું રહીકરગરીને, કેટલા દિવસનો પેટ-ગુજારો વેચીને, ડોશી ગામના એક દેશી વૈદ્યને દીકરાને બેવા-અડવા નહિ, એકવાર-માત્ર એકવાર ઘેર તેડી લાવી શકી, અને ધરડા શરીરમા જીવાનીતું જોર લાવી, રાત દિના અખડ જાગરણ કરી, અડધે ભૂખે પેટે, ડોશીએ દેહ પરની વર્ષોથી સંચી રાખેલી શ્રદ્ધા વૈદ્યમા ઠાલવીને છનિયાની માવજત કરી એ એક એને ખખર અને બીજી સર્વજ્ઞને ખખર.

પથારીમા છનિયો ચિમળાએલા ફળ જેવો પડયો છે એનું આખુ શરીર સૂઝી ગયું છે એની આંખો સખત ખીડાએલી છે, પાસે બીની ભોય પર ડોસી ઢીચણુમા માથુ ધાલી ખેડી છે. એની આખમા આસુ થીજી ગયા છે સાજ પડી ગઇ છે, આથમેલા સૂરજની લાલ આત્મા ધરતી પર વેરાઇ છે આકાશમા એક બે તારા ઉગેલા જણાય છે. દૂર દૂર ગામની શીમમાંથી ફૂતરાના ભસવાનો અવાજ આવે છે એક પક્ષી ઝૂપડીની કાર પર આવી પળ બેપળ બેહું,

કાષ્ઠક એની લાપામા એણે ગાયું અને ઊડી ગયું મૂં પડીમાં છનિ-
યાની પથારી સામે કોડિયામા આખો દીવો બળતો હતો.

અચાનક ‘દીવો, દીવો’ કરી છનિયાએ ઉઠાળો માર્યો અબ-
કેલી ડોશીએ દુબળે હાથે એને ઝીલી લીધો, બરાબર સુવાડ્યો, અને
કપાળે હળવો હાથ ફેરવ્યો. ધડક શાત રહી, ફરી પાછો છનિયો
ઉઠ્યો : ‘મા, મા, દીવો.’ ડોશી કાપી ઉઠી, તે એકદમ ઉભી
થઈ ગઈ. સામે બળતા કોડિયાની વાટ સડોરી સળગાવી દીધી.
પછી છનિયાનું મો કાઠી સ્વચ્છ પાણીના બે ટીપા નાખ્યા તેજ
પણે ફરી છનિયાએ આયકા ખાધો. તે ઉઠ્યો, તેના હાથ હવામાં
ઉઠ્યા થઈ ગયા અને તેના મો પર નમેલી ડોશીના ગળે વીંટળાઈ
ગયા પરવશ બની ડોશી માથું છનિયાની છાતી પર નાખી ટૂંકી
પડી. એક ‘હાયકાર,’ એના સૂના હંયાંમાથી હવામા નીકળી પડ્યો.
છનિયો કંઈ બોલ્યો, ન બોલ્યો, શું બોલ્યો કાઈ સાબળનાર નહોતું.
ડોશી દીકરાના દુબળા હાથની વજ્યૂડમા બેભાન થઈ પડી હતી,
અને દીકરો કોણ જાણે ક્યા દીવાની રોધમા ચાલી ગયો હતો.

છનિયા ! ‘બેટા !’ કરતી જાતી ચીરી નાખે તેવી હાથ
મારતી ડોશી પગડાઈ પડી. બેય જુવાનો ઊભા હતા ત્યા જ
એમી પડ્યા.

સૂજ આથમી ગયો હતો જગત ઉપર અધકાર ફરી વળ્યો
હતો. ગામમા થોડાક દીવા ટમટમતા દેખાતા હતા. સિવાય ચારે
બાજુ ઘોર અંધાર હતું. પગ પામેનો સ્ત્રો પણ સૂઝતો નહોતો.
ઉકરડામા બે કૂતરાએ હાડકાના ટુકડા માટે ખેચતાણું શરૂ કરી દીધી
હતી, તેનો અવાજ માત્ર સંભળાતો હતો. કોડિયાનો દીવો પણ
વાટ બળી જતા હોલવાઈ ગયો.

સવારે ડાઘુઓ છનિયાના શખની અંતીમક્રિયા કરવા લઈ ચાલ્યા, ત્યારે ડોશી ઝૂપડાના ખારણુ આગળ ગોળો વળા બેઠી હતી; તેની આખો વસ્તુને આરપાર બેતી હોય તેમ સ્થિર ખની રહી હતી. તે ન હાલી, ન ચાલી.

સ્મશાનમાં સૌને સમાચાર મળ્યા કે ડોશીને કાક વળગાડ થઈ છે; ઝૂપડું એણે સળગાવી મૂક્યું છે, અને ભડકા બોલ 'દીવો ! મા ! દીવો !' કરતી હરખથી કાખલી ફૂટતી ફૂટે છે !

સાંભળી એક બીજી બોલ્યો: 'ફૂદી લેવા દે, મારા બાપ ! બોળિયુ ફૂદીને કેટલુ ફૂદશે. એનો જીવ તો આપણે અહીં ગાડી દીધો છે.'

કડવો વદો

શ્રી. રસિકલાલ છા. પરીખ

પ્રિયવદા ખૂબ વેગથી દિયકા ખાતી હતી. લીંબડાની ગળ
જાએ તદ્દ તદ્દ થતી હતી નીચે જમના, પગીતી છોકરી, બીબી હતી
અને પ્રિયવદા ખેલ બીબા બીબા દિયકા ખાતા હતા તેમને બેસીને
ધીમેથી દિયકા ખાવા વિનવતી હતી. પ્રિયવદા વેગના તાનમા
કથું ગમકામતી નહતી. ત્યાં ગળમાંથી વિચિત્ર અવાજ થયો;
જમનાને લાગ્યું કે દિયકા તૂટ્યો—અને તેણે ચીમ પાડી. ચીસ
સાંભળી પ્રિયવદા ચમકી—અને સમનોત્તરપણે ચુપી પણ તુરત જ
તે ચતુરાઈથી પાછું મેળવી દિયકા ધીમે કર્યો, અને હમવા લાગી.
જમનાએ દિયકાને પકડી ગળમાં બે ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યો;

આ પુસ્તકની કિંમત એક રૂપિય છે.

એમ કરતા તેને જરા વાગ્યું. એટલે પ્રિયવદાએ પોતે જ હિંચકા બધ કર્યો.

પ્રિયવદાએ પૂછ્યું —“ જમના વાગ્યું કે? રોકવા શું કામ આવી? લોહી નીકળ્યું ને ?”

જમના—“બહેન તમે આવડા મોટા હિંચકા ખાઓ છો તે ખાને કહી દઈશ.”

જમનાએ જમીન ઉપરથી જરા ધુળ લઈ લોહી નીકળ્યું હતું ત્યાં લગાવી દીધી

પ્રિયવદા દોરડામા પાટીઉ બાધી કરેલા એ હિંચકા ઉપરથી ઊતરી. સ્વાભાવિક રીતે ખીલતું ધારીકું શરીર તનદુસ્ત હતું. બ્યા-યામથી મુખ ઉપરની સ્વાભાવિક સુરખીમા લાલી આવી હતી દોરડા સાથે ઘસાવાથી લાલ થયેલી હથેળીઓ જમનાને બતાવી પ્રિયવદા કહેવા લાગી --

“ ને મેં કેવી મેદી લગાવી છે! મેદીનો રંગ કેવો લાગ્યો છે. જમના પેલું મેદીનું ગીત ગા ને એમા શું આવે છે? ‘હા રે એનો નેનારો પહેલ કે મેદી રંગ લાગ્યો?’ જમના હવે તું હિંચકા ઉપર બેસ. હું તને હિંચકા ખવડાવું તું પડીશ તો હું તને ઝીલી લઈશ.

જમનાને બેસવા ધચ્છા હતી. ખરી રીતે એ હિંચકા જમનાના આપ નાથા પગીએ પોતાના છોકરાં માટે બાંધ્યો હતો. પ્રિયવદાના ઉજળતા લોહીને બગલામા અને બગીચામા બાંધેલા સહીસલામતીવાળા હિંચકા ખાવામા રસ આવતો ન હતો. તેના પિતાએ નવીન દબોનો બાગ કરવા અનેક વૃક્ષોનો ઉચ્છેદ કરાવેલો—

પણ કોઈ અજાત કારણથી બગવાના યોગાનના એક ખુણામાં જ્યાં પગી રહેતો હતો ત્યાં લીંબડાની એક ઘટ્ટા રહી ગયેલી. પ્રિયવદને આ ઘટ્ટા અને આ હિચકા બહુ ગમતા.

જમના—“ ના બહેન ! એ તો હું મારી મેતે બધશ. તમારી પાસે હિચકા ન ખાવાય ? કોઈ બુચ્છે તો ? ”

પ્રિયવદએ જમનાનો ‘ મેતે ’ શબ્દ પકડી કહ્યું. “ હવે મેતે મેતે શું કહે છે ? કોઈ જોરો તો શું થઈ ગયું ? ” પ્રિયવદએ જમનાને ઉચકી હિચકા ઉપર બેસાડી, પણ જમના ઊતરી પડી.

“ ના બા ! કોઈ બુચ્છે તો કહે કે જમના પીયુ બહેન પાસે હિચકા ન ખાવતી ’તી ” જમનાએ કહ્યું.

“ હટ બહીકણ ! ” કહી પ્રિયવદએ ઢીલો થઈ ગયેઓ અબોડો બરાબર કર્યો.

અબોડો બરાબર કરી વચ્ચે કીક કર્યા, અને જમનાને કહ્યું “ ચાલ, પાટીયા ઉપર બેસ દોરડા બરાબર ઝાલજો એટલે નહિ પડાય. ”

“ ના બા. હું તો નહિ બેસું અમે નોકર માણસ ! કોઈ સોડાણીને કહી દે ” જમનાએ દહતાથી જવાબ આપ્યો.

પ્રિયવદ ચીડાઈ ગઈ “ હું કહું છું તો પણ તું ના કેમ પાડે છે ? હું તારથી વધારે સારા કપડા પહેડ કે વધારે મોટા ધરમા રહું એટલે શું થયું ? જેવા તને રમવાના અને હિચવાના કોડ છે એવા મને છે અને આ તો તારા બાપે બાધેલો હિચકા છે.. ” પ્રિયવદ બોલવા માડતી ત્યારે અટકવા માટે તેને ભારે પ્રયત્ન કરવો પડતો.

જમના મુંઝાવા લાગી. એને પ્રિયવદાની વાત સાચી લાગી. પણ હિંમત ન ચાલી. પણ પીયુ બહેનને આવેશમાં આવેલા જોઈને તેમને ખુશ કરવા કહ્યું. “ બહેન, એમાં ખીજાઓ છો શું ? દયો, આ બેડી ! ”

“ તને ના ગમે તો મારે તને કાંઈ હિચકા નાખવા નથી. તું તારી ‘મેતે’ ખા. ” એમ કહી પ્રિયવદા એક લીમડા નીચે લિપેલા ઓટલા ઉપર બેડી.

જમના મુંઝાઈને ઊભી રહી. પ્રિયવદાએ શાન્ત થઈ તેને કાંઈ તેટલા હિચકા ખાવા કહ્યું. જમના હિચકા ખાવા લાગી. પ્રિયવદા એને જોતા જોતા એ પ્રસંગના વિચારમાં મગ્ન થઈ ગઈ.

પ્રિયવદાની ઉમ્મર અઢાર વર્ષની હતી, જમનાની ચૌદ વર્ષની હતી.

જમનાની મા હયાત ન હતી. તેની મા મરી ગઈ હતી કે એના બાપને મૂઢી નાશી ગઈ હતી એની માહિતી એ શ્રીમત દુનીઆમા કોઈને ન હતી નોકર નોકરી કરે અને એનો પૂરતો પગાર લે-એનાથી વધારે માનવી સંબંધ આપણા નવીન શ્રીમતોને પોસાતો નથી.

જમનાને એના બાપે એક વાર પરણાવી હતી. પણ તેનો ધણી દારડીયો થઈ ગયો હતો-અને એક વાર તેણે જમનાને ખૂબ મારી એટલે તે બાપ પાસે નાશી આવી. નાથા પગીએ તેના વેવાઈ સાથે એકાદ બાળતમા વાઘો પાડી જમનાને સાસરે મોકલવા ના પાડી હતી, અને તેને બીજો વળાવાના વિચારમાં હતો,-વહુને માર પડે એ બીજો ધણી કસાવુ ક્યાં પલુ પૂરતું

કરણુ નથી ! જમના ધ્રુવસાવતી એટલે નાથા પગીને તેને ખીજે વળાવવાની ઉતાવળ ન હતી.

પ્રિયવદાના પિતા ધીગજલાલ ગેહને વાગ્સામા સાગે મીકત મળી હતી, અને પોતે પણ એ મીકતમા સાગે વધારે ક્યો હતો ગૂંચાતમા કહેવાય છે તે રીતે તે મીકતમાલેક હતા.

ધીગજલાલને જીવનની દરેક ખાતમા નવીનમાં નવીન વિચાર ધારણુ કરવાનો ગોખ હતો. આ ગોખ ક્રોધ છાંડી સત્યાસત્યની શ્રદ્ધામાથી ઉત્પન્ન થએલો ન હતો, પણ આગળ પડવાનો એ એક ગતો છે તેમ તે સમજતા. આ જ કારણથી જ્યારે ગાંધીજીની ઘોષણાથી ખાદી કેશનમા આવી ત્યારે પોતે મીકત ચસાવતા છતા ખાદી પહેરીને જ બહાર નીકળતા. પણ વિચારેના પરસ્પર સબધ અને એમાથી ઊપજતા નવા કર્તવ્યોનું નહીં જવાબદારીઓનું અને નવા જોખમોનું તેમને ભાન ન હતું. દેશના મુધારકો પોતાની છાકરીઓને મોટી ઉમર મુધી કુવારી ગણવા દેતા એટલે એમણે પ્રિયવદને મોટી યવા દીધી હતી. પ્રિયવદને જીવનભરી પણ છાકરાની ઢળે જ અપાઈ હતી, અને તેની માતા ચચળગાઈએ ચાર દીકરા પંજી આવેલી દીકરીને છાકરાની છટ્ટી ઉછેરી હતી.

ચચળગાઈ માંગણુ ગિયતિના પિયન્ની હતી, અને જ્ઞે દે નવી દળને અનુમરી ધીગજલાલ ગેહ એમને આધુનિક સ્ત્રીસન્માન આપવા પ્રયત્ન કરતા હતા પણ પોતે એ ગરીમ પુત્રીને શ્રીમતપન્ની બનાવી હતી એ વાત જૂને એમ ન હતું. ચચળગાઈ ની બંધી બાળ ગિયતિ સતોપકારક હતી,—ને આ ગૂંધભાવ સમજતા હતા. ધર્મગિયત તે અધિક માની હિન્દુ સ્ત્રીની પતિ તરફની નિયતશક્તિમા દૃષ્ટાન્તાની લાગણી તે ઉમેગાં હતા પણ ક્રોધકવાર ન સમજાય એવી

રીતે કાંઈ પણ કારણ વિના એમને ઓછું આવતુ—માહુ લાગતુ. અને જાણે ધરમા પોતે એક નોકર હોય એમ તેમને લાગ્યા કરતુ. પુત્રો થયા પછી પણ આ માનસિક સ્થિતિ કોઈક વાર આવી જતી. પુત્રોના વર્તનમા પણ તેને કોઈક વાર લાગતુ કે જાણે તે શ્રીમતના પુત્રો છે. પુત્રી થયા પછી એના મનમા એક જાતનું આશ્વાસન—એક જાતની શાન્તિ—આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તે કૌટુંબિક પરિસ્થિતિમા સ્વભાવિકતા અનુભવતા હતા. પણ પ્રિય-વદા મોટી થતા—સરકારી કૃળવણી પામતા—ને પરણવા લાયક થતા પોતાની જુવાનીની મૂર્તિ સમી એને જોતા—એ જૂની વેદના પાછી એમને થઈ આવતી, અને ઘણીવાર પ્રિયવદા માની પાસે લાઠમા બેઠી હોય અને ખભા ઉપર પાણીના ટીપા જેવું કાંઈક પડતા ચમકીને જૂએ તો માની આખમા આંસુ દેખાય. પ્રિયવદા આનું કાંઈ સ્પષ્ટ કારણ સમજતી ન હતી; તો પણ તેને માની આ સ્થિતિ જોઈ દુઃખ થતુ—અને આંસુનું કારણ માને પૂછાય એવું નથી તે સ્ત્રીસહજ સંસ્કારથી સમજતી.

પ્રિયવદાની ઉમ્મર અઢાર વર્ષની થઈ હતી, પણ તે તેના ઉછેરના અને કૃળવણીના કારણથી, એ ઉમ્મરની બીજી હિંદુ કન્યાઓની જેમ લગ્ન માટે પાકટ થઈ ગઈ ન હતી હજી એ અદ્વેષેલી, તોફાની અને મોજી હતી, જો કે એ ઉમ્મરને સહજ એવા વિચારવમજમા તે ઘણીવાર તરફડીયા મારતી. નાતમા તે પોતાની નિખાલસ અને સ્વચ્છદને અનુસરનારી રીતલાતથી આવી થઈ હતી અને જ્ઞાતિના સ્ત્રીપુરુષોની લલલલા કવિઓ પાસે પણ ભાગ મુકાવે એવી કદપનાથી જે અનેક વાતો પ્રિયવદા માટે રચાઈ હતી તે ચચળાધ દ્વારા ધીરજલાલ શેઠના કાને આવી હતી આ સાલજતા રોકેનો ગ્રામ્ય આત્મા ખળભથી ઊઠતો હતો; અને નવા

વિચારો એ પ્રસંગમા કાંઈ મદદ કરી શકતા ન હતા ધીરજલાલ શેઠના સસ્કારો અભણ માણસના હતા. એમનું બાલ્યજીવન, અનુકરણથી, આધુનિક સમૃદ્ધિનું હતું આથી આ નવી રીતે જીવન ગાળતા સંજોગોને લીધે જે પરિણામો આવે તે સહન કરવાની તેમની તૈયારી ન હતી.

ચચળબાઈ જે જૂના હિંદુ સસ્કારનું સહજ જીવન ગાળતા હતા અને જે નાતના ગંધાને જાણુવા જણાવવા ઉત્સુક રહેતા તે, તે બધા વળુદ વિનાના હોય છે એમ પણ જાણુતા હતા પણ પ્રિયવદા પરણવા લાયક થઈ છે-એ ચિંતા એમને પણ થયા કરતી

પિતા પોતાની સ્થિતિના શ્રીમત વર શોધતા હતા; મા દીકરીને સુખી કરે એવા ‘મુસ્તીઆ’ તરફ નજર રાખતી હતી, આવા અનેક ભાવી પતિ થવાની અંભિલાષાવાળા ‘મુસ્તીઆ’ પ્રિયવદાને મળવા આવતા-પ્રિયવદા એમના હેતુ જાણુતી-અને સૌને બનાવવામા ઉડાવવામા મગા મોણુતી.

પ્રિયવદા કાઠને પરણવા તત્પરતા ન બતાવતી તેથી મા-બાપ મુઝાતા. જીવનના આ એક વિષયમા શેઠ-શેઠાણી સમદુખ અનુભવતા શેઠે અત્યાર સુધી જીવનની બધી પરિસ્થિતિ પોતાને અનુભૂજી, સુખરૂપ કેમ થાય એ દૃષ્ટિથી જ ગોઠવી હતી. આ એક છોકરી એમની રચનામા કટકરૂપ હતી પ્રિયવદા એમને અણુગમતી થઈ ગઈ હતી. પહેલા બહુ લાડ કરેલા એ દીકરી તરફ પોતાને આવું કેમ થાય છે એ વિચારથી કાંઈક વાર તે ઉદાસીન બનતા. પણ તે ઉદાસીનતાનો અત ચીડમા આવતો. પ્રિયવદાને ધણીવાર તે અડધી ચીડમા અને અડધી મસ્કરીમા, તેની એક માશી તેને પ્રિયવદા કહેતી તે યાદ કરાવી, ધીરજલાલ કહેતા કે તે પ્રિયવદા

નહિ પણ કટુવદા-કડવો વ દો હતી. આવા પ્રસંગે ચચળઆઇ અસરકારી ભાષા બોલતી પોતાની બહેનનો વ્યગ્રમાં થતો ઉપહાસ ખૂંચતો પણ પ્રિયવદા બાપને સંભળાવતી કે “પપ્પા તમે એકલા એકલા વદા ખાતા હો એમ લાગે છે. નહિ તો તમને શી રીતે ખબર પડે કે હું કડવો વ દો છું.” આવા પ્રસંગો ઉપર ધીરજલાલની ધીરજ ખુટી જતી અને ચચળઆઇ ધીરજથી પ્રસંગ બદલી નાંખતાં.

ધીરજલાલને ધણીવાર લાગતું કે જ્ઞાતિના રીવાજ પ્રમાણે પ્રિયવદાની સગાઇ પહેલેથી કરી હોત તો ઠીક થાત. ?

ચચળઆઇ સમજતાં હતા કે આવી રીતે ઉછરેલી છોકરીને સુખી કરે એવો વર મળવો દુર્લભ હતો. શ્રીમત વર્ગમાં તો તેમને આશા જ ન હતી.

પ્રિયવદાને માબાપની આ અકારણ ચિન્તાથી ક્રોધક વાર હસવું આવતું-ક્રોધક વાર દુઃખ થતું.

જમના ધીમે ધીમે હિચકા ખાતી હતી. પ્રિયવદા વિચાર કરતી હતી.

ધીરજલાલ શેઠના ઘરમાં નવી દબના વિચારોની ખોટ ન હતી નવીન વિચારોની ચર્ચા કરનારાઓમાં એ વિચારની અસર હોય છે તેના કરતા કેટલીક વાર એના સાલણનારાઓમાં તે ઊડી અસર કરે છે ધીરજલાલ એમના મિત્રો સાથે જે ઉપલક્ષીઆ વાતો કરતા તેના વિચારખીજે પ્રિયવદાના વિકાસી ચિત્તમાં ક્રોધને કટપના ન આવે એ રીતે ઊગતા હતા. પોતે ન જાણે અને માબાપ ન જાણે એ રીતે રૂઢિના અને પરપરાનાં બંધનો એના મનમાંથી મરી પડ્યા હતાં

જન્મનાં એટલો આગ્રહ કર્યો છતાં પોતાને હિચકા નાખવા ન દીધા એ સ્થિતિનું કારણ તે સમજતી હતી નોકર અને શેઠના બેદો માણસની માણસાઈને પણ બેદી નાખે છે એનો અપહ્ત દાખલો પોતે જોયો. શેઠોએ નોકરોને પહેલા પોતાનાથી એટલા જુદા માન્યા કે હવે શેઠ વર્ગમાંથી કાઢ એ બેદ તોડવા જાય તો નોકરો એ બેદ છોડવાને અશક્ત હતા. માણસ માણસ વચ્ચે એક જાતની સૂક્ષ્મ અન્યથતા વિકાસ પામતી હતી આ વિચાર ઉપરથી પ્રિય-વદાનું મન નાતજાતના ઉચનીચના બેદો ઉપર ગયું, અને તે ઉપરથી સ્ત્રીપુરુષની પ્રધાનગૌણતાના વિચાર કરવા લાગ્યું, અને તેમાંથી વળી સ્ત્રીપુરુષના લગ્ન સંબંધના વિચાર કરવા લાગ્યું, અને તેમાંથી પોતાના માતૃપિતાનું જીવન જોવા લાગ્યું, અને બહારથી સુજુ દેખાતા જીવનને, માતાના ન સમજાય એવા આસુ દારા જોતા તેમાં તેને વિલક્ષણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરે એવી તકો દેખાવા લાગી આ વિચારમાંથી તે લાપી જીવનના વિચારમાં દુખ્યું અને એમાંથી જાતજાતની લગ્નમા લેવાતી છૂટ સંબંધી વિચાર તેને આવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પ્રિયવદાનું મન શાખામૃગની જેમ વિચારની એક ડાળેથી બીજી ડાળે ફેરકા મારતું હતું.

પરિભ્રમ સૂર્ય આગમતો હતો. તેનું તેજ આગળના લીંબ-ડાના પર્ણોમાંથી નીકળી પ્રિયવદાના વિચારમગ્ન ચહેરા ઉપર પડતું હતું. જન્મના જેને આવી વસ્તુઓ નીરખવાનો અભ્યાસ નહોતો તે પણ આતર અને બાહ્ય પ્રકાશથી દીપતા મુખને હિચકા બંધ રાખી નીરખવા લાગી હિચકા બંધ થતાં પ્રિયવદાનું ધ્યાન જન્મના ઉપર ગયું અને તે શું નિરખતી હતી એ પૂછ્યું

“ તમારું મોહક નિરખતી’તી ” જન્મનાએ કહ્યું

“તું મારો વર થવાની છું તે મારૂં મ્હોડું નિરખે છે?”
પ્રિયવદાએ હસતા હસતાં કહ્યું.

“બહેન બહુ રૂપાળા લાગો છો?” જમના હિંચકાથી
ઊતરી પ્રિયવદા સામે ઓટલા નીચે બેઠી.

“બહેન લગ્ન ક્યારે થવાના છે?” જમનાએ ગોઠ્ઠી શરૂ
કરી, અને સ્ત્રીત્વની સમાન ભૂમિકા ઉપર આવતા ઘડીભર શેક
નોકરનો ભેદ ભૂલી ગઈ.

“કોઈ પરણનાર મળે ત્યારે પરણીએ ને?” પ્રિયવદાએ
મ્હોનો ચાળો ક્યો અને જમના હસી પડી.

“તમને પરણનારની શી ખોટ ? એ તો તમે પરણવાની ના
પાડો છો એમ બધા કહે છે” જમનાએ જરા છૂટથી વાત કરવા માડી.

“તને કોણે કહ્યું કે હું ના પાડુ છું.” પ્રિયવદાએ ભવા
ચડાવી પૂછ્યું.

“એ તો એક દહાડો બા કહેતા’તા” જમનાએ કહ્યું.

“બા શું કહેતા હતા?” પ્રિયવદાએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

જમનાએ હસીને કહ્યું. “એ તો બા એમ કહેતા’તા કે આ
ભણતર એવું કેવું કે કોઈ વર જ ના મળે?”

પ્રિયવદા થોડીક વાર ગંભીર થઈ બેઠી. “જમના તું સાસરેથી
કેમ નાસી આવી?”

“મારો પીટયો દારૂ પી આવીને મારતો’તો, તે એવો
મારે રોજ કોણુ ખાય ? અને પૈસો લાવવાની ધોએ ન મળે હું
મળુરીએ જઈ પૈસા લાવું એ પડાવી લે અને ન આપુ તો ગાળો

દષ્ટ હુડવા માડ. ” જમના એ બનાવને કહેતા કહેતા ગુસ્સે થવા લાગી

“ તે અત્યારે તો તારો ધણી તને મારતો નથી ને? ગુસ્સો કાના ઉપર કરે છે? ” પ્રિયવદ્ધ હસવા લાગી. “ હવે ફરીથી સાસરે નહિ જવાની? ”

‘ હવે જય છે મારે ભૂતરાત. માગ બાપાએ બીજું હાડું કેકાણુ હોધી રાખ્યું છે ’ જમનાએ ખાત્રીથી જવાબ આપ્યો. થોડીક વાર પછી બોલી, “ પણ પીયુ બા, તમે કેમ પચ્છતા નથી? ”

“ હું પરણુ અને મારો ધણી મારે તો? મારા બાપા કામ બીજે ધણી શોધી કહાડે? ” પ્રિયવદ્ધએ કહ્યું.

“બા, પણ તમારા ઉચા વરણુમા એવું થાય? એ તો અમારા હલકા વરણુમા ચાલે ” જમના હાપણુથી બોલી.

“પણ અમારા ઉચા વરણુમાએ ધણી ખાયડીને મારે છે એ ખરો અને તમારા વરણુમા ન થાય એવા ટાઢા ભુલમો પણ કરે છે ” પ્રિયવદ્ધએ કહ્યું.

“ એ તો વાક પડે તો કાક દહાડે મારે એ ખરો ” જમનાએ તાસ્તિક તટસ્થતાથી કહ્યું

પ્રિયવદ્ધએ હમીને કહ્યું “ ત્યારે કાલલી બાઈ નામી શું કંચા આવ્યાં? ”

“ પણ એ તો માગે પીટયો કશું રજે નહિ, પછી ખાતું શું? ” જમનાએ બચાવ કર્યો.

બ ગલા તરફથી એક નોક આવ્યો. પ્રિયવદ્ધએ પૂછ્યું “કેમ?”

“ બહેન સાહેબ, ગગારામ શેઠના દીકરા રમેશ શેઠ આવ્યા છે. દીવાનખાનામાં બેઠા છે ” નોકરે કહ્યું.

“ તને દ્રાણે મોકલ્યો ? ” પ્રિયવદાએ મિનનગમાં પૂછ્યું.

“ મોટા ભાઈએ ” નોકરે દબાઈને જવાબ આપ્યો.

“ જા, રમેશ શેઠને અહીં મોકલ ” પ્રિયવદાએ કહ્યું.

નોકર સલામ કરી ચાલતો થયો.

થોડીક વારે મૂછો બોડેલા મહેરાવાળો, ફૂલેલા ગાલવાળો, હાથમાં ધવિનીગ કેપ રાખી એક જુવાન એ બાલુ આવ્યો.

પ્રિયવદા ઊભી ન થઈ. ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા કહ્યું. “ પધારો એશ શેઠ ”

એશ શેઠ પામે આવ્યા પછી બેસવાની ક્યાઈ જગા ન હતી. પ્રિયવદા સાથે ઓટલા ઉપર બેસવાની હિમત ચાલતી ન હતી.

“ બોલો ક્યા બેસશો શેઠ ? પેલા હીચકા ઉપર બેસશો ? જો જો સંભાળીને બેસજો. પાટીકિં ભાગી ન જાય ” પ્રિયવદાએ એમની સ્થૂલતા ઉપર કટાક્ષ નાખી ગિમત કરી કહ્યું.

જમના ઊભી થઈ ખુશી લેવા જતી હતી એને રોકીને પ્રિયવદાએ કહ્યું “ બેસને. અમારે કાઈ ખાનગી વાતો નથી કરવાની ”

આ સાંભળી એશનું મોઢું ખસિયાણું થઈ ગયું તે હીચકાના પાટીઆ ઉપર કંઠગી રીતે બેઠો, અને શુ બોલવું એ ન સૂઝવાથી નીચે જોઈ રહ્યો.

“ આ વખતે તમે ઇન્ટરમાં તપાસ થયા ખર ? ” પ્રિયવદાએ વાત શરૂ કરી.

“હાહ. લોહકમા પાત્ર મારું માટે જોડી ગયો” એણે જવાબ આપ્યો.

“તારે હવે નુ ફો છો?” હન્ટરમા તમે ખીલુ વર્ષ હતા ખરૂં?” પ્રિયવદાએ આડા અવળા બેદરશરીથી પ્રશ્નો પૂછવા માડ્યાં.

“કાંઈ કહે છે કે મિલમા ધ્યાન આપો. એટલે મિલમા જાઉં છું મહિને ચાલીસ રૂપિયામા જોઈએ તેટલા ગ્રેન્યુએટ મળે છે, તો શા માટે એમા શક્તિ ખર્ચી નાખવી એની જગ્યાની મલાલ છે” એણે શેડે જવાબ આપ્યો.

“તમારી પોતાની શી મરજી છે?” પ્રિયવદાએ ફરી પૂછ્યું.

પણ એણે આ પ્રશ્નનો કાંઈ જવાબ નહોતો આપ્યો, અને એના મોઢા ઉપર શરમની છાયા આવી ગઈ, અને બેલતા મૂંઝાવા લાગ્યો.

“મારી તો મરજી છે ફક્ત આપ હા પાડો એની જ વાત છે.” એણે હિમતભેર કહ્યું.

“હું તમને શા માટે ના પાડું. તમારે લાલ્ચુ કે ન લાલ્ચુ એ તમારી મરજીની વાત છે તમને ક્યા હિસ્સાક્ષની જેમ લાલ્ચુ માટે પૈસાની ખોટ પડે એમ છે? એ જિયાગે દરેક વખતે ફર્ટ ફક્સ આવે તોયે ખીલુ વર્ષ લાલ્ચુરો કે નહિ તેની તેને ચિન્તા હોય આ વર્ષે તે ગ્રેન્યુએટ થયો ખરોતે? મારા બાપુએ એને મદદ ન કરી હોત તો સીનઅર બી. એનુ વર્ષ ન ભરી ગઈત.” પ્રિયવદાએ એણની મૂંઝવણ જાણ્યા છતાં કાંઈ ન સમજી હોય એમ વાત ચાલુ રાખી.

એણે ચીડાયો “આપને હરિલાલ ઉપર જ પ્રેમ છે તો

પછી મને શા માટે મળવા બોલાવ્યો ? મારી મસ્કરી કરો છો ?” રમેશ બોલો થઈ ગયો.

પ્રિયવદાએ એને બીધડો લેવા માડ્યો. “રમેશ શેઠ તમે શું બોલો છો ? મેં તમને ક્યારે બોલાવ્યા હતા ? અને હરિલાલ ઉપર પ્રેમ ને એ બધું શું બકા છે ? કાંઈ અગ્રેજી નવલકથાનો પાઠ તો નથી લખવતા ને ? તમે કોના આગળ વાત કરો છો, હું તમારી પરીક્ષાની વાત કરૂં છું અને તમે પ્રેમ પ્રેમ કરો છો, પછી તમે પાસ શી રીતે થાઓ ?”

રમેશને લાગ્યું કે પ્રિયવદાને હરિલાલ ઉપર પ્રેમ નથી એટલે ફરીથી એકવાર પ્રયત્ન કરવાનું મન થયું. “પ્રિયવદા, એમ દાઝ્યા ઉપર ડામ ન દો હું તમારી ખાતર જ નપાસ થયો છું. તમારા વિચારમા ને વિચારમા મને કાંઈ યાદ જ રહેતું નથી તમારે જો આમ જ કરવું હતું તો તે દિવસે મોટરમાથી શું કરવા મારા સામું જોઈ હયા ?”

પ્રિયવદા ખડખડાટ હસી પડી. રમેશ લોહી પડ્યો. જમના આશ્ચર્યચકિત થઈ એક લીબડા પછવાડેથી આ દૃશ્ય જોતી હતી.

થોડીકવાર બન્નેએ મૌન રાખ્યું.

“બાએ આપને ચ્હા પાછ કે નહિ ? તો પાછ હોય તો આપણે મ ગાવીએ” પ્રિયવદાએ પૂછ્યું.

“મારે તમારી ચ્હા પીવી નથી. હું જાઉં છું, તમારા ભાઈએ મારે અપમાન કર્યું છે તે હું મારા બાપુને જણાવીશ જો તમારે મારી સાથે છેવટની વાત નહોતી કરવી તો શું કરવા એમણે મને અહીં આવવા કહ્યું ?” રમેશ ચીઝધને બોલ્યો.

પ્રિયવદાએ ગભીર થઈ કહ્યું, “માગ લાઈએ તમને શા માટે અહીં આવવા નિમત્રણ આપ્યું હશે તે હું જાણતી નથી તે તમારે માગ લાઈને પૂછવું જોઈએ, મને નહિ તમે માગ ધણી થવાનો અભિલાષ ગમે તે પહેલા થોડીક બુદ્ધિ મેળવવા પ્રયત્ન કરો.”

એમ પ્રિયવદાને જોઈ વિદ્વિત થઈ ગયો હતો, અને જેમ જેમ તેની કામના પૂરી થવાની આશા ઓછી થતી દેખાતી હતી તેમ તેમ તે જ ગંધી થતો હતો. પ્રિયવદાના આ શીતળ આગખાથી તેનો ગુસ્સો લબૂખી બીધો તે લાલપીજો થઈ ગયો જમના આ દુઃખ જોઈ એકદમ પ્રિયવદા પાસે દોડી આવી તેનો ધણી બપોરે તેને માગતો ત્યારે પહેલા તે આવો થઈ જતો.

“બા, એશ મેંક આમ કેમ કરે છે?” જમનાએ પૂછ્યું.

“હું એમની સ્ત્રી થાઉં અને એમની ઇચ્છાને વશ ન થાઉં ત્યારે એ મુ કહે એની મને મૂચના કરે છે.” પ્રિયવદાએ જમનાને ઉત્તર વાળ્યો એમને કહ્યું. “એશ મેંક સહ્યતા શીખો. તમે અત્યારે માગ બગલામા છો ધાડ તો ધણી મારી બહાર કાઢો.”

અમને કહ્યું. “તમાગ બાપે તમને બહુ કટાક્યા છે. પસ્તારો.”

પ્રિયવદાએ હમતા હસતા કહ્યું “પંધારો માગ આશક હવે આપ આપના ઘેર પંધારો. હું પસ્તાઈશ ત્યારે તમારી માગુક અર્થશ હવે પંધારો.” અને એટલા જોખી તે હમી કે એમ આવી રાપમા ધૂધવાતો ચાલ્યો ગયો.

જમના—“ખીયુ બાહેન, બાપુ આવુ શુ કર્યું. બાપ કહે છે કે બાગ મહિનાથી એશ મેંકની અને આપની પગલુવાની વાત ચાલે છે અને લગભગ નક્કી થઈ ગયું છે અને તમે તો એમને ગુસ્સે કરી જવા દીધા.”

“એ નક્કી જેવું હતું એટલે જ શેઠ સાહેબે આટલો શેઠ કર્યો. પણ નક્કી કાણે કર્યું ? મેં તો કોઈ દિવસ હા પાડી નથી !” પ્રિયવદાએ દઢતાથી કહ્યું.

“એમા તમારી હાને શું કરવી’તી ?” જમનાએ સહજ રીતે કહ્યું.

એક નોકરે આવી કહ્યું “પીયુ બહેન, બા માહેબ બોલાવે છે.”

પ્રિયવદાએ લીબડાની ઘટામાથી બહાર નીકળી ક્ષિતિજ તરફ અને આબુઆબુ જેયુ સાજ પડી ગઈ હતી. સૂર્યાસ્તની છેવટની રક્ત શ્યામલ તેજછટા અદૃશ્ય થાય એ પહેલા પ્રિયવદાની આખમા રમી ગઈ મધરાતે જેને બોલવાની મજા આવે છે એ ધ્રુવડે વિચિત્ર જાતનો અવાજ કર્યો અને મૂક થઈ ગયો. દૂરથી મોરની ઢેકા સભળાઈ ઊનાળાનો અત આવતો હતો પ્રિયવદાની પટુ ઇન્દ્રિયો કુદરતના સૂક્ષ્મ આદોલનો ઝીલતી—અને તેમાથી એક પ્રકારની સ્વાભાવિક સ્વૈરતા ઝીલતી.

ચચળમાઈ અને ધીરજલાલ શેઠ બન્ને એક બીજા ઉપર ખીજાએલા હતા. બન્ને સામસામા ખુરશી ઉપર બેસા હતા વચમા ગોળ ટેબલ હતું.

“પણ મેં તમને ક્યા કહ્યું’તું કે તમે છોકરીને મુઘરેલી ઢંબે ડેળવણી આપો ? ધરમા દરેકે નવી વાત તમે જ દાખલ કરી છે !” ચચળમાઈએ ફરિયાદ કરી

“તમને બધા ગમારને માણસ બનાવ્યા એનો શિગ્ધાવ આપો છો ?” ધીરજલાલ ચીડાઇને બોલ્યા.

“અમને ગમાર જ રહેવા દેવા’તા. મને કોઈ દિવસ ખૂટ પહેરવાનો કે ટેનિસ ચ્મવાનો શોખ નહોતો. તમે તે બંધુ બળ-ભેરીથી શિખવાડ્યું છે” ચચળાઈએ જવાબ આપ્યો. પ્રસંગ બગડશે એ ભેઈ શાન્ત થઈ ચચળાઈએ કહ્યું. “પણ તમે શું કંવા આટલા બધા ગુન્મે થાઓ છો ? પીયુ પગલુવાની ક્યાં ના પાડે છે ?”

“તેણે ગઈ કાલે ગગાગમ ગેહના પુત્ર રમેશનું અપમાન કરી ધક્કા મારી બહાર મોકલવા ધમકી આપી કાઢી ચૂક્યો એ તમે નહિ જાણતા હો ? તમારા ખોટા લાડથી એ આટલી બંની ઉદ્ભવ થઈ છે. આ ગળગમ વડીલ આતિની પુત્રીઓ એજ્યુએટ થઈ છે પણ સ્વસ્ત્ર રીતે પોતાની નાતમા જ સાગ વગે પસંદ કરી પગલુ છે એમને કોઈને કેમ તમારી દીકરીના જેવા કોડ થતા નથી ? મામા ખાનદાની હોય તો દીકરીમા આવે ને ?” ધીજ્જલાલ ગેહ આવેશમા ને આવેશમા ન બોલવાનું બોલી ગયા.

“હું પાંચ છોડગની મા થઈ તો યે તમે હજી મારી પિયરની ગરીબાઈ કે તમારી શ્રીમતાઈ ભૂલ્યા નથી હું પ્રિયવદાને કોઈ શ્રીમતના ઘેર પરણાવનારી નથી તમાગથી થાય તે કરજો !” બધીમાં કદાપિ પહેલીવાર ચચળાઈ માણસાઈને આવશ્યક સ્વમાનથી બોલ્યા.

ધીજ્જલાલ થોડીકવાર શાન્ત રહ્યા. પછી અભિમાનથી ભરાં ચડાવી બોલ્યા “વાર, ત્યારે બીજારીને પગલાવજો પેલા હસ્તાલને એટલા મારે મારી પામે મદદ અપાવી હો ? તો શા માટે કબૂલ નથી કરતા કે પ્રિયવદાને તમે જ ચડાવી રમેશનું અપમાન કરાવ્યું !”

થોડીવાર બન્નેએ મોન રાખ્યું. ધીજ્જલાલ ફરીથી બોલ્યા.

“ગંગારામ શેઠને મેં વચન આપ્યું છે, અને તેમણે રમેશને વિલાયત લાલુવા મોકલવાનું વચન આપ્યું છે. આનાથી વધારે તમારે મા-દીકરીને શું જોઈએ છે ? ”

ત્રિવેદી આવી. “પપ્પા, કડવો વદો બોલે ? ”

પુત્રીને જોઈ માથાપ શાન્ત થયા ધીરજલાલે ત્રિવેદીને પટાવવા પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. “કડવો વદો બહુ ચીકણો ન થાય તો બોલે.”

“અમારે મા દીકરીને શું જોઈએ છે તે પૂછો છો ? પણ અમારે બંનેને એક જ જોઈએ છે એની તમને શી રીતે અબર પડી ? ”

“એટલે ? ” ધીરજલાલે ચડતી ચીડ રોકવાનો પ્રયત્ન કરતા ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“તમે મને હું અણસમજણી હતી ત્યારથી જ કહેવા માડ્યું હતું કે મરજીમા આવે તેને પરણવું આપણા લગ્નના બંધન ધણી કહેણ છે એવી પણ તમે અનેકવાર અર્ચાઓ કરો છો તો પછી શા માટે રમેશ જેવા યુલડાંગને પરણવાનું મને કહો છે ? ” ત્રિવેદીએ સહજ શાન્તિથી કહ્યું.

ધીરજલાલ ચીડાયા. “તે કાલે રમેશનું અપમાન કયું હતું ખરૂં ને ? ધક્કા મારવાની ધમકી આપી હતી એ સભ્ય કુટુંબના ફરજ દનુ લક્ષણ કહેવાય ? ”

ત્રિવેદી પિતાની સામે ઉભી હતી તે માની સોડમા લરાઈ ગઈ જ્યારે જ્યારે ધીરજલાલ ખરેખર રોષમાં આવતા ત્યારે ત્રિવેદી સહજ પશુલાગણીથી માનો આશ્રય શોધતી. ત્રિવેદીએ

કાઈ જવાળ ન આપો એટલે ધીંગજલાલ વધારે ચીડાયા અને ફરીથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો પ્રિયવદા છછેડાઈ.

“હું સભ્ય કુટુંબનું ફગ્ગદ છું કે નહિ તે હું શું જાણું તે તમે જાણો ! પણ સભ્ય કુટુંબનું ફગ્ગદ પોતાના પરના આગ લામા કાઢ કાઢી આપ્યો આવે તો જરૂર ધોકા ભારી બહાર કાઢે મેં એશને ધોકા ન માર્યા એટલા પૂતી હું સભ્ય કુટુંબનું ફગ્ગદ નહિ ?” પ્રિયવદા બોલવાના વેગમા ચડી હતી, અને તેની બ્રહ્મ કાતંગી માફક ચાલતી હતી

ચચળમાઈએ તેનો હાથ દબાવી બોલતી મેકી, અને ધીંગજલાલને શાન્ત કર્યા.

ચચળમાઈ—“પણ હવે ત્યારે કરવું છે શું ? એમને ન પગલાવીએ તો શું ? હગ્ગિલાલ ગરીમ છે એટલે શું થયું ? તમારે વિલાયત જઈ આવેલા વગે પગલાવરી હોય તો આપણે હગ્ગિલાલને વિલાયત મોકલીશું.”

“છેવટે તમારી ગરીમની જાન તે ગરીમ જ મોઢે !” ધીંગજલાલથી વળી બોલી જવાયું.

“હું એશને કદાપિ નહિ પગડું” પ્રિયવદા લાલચોળ થઈ બોલી અને બીજી થઈ જવા લાગી.

ધીંગજલાલ ધૂંત બહાવા બાબા યજ્ઞને પ્રિયવદાનો હાથ ઝાલી બીજી ગળી. પ્રિયવદા બોલી બીજી “લ્યો મારો તમે, બધા એક સગા પડ્યો છો !”

ધીંગજલાલે હાથ છોડી દીધો અને ચચળમાઈને કહ્યું “એશને નહિ પગડાવો તો તમારી નાતમા આ છોકરીને કાઢ નહિ પગડું”

ધીરજલાલ ચીડાઈને ખંડની બહાર જવા ઊભા થયા.

ચચળઆઈ વિપના ઘુટડા ગળી જઈ ઓટ્યાં. “એની તમે ચિન્તા ન કરશો. હરિલાલ પગથુવા ખુબી છે. પ્રિયંવદા બહાર જ”

પ્રિયંવદા ખડ બહાર ગઈ.

“તમે શું કરવા પ્રિયંવદાને એની મરજી વિરુદ્ધ પરણાવવા ઇચ્છો છો ? શ્રીમતને ત્યાં જ દીકરી મુખી થાય એમ શું કરવા માનો છે ?” ચચળઆઈએ આજીજી કરી.

ધીરજલાલ પાછા ફરી ખુરશી ઉપર બેઠા. “તમે માગ ઘમ્મા દુખી થયા છો ? તમને શ્રીમતો ઉપર તિરસ્કાર છે એ હું જાણુ છું. પણ એ શા માટે છે તે હું સમજી શકતો નથી.

“તે હું એ સમજી શકતી નથી પણ શ્રીમત માણુમ એની શ્રીમતાઈની પાઠ જઈ શકતો નથી, અને ગરીબ માણુસને માણુસાઈથી ચાહી શકતો નથી” ચચળઆઈએ અમ્મણનાં જ પોતાના હૃદયનો નીચોડ કાઢી બતાવ્યો.

ધીરજલાલ ગેક છત સામું ફેટલીક વાગ જોઈ ગયા. ચચળઆઈની વાત સાચી લાગતી હતી. પોતાની પત્ની, પોતાના કુજંદની માતા ગરીબ પિયઁની હતી એ વાત મનમાં દાખી દેવા તેમણે અનેકવાર પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ જરાક મતભેદનો પ્રસંગ પડતા ચચળઆઈનું મોઢો પારી નાખવા એ વાત તે એક કે બીજા કપે કહી દેતા. ચચળઆઈના નૈસર્ગિક વહાલનો પોતે એ ગીને અદ્દો આપતો હતો એ વિચાર તેમને ખૂબ્યો દીકરીના તોફાને આગે તેના ચિત્તને કુખ્ધ કર્યું હતું. એ ફોલને લઈને પોતાની આ મહિનતા પણ તેમને જણાઈ આધેડ વયના ધીરજલાલ સામેની

ખુશીએથી હાડી આધેડ વયના ચચળાપ પામેની ખુશીએ બેઠા,
અને ચચળાપનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ચૂંચ્યો.

“તું કહે એ ગીતે પ્રિયવદાનુ લગ્ન કરીશું. પણ મને ખાતરી
નથી કે પ્રિયવદા દ્રાહને પણ પસંદ કરશે.”

“તે માત્ર કામ” ચચળાપએ ખાતરીથી કહ્યું.

પુત્રીના લગ્નના પ્રશ્ને માળાપના લગ્નનો એક અતગમ્ય
ફરક હતો.

૩

પ્રિયવદા અને અને હરિલાલ જાગમા ફરતા હતા બન્ને,
ખૂણામાં ગેહલી લીમડાની વડા તરફ જતા હતા પ્રિયવદા ટૂટથી
અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી હતી, હરિલાલ પણ પ્રિયવદાને મારું ન
લાગે એની સલાહ ગળી ગઈ આપતો હતો.

આચિત્ત પ્રિયવદાએ એકદમ હરિલાલ સામે જોઈ પૂછ્યું:
“તમે કાલેજમાં કેસો નીમાયા-એટલે તમે લાણવામાં હુશિયાર
બન્ય પછી તમારું શરીર આવું માયકાગણા જેવું કેમ છે?”

આના પ્રશ્નનો, પતિ વાના અલિલાપનાજો લુનાન ગો
ઉત્તર આપે? હરિલાલ દર્યો. લગ્નના સંબંધની તાત્ત્વિક ચર્ચા
ચાલતી હતી તેમાથી એકદમ પ્રિયવદાએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.
આત્માનિક રીતે જ હરિલાલના મનમાં આગા બધાઈ.

“હવે કમગત વગેરે નરુ કર્યા છે એટલે શરીર સગસ થઈ
જશે.” આ ઉત્તર હરિલાલે આપ્યો ત્યારે પ્રિયવદાને હરિલાલનું
મોઢું મૂર્ખ જેવું લાગ્યું.

“તમે પેલા લવભૂતિનો શ્લોક ટાકી કહો છો કે પ્રેમનો આધાર બાહ્ય ઉપાધિ-બાહ્ય કારણો ઉપર નથી. પણ મને તો લાગે છે કે પ્રેમનો આધાર બાહ્ય ઉપાધિઓ ઉપર જ હોય છે. આ તમારા જેવા નબળા માણસને શું કાંઈ સ્ત્રી રાજપુત્રીથી પરણે?” પ્રિયવદના શબ્દોએ હરિલાલના હૃદયમાં વજ્રાવાત કર્યો ધડીભર તેની બુદ્ધિ મૂઝાઈ ગઈ. પ્રિયવદા તરફ તેને અભિલાષ હતો તે એ બાણતો હતો, અને અત્યારે પ્રિયવદાની સાથે બાગમાં ફરવાનો ધન્ય પ્રસંગ મળ્યો હતો તે સમયે પ્રિયવદાના યૌવનના પરાગથી તે મુગ્ધ થયો હતો. આથી તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પણ વહારે તીક્ષ્ણ ચર્ચા કામ કરતી હતી. પણ પ્રિયવદાના છેવટના શબ્દોએ એને મૂક કરી નાખ્યો.

પ્રિયવદાએ ફરી પૂછ્યું. “કેમ ખરું કહું છું ને તમારો તો દૃષ્ટાંત છે. પણ સારા લગ્ન માટે સ્ત્રી પુરુષના શરીર તો સારા જોઈએ જ ને?”

“જોઈએ” હરિલાલે મદતાર્થી જવાબ આપ્યો.

બન્ને લીબડાની ઘટામાં દાખલ થયા. પ્રિયવદા પરિચિત હીચકા ઉપર બેઠી હરિલાલને ઓટલા ઉપર બેસવા કહ્યું. જમના એના ધરમાં કાંઈક ગીત ગાણાણતી હતી તેને બોલાવી.

“આજકાલ લોકગીતોની ફેશન થઈ છે એટલે મારા પંખાએ લોકગીતની ફેટલીક જ ગલી લીટીઓ લલકારે છે” પ્રિયવદાએ સ્મિત કરી કહ્યું. “પણ આ જમના એક ગીત ગાય છે તે તમે સાંભળ્યું નહિ હોય?”

હરિલાલે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી કહ્યું. “મારે સાંભળવું છે. સાંઝ હશે તો કાંઈક માસિકમાં મોકલીશ”

જમના પેલુ 'મારગડો ભૂલી' ગા ।" પ્રિયવદાએ આત્તા કી.

જમનાએ ગાવા માડ્યું.

વારામા નવતરી વાઇ
પરોડાએ ટોવાને^૧ મોકલી
અરેરે મારગડો ભૂલી ।

સાસરીએ સસરોજી ભૂડા
સામુડી મારી વેરણુ થઇ લાગી
અરેરે મારગડો ભૂલી—

જમના ગાતી હતી અને પ્રિયવદાએ બોલવાનું શરૂ કર્યું "દરેક પરણેલી હિંદુ સ્ત્રીની આ આર્ત હાય છે એમ મારી લાભીઓના, મોઢાથી હું કહી શકું છું. દરેકને એમ જ લાગે છે કે તે "મારગડો ભૂલી" છે "

"પણ એમ શા માટે માનવું ? આપણે ત્યાં સમાજસુધારે થાય એટલે આપણા વણા દુ ખો દૂ થાય?" હરિલાલે કહ્યું.

"દાખલા તરીકે?" પ્રિયવદાએ પૂછ્યું.

જમનાએ આ બન્નેને ચર્ચા કરતા જોઇ ગાવાનું બંધ કર્યું, અને એક લીબડાને ટેકીને બિમી રહી.

હરિલાલે કહ્યું "દાખલા તરીકે લમ્બે ને પસદગીથી અને પ્રેમમૂલક થાય તો પછી અસતોષ ક્યાથી રહે?"

પ્રિયવદા હમી પડી "પણ પ્રેમ એ વસ્તુ એવી છે કે જે કોઇ સમજી શકતું નથી એમ તમે કહો છો અને એવી કોઇ

૧. ટોવું એટલે પક્ષાને ઉડાડી મૂકવા,

ન સમજે એવી વાત ઉપર આખા સસારનો પાયો કેમ ગ્યાય ?
વળી આ પ્રેમની વાતમા તો હમેશા સ્ત્રીને ફસાવવાનું હોય છે.
માટે જ તે કહે છે ‘અરેરે માગ્ગડો ભૂડી !’ જમના કેમ ગાતી
અધ થઇ ગઇ ?”

“તમે સાલજો ત્યારે ગાઉ ને ? તમે તો વાતો કરવા લાગ્યા !”
પોતાના ગીતની ઉપેક્ષા થએલી તે જમનાએ જણાવી

“પણ હું તો સસાસુધારામાં માનુ છું. હિંદુસ્થાનને એ વિના
સ્વરાજ્ય નહિ મળે” હરિલાલે કહ્યું.

“તે વળી ખીજી વાત” પ્રિયવદાએ કહ્યું. “સસાસુધારામાં
તમે જે કાંઈ ઇચ્છો છો તે હિંદુસ્થાનની વસ્તીના મોટા ભાગમાં છે.”

હરિલાલે ચક્રિત થઇ પૂછ્યું : “કેવી રીતે ?”

“કેવી રીતે ? જુઓ સાલજો સ્ત્રીપુરુષના સબંધમાં સુધાર-
રકો જે છૂટ ઇચ્છે છે તે હિંદુસ્થાનની હલકી ગણાતી કામોમાં છે.
અને હિંદુસ્થાનની વમ્બીનો મોટો ભાગ એમનો છે એ કામમાં
સ્ત્રીને પૂરતી ભેગવર હોય તો પુરુષને મારી શકે, તમાગ જેવાને
તો જરૂર મારે” પ્રિયવદા હમી પડી “વળી સ્ત્રી-પુરુષને ન ફાવે
તો વિલાયત કળા વધારે સહેલાઈથી છૂટાછેડા થઇ શકે એમનામાં
નિગધાર વિધવાઓ મોટા ભાગે પુનર્વિવાહ કરે છે. આનાથી
ખીલુ તમારા મુધાગકોને શું ભેદાય છે ? તમે કહેશો કુળવણી એ
ધગેણુ છે મુખ્ય વસ્તુ છે એટલે બસ મને તો આખો હિંદુ
સમાજ આવો હોય તો ગમે !”

હરિલાલ જે પુસ્તકક્રીટ હતો તે આ બધું સાલળી ચમક્યો. —
“તમને આ કોણે ક્યું ?”

“આ જમાનાની કથની સાલજો. જમાનાનો ધણી ત્રણિયો નીકળ્યો અને એને માગ મારતો હતો એટલે એના બાપે ઘેગ બોલાવી લીધી, અને હવે બીજો પગલાવગે કહો તમને આ રિવાજ ગમે કે નહિ ?” પ્રિયવદાએ આખો ક્રીણી કરી પૂછ્યું.

હરિલાલ અવાડ થઈ ગયો. ધીમે ધીમે દોડા ઉપર હાલતા યુવાન તનદુગ્ગત મોહક શરીરમાથી કેવા વિચિત્ર ભાવો નીકળતા હતા. પ્રિયવદા જો પરણે અને કાર્થ મનબેદ પડે તો પોતાને માગ પણ ખાવો પડે એ વિચાર હરિલાલને આગ્યા વિના આવો નહિ તો પણ બહાદુરીથી બોલ્યો. “જરૂર, શા માટે નહિ !”

પ્રિયવદા એજમ બોલી બીડી “મને પરણવાની લાલચ છે એટલે હા પાડો છો કે ખરેખર એમ માનો છો ? આપણી વચ્ચે ન અને તો શું તમે મને છૂટથી બીજો પગલા દો ?”

“એટલે તમે માગ સાથે શગત કરવા માગો છો ? તમને માગ ઉપર પ્રેમ નથી ? મારે ત્રથી પરણવું.” હાંચલાલ હારી જઈ બોલ્યો.

“અને તમને માગ ઉપર પ્રેમ છે એમ તમે માનો છો ? મૂર્ખ છો ? હું તમારી ખુશામતનો અર્થ ન સમજી એવી નથી” પ્રિયવદા ચીકાર્થ ગઈ.

સામેથી ધીજ્જલાલ અને ચચળાપાઈ આવતા હતા.

પ્રિયવદાએ જોસ્થી હાંચલા ખાવા માર્યા હરિલાલ એ શરીરના દર્શનથી વિદ્વંસ થયો હતો, પણ એમા ગહેલા માનમથી મૂઠ થતો હતો.

ચચળાપાઈ સફળતાની આગાએ આગ્યા હરિલાલનું મુખ

જોઈ એમને કાંઈ સમજાયુ નહિ. ધીરજલાલ પ્રિયવદા જે રીતે હીંચકા ખાતી હતી તે ઉપરથી સમજી ગયા કે પ્રિયવદા હજી નથાઈ ન હતી.

પપ્પાને જોઈ પ્રિયવદાએ હીંચકા બંધ રાખ્યો. “પપ્પા, કડવો વદા પરણવા તૈયાર છે પણ તેને કાંઈ પરણવા તૈયાર નથી” પ્રિયવદા ખડખડાટ [હસી. ચચળખાઈ આનો કાંઈ અર્થ ન સમજી શક્યા.

પ્રિયવદાએ કહ્યું “પપ્પા, આ નાથાપગીને જમના જેટલી વહાલી છે તેટલી હું તમને વહાલી નથી!”

“તે કેમ જાણ્યું?” ધીરજલાલે હસતા હસતા પૂછ્યું.

“જુઓ આ જમનાને એનો ધણી દારૂ પીને મારતો હતો એટલે નાથા પગીએ એને પોતાને ઘેર બોલાવી લીધી અને બીજે વળાવવાની જોગવાઈ કરી. એવું તમે કાંઈ કરી શકો?” પ્રિયવદાએ પૂછ્યું.

ચચળખાઈ મામલો સમજી ગઈ. અને જીદગીમાં કદાપિ પહેલીવાર દીકરી ઉપર ખૂબ ચીડાઈ : “પીયુ, તું બહુ ફાટી ગઈ છું કેમ કાંઈ મર્યાદા સમજે છે કે નહિ?”

પ્રિયવદાએ માની આખ સામું જોયું. પોતાના વિચારો સાચા હતા કે નહિ તે તેને સમજાયુ નહિ. તેને થયું “અરેરે” મારગડો ભૂલી!”

બગીચાના આ ભાગમાં નવીન દબ્બો સ્વીર્મીંગ બાથ કરવાનો હોવાથી ધીરજલાલે નાથા પગીને બોલાવી લીધા કાંપી નાખવાનો હુકમ કર્યો.

“પપ્પા, આ લીબડાઓને હું પરણી છું. એટલું જાનું
ગહેવા દો ! હું હીચકા ક્યા ખાઈશ ?”

ચચળાખાઈએ ચીડાઈને કહ્યું “નહિ કાલેને કાલે એ કપાવી
નાખો હવે એને કાઈ પણ છૂટ આપવાની નથી”

પ્રિયવદા ચક્રિત થઈ ગઈ

“પપ્પા, હું પેલા છુલકોગને પગણીશ. અથવા તમે કહેશો
એ ફેતગને પગણીશ પણ આ લીબડા રાખજો, અને જ્યારે મારો
ધણી મને માગે ત્યારે અહીંયા આવી હીચતી હીચતી ગાઈના કે—

અરેરે મારગડો ભૂલી—

અરેરે મારગડો ભૂલી—

બે મુલાકાતો

શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક

જેલના મોટા દરવાજા બહાર અનેક સ્ત્રીપુરુષો પોતાના
અવજનની મુલાકાત લેવા આવેલા છે અત્યંત હિંસુક નજરથી તે
સર્વ, જાડા સળિયાવી અને અદરના અધારાથી લગભગ અપાર-
દર્શક થઈ ગયેલા દરવાજાની અંદરના ભાગમાં નજર નાખે છે.
કોઈ દરવાજાની પાસે આમથી તેમ કરે છે, કોઈ મેડી ઉપરની
ખારી તરફ જુએ છે. કોઈ રાહ જોવાના કદાળાનો સમય કાઢવા
જેલની અને જેલની બહારની વાતો કરે છે, જેને મળવા આવેલ
છે તેના વખાણ કરે છે, કોઈ અમલદારોને શાપ આપે છે, કોઈ
તેમના અન્યાયની કડવા શબ્દોમાં ફરિયાદો કરે છે, કોઈ કોઈ વાર
પૈસાદારો મોટું કે ગાડીમાંથી ઊતરી કડિયા લાવી અદર ખખર

આપે છે, ત્યારે એક ઝાડ નીચે લોટામા પીવાનું પાણી ભરીને ખેંચી, સાદા ગામડિયા લૂગડા પહેરેલી ડોશી વારવાર દરવાજા સામે જોતી વધારે દીન બનતી ન સહાય તોવા નિશ્વાસો નાખે છે પણ આ બહાસ્તા માણસોની લાગણીની જાણે જરા પણ પરવા કર્યા વિના જેલનું કામ ચાલે છે. બહારની મુક્તિ હવા પણ એકવાર અટકાયત વિના, એકવાર બધાયા વિના, અદર ન જઈ શકે એજ જેલનું મુખ્ય કામ હોય તેમ, બંને સામમામા દરવાજા એક સાથે ઉઘાડા ન મી જાય તેને માટે સૌથી વધારે ધ્યાન અપાતુ હતું. દોષવાર બહારનો દરવાજો ખૂલતો પણ તે માત્ર અદરના કેદીઓને બહાર કામ ઉપર લઈ જવા અથવા બહારથી કામ કરી આવેલા કેદીઓને અદર લઈ જવાને, અને તે વખતે પીળી ટોપીવાળા અલણુ વોહંગની 'ગિનતી'ની ધમાકા એટલા ભાગમાં પસરી જતી દર શરૂ 'ગિનતી' થતી, કેટલા ગયા કેટલા બાકી રહ્યા, તેના હિસાબની બદલ, બૂલની આગકા, કોઈ ઓફિસરના આવવા કે જવા વખતની, અનેક વાગ માગી મારીને બરાબર પઢાવી દીધેલી સલામો, અદરના ચાલતા પગા, મોટેથી ઉચ્ચારતા હુકમો અને તેનો તેથી વધારે આડે ત્યાં અન્ય કોઈ વ્યાપારને અવકાશ નહોતો.

અતે વિનાયકનું નામ જોલાયુ એટલે એ ડોશી લોટા હાથમા લઈ ઉભી થઈ, દરવાજાની લાગે જાળી એક પીળી ટોપીવાળાએ ઉઘાડી, ડોશી અદર ગઈ, અને એ બારી પાછી ધીમે રહીને દેવાઈ ગઈ. ડોશીથી અગ્નિજ્વતાં એ દેવાતી બારી તરફ રાકાની નજરથી જોવાઈ ગયું. પીળી ટોપીવાળા વોહંગ આ જોઈને દરવાજાની અદરની એક ઓટ્ટી બતાવતાં જેલની ભાગમા ક્યું "હા ખેઠો." જેમ જેલ સમાજની બહાર છે તેમ જેલની ભાગ પણ સમાજની બહાર છે. ડોશી એ ગામાન ભરેલા ઓરડાના બાજુ તરફ જોતા ખેડા એટ-

લામા જેલની વિધિ પ્રમાણે અંદરના દરવાજાની ખારી ઉઘડી ને વિનાયક આવ્યો. જાણે તેના શરીરને પણ સળિયાની જાળીમાં જકડી લેવું હોય તેમ તેના પહેરણ અને ટૂંકી ચોરણી ઉપર કદરૂપી મોટી ચોકડીની ગળિયલ લાત હતી. આ વિચિત્ર પહેરવેષ જોઈને તેની માથી એકવાર તો દબાયેલા સ્વરે “ખાપુ વીનુ” એવી હાથ ન ખાઈ ગઈ. વીનુએ આશ્વાસનથી કહ્યું. “આવો બા ! હું મળમા છું.”

“ખાપુ તારું શરીર તો સાફ છે ને ?”

“હા, બા, મારી ફિક્કર કરશો નહિ.”

“તને ખાવાનું તો કાવે છે ને ?” ખવરાવવું પોપવું એ અનેક યુગોની સાધનાથી માતાના જીવનમાં જેટલું રહસ્યભર્યું પવિત્ર અને ભવ્ય થયું છે તેટલું બીજા કોઈના જીવનમાં નથી થયું. પત્નીને પણ ‘ભોજન્યેષુ માતા’ થવું પડે છે.

“હા ! બા મને મળ પડે છે !”

“તને શું ખાવા મળે છે !”

“રોટલા દાળ શાક બધું મળે છે. અને સવારમાં કાંજ મળે છે તે તો એટલી સરસ હોય છે કે મને લાગે છે કે આપણે ઘેર પણ દાખલ કરવી જોઈએ.”

“મે તો સાબળ્યું કે રોટલામાં સરકાર સીમેન્ટ ન ખાવે છે.” શરૂઆતમાં રોટલામાં કાકરી આવતી હતી તેનો લોકકલ્પનાએ આવો ખુલાસો કર્યો હતો. “નારે બા ! એવું હોય ? મારું તો અહીં વજન પણ વધ્યું છે.”

‘વજન’ શબ્દ આવ્યો એટલે આ વાતચીત ઉપર ને કાર-
કુનને ચોક્કી રાખવા મુક્યો હતો તે એકદમ નિદામાથી જાગૃત થઇ
ઓલી બેઠ્યો ।

“ વજનની વાત ન કરો. ”

વિનાયકે કહ્યું “ પણ હું વજન ધટ્યાની વાત નથી કરતો.
વજન વધ્યાની તો વાત કરાય ને ? ”

જેલના કારકુને હા પાડી જેલમાં વજન વધ્યાની વાત
થઇ શકે અને ધટ્યાની ન થઇ શકે એ કાયદાના અમલ અર્થથી
વીનુની મા ફફડી ઉઠી મૂઝવણમાં તેની વાત કરવાની શક્તિ
કુદિત થઇ ગઇ અને તેણે શી શી વાતો કંવાનુ નક્કી કર્યું હતું
તે સભારવા લાગી વીનુએ કહ્યું । “ કેમ બા, શો વિચાર કરો
છો ? ” તેની બાએ વિચાર કર્યા વિના જ પૂછ્યું “ તારે અહીં
રહેવાનું કેવું છે ? ઓઢવાનું પૂર મળે છે કે નહિ ? ”

વીનુ “ હા બા ” પૂર કહી રહે તે પહેલા કારકુને ઉમેયું :
‘ તમે તકરારી છો, તમારી મુલાકાતનો વખત પૂરો થયો છે બિડો ’

વીનુ અને તેની બા-બન્ને બેસા થયા. માતા પોતાના એકના
એક દીકરાની આ હાડછેડથી તદ્દન દીન બની ગઇ હતી હજી તેને
દીકરાને મળવાની ઉત્કંઠા જરાએ પૂરી થઇ નહોતી

એમરહીના પગથિયા પર આવતા વીનુએ કહ્યું ।

“ લ્યો બા હવે જાઓ ” પણ માતાની પ્રેમભરી દીન દૃષ્ટિથી
તે એક તસુ પણ ચાલી શક્યો નહિ અનેક રીતે મૂઝાયેલી માતા
કાઈ નિગૂઢ બળેથી પ્રેરાએલી એકદમ વીનુને મોઢે ગાલે અને ગળે
થપાળવા મોડી

લામાં જોલની વિધિ પ્રમાણે અદરતા દરવાજાની ખારી ઉઘડી ને વિનાયક આવ્યો. જાણે તેના શરીરને પણ સળિયાની જાળીમાં જકડી લેવું હોય તેમ તેના પહેરણ અને ટૂંકી ચોરણી ઉપર કદરૂપી મોટી ચોકડીની ગળિયલ લાત હતી. આ વિચિત્ર પહેરવેષ જોઈને તેની માયી એકવાગ તો દબાયેલા સ્વરે “ખાપુ વીનુ” એવી હાથ ન ખાઈ ગઈ. વીનુએ આશ્વાસનથી કહ્યું. “આવો ખા ! હું મજામાં છું.”

“ખાપુ તારૂં શરીર તો સાફ છે ને ?”

“હા, ખા, મારી ફિકર કરશો નહિ.”

“તને ખાવાનું તો ફાવે છે ને !” ખવરાવવું પોપવું એ અનેક યુગોની સાધનાથી માતાના જીવનમાં જોટલું રહ્યુંલૂત પવિત્ર અને ભવ્ય થયું છે તેટલું ખીજા કોઈના જીવનમાં નથી થયું. પત્નીને પણ ‘લોભ્યેષુ માતા’ થવું પડે છે.

“હા ! ખા મને મજા પડે છે !”

“તને શું ખાવા મળે છે !”

“રોટલા દાળ શાક બધું મળે છે. અને સવારમાં કાંજી મળે છે તે તો એટલી સરસ હોય છે કે મને લાગે છે કે આપણે ઘેર પણ દાખલ કરવી જોઈએ.”

“મે તો સાલજીયુ કે રોટલામાં સરકાર સીમેન્ટ ન ખાવે છે.” શરૂઆતમાં રોટલામાં કાકરી આવતી હતી તેનો લોકકલ્પનાએ આવો ખુલાસો કર્યો હતો. “નારે ખા ! એવું હોય ? મારું તો અહીં વળન પણ વધ્યું છે.”

“હ્યો આ ત્યારે હવે તમે જાઓ” એમ વીનુ બોલતો રહ્યો અને “એટા આવજો હો” એવું અર્થ વગરનું વાક્ય બોલતા બોલતા માતાએ કેટલીએ વાર પંપાલ્યા જ કર્યું. આ દેવોને દુર્લભ દૃષ્યથી કંઈક જોલનો કારકુન પણ પીગલ્યો કે શુ, ધણીવાર સુધી, ગાય વાછરડાને ચાટે તેમ, માતા પુત્રને પપાળતી રહી થોડીવારે કંઈક તૃપ્તિ થઈ હોય તેમ પપાળતી રહી જઈ, વર્તમાન સ્થિતિ સમજી વીનુથી જુદા પડતા તેણે કહ્યું. “એટા આવતે વખતે દિવાળીને લેતી આવુ ? તેને બહુજ મન છે.”

વીનુએ માતાને આ વિચિત્ર સ્થિતિમા જેમ પપાળવા દીધું હતું તેજ આધીનત્વથી તેણે હા પાડી દીધી.

“આપુ જાળવીને રહેજો” કહી માતા ચાલી ગઈ. આજુબ આગળ તેને ખારી ઉધાડી આપી નહિ તેથી તે જાળી રહી. સામેની ખારીમાંથી વીનુને બહાર કાઢતા હતા એટલે તેને રોકી હતી આ કાયદાથી ફરી માએ દિકરાને જોયો. દિવાળીને આવવાની રજા આપી એ ઉહાપણુ કર્યું કે નહિ તેના વિચારમા વીનુ નીચે જોઈ ચાલતો હતો, માતા તે સમજી પણ ખરી, પણ દિવાળીને લાવી શકાશે તેના ઉત્સાહમા ચાલી ગઈ.

ગરીબ બિચારો વીનુ ! ત્રણ વરસ ઉપર માના વાત્સલ્ય ભર્યા હક આગળ તે પીગળી ગયો હતો તેમ તે આ વખતે બીજી વાર પીગલ્યો અને તેણે પોતાની પત્નીને મુલાકાતે આવવા દેવાની હા પાડી ! તે મુજબ યુનિવર્સિટીનો એન્જીન્યેટ હતો. પેસે ટક સાધારણ હતો. તેને નાનો મૂંઝાને તેનો પિતા દેવલોક પામ્યો હતો અને માતાએ કેટકેટલી આશાએ તેને ઉછેર્યો હતો. પણ એટલા માટે તેને ગરીબ બિચારો કહેવા જેવું નહોતું આ બધું તેણે સ્વાભાવિક રીતે જ સહન કર્યું હતું, જલદ, આ મુશ્કેલીઓએ તો તેનું ચારિત્ર

ધડ્યુ હતું, તેને મળખૂત, મહત્વાકાંક્ષી અને દૃઢ મનનો બનાવ્યો હતો પણ છેલ્લા થોડા વરસથી તેના જીવનને અને મનને સોસરૂં વીધી એક શક્ય પીડતુ હતુ અને તે જે જાણતો હોય તેનાથી તે યાદ આવતા જરૂર 'ગરીબ મિયારો વીનુ' એમ કહેવાઈ જાય ।

નાનપણથી માદિકરને સારૂ બનતુ માદિકરને મોટો સુખી અને શક્તિશાળી જેવા ધમ્મજી અને હજી સુધી દિકરાએ માતાને કશામા નિરાશ કરી નહોતી. પણ જીવાન વયમા અને તે સાથે કોલેજમા પ્રવેશ કરતા તેના મહેચ્છાના વિચારો જેમ અનેક વિષયોમા વળ્યા, પ્રસર્યા, તેમ લગ્ન તરફ પણ વળ્યા. તેને પોતાને જાહેર જિંદગીમા ઝુકાવવાનો શોખ થતો જતો હતો, તે સાથે તેને પોતાની ચર્ચામા સહકાર આપે, તેના અર્ધાંગને દીપાવે, અને રસથી તેનો થાક ઉતારે, તેની મહેચ્છા પાર પાડવામા ઉત્સાહ આપે, એવી એક પત્નીની પણ ઝાખી કદપના થતી જતી હતી. જીવાનની કદપના અનુભવહીન, પોકળ હોય છે. વિનાયકને પોતાની આદર્શખૂત સ્ત્રી જેમ સ્વલ શરીરે કેવી હોય તેનો ખ્યાલ નહોતો, તેમ કયા વિશેષ ગુણોથી પત્ની તેને એવો સહચાર આપી શકશે તેનો પણ ખ્યાલ નહોતો, માત્ર તે પોતાની પત્ની પોતાની મેજે પસંદ કરવાનુ ધમ્મજી હોતો-જે કે પત્ની કેમ પસંદ કરવી તે પણ જાણતો નહોતો.

વીનુની માતા જેમ વીનુને લાજવાની સગવડ કરી આપતી, તેના કપડાની, ખાવાની સગવડ કરી આપતી, તેમ જ વીનુ જીવાન થતો લાગ્યો કે તરત જ તેણે વીનુને માટે કન્યાની શોધ કરવા માડી. આવી બાબતમા દિકરાને પૂછવાની કે તેની ધમ્મજી જાણવાની જરૂર હોય એવો તેને તર્ક પણ ન આવ્યો. નાતની એક સારા કુટુંબનો થોડુ ગુજરાતી લાજેવી છોકરીની માથે તેણે સગાઈ કરી દીધી,

“દયો બા ત્યારે હવે તમે જાઓ” એમ વીતુ બોલતો રહ્યો અને “બેટા આવજો હો” એવું અર્થ વગરનું વાક્ય બોલતા બોલતા માતાએ કેટલીએ વાર પપાલ્યા જ કર્યું. આ દેવોને દુર્લભ દૃષ્યથી કંઈક જોલતો કારકુન પણ પીગલ્યો કે શું, ઘણીવાર સુધી, ગાય વાછરડાને ચાટે તેમ, માતા પુત્રને પપાળતી રહી થોડીવારે કંઈક તૃપ્તિ થઈ હોય તેમ પપાળતી રહી જઈ, વર્તમાન સ્થિતિ સમજી વીતુથી જુદા પડતા તેણે કહ્યું. “બેટા આવતે વખતે દિવાળીને લેતી આવું ? તેને બહુજ મન છે ”

વીતુએ માતાને આ વિચિત્ર સ્થિતિમા જોમ પપાળવા દીધું હતું તેજ આધીનત્વથી તેણે હા પાડી દીધી.

“બાપુ જાળવીને રહેજો” કહી માતા ચાલી ગઈ. આસ્થા આગળ તેને ખારી ઉઘાડી આપી નહિ તેથી તે જામી રહી. સામેની ખારીમાથી વીતુને બહાર કાઢતા હતા એટલે તેને રોકા હતી આ કાયદથી ફરી માએ દિકરાને જોયો. દિવાળીને આવવાની રજા આપી એ ડહાપણુ કર્યું કે નહિ તેના વિચારમા વીતુ નીચે જોઈ ચાલતો હતો, માતા તે સમજી પણ ખરી, પણ દિવાળીને લાવી શકાશે તેના ઉત્સાહમા ચાલી ગઈ.

ગરીબ બિચારો વીતુ ! ત્રણ વરસ ઉપર માના વાત્સલ્ય ભર્યા હક આગળ તે પીગળી ગયો હતો તેમ તે આ વખતે બીજી વાર પીગળ્યો અને તેણે પોતાની પત્નીને મુલાકાતે આવના દેવાની હા પાડી ! તે મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો એન્જિન્યેર હતો. પૈસે ટક સાધારણ હતો. તેને નાનો મૂકાને તેના પિતા દેવલોક પાગ્યો હતો અને માતાએ કેટકેટલી આશાએ તેને ઉછેર્યો હતો. પણ એટલા માટે તેને ગરીબ બિચારો કહેવા જેવું નહોતું. આ બધું તેણે સ્વાભાવિક રીતે જ સહન કર્યું હતું, જલદુ, આ મુશ્કેલીઓએ તો તેનું ચારિત્ર

ધડધું હતું, તેને મજબૂત, મહત્તાકાક્ષી અને દૃઢ મનનો ખનાબો હતો. પણ છેલ્લા થોડા વરસથી તેના જીવનને અને મનને સોસરું વીધી એક ગદ્ય પીડા હતી અને તે જે બાણુતો હોય તેનાથી તે યાદ આવતા જરૂર 'ગરીબ ગિયાગે વીનું' એમ કહેવાઈ જાય.

નાનપણથી માદિકરાને માડું ખનતું. માદિકરાને મોટા સુખી અને શક્તિનાળી બેના ઇચ્છતી અને હજી સુધી દિકરાએ માતાને કથામા નિગરા કરી નહોતી. પણ જુનાન વયમા અને તે સાથે કામેજમા પ્રવેશ કરતા તેના મહેચ્છના ગિયાગે જેમ અનેક વિયથોમા વત્યા, પ્રસર્યા, તેમ લગ્ન તરફ પણ વત્યા. તેને પોતાને જાણે નિઃશ્ચિન્તામાં ઝુકાવવાનો ગોખ થતો જતો હતો, તે સાથે તેને પોતાની ચર્યામા મદકાર આવે, તેના અર્ધાગને દીપાવે, અને અથી તેનો થાક ઉતારે, તેની મહેચ્છા પાર પાડવામા ઉત્સાહ આવે, એવી એક પત્નીની પણ આખી કલ્પના થતી જતી હતી. જુવાનની કલ્પના અનુભવનીન, પોષ્ટ્ર હોય છે. વિનાયકને પોતાની આદર્શનૃત સ્ત્રી જેમ સ્વયં શરીર કેરી હોય તેનો ખ્યાલ નહોતો, તેમ ક્યા વિગેય ગુણોથી પત્ની તેને એવો સદચાર આપી શકશે તેનો ખ્યાલ નહોતો; માન તે પોતાની પત્ની પોતાની મેળે પસંદ કરવાનું ઇચ્છતો હતો—તે કે પત્ની જેમ પસંદ કરતી તે પણ જાણતો નહોતો.

વીનુંની માતા જેમ વીનુંને ભણવાની સગવડ કરી આપતી, તેના કપડાંની, ખાવાની સગવડ કરી આપતી, તેમ જ વીનું જુવાન થતો સાચાં કે તરત જ તેણે વીનુંને માટે કન્યાની શોધ કરવા માડી. આવી બાબતમા દિકરાને પૂછવાની કે તેની ઇચ્છા બાણુવાની જરૂર હોય એવો તેને તર્ક પણ ન આવ્યો. માતાની એક સારા કુદૃષ્ટતા થોડું ગુન્ગાતી ભણેલી છોકરીની માથે તેણે મગાઈ કરી દીધી,

વીનુ કોલેજમાં હતો તે જ વખતે સગાઈ બજવી દીધી અને વીનુ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેને કંસાર જમાડતા આ વાત કરી. વિશ્વાસથી ચાલતા કાંટો ભોંઝાય ને માણસ ચમકે તેમ વીનુએ ચમકી કહ્યું । “પણ મને પૂછવું તો હતું.” ચતુર માતા કારણ સમજી નહિ પણ એટલું તો સમજી કે વીનુને અત્યંત દુઃખ થયું છે તેણે વહુના થોડાં વખાણ કરી જોયાં, તેને એણે જોઈ છે એમ યાદ આપ્યું, પણ કશાથી વીનુને કળ વળતી નથી એમ જાણી, તે વખતે વાતને ખામ ગઈ. રમજોમાં ફરી એ વાત કાઢી નહિ વીનું ધણુ મૂંઝાયો પણ શું કરવું તેનો રસ્તો નહિ જડવાથી તેણે પણ ફરી એ વાત ઉચ્ચારી નહિ.

માણસ અણગમતી વસ્તુનો નિકાલ લાવતા જાણે કરે છે, અને તેથી નિકાલની મુદત પાડ્યા કરે છે પણ સમજતો નથી કે વખત તેના ગેરલાભમાં વહે છે. એક વરસ પછી રમજોમાં કન્યાના પિતાએ લગ્ન લીધા ત્યારે તેણે જોયું કે પરિસ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી છે કે તેની સામે તે એક પણ પગલાનો વિચાર કરી શકે નહિ છેવટે મૂંઝાઈને તેણે માતાને કહ્યું “મારે નથી પરણવું”

“પણ ખેટા, હવે તો દસ જ વર્ષો આપી ગઈ છે. કે કોતરીઓ લખાઈ ગઈ છે. વડીપાપડ થઈ ગયા છે. હવે ના ન પડાય”

વીનુ માની સામે માત્ર ફરી એ જ નકાર બોલવા ઉપરાંત કાંઈ કરી શક્યો નહિ.

માતાએ સાચી સરવતાથી તેને કેન્ની કેસીને પૂછ્યું, “ત્યારે તારે કોને પરણવું છે ? શું નથી જ પરણવું ? આ વિવાદમાં શું

ખોટું છે ?” પણ તેને આ પ્રશ્નો નીચે રહેલ માનસ અને પોતાની વિચાર ક્રિયાની પદ્ધતિમાં એવડો મોટો ફરક લાગ્યો કે તે કશાનો જ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. ખરી રીતે આ બધા સવાલોના ઉત્તરો તેની પાસે હતા પણ નહિ તેને તો માત્ર પોતાની પસંદ કરેલી સ્ત્રીને પરણવું હતું અને એ ઉત્તર તે આપી શકે તેમ નહોતો. આપે તો પણ તેની મા તે સમજી શકે તેમ નહોતી એ તે યાચતો હતો.

છેક પરણવાના દિવસ સુધી તેણે ના પાડ્યા કરી અને બીજી બાજુ પરણવાને માટે જ જાણે આખી સૃષ્ટિ કામ કરી રહી હોય એમ તેને લાગતું હતું. છેવટેને દિવસે માતાએ વાતસલ્યથી દિકરાને હાથ ફેરવીને કહ્યું,

“મારા સમ જો બોલે તો આટલું માની જ માગ દીકરા મીઠળ બાધવા દે.”

વીતુ નાનો હતો અને તેને બહાર રમવા જવાનું ઘણું જ મન હોય, પણ ‘જો મારા દિકરા, જરા તપેલું લઈ આવ તો’ એમ તેની મા કહે, અને રમવાની વૃત્તિ જરા ગેઢી તે તપેલું લઈ આવતો, તેમ જ, તે જ અધીનતાથી તેણે મીઠળ બાધાવ્યું અને ત્રણ દિવસમા તો લગ્ન થઈ ગયા ।

માણસ ઘણીવાર લાખા ચાલતા બનાવતું માત્ર મુખ દેખી શકે છે, આખો બનાવ દેખી શકતો નથી માણસ સ્થલમા જેટલું લાખુ જોઈ શકે છે તેટલું પણ કાલમા જોઈ શકતો નથી પરણી રહ્યા પછી જ વીતુને સમજાયું કે લગ્ન, જે ત્રણ દિવસ, મા કે આઠાણ કહે તેટલું કરી લઈ છુટી જવાનો બનાવ નથી, પણ જીવગીત ચાલતો બનાવ છે અને એ તેને સમજાતું ગયું તેમ

તેમ તેની મૂઝવણ વધતી ગઈ. આ મુઝવણથી તેને પત્નીનું દર્શન પણ અકાર્ણ થઈ ગયું, દિવાળી નામ પણ બુનવાણી લાગ્યું. પોતે કરેલા કાર્યના પરિણામે, તેને પત્ની તરફ કાંઈ કર્તવ્ય કે ફરજ છે એમ તેનું મનજ ન માની શક્યું, અને આ સઘળા ક્ષેત્રી સ્થિતિના કારણરૂપ તેની મા તરફ તેને ધીમે ધીમે કંટાળો આવતો ગયો. તે પોતે સમજી શક્યો કે તેનો મા તરફનો પ્રેમ ઘટતો જતો હતો, તે ઘણીવાર કેવળ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી માની સાથે વર્તતો હતો. આથી તેને દુઃખ થતું હતું પણ મા તરફનો જૂનો પ્રેમ પાછો આવતો નહોતો. બન્ને વચ્ચે જાણે કોઈ અદૃશ્ય પડેલો આવી ધીમે ધીમે વધારેને વધારે અપારદર્શક થતો જતો તેને લાગતો હતો.

જેમ નજીક નજીકના બે ઘરો વચ્ચે ધીમે ધીમે વાઘો પડે, તે જોડું ને જોડું ઊતરતું જાય, અને બન્ને ઘર એક બીજાને દુરાસાદ્ય અને અનાસાદ્ય થઈ જાય, તેમ બન્ને વચ્ચે અતર વધતું જતું હતું. કોઈનો પણ દોષ ન હોય છતાં જાણે સર્વને માઠું લાગ્યું હોય, સર્વ અપ્રસન્ની હોય, કોઈને ખબર ન હોય એવા કોઈ જાણે બધા દુઃખી હોય, તેમ આ ઘરનો વ્યવહાર ચાલવા માડ્યો.

વીતુ ખી. એ. થયો, નોકરીને માટે તે કંઈક વિચાર કરે એટલામા ગાંધીજીએ મીઠાના ધૂંચ કરી અને આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. વીતુએ આ જંગમા તરત જુકાવ્યું. કુટુંબનો લાર આદલે વગમે ઉતારી દિકરાની કમાણીનો ટેકો લેવાનો વખત આવ્યો ત્યારે જ વીતુએ ઘરનો ત્યાગ કર્યો તેથી માતાને ઘણું માઠું લાગ્યું. પણ તે અજાત રીતે જાણી ગઈ હતી કે વીતુને સમજાવી શકાશે નહિ.

જેલની પ્રથમ મુલાકાતે, એ અમાનુષ વાતાવરણમા વીતુની માતાનું વાત્સલ્ય ફરી એક વાર પ્રગટી ઊઠ્યું, અને વીતુ પણ

તેમા અધીન થઈ નાહો. બે વરસ ઉપર તેણે જેમ વિચાર્યા વિના મીઠળ બધાવવાની હા પાડી હતી, તેમ તેણે ફરીવાર દિવાળીને મુલાકાતે આવવાની રજા આપી

વીનુની વહુ તરફની ઉદાગીનતાથી માતાને વહુ તરફ અત્યંત વહાલ ગ્રહેતું હતું. જેલમાંથી મળવા જવાની વીનુએ આપેલ જનથી કંઈક દિલ્લાહમા બન્ને પાછા ધરતુ કામ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ બપોરના વીનુના ગામમા એક અપૂર્વ અનાવ બન્યો. વીનુના ઘર આગળ થોડે દૂર 'ઇનકિલાઅ ઝિન્દાગ્યાદ'ની ખૂમો ધણી જ જનુનથી જોલાતી સજળાવા લાગી. દિવાળીને પતિ કેદમાં ગયા પછી, આ દીકર્યાલ અને તેમા ભાગ લેતી વ્યક્તિઓ તરફ આભાવિક કૌતુક થયું હતું. શેરી ઉપર પડતી અગામીએ તે જોવા ગઈ એક યુવાનોનું ટોળું આ ખૂમો પાડતું પાડતું ઘર તરફ આવતું તેણે જોયું. ટોળામા સૌથી આગળ યુવાન મોટા વાસડા ઉપર ત્રિગી વાવડો લઈ ચાલતો હતો. હવે ખૂમો બંધ કરી બધા યુવાનોએ ગાય :

ઝડા લેચા મ્હે હમાગ !

દિવાળી જોતી હતી એટલામાં ખીન તરફથી પોલીસનું ધાડું આવ્યું. જાણે ટ્રાફ ગયા ભવનું વેગ હોય તેમ તેણે યુવાનો ઉપર ધમારો કર્યો. સૌથી પહેલો કેટલાક ઝડો લઈ આવનાર પકડાયો. પણ તે મજબૂત અખાડિયાએ હાથમાંથી વાસડો છોડ્યો નહિ. જ્યારે વાસડો ઝાલી રાખવો પણ અશક્ય થયો ત્યારે તેણે ખીન અખાડિયાને આપ્યો.

હવે પોલીસોએ જાણે એ જ મુખ્ય 'એવ હોય તેમ ઝડાધારીને માગ્યા માડયુ આખ કખૂલ પણ ન કરે તેટલામા એક સામરા ત્રણ ચાર પોલીસ એક પર ચડી જતા ને ઝડાધારી અશકત

બનતાં બીજાને ઝડો આપતો એટલે ફરી મક્કલાતા મક્કલાતા, ગાળોદાગ વિજય દર્શાવતા તે બીજા પર ચડી જતા થોડી જ વારમાં એક પછી એક ઘણા બુવાનો પડયા હવે માત્ર એકાદ જ બાકી રહ્યો હશે. પોલીસો આ છેવટનો વિજય નજીક જોઈ ઉત્સાહથી ગાળો દેતા માર મારતા હતા. એટલામાં આ ચમત્કારહીન જમાનામાં જાણે ચમત્કાર બનતો હોય તેમ, ઝડો એકદમ ઉપર ચાલ્યો ગયો થોડીવાર તો સૌ પોલીસ આલા જ બની ગયા પછી જ તેમણે જાણ્યું કે વિજય તમ્બૂર પણ છોટો નહોતો એટલામાં અગામી ઉપર ઉભેલી બાઈએ ઝડો લઈ લીધો હતો. કાણ જાણે દિવાળીને એકદમ કેમ સૂઝ્યું, એ ઝડવાળો પણ કશી પણ નિશાની વિના કેમ સમજી ગયો અને દિવાળીએ ઝડો ઉપર ખેંચી લીધો !

અગામી ઉપર તેને ઝાલીને ઊભી રહી ! માર ખાધેલા યુવાનો ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને તેમણે લોહી નીતરતે અને માથ્થી ખોખરે થયેલે અવાજે પણ ઝંડા સામે હાથ ઉઠા કરી.

ઝડા બચા રહે હમારા !

ફરી ગાયું. પોલીસ હવે નિરૂપાય થઈ ગઈ દિવાળીને ગાળો ભાડીને અને એક બેને જગ વધારે ‘ચખાડી’ને તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અદસ્ય થઈ ગયા કોઈ લસ્કર કિલ્લો સર કરે એટલો હર્ષ ત્યાં વ્યાપી ગયો કોઈ ગન્યપ્રકરણનો ‘વેદાન્તી’ વિચારે કે એક નિર્ઘર્ષ વાવટા માટે આ માર ખાવાનો શો અર્થ ! પણ આમ અનેક માણસોએ માર ખાવાથી વધે માત્રમ્ ગીત ગજ્જીત અન્યું છે, અને એ જ પ્રમાણે અત્યારે આ ત્રિગી વાવટો ગજ્જીવજ અને છે અને એ જાણી ગજ્જીલાવ પડાય છે.

પોલીસ ગયા જોઇ દિવાળીએ ધ્વજ પાછો આપવા માંડ્યો પણ સ્વયમેવકાએ એ ધ્વજ ત્યા જ ગમવા કહ્યું. દિવાળીએ સાસુને બોલાવી. તે સર્વ હકીકત જાણી ચકિત થઇ ગઇ. સ્વયમેવકાએ વિનુભાઇની ખાતર વાવટો રાખવા કહ્યું અને માતાએ કમૂલ કર્યું. અગાસીમા એક ઠીકગની કાણી ઢાકી પડી હતી તેમા છોકરાએ ધૂળદેશ નાખી એ વાવટો ખોડ્યો આખા ગામમા મૌવી ઊંચો વાવટો વીનુના ઘર પર ફરકવા લાગ્યો અને દિવાળીને મૌ ઝડાવાળી દિવાળી કહી ઓળખવા લાગ્યું.

કેટલીક ક્રિયામા પોતામા કશી બહાદુરી હોતી નથી પણ તેથી માણુમમા બહાદુરી આવે છે. દિવાળીએ વાવટો ઊંચો લઇ લીધો તેમા બહાદુરી કરી નહોતી પણ તેથી તે બહાદુર બતા, અને તેનાથી આખા ગામની સ્ત્રીઓમા નવી બહાદુરી આવી. એક દિવસ દિવાળી સવારમા પાણી ભરવા જતી હતી ત્યા તેણે લાગોળે એક ગાડી અને તેની આસપાસ કેટલાક ખાદી ધારી સ્વયમેવકા જોયા. સ્વાભાવિક કુતૂહલથી તે જગ ગ્તો મગડી ગાડી પામે ગઇ. ત્યા ખીજ દિશાથી એક સ્વયમેવક મારતી બાઇસિકલે આવ્યો, નીચે ઉતર્યો અને હાકતો હાકતો કહેવા લાગ્યો કે પોલીસને આપણા મીક્ષની ખબર પડી ગઈ છે. અંધા સ્વયમેવકા મૂઝાવા લાગ્યા કાગણુકે તેમણે અહીંથી બે ગાઉ દૂર એક ગામમાં મીકું પહોચાડી ત્યા જાહેર રીતે વેચવાની લડત આપવાનું નક્કી કર્યું હતું સ્વયમેવકા અદર અદર વાતો ક્રવા લાગ્યા કે ગામમા ક્યાઇ મીકું રખાય એટલું ઓળખાણ પણ નહોતું દિવાળીને તરત બુદ્ધિ મૂઝી અને તેણે કહ્યું કે મારા બેકમાં ભરી આપો. પાણી ભરવા જતી બંધી પાણિયારીઓને તેણે અટકાવી અને મીકું વહેવાનું કહ્યું. બંધી સ્ત્રીઓએ મીકું સાંચા

માડ્યું. એ પાણી શેરડો ઘડીભર મીઠા શેરડો બની ગયો. તળાવની ખાળ ઉપર એક સ્વયંભેવકને ધ્યાન ગળ્પવા ઊભો ગળ્પ્યો હતો લગભગ ગાડી ખાલી થઇ ત્યા સ્વયંભેવકે નિશાની કરી. સ્ત્રીઓ ત્યાથી ખસી ગઇ, કેટલીક ગામ તરફ અને કેટલીક કુવા તરફ ગઇ. સ્વયંભેવકએ, પોલીસને ખોટી દિશાએ ચડાવવા, ગાડી ગામ બહાર ગમે તે માર્ગે દોડાવી, અને રસ્તામા જ ગમે ત્યા થોડું મીઠું વેરી નાખ્યું. પોલીસોનાં ઘોડા તેની પાછળ દોડ્યા થોડે જઇ તેને પકડી પાડી 'ઊભું' રાખ્યું પણ ગાડીમા મીઠું મળ્યું નહિ. ગામમા આવ્યા પણ કશી ભાળ મળી નહિ પોલીસો નિરાશ થઇ પાછા ગયા.

હવે ઝંડાવાળી દિવાળીની ખ્યાતિ ગામ બહાર પણ ગઇ. આ ગામના તાલુકાના મુખ્ય શહેરમાથી સરકારે અત્યારે ધણા ખરા કાર્યકર્તાઓને પકડી લીધા હતા. બીજા તાલુકાઓમા કોઇ દોષ જગ્યાએ સ્ત્રીઓની નિમણૂક હવે 'સરદાર' તરીકે થતી હતી ઝંડાવાળી દિવાળીની ખ્યાતિ એટલી થઇ હતી કે તેને હવે તાલુકાની સરદાર તરીકે તેને નિમાતી વખતે તો, થુ કામ કરવું પડે તેની ગમ નહોતી પણ ધીમે ધીમે તેને બધું સમજાયું, અને ઘોડા વખત પછી તો તે પોતે લડતનો કાર્યક્રમ ઘડવા માડી તેણે ખાદીનું ખાતું ખોલ્યું, દાઢ અને પરદેશી કાપડના પહેગ ગોઠવ્યા, વાનસ્ત્રીની વ્યવસ્થા કરી, પ્રભાતફેરી અને સન્ધ્યેનો નિયમિત કાર્ય અને પોતે જેલ જતા તૈયાર રહી ધણાને તૈયાર કર્યા અને મોકલ્યા હવે તો તેનું નામ વર્તમાનપત્રોમા પણ આવતું થયું હતું.

વીનુની મુલાકાતનો વખત થયો ત્યારે તે પોતાની સાસુ સાથે જેલમા ગઇ. જેલની વિધિ પ્રમાણે તેમને દાખલ કરીને અદા બેસાડ્યા. થોડીવારે વીનુ આવ્યો. તેણે માતાની પામે કેસરી ખાદીની સાડીમાં ટંકક પ્રગટ્ય રીતે બુલ્લે મોઢે બેઠેલી દિવાળી જોઇ, પણ તે

તરફથી આખા ખમેડી તેણે ખાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાના કલા. આટલા માસના અસહકારીઓના સહવાસથી જોલના અધિકારીઓમા કષ્ટક માણસાઈની મૃદુતા આવી હતી. આ વખતે આધિકારીઓની ડબલ નહોતી, પણ દિવાળીને જોઈને વીનું જરા ઠંડો થઈને બેઠો.

પણ પદરેક દિવસમા વીનું ઘેગ આવવાનો છે એ અપેક્ષાએ તેની માતા વધારે ઉત્સાહમા હતી, તેણે વીનું કહેવા માડ્યું કે તું ઘેગ આવીશ ત્યારે ઘર ઉપર મોટો ઝંડો ફરકતો જોઈશ.

“એમ કે? સાડું ક્યું બા.” વીનુંએ કૃત્રિમ હર્ષ બતાવ્યો.

“પણ જો હવે તું ઘેગ આવે ત્યારે દિવાળીએ થોડા દિવસ આપણે ઘેગ રહેવા આવે એમ તું ન કહે?”

“બા, એતો એના માઆપને ફાવે તેમ કરે ”

“માઆપ ત્યાં ક્યાં છે? એતો લામણા ગામમા છે ને દેશનું કામ કરવા હવે ત્યાં જ રહે છે. ત્યાંની સરદાર થઈ છે?”

“લામણામા દિવાળી સરદાર થઈ છે તે આ દિવાળી?” વીનુંએ નિદ્રામા પહેલી જ વાર દિવાળી સામું જોયું

“હા, હા. એની કેસરી સારી નથી જોતો?”

“અગે શાઆરા રે શાઆરા” વીનુંએ વેગમા આવી જઈ કહ્યું અને વણા જ જોરથી દિવાળીનો ખરડો ચાલડ્યો. નિદ્રામા દિવાળીને આ પતિનો પહેલો જ સ્પર્શ હતો. આ આટલી વિચિત્ર જગ્યાએ, લોહાના દેખતા, સામુના દેખતા, પતિએ બતાવેલા ઉમ્મશકથી તેનું મો શરમ, આનંદ અને સૌભાગ્યના ઓચિંતા લાનમા લાલ થઈ ગયું વીનુંએ પહેલી જ વાર જોયું કે દિવાળી જન

ભાને વાન હતી પણ તેજસ્વી અને સુંદર હતી. “આ ઝડવાળી દિવાળી તે તું ? અહીં ભામણાથી જગદીશ આવ્યો હતો તે તારી વાત કરતો હતો, પણ મને શી ખબર તું હાંધશ. તને, ઝડવાળી શાથી કહે છે ?” વીનુએ માને નહિ પૂછતા પત્નીને સીધું જ પૂછ્યું. માતા તેના સામું જોઈ રહી. આ પ્રશ્ન પૂછતા વીનુની શી આખો, શો હર્ષ, શો હિત્સાહ ! જાણે કેટલાએ વર્ષથી, મહત્વાકાંક્ષા, હિત્સાહ કોઈ પણ નિર્દિષ્ટ પાત્ર વિનાનો પત્ની પ્રેમ સંઘરી રાખેલો, એકદમ ધરતી કાઢી એરકુટે એમ કુટ્ટી નીકળતો તેણે જોયો-તે જોઈ જ રહી !

દિવાળી હવે સ્વસ્થ થઈ હતી. એક સૈનિક સાથે વાત કરતી હોય તેમ “એમા તો કાંઈ મોટી વાત નથી” - એમ કહી બધું વૃત્તાંત કહ્યું.

“અને પેલું મીઠું લઈ આવી’તી એમ કહેને !” માતાએ વચમા ઉમેર્યું.

હવે વાતચીતના પહેરેગીરને માટે આ વધારે પડતું થઈ ગયું. તેણે કહ્યું “મીઠાની વાત ન કરો”

જરા પણ ડઘાયા વિના દિવાળીએ ચલાવ્યું !

“અમે પાણી લગ્વા ગયા’તા ત્યાં ઊતરવડથી માલની ગાડી આવતી’તી ગામમા માલ કયા રાખવો તેની ગાડાંદણીઓ ચિંતા કરતા હતા. ઉપર તોફાન ઝડપી ચલુ હતું. જો વસ્તે તો બધો માલ બગડે એમ હતું એટલે હું, નગરશેઠની દિકરી વણ, ને આપણી પાડોશી ગસિકા, ને ગોગની ડાહી અમે બધાએ બેઠે બેઠે સાગ સાર કર્યું.”

વીનુ, પત્નીની આ કહેવાતી ખુબીથી, તરતજુદિથી, પ્રાગલ્ભ્યથી ખુશ થયો અને વળી શાઆશી આપી વાત સારી

પેઠે થઇ પણ તેમા મુખ્ય વાતો કરનારા હવે વીનુ અને દિવાળી હતા. ધણીવારે વીનુએ જ કહ્યું । “ ત્યો હવે જાઓ સમય પૂરો થઇ ગયો છે ” સાસુ વહુ બેઠયા સાસુ અતિ વહાલથી વહુના ખભા પર હાથ મૂકી ચાલવા માડી બારી પાસે આવીને બંને બેઠા રહ્યા એ વોડરો, પોલીસો, બીજા અનેક મુલાકાત માટે આવેલા કુટુંબો, બંધાના દેખતા દિવાળીએ જરા પણ શરમ વિના ધનંતેજાર આખોથી વીનુ સામે જોયું. વીનુ પણ જોઇ રહ્યો. જલમ એવી શરમને સ્થાન નથી. અને માતાના ‘ સાચવીને ગહેજે ’ એ શબ્દોથી વધારે, એ મૂક આખો કહેતી હતી. વીનુ બારી ટપીને અદર ગયો ત્યારે જ એ આખોની મુલાકાત બંધ પડી. .

જીવન ચક્રી

શ્રી. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી,

મધ્યાહનનો સૂર્ય તપતો હતો. ભારોભાર પાકથી લચી જતા જુવારના ખેતરને એક છેડે એક સમૃદ્ધ લીમડા નીચે નારણપટેલ બેઠો હતો.

નારણપટેલ પાસઠેક વર્ષનો દેખાતો હતો. ઉંમર પચાસની આસપાસની હતી છતાં જીદગીની કડવાશોએ એને અકાળે વૃદ્ધ બનાવ્યો હતો. જીવનની કઠિનતાઓ, સસારની કંઈશતાઓએ એનું જીવનસત્ત્વ સૂકવી દીધું હતું એનું શરીર, એકવકુલ, પોપણ વિના ફૂશ થઈ ગયેલું, નિર્માલ્ય દેખાતું હતું. એના એક એક સ્નાયુમાં એનું અસહાય, કુગાળ દારિદ્ર્ય નજરે ચઢતું હતું. એની મુખમુદ્રા પર પડેલી ઊંડી વિશાદની રેખાઓ જોનારને દયાજનક લાગતી.

એની શીશી પીળા પડી ગયલી વિશાળ આખો, જોનારના દીલમાં દયા ઉભરાવતી હતી.

નાસ્તુ બેઠો બેઠો ફાટતુ માથું દાબી રહ્યો હતો. એની મામે એની વડુ ગંગા ભાથુ છોડી ગઈ હતી નાસ્તુ બેઠો બેઠો છટતુ જતુ લૂપ્ત સૂકે ભાથુ જોષ રહ્યો હતો. એની આખો મહોથી નિગધારી વમ્મી રહી હતી.

ગંગાએ ભાથુ કાઢ્યું પણ નાસ્તુ જોષ રહ્યો એણે ખાવાતુ શરૂ કર્યું નહિ.

“કુમ, ખાતા નથી? જીવને ઠીક નથી?” વહાલમોહી ગંગાએ અતિગપ મમતાથી પૂછ્યું.

નાસ્તુ કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. અંતરમાં અપાર ગુંગામણની એક ઘેરી ડાયા પ્રગટીને ઉપટી ગઈ. ખીલ પળે કાય ધોધ એણે ખાવા માડ્યું.

જીવનનો મધ્યાહ્ન વટાવી ગયલા પ્રૌઢ દપતીની સ્નેહાળ અમીદૃષ્ટિથી ગંગા નાસ્તુને જોષ રહી.

નાસ્તુથી ખવાયુ નહિ ખાધુ ન ખાધુ ખરી નાસ્તુ ઉડી ગયો. “કુમ, આજે ન ખાધુ?” સ્નેહળીની ગંગાએ ફરી પૂછ્યું.

“કાલુ જાણે કુમ, પણ આજે ખાધું નથી ભાતતુ” નાસ્તુ ગણગણ્યો.

“નુ કર્યા જીવ જાણો છો? હોણુ સાલ તો પરમેશ્વરે લીલા લહેર ફરી છે, પાક પણ એવો મારો ઉતરો કે આપણને જગત આપના પડ્યાની નથી.” જોત તરફ એક ગાંડી નજર નાખતા ગંગાએ આશ્વાસન આપ્યું. સુખનુ એક સિમત રેલાવવા

“હરખચદ-શેઠ કનેથી પાંચસો રૂપિયા લઈએ તો શું? ઝોણુ સાલના પાકથી આગલું દેવું તો બાકી નહિ રહે. વળી પાચ દશ વરસ દુખના કાઢીશું. શું કરીશું?”

“મને શું પૂછો છો?” ગંગા લવી ગઈ. “એમાં અમે બૈરાં માણસ શું સમજીએ? પણ મને થયાં કરે છે હું બહું નહિ જીવું. મારી નજર આગળ આપણો એકનો એક દીકરો પરણી જાય અને એને ઘેર પાણું બંધાય તો મારી આખો હરે.” ગંગાએ આખમા ઉભરાતા આંસુ લૂછ્યાં.

ગંગાનાં આંસુ જોતા નારણનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. બળે કરીને આંસુ ખાળી રાખ્યાં. ખજાંઠા આવ્યું તે ક્યારે કરીને સમાવી દીધું.

તે દહાડે પછીથી નારણ પટેલ રાતે ઘેર પાછો આવ્યો જ નહિ ખેતરે જ સૂઈ રહ્યો.

૨

ત્રીજે દિવસે નારણ પટેલે હરખચદ કનેથી રૂપિયા કરતે લેવાનું નક્કી કર્યું. હરખચદે નારણના એકલાના નામથી પૈસા ધીરવાની ના પાડી. ગોપાળની સહી માગી, અને પૈસા વસુલ થતાં સુધી હરખચદને ત્યાં ગોપાળ વગર મહેનતાણે નોકરી કરવાની બાંહેધરી આપે તો ફક્ત એક ટકાના ચાન્ડે મહેનતાની દાખલ હરખચદે કબૂલ કર્યું. અસહાય ગરીબીને અપાતા અપમાનનો કડવો ઘૂંટડો ગળી જઈ નારણ પટેલે બધું કબૂલ કર્યું. લખાણ ઉપર ગોપાળે સહી કરીને શુભામી સ્વીકૃતિ. જીવનની કડવાશનું ગોપાળને પ્રથમ અસ્પષ્ટ ભાન થયું. યુવાન દીલની તાજગી દીલ મટીથી ઉપરી જતી એજે અનુભવી.

૩

તે દહાડે ગોપાળ ચોવીએક વર્ષનો હતો નાચ્યું પટેલે એકના એક દીકરા તરીકે અતિશય મમતાથી લાડભરી રીતે એને ઉછેર્યો હતો. જન્મે ત્યારે સાકર વહેતી હતી કાલુથેયુ ખોલતો લાડકવાયો ગોપાળ એના માબાપની આખો હાતો હતો.

એ વણે આકર્ષક બાળક હતો સદુ કાંઈ એને ઉપાડી આડતુ. એને રીઝવવા સદુ કાંઈ લલચાતુ હતું. એ બાળપણ વડી જતા મસાઓ કંઈનાઓ એને ધેરી વળા, છાંદગીની નિષ્કુસ્તાઓનો વખત વીનતો ગયો તેમ તેમ એનો ફૂર અર્ગ એને થતો ગયો. પોપણનો અભાવ એને નડ્યો. એતું સુદર ધારીતું શરીર નૈસર્ગિક રીતે ખીલવાને ખલે ધીમે ધીમે કરમાતું ગયું. એ શરીર ખીલવાને ખલે વણે વખત સુધી વણખીત્યુ જ રહ્યું જીવન સત્ય ઉપર એ મિથિતિ કેટલોક વખત ટકી ગઈ, અને પછીથી નિર્માલ્યતાએ એના શરીરને જકડી લીધું.

પહેરવા ઓઢવાની કપડાની તંગીના વાયગ પણ એના શરીર પર વાઈ ગયા. આખે ઉડી વળગે એની શરીર શક્તિને ખલે એનામાં અમદાય નિર્ગળતા નજરે ચડવા લાગી.

શરીરે તે અનિગય કૃશ ગ્યો. તે ઉમરે એના દીલમાં ભેમ ન હતું અતઃમા આગા ન હતી દેવામાં ઉલ્લાસ ન હતો

એની બીડી ઉતરી ગયેલી આખેની પીળાગ ભેનારના દીલમાં ત્યા ઉપમનતી. અતિશય મહેનત મજૂરીથી બધાઈને તૂટી ગયલા એના આસુઓ ભેદને એની ગરીબીયુ ભાન યતું હતું.

નારણ પટેલ કાંઈ લખ્યો ન હતો. ગોપાળને લાણાવવાની એમની પ્રતિ થયલી અને ગોપાળ ગામડી નિશાળે ગયેલો. પરંતુ

કામકામ લાગી શકેલો નહિ. ઉમર જરા ખેતરમાં કામકામ કરી શકે એવી
 થઈ કે ગોપળને તિથાળમાં જોની તારણ પટેલને આધિક

જરા ઝોછાઝોલી થઈ ગઈ કાંઈક ન સમજાય એવી ઠાવકાઈ આવી, ગોપાળે એ અનુલબ્ધુ. એના મુગ્ધ હિરને એ ન સમજાયુ. એનું દીલ મૂઝવણુમા પડ્યું.

અને વર્ષો વહી ગયા

ધીમે ધીમે જમના ને ગોપાળનો પરિચય આછા આછા અસ્પષ્ટ પ્રેમમા ફેરવાઈ ગયો. બુદ્ધિએ માર્ગ ન સુઝાડ્યો ત્યા પ્રકૃતિએ પોતાનું કામ કર્યું.

પ્રેમવસ્તુ બુદ્ધિપૂર્વક સમજ્યા વિના અજાણે વણસમજ્યે એક ખીજના પ્રેમમા પડ્યા એકખીજને અનાયામે અડી જતા વણસમજ્યો રોમાય અનુલવતા થયા.

જમના જોતજોતામા ફેરવાઈ ગઈ. એના પ્રેમશાસનો શરૂ થયા. ગોપાળના દીલ ઉપર એણે સામ્રાજ્ય લોગવવા માડ્યું એના નાના મોટા હુકમો માથે ચઢાવવામા ગોપાળે પુરુષાર્થ માન્યો. ગોપાળનું હિત કે અહિત સાચવવાની ફરજ જમનાએ પોતાને માથે લીધી. અને એકખીજને અન્યોઅન્ય વગર નહિ ચાલે એવું બંનેએ માનવા માડ્યું

ખેતરે આવતી, કુદતી, રમતી જમનાને બદલે પોતાને આખા-વાડીયે ગોપાળને તેડતી જમના જુદી જ લાગતી. ગોપાળ અસહાય ત્યા ખેતરમાં આવતો આખાની ડાળે બાધેલા હીંચક જુલતી અને ગોપાળ એને જુલાવતો અને કોઈક ફેરી કર્તવ્યસૂતા ગોપાળ પર ચાલુ ઝેલેથી ફટી પડતી અને બંને ગમડતા, ઉભા થતાં વસ્રો સમાપ્તતા એકખીજને જોઈ ગહેતા પ્રેમની અજાણ ચિતગારી જમનાની આખો મની અમકતી, વિજેતા જમનાની નજરના બદલુ તે પ્રીતીની ગોપાળની પડવાની શાસ્ત્રીક વ્યથા જુલાવી દેતા

વર્ષો વહી ગયા અને જમનાને અદાર વર્ષના વદાણા વાયાં.

૪

અને પછી-હરખચદ શેઠને ત્યાના પાપી પૈસા વડે ગોપાલને જમના પરણ્યા થોડે દહાડે ત્રેમી મટી વસ્ત્રહુ થયા. તે ગરીબ ગૃહસસારની ઘટમાળની ભૂલભૂલામણીમા ગૂચવાઈ ગયા. ગોપાળ હરખચદશેઠને ત્યા ખત પ્રમાણે વેડે ગયો જમના ગરીબ સાસરીએ આવી એ ગરીબ ઘરની સસાર ચક્ષુ પર ખેસી ગઈ.

વહેલી સહવારનો ઊડીને ગોપાળ હરખચદ શેઠને ત્યા વેડે જતો ફેટલાએ નારણ પટેલના જેવા ગરીબ ખેડૂતોની દેવામા પડાવી લીધેલી જમીનો હરખચદ શેઠ વેઠની મજૂરીથી ખેડાવતા અને ગોપાળ એવી જમીનો ખેડતો એ મજૂરી બદલ એને કાઈ મહેનતાણુ મળતુ નહિ. ઘરનાં રોટલા ખાઈ ગોપાળ હરખચદ શેઠની ગુલામી કરતો સન્ધ્યાકાળે મોડો એ થાકીને લોથ થઈને પાછો ફરતો અપોરે જમના એને માટે ભાથુ લઈને જતી અને ગોપાલને જમાડતી ગોપાલ જરાય આનંદ કે ઉત્સાહ વિના એ ખાઈ લેતો.

ભાથુ લઈને જતી આવતી જમના કદી કદી હરખચદશેઠના દીકરા નવલચંદની નજરે ચડતી એની નાલાયક મશ્કરી થતી એની ગરીમાઈને અપમાન સમો કડવો ઘૂંટડો એ ગળી જતી. દેખાવડી, જમનાના યૌવન ને રૂપના પ્રલોભનોથી મૂર્ખ બનતો નવલચંદ પોતાની લપટવૃત્તિનું ખેશરમ રીતે પ્રદર્શન કરતો જમના બંધુ મૂંગે મોઢે સહન કરી લેતી ઘણી ફેરી અસહાયતા ને નિરાધારીથી કપી ઉઠતી, ત્રાસી જતી, ને કાંઈક ફેરી આજોથી નિરધારીના ચોધાર આસુ વહી જતા.

ગોપાળને એ વાત એણે ન કહી. એના સ્ત્રીત્વને મળતો અપમાનનો કડવો ઘૂંટડો ગોપાળ નહિ ગળી શકે એમ એ સારી પેઠે સમજતી હતી. એ વાત બાણી એનું લોહી ઉકળશે, એ

અપમાનનું વેર લેવા ઉઠશે, હરખચંદ શેઠ જોડે લડશે કે નવન-
ચંદને મારી બેસશે એવો એને ભય લાગતો. અને એ વર્તનના
પરિણામ કુટુંબ માટે સારા નહિ આવે એમ એ વિચારી ગઇ.
હરખચંદ શેઠ નારણ પટેલની મિલકત પણ હાથ કરશે લેણા
બદલ ધર જમીન વેચાવી બહાર કાઢી રવડતા કરી મૂકશે, એવું
એને સમજાયું. જીદગીની વિષમતાઓએ એના જીવનના કડવાશ આણી.

આખા દિવસનું વૈતરું કરી છેક રાત્રે પાછા ફરતા ગોપાળમા
જરાય ઉત્સાહ રહેતો નહિ, ખાધું ન ખાધું કરી એ એના થાકેલા
શરીરને લખાવી દે તો અને મીઠી નીંદ મેઢી આગલા દિવસના
અથાગ થાકને ભૂલી જવા મથતો. જમના અર્ધું દુખાવું કંકડવું
અગ દાખી એને સૂવાડી દેતી

નવ પરિણીતોનો ઉત્સાહ ને કલ્લોલ એમના જીવનમાંથી ધીમે
ધીમે ઉપડી ગયો. પરણતા પહેલા જે પ્રેમ કરતા તે પ્રેમ કરવાની
હવે એમને ધુરસદ રહી નહિ આખાવાડિયાના હિચકે ખૂલવાની કે
ખૂલાવવાની એમને હોશ રહી નહિ.

ગોપાળને હરખચંદ શેઠને ત્યાં વેડે મોકલવા પછી એકલા
પહેલા નાગણુ પટેલને જમના સહાય કરવા લાગ્યા એમના
ધડપણમાં એ ખેતીની મહેનત મજૂરી બનવી અશક્ય હતી છતાં
નારણ પટેલને તણાતા જોઇ જમના એમની મદદે લાગી કુટુંબની
ગરીબી નિલાવી લેવી, એ એણે પોતાનો ધર્મ માન્યો. શ્રીમત ને
સુખી માખાપને ત્યાં સુખચેતના ઉઠ્યા છતાં એણે ગરીબતા સુખો
જતા કર્યા. સહુ પોતાનું જ છે એમ ગણી એણે કુટુંબની ખેની
મલાળી લીધી.

નારણ પટેલની આખો મહીં ઘણીય ફેરી સુકુમાર વડુ દીકરાને
અગે ઉડતા ઉઝડાગો જોઇ આમુ ઉભગતા.

“વહુ દીકરા, એ તુ રહેવા દે—તાગથી નહિ બને હુ કરી લઈશ ને મારથી નહિ બનશે તો ગોપાળને કહીશ. કાલે વહેલો જઈ એ કરી દેરો.” એવી ગીતે વણીય ફેરી નાગણ પટેલ જમનાને વારતા.

જમના નાગણ પટેલને આશ્વાસન દેતી બધું પોતે કરી દેતી અસહ્ય નાગણ ધણી ફેરી ગર્વથી એને મહેનત મનૂરી કરતી જોઈ મહેતો દીકરા ને દીકરાવહુનું જુગતુ જોડું જોઈ નારણ પટેલની આખમા આનંદ ઉભરાતો ને પળવાર દુનિયાના સહુ દુખો એ ખૂલી જતો.

અને દિવસો વીતતા ગયા.

૫

દિવસે ને દિવસે ગોપાળ વધારે ને વધારે કૃશ ને નિર્બળ થતો ગયો. પૂરતા પોષણ વિના, અને અવિગત અયાગ મનૂરીથી એનું જીવન સત્ત્વ ધીમે ધીમે કરમાતું ગયું. ધીમે ધીમે અશક્તિએ એના શરીરમા ધર કર્યું રોકની નક્કી કરેલી મનૂરી એનાથી બનતી નહિ કહેલું કામ દેરવેલા વખતમા એ કરી શકતો નહિ. અને ધણીય ફેરી એ થાકીને જગ વિશ્રાંતિ લેવા જોકે હોય ને નવલયદની નજરે ચડતો તો ચાખૂકના સપાટા એને વીંઝી નાખતા.

“સુવરના બચ્ચાને ટકાના બ્યાને પેસા જોઈએ છે ને કામમા હરામખોરી કરવી છે.” એવી નવાજેશ ગોપાળને મળવા લાગી એ અપમાન સાલળી એનું લોહી ઉકળી આનનું, કાષ્ટક કહેવા એના હોઠ પર શબ્દો આવતા હોઠ કફરતા પણ શબ્દો બહાર નીખતા નહિ. એને એવે વખતે નાગણ પટેલ યાદ આવતા અને

પિતૃવત્સલ દીકરો એ ગરીબીને દીધેલા અપમાનનો કડવો ઘૂંટડો ગળી જતો. એ માર મૂગે મોઢે સહન કરી લેતો. પોતાની અસહાય નિરાધાર ગરીબી વેઠી લેતો. પોતે ગરીબ શા સાર, ને નવલયદ શ્રીમત શા સાર ? એ જૂબે મરે, એના જીવનમા સુખશાંતિ નહિ, આરામ નહિ, સુખ શાંતિના સાધનો નહિ, અને શા માટે નવલયદને જરૂર કરતા ય વધુ પડતા સુખ શાંતિના સાધનો મળે એવો વિચાર વમળ ધણીય ફેરી એના દીલમા આવતો અને એ મૂંઝવતો. નસીબને થાલલે હાથ લૂંછી દીલ વાળતો.

રાત્રે દીલ ચાપતી જમનાના એના દીલે પડેલા સોળ દેખી પૂઝાયલા સવાલોના જીદા જવાબ દેવા એ મથતો અથવા જમનાને ઝાસા કરી ઉઠાવવા મથતો. જમના એના દીલનુ દુઃખ સમજતી, પ્રશ્ન પરપરાથી એને ગૂંચવવાનુ છોડી દેતી. અને પ્રેમથી એની સુશ્રણ કરતી અને કદી કદી એની આખમા આસુ ઊલગતા તો નિમિષ કાઢી દીલ ચાપતા ચાપતા ઊડી જતી અને છાની છાની રડી હૈયુ ઢાલવતી. અને એ દીન ચર્ચા જરાય ફેરફાર વિના અવિગમ ચાલી રહેતી.

જમના અને ગોપાળને જીવન સન્ધ્યા માટે નવપરિણીત યુગ લોના ઉપમા ભર્યા આ આશ્લેષોની સ્મૃતિઓ સાચવી રાખવાનુ મહલાઅ નહિ સાપડ્યુ. ઊરે ઊલટતા પારાવાર પ્રેમના સામગ્ને અન્યોન્યના ઉગ્મા પૂરી દેવા દીધેલા ઉન્ડા ઉન્ડા આવેશ ભર્યા સુખનો જીવનના પાણી વળનાં થાય તે દહાડે દીલને આશ્વાસન દેવા સ્મૃતિ અવરોધ તન્નિદ્રિય નહિ સાપડ્યા. જીવનના ભાવબીના રમોલ્લાસ એમના અંતરે સ્મૃતિ અવશેષ ગાખવા પૂરતા પણ નહિ ઉઠ્યા. અસહાય ગરીબ સસાગની છૂદતી જતી જીવન ચક્ષીમાં ગોપાળને જમના બેઠે પીસાઇ રહ્યાં.

૬

મહિનાઓ ને વર્ષો વીતી ગયા, છતાં ગોપાળની હસ્થચંદ્ર
ગેહની વેદનો અત ન આગ્યો કમનસીમે નાગપટેસને ત્યાં પટ્ટીના
વચ્ચે માઠાં આવ્યા વચ્ચાદની અછત નહિ, પાક જોઈએ તેવો
મારો ન ઉતર્યો ભાવ ગગડી ગયા અને ઘડપણને લીધે એમનાથી
ખેતીની ઉત્તેજારી પણ ન બની શકી

પેટનો ખાડો મદાય વણપૂર્યો ગમ્મી જે કાંઈ જ્યાની હર-
ખચદ રોડને આપ્યું તે બ્યાનમા ગયું ને મુદ્દલ તો ઉભા ને
ઉભા જ રહ્યા.

ગોપાળનું શરીર પણ ધીમે ધીમે લથડતું ચાલ્યું નવલયદનો
માર એને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો જમનાથી પણ નવલયદ
ગેહના અટકચાળાં નહિ સહેવાયા બન જણા એ પરિસ્થિતિથી
ત્રાસવા લાગ્યા છતાં એક ખીન્નથી વસ્તુચ્ચિતિ છુપાવવા મંથી
રહ્યા. અને દુ ખના દહાડા કાઢી રહ્યા અન્યોન્યની નજરમા સુખી
દેખાવાનો મિથ્યા પ્રયાસ નજરે ચઢવા લાગ્યો. બનેલા દીક્ર વવાતાં,
પ્રભુ સારો દહાડો બતાવશે એ આશાએ પી રહ્યા.

પરંતુ નવલયદની લપટતાએ હદ મૂકી. ગોપાળને માર
મારતો જમના જુલે તો એને ખચાવવા એની ઇચ્છાને વશ થગે
એમ મૂર્ખ નવલયદે માન્યું.

અને તે દહાડે-ગોપાળને લાથું આપી જતી જમનાના
લગ્નગાને છેડો પાછળથી તાણ્યો

વીફરેલી વાધણની માફક પાછી ફરતી જમનાએ નવલયદને
એક હામેજાથી ધૂળ ચાટતો કરી દીધો ગોપાળે દૂધી એ જોયું
અને જમનાની પડખે જઈને બેસી રહ્યો.

ધૂળ ખ ખેરી ઉભા થતા નવલયદને એણે ગુસ્સાથી કહ્યું
“હવે પછી જમનાની સામે નજર પણ કરી તો નવલયદ શેઠ,
જીવતા ગહેવા નહિ પામો.”

અપમાનિત થયેલા નવલયદના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ

“હુગમગદા, તુ તો મારે ત્યાં વેચાયલો ગુલામ છે બક
વાટ કરશે તો જીલ જ ખેચી કાઢીશ, સમજ્યો ?” નવલયદ
તડૂક્યો અને જમનાએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા ગોપાળ
પર એણે ચાખૂડ ચલાવવા માઠી ગોપાળને નવલયદ દે જુડી નાખ્યો.
બે પાય મિનિટમા એ મરણતોલ થઈને પડ્યો.

“ચાલ, એ ફૂતરાને ઉઘાવી જા.” એમ યોધાર આમુએ
રાત્રી જમનાને કહેતો કહેતો નવલયદ મૂછ આમળતો આમળતો
ચાલ્યો ગયો.

૭

તે રાત્રે દીકરા ને દીકરા વહુના થયલા અપમાનની અને
અવદશાની હકીકત નારણ પટેલે જાણી એનું વૃદ્ધ લોહી પણ ઉકળી
ઉઠ્યું. વાત પૂરી થતા નારણ પટેલ બેઠ્યો. પોતાની લાકડી લઈ
હરખચદ શેઠને ત્યાં જવા તૈયાર થયો.

ગણાએ એને વાર્યો. અધારી રાત્રે ન જવા સમજાવ્યો, હરખ-
ચદને ઘેર જવાથી કશો લાભ થવાનો નથી. નવલયદ સામેની
ફરિયાદ શ્રીમત હરખચદ સાલણશે નહિ, નવલયદ એવી નાલાયક
રીતે વર્તે એ હકીકત હરખચદ માનશે નહિ ને ઉલટો એને જીકો
પાડશે, લોકો નહિ જાણતા હશે તે જાણશે, શ્રીમતનું કહેવું ખરું
મનાશે પૈસા આપવા પડે તેથી જીકું બોલાણું સદ્ગુણી નવલયદ
પર મૂકાય છે એવો નીચને હલકટ આક્ષેપ થશે, એવી એવી

હલીલોથી ગંગાએ નારણ પટેલ ને ટાઢો પાડ્યો નારણ પટેલ લાકડી હેઠે મૂકીને પોતાની પથારીમા પડ્યો.

નારણ પટેલ ને તે રાત્રે જરાય ઉઘ આવી નહિ. ઉસ્કરાયલી દશામા વારે વારે પથારીમાથી ઉઠી ખડમા કર્યા કર્યું. પાસેના ખડમા પડેલા ગોપાળની વેદનાની ચીમો માલણીને નારાયણ પટેલનું મગજ ફરો જતુ. જમનાનો ચવાનો સાદ સાલણી નારણ પટેલની આખમાથી ખૂન વગસી રહેતુ.

આખી રાત ફરતા ફરતા નારણ પટેલને પોતાની અસહાય નિગધાર ગરીબ દશા સાલી શા માટેએ ગરીબ ? શા માટે હરખચદ શ્રીમત ! એ ગરીબ એટલે શુ એના છોકરાને જીવવાનો હક નહિ ! પેટપૂર લૂખો સકા રોટલોય ખાવાનો હક નહિ ! શુ એના છોકરાને ખણવાનોય અધિકાર નહિ ! અને શુ શ્રીમત હરખચદના છોકરાને ધની ખાયડી પડતી મૂકી પારકાની પરણેતરોની છેડતી કરવાની છૂટ ! ગોપાળને માર મારનાનો નવલચદને શો હક ! શુ ગોપાળને પોતાની પરણેતરની લાજ લેવાતી અટકાવવાનોય હક નહિ ! શુ હરખચદના દીકરી માનવતાને જે સુખો જોઈએ તેવા સુખોની અધિકારી એની માનવતા નહિ ! એવા એવા વિચારોની પરપરાએ નારણ પટેલને તે રાત્રે મૂઝવી દીધો. એના અતરની ગૂંગામણનો પાર રહ્યો નહિ સમાજની રચના, સમાજના આચાર વિચારના નિયમો, ને સારોય સસાર શ્રીમતાઈ પર અવધળી રહેવા એને જણાયા. સમાજની રચનામા-ગરીબને માટે ધ્યાન નથી. એમને માટે જીવન નથી એવી દડવી પ્રતીતી થઈ.

અને વિચારની પરપરા મહીજ અટવાયા કરતા કરતા સવાર પડી ગઈ. અજવાળુ થતા જ નારણ પટેલ ઘરમા સહુને સૂતેલા મૂકીને ટ્રાઇને કલા મૂક્યા વગર હરખચદ રોકેને ત્યા આલી નીકળ્યો.

૮

સવારે ગોપાળથી પથારીમાંથી ઊઠાયું નહિ, એતું શરીર તાવથી ધગધગતુ હતું.

ગગાએ નારણ પટેલને એ જાગી ત્યારે ન જોયો એટલે ગલરાધ ઊઠી. ગગાને જમના નારણ પટેલને આમે તેમ જોઈ વળ્યા. નારણ પટેલ દેખાયા નહિ એટલે ખેતરે ગયા હશે એમ માની બને પાછા કર્યો ને ગોપાળની સુશ્રુષામાં પડ્યાં.

ગગા અને જમના બંને ગોપાળની સુશ્રુષા કરતા વિમાસતા બેઠાં હતા તેવામાં નવલયદ એમતી ઝૂંપડીમાં નોકરને તેડીને દાખલ થયો.

“કમબખ્ત, દોગી, નોકરી પર ચઢવું નહિ તેના શા દોગ ” નવલયદે ગોપાળને સૂતેલો જોઈને તિરસ્કારથી કહ્યું તાવથી પીડાતા ગોપાળે આંખ ઊઘાડી નવલયદને જોયો. ખીજી પળે આખો મીચી દીધી. એને કંપારી આવી.

“હું આવું છું, નવલયદશેક, હમણાજ આવું છું. ગરીબને દુઝવીને કાંઈ કામ નથી ” ગોપાળ ગણુગણ્યો. બેઠો થવા મથ્યો, પરંતુ એની કાયા લથડીને પથારીમાં એ પાછો પડ્યો.

“ચાલ, એ કૂતરાને ટાટીયો પકડીને બહાર કાઢ ” નવલયદે નોકરને હુકમ કર્યો.

ગગાના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

“બચરદાર છે જો મારા દીકરાને આગળી પણ અડકાડી છે તો ” ગગાએ ત્રાડ નાંખી. “રૂપિયા લીધા છે તેમાં આટલો બધો શો જીલમ માડી બેઠા છો ?”

નવલયદનો નોકર હડી ગયો। નવલયદ પણ જરા ડગી ગયો।
ખીછ પળે નવલયદ ને તેનો નોકર ત્યાંથી ચાલી જવા પાછા ફર્યા

બારણામા નીકળતા હતા ત્યા હરખયદ શેઠ એક ઝોળીમા
નારણુ પટેલને સુવાડેલા ઉચકીને દાખલ થતા સામા મળ્યા
ગગાને જમના હરખયદ શેઠને જોતા ઉભા થયા

નારણુ પટેલની ઝોળીને નીચે મૂકી. બેભાન નારણુ પટેલને
જોતા ગગા ને જમના હૈયા ફાટ રહી પડ્યા

હરખયદે ડવાબંધી ગગા ને કહ્યું -

“આ ડોમલાને શુ સૂઝ્યું છે કે રહવારતા પહોરમા આવી
મહેને અને મહારા દીકરાને ગાળો દેવા માંડી ? મુખ ને શુ બોલ્યું
ને ન બોલ્યું તે આ ઉમરે પણ ભાન નથી દેખાતું. શુ ત્હમે
લોકો એમ સમજે છે કે જમના તો બળે મોટી રૂપ સુદરી છે
અને મહારા દીકરાને ગળે પડે ને વગોવશે તેથી હું મહારા પૈસા
છોટી દેવાનો છું ? એક મહારી લાત ખાતા તો આમ લથડી પડ્યો
પણ મગજમા તમરી ફટલી ગયે છે ! હરખયદ શેઠ બેભાન
નાગણુની મામે જોતા બોલ્યા અને પાછા ફર્યા

ડાલા બાપનો ડાલો દીકરો નવલયદ, નારણુ પટેલના કુટુંબ
તરફ એક તિગ્રહાગ્ની નજર નાખી નોકરને લઈને બાપની
માથે થયો.

બેભાન નારણુ પટેલની સારવારમા ગગા ને જમના ઝડપ
અમદાવ ગોપાળ પયારીમા પડ્યા પડ્યા બાપની ફરિયા જોઈ એક-
દમ ખેડો થયો. હરખયદ ને નવલયદનું ખૂન કરવાની ત્રાડ નાખી.
ગગાએ એને વારીને મૂવાડ્યો. ગગાને જમનાની આખો મહીથી
નિરાધારીના આશુ વહી ગયા.

૯

તે દિવસે અપોરના નારણ પટેલને લોહીની એક ઉલટી થઈ, ને ખીજી ક્ષણે તે ગુજરી ગયો. નારણ પટેલના મરણની ખબર ગામમાં થતા પોલીસ ત્યાં આવીને બોલા. મૃત શરીર કબ્જે લેવાયું એના શરીરની દાકતરી તપાસ થઈ અને તલ્લી ફાટી જવાથી થયેલા લોહીના જમાવથી મૃત્યુ થયાનો દાકતરી મત બહાર થયો.

ગગાએ પોતાના સૌભાગ્ય સૂચન રૂપ અવશેષ દાગીનાઓ વેચી નારણ પટેલના અંતિમ ક્રિયા કરી. સમાજના અન્યાયથી ગોપાળ ત્રાસી બિઠ્યો.

૧૦

થોડે દહાડે ગોપાળ, ગગા અને જમનાના પોલીસમાં જવાબો લેવાયા. હરખચદશેઠને અટકમાં લઈ જામીન ઉપર છોડ્યા.

તે પછી થોડે દહાડે ઈન્સાફની અદાલતમાં મુકદ્દમો ચાલ્યો. મનુષ્ય વધનો ગુન્હો કર્યા બદલનો હરખચદશેઠ ઉપર આરોપ મૂકાયો. ગોપાળ, ગગા ને જમનાએ હરખચદશેઠે નારણપટેલને લાત મારી એમ હરખચદશેઠે જ જાતે કહ્યું હતું તેવી જુગાની પૂરી

હવે હરખચદશેઠે સહુ કોઈ વાતનો ઈન્કાર કર્યો. હરખચદશેઠે પુષ્કળ પૈસા ખરચી જીલ્લાના મોટામાં મોટા વકીલને રોક્યો. હરખચદશેઠે શા શબ્દો બોલ્યા હતા તેના ઉપર ગોપાળ, જમના ને ગગાની ઉલટ તપાસ ચાલી. ચોક્કસ શબ્દો સાક્ષીઓને યાદ નથી, તલ્લી ફાટી જવાના કારણો અનેક હોય છે, અને એકાએક પડી જવાથી પણ તલ્લી ફાટી જાય છે અને નારણપટેલ ખાતુ માઠી વળાવાતું હરખચદને કહેવા આવ્યો તે વખતે પાછો ફર્યો

ત્યારે અચાનક ઠોકર ખાઈને પડી ગયો હતો એવી જુગ્યાની નારજી પટેલને ઝોળીમા નાખી એની ઝૂપડીએ લઈ જનાર પોતાના દુખળાઓ કને પુરાવી. તેનો આધાર લઈ નારજી પટેલ અકસ્માતથી ગુજરી ગયો છે અને મોટી ગંધનુ શેક્ષુ લેણુ ગોપાળ ને નારજી પર પડે છે તે માડી ગાળવાની તરફીયમા નહિ ફાવવાથી અદાવતથી ગોપાળ, ગંગા અને જમના જૂઠી જુગ્યાની પૂરે છે અને નજરે જોનાર કાંઈ સાક્ષી નથી અને શકનો લાલ આરોપીને મળે છે એવી સમર્થ દલીલો થઈ.

ઝૂડીવાદમા માનનારી ઇન્સાફની અદાલતે શ્રીમત હરખચંદ નારજી પટેલ ઉપર હાથ ઉપાડે એવુ અસંભવિત માન્યુ. ગોપાળ જમના અને ગંગાની જુગ્યાનીથી લાત કાણે મારી એ નક્કી થતુ નથી, અને શકાસ્પદ રહે છે એમ ઠેરવી શકનો લાલ આરોપીને મળવો જોઈએ એવા ન્યાયના મહાન સિદ્ધાંતને અનુસરીને હરખચંદ શેક્ષને ઇન્સાફની અદાલતે છોડી મૂક્યા.

• ૧૧

અદાલતના ઇન્સાફના અદલપણાને વિમાસતાં ગોપાળ ને જમના વીલે મોઢે અદાલતથી પાછા ફર્યા. તેને વર્ષો વીતી ગયાં. એ ઇન્સાફની અદાલત હતી કે શ્રીમતાઈએ ન્યાયને નામે સ્થાપેલી ફગલખાણની દુકાનો હતી તેનો વિચાર એમને મૂઝવી રહ્યો પણ ગરીબના નમીય-ગરીબ એમ માની દીલ મનાવી ચાલી નીકળ્યા તેને દસ વર્ષો વીતી ગયા

એ ઇન્સાફને ખીન્ને જ દિવસે હરખચંદ દિવાની કાર્ટથી પોતાના લેણા બદલ ગોપાળની જમીન ને ઝૂપડી પર ટાય બેસાડી. ચોડે દહાડે હુકમનામું મેળવી, તમુએ તમુ જમીન ને ઝૂપડી

પગલી લીધાં, મા, દીકરો, ને વહુ ગામમાંથી કપડાં ભેર ચાલી નીકળ્યાં ને વર્ષો વીતી ગયાં.

ગોપાળ શહેરમાં જન્મ મિલમાં મળૂરીએ રહ્યો. જન્મના પણ મિલમાં એની સાથે મળૂરીએ રહી. એને વર્ષો વીતી ગયાં.

૧૨

તે દહાડે ગંગા બહુ જ બિમાર હતી. ગંગાએ જીવવાની આશા છોડી દીધી. છેલ્લી ઘડીની વાટ જોતી ધનુરનું સ્મરણ કરતી શાંત થઈને ગંગા પડી રહી હતી.

એના દીકરામાં જરાય ગભરાટ ન હતો. જીવવાની લાલસા ન હતી આવતા મૃત્યુથી તૂટતી નાડીઓ જોઈને ધબકી રહી હતી.

ગોપાળ અને જન્મના એની પાસે અખોલ જેસી રહ્યા હતાં. એકબીજાને જોઈ મનમાં વિભાસી રહ્યાં હતાં તે ગંગાએ જોયું એણે ગોપાળ પર એક મીટ માડી હાથ લંબાવી ગોપાળને માથે હાથ દીધો.

“બેટા, જરાય શીકર કરીશ નહિ. પ્રભુએ આપણને સારો દહાડો ન દેખાડ્યો. અને ગરીબીમાં આપણે રીખાતા, ને રીખાતાં રહ્યાં. પણ ભલે, આપણે માટે એજ સાફ હશે. આવી પડે તે ધીરજથી ખમી લેજો જરાય અકળાશો નહિ ધનુર કૃપાળુ છે, અને ન્યાયી છે. એને ત્યા અદલ ઇન્સાફ છે.” ગંગાએ ગોપાળને આશ્વાસન દીધું.

“નહિ, મા. ધનુર ન્યાયી નથી. ધનુર ન્યાયી હોય તો એકને ગરીબને ત્યા જન્માવી જીંદગીભર દુખી રાખે અને એકને શ્રીમંતને

ત્યાં જન્માવી લખલૂટ સાલણીમાં રાખે । મનુષ્યો સહુ સરખા છે,
તો સહુ સરખા સુખના આધકારી શા માટે નહિ !”

ગોપાળે દલીલ કરી.

“ગરીબ કે શ્રીમંત જન્મે એ સહુ સહુના આગલા કર્મની
વાત છે, બેટા.” ગંગાએ અપૂર્વ માયાથી કહ્યું.

“પણ એ સારાંમાઠા કર્મનું પોટલુ માણસને ગળે વળગાડનાર
પણુ ઇશ્વર જ છે ને ? ઇશ્વર મને તો ભયકર અન્યાયી લાગે છે.
મનુષ્ય તરીકેના ઓછામાં ઓછાં સુખના માધનો આપણને શા માટે
ત મળે !” ગોપાળે દીલ્લી કડવાસ ઠાલવી.

“બેટા, ઇશ્વર અન્યાયી નથી. મનુષ્યે સ્વજનવેદી સમાજ-
રચના અન્યાયી છે. તે સમાજરચના જ્યાં સંપત્તિ ભેગી કરે ત્યાં
અદળક લેગી કરે છે અને સંપત્તિ સંપત્તિને ખેંચી લાવે છે, અને
જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં જગતે સ્વિકારેલી પ્રતિક્ષા છે, ત્યાં આખરૂ
છે, ત્યાં સહુ સુખના સાધનો છે, અને જ્યાં સંપત્તિ નથી ત્યાં
કશુંય નથી અને જ્યાં સુધી એ સમાજરચના છે ત્યાં સુધી
ગરીબો ગરીબ જ ગહેવાના. તેમના દુખનો આગે કદી નહિ
દેખાવાનો, અને શ્રીમંતો લખલૂટ સાલણીમાં ગહેવાનાં. ત્યાં
સુખનો પાર નહિ દેખાવાનો.” ગંગાએ પોતાની સારી જાણગીનો
અનુભવ કહ્યો.

“તો તે અન્યાયી સમાજરચના શા માટે વધુ વખત ટકવા
દેવી જોઈએ શા માટે શ્રીમંતોને લખલૂટ સાલણીમાં મદાલતા,
રહેવા દેવા જોઈએ ને શા માટે આપણે ભૂખે મરવું જોઈએ !”

ગોપાળે પોતાના અંતરની કડવાસ ઠાલવી.

“એવો પણ દિવસ આવશે, બેટા ઈશ્વર ન્યાયી છે. ગરીબોને શ્રીમંતોથી થતો અન્યાય વધુ વખત ટકી નહિ શકે.” ગગાએ ગોપાળને આશ્વાસન દીધું.

“મહને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા બેસતી નથી. શું તને ને બાપુને જીવનનો અધિકાર નહોતો ! મહને પરજીવાનો અધિકાર નહોતો ! શા માટે તમને જીવન સાધનના ફાફાં રહ્યા ! શા માટે મહને પરજીવાવા દેવું કરવું પડ્યું ! અને જે કયું” તેમા પાપાયરણ મૂક્યું કે બાપુનો જીવ ગયો ! મહને અને જમનાને શું જીવવાનો અધિકાર નથી, પેટનો ખાડો પૂરવાને અમારી પાસે સાધનની અછત શા માટે રહે ! કયા પાપને લીધે અમારી એ દર્શા આખીય જીદગી ચાલ્યા કરે !” ઉશ્કેરાયેલો ગોપાળ બોલ્યો ગયો.

“બેટા, બેટા.” ગગાએ એને ઉશ્કેરાતો જોઈને પથારીમા બેઠા થવાની કાશીપ કરી. એ કાશીપ નિષ્ફળ નીવડી અને પછી પથારીમા પડી પડતાં પડતા એ બેઠી.

“ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખ, બેટા ”

ખીજ પળે ગગાનું હૃદય ચાલતું અટકી પડ્યું. ગગાના મૃત દેહ પર માયુ મૂકી ગોપાળ બાળકની માફક હૈયાફાટ રોયો-રોવાય એટલું રોયો તે રાત્રે ગગાના દેહના અંતિમ સંસ્કાર કરી પાછા ફરેલા દુઃખદ ઉર્મિભારથી દબાતા હૈયે ગોપાળે જમના પર એક મીટ માડતા એકાએક પૂછ્યું.

“જમના, માએ શું કહ્યું હતું ? ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખ. ”
“હા ” જમનાએ જવાબ દીધો. ગોપાળની આખમાથી આંસ વહેવા લાગ્યાં.

“તુ શું કહે છે ? જમના, તું પણ એમ જ કહે છે કે
મુશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખો ।” ગોપાળ આવેશમાં ગણગણ્યો

“જરૂર ” જમનાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક જવાબ દીધો અતિ-
શય વિપાદથી માયું ધૂણાવતા ગોપાળ જમના પર મીંટ માડી
જોઈ રહ્યો.

“સાચુ, જમના, સાચુ મુશ્વર ન હોય તો તું તે છુ ભેગા
થયા ન હોત.”

ગોપાળ જમનાને ગાઠ આશ્લેષમાં જકડી લેતા લગ્યો, અને
ખતે જર્ણા દીક્ષ મૂકીને રોવાયુ ત્યા સુધી રોયા. અને તે દૂર
રાત્રિના પહોર વીતતા ગયા

—અને વર્ષો વહી ગયા.

વાસનાનાં ખીજ

શ્રી. સીતારામ શર્મા

ગુલછડી સમી પુષ્પાનું સ્ફટિક સરખું ચિત સસારીઓની
વાતોથી અલકાયું નહોતું ત્યાં મુઘી એ જન્માધ કિશોરીનું
જીવન આનદમા વ્યતિત થતું હતું.

એ જીવનમાં હમણા તો અંઝાવાત રૂઝ થયો હતો.
સરિતાના નિર્મળ જળ સમા એના હૈયાને, દુનિયાદારીની ઘટનાની
નવી આઘીએ ડહોળી નાખ્યું હતું.

હમેશાં જે વદન પર આનદની છાપ છપાઈ રહેતી, તે
વદન મ્હાન બની ગયું હતું. ખીલતી પુષ્પકળી કરમાવા લાગી
હતી એથી પુષ્પાનાં સ્વજનો દુઃખી થતા, પરંતુ તે એવા માટે
પુષ્પાને દષ્ટિ નહોતી, અને પુષ્પાના દિલની સૂક્ષ્મ વ્યથાઓ
સમજવા માટે, તેના આખોવાળા સ્વજનોને હૈયું નહોતું.

દિલડાના દુઃખને પુષ્પા દિલમાં જ દબાવી રાખતી, છતાં એ વેદના અનેક વખત તેની સામે બડાં જગાવી આંસુ રૂપે આખમાંથી અને નિશ્વાસ રૂપે મુખમાંથી બહાર નીકળી આવતી.

પોતાની બાલ સખિની એ હૃદયગ્રસ્થાને સુસ્મિતા બેતી, સમજતી અને તેના મૂળ કારણરૂપ પોતાને ગણી, જાતે દુઃખી થતી

જન્મ સાથે જડાયલા અધાપાને લીધે પુષ્પાને જગતની નીતિ રીતિની વાસ્તવિક સમજ નહોતી.

એનું જગત તેની કલ્પનાએ ઘડ્યું હતું. એ જગતમાં સૌંદર્ય પ્રદાશ પાથરેલો રહેતો. વાસ્તવિક જગતની તેજ-જાયાની મેળવણી એના જગતમાં નહોતી.

માતા, પિતા, ભાઈ, ગાય, પોપટ અને સુસ્મિતા એટલાથી પુષ્પાની ન્હાનકડી કલ્પનાસૃષ્ટિ પૂરી થતી. અને તેમાં તેને માયા, મમતા, મિદાશ અને સમભાવ ભરેલા ભાસતા

સુસ્મિતા તેની બાલસખિ હતી. પુષ્પા દુનિયાની ધણી ધણી ચીજો સુસ્મિતાની આખે બેતી અને સમજતી

પોણમાં અને કુંડળમાં સુસ્મિતા સાથે સખિપણા બાંધવા અનેક બાલિકાઓ તૈયાર હતી, પણ તેને પુષ્પાની મોખતમાં જે મજા મળતી, જે આનંદ થતો તે ખીજે કયાંય જણાતા નહિ.

એટલે જ પુષ્પાની નવી હૃદયગ્રસ્થાથી સુસ્મિતાને પારાવાર દુઃખ થતું.

*

*

*

દૃષ્ટિયાળાંથી દૃષ્ટિ વિનાનાંઓના દુઃખ સમજતા નથી પોતાની આસપાસના જગતને જોવાનું, ચાલવું, હસવું, રમવું, કલેહોલવું

કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા સાલણીને કે ત્વચાદ્વારા સ્પર્શને સતોષ માનવો તે માનવજીવનની જેવી તેવી મુઝવણી નથી. છતાં એ સ્થિતિમાયે સતોષ માની જીવનને સહ્ય બનાવી લેતાં આઘણાં માનવીઓ તરફ, જગતમા કઠોરમા કઠોર હૈયામાયે સમભાવ પ્રગટે છે

માનવહૃદયનો એ સમભાવ પુષ્પાને ય મળી રહેતો, એટલે એની કલ્પનાસૃષ્ટિમા વેદનાને કે કડવાસને સ્થાન નહોતું.

હિંદુ સમાજમા પત્થર સમી મનાતી પુત્રીઓના સુકુમાર જીવનને જે આગ સદાય દઝાડતી રહે છે, તે આગ પુષ્પા માટે નિર્માઈ નહોતી.

એના માતા-પિતા તેની તરફ અપૂર્વ મમતા રાખતાં પોતાની આખો વિનાની પુત્રીના એ કુદરતી કષ્ટને હળવું બનાવવા માનવીથી બને તેટલા તેમના પ્રયાસ હતા.

ચક્ષુવિહોણા માણસોની કર્ણેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય ચક્ષુવાળા માનવીઓ કરતા વધુ સતેજ અને જગૃત હોય છે એ એ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જ્ઞાન મેળવતી પુષ્પા અધાપાના દુખને ભૂલતી ઉમ્મરમા વધતી ચાલી, તેવામા તેને સુસ્મિતાનો સાથ સાંપડ્યો. ત્યારથી ગગા-જમનાના સગમ સમા તેમના જીવનનો પ્રવાહ સાથે ને સાથે વહેવા લાગ્યો.

શાળામા સુસ્મિતા જે પાઠ શીખતી તે એ પુષ્પાને વાતોથી શીખવતી એથી પુષ્પા અભણુ છતાં અજ્ઞાન નહોતી.

પુષ્પાને ઘેર એક પોપટ અને એક ગાય હતી તે બંને પ્રાણીઓ પુષ્પાના બાલમિત્રો હતા જ્યારે સુસ્મિતા તેની પાસે ન હોય ત્યારે પુષ્પા મીઠું પોપટની સાથે વાતો કરીને કે જમના ગાયની સાથે રમત કરીને પોતાનો સમય પસાર કરતી.

જમના અને મીઠું પુષ્પાના દુ ખને સમજી શકતા હોય તેવી મમતા તેના પર રાખતા.

પુષ્પા મીઠુંને પોતાના ખોળામા બેમાડતી હાથ પર લેતી અને ઘણી વખત મમતાભર્યા ચૂબનો લઈ તેને હૈયા સરસો દાખતી

‘ પુષ્પા પુષ્પા ! ’ કહીને મીઠું પોતાના મીઠા સ્વરે બ્યારે તેને બોલાવતો, ત્યારે મીઠુંના ગળામા અજબ મિઠાશ જણાતી

જમના સ્વરે ચરવા જાય તે પહેલા અને મ્હાઝે ચરીને પાછી આવે તે પછી પુષ્પા તેને મળતી, જીવનસખિને મળે તેમ, તે એના માથા પર મમતાથી હાથ ફેરવતી, એના ગળાને પોતાના ખભા પર લેતી, ત્યારે ‘ રબેને પુષ્પાને ક્યાક ઇજ થઈ જાય. એ ભયથી જમના જરાયે હાલતી નહિ.

પુષ્પા તરફનો પોતાનો પ્રેમ બતાવવા તે એના હાથ પર પોતાની કર્કશ જીભ અતિ ધીરેથી ફેરવતી, અને એની પોતાની ભાષામા ખાસ અવાજ કાઢી તે પુષ્પા સાથેના પોતાના દિલસર સૌખ્યની ખાત્રી આપતી

પુષ્પાનુ બાલ્ય જીવન આમ બ્યતિત થતુ હતુ.

*

*

*

સૃષ્ટિના સૌન્દર્ય નિહાળવા માટે પુષ્પા પામે કશુ જ સાધન નહોતુ, છતા તેની માતા પોતાની જન્માધ પુત્રીના સૌન્દર્યમા વૃદ્ધિ કરવા માટે એક પણ બાબતની ઊંચુપ ન રાખતી.

તે એના લાખા ફેરાકલાપને જૂદી જૂદી રીતે ગૂંથી તેમા દરેરાજ નવી નવી વેણીઓ બાધતી, એના વિશાળ ભાલમાં તે નાનકડી કુમકુમ ટપકી ચોડતી, એને ભાત ભાતના કપડાં ને ચણીઓ પહેરાવતી, તેના પગમા તે ઝાઝર મોહાવતી, એના હાથને

વિવિધ પ્રકારની બગડીઓથી શણગારતી, એના નાબુક કાનોમાં એરીંગ ને બુટીઓ પહેરાવતી, એની ડોકમાં સરસ સાકળી લટકાવતી.

ભાવિક ભક્ત પ્રતિમાને પણ એટલી હોશથી, એટલી મમતાથી ભાગ્યે જ શણગારતો હશે.

પણ પુત્રીને એ રીતે શણગારી રહેતી કે તુરત જ માતાની આખોમા આવણુ-ભાદરવો વહેતા

‘આટલી રૂપાળી પુષ્પા આધળી ન હોત તો ?’ પુષ્પાના દિક્ષને દુ ખ ન થાય તે જોતી માતા, હૈયાનો એ ભાર હળવો કરવા ત્યાંથી નાશી જતી, અને એકાત એરડામા જઈને તે પોશ્ય પોશ્ય આસુડા સારતી.

જન્માધ પુત્રીની માડીના હૈયાની વ્યથા જાણવા માટે તો એવી પુત્રીની માતા જ થવું જોઈએ.

પોતાના સ્વરૂપ કે શણગારને પુષ્પા જોઈ શકતી નહિ, પણ સુસ્મિતાની ખાતર તે એ તમામ શણગારોનું જીવની માફક જતન કરતી.

અને જેવી સુસ્મિતા તેની પાસે આવતી તેવી જ તે પુષ્પાને ભેટી પડતી.

‘સુશી, આજે હું કેવી લાગું છું ?’ સરળભાવે પુષ્પા પૂછતી

‘કાંઈ કુશળ કારિગરે સંગેમરમરમાથી પૂતળા કારી કાઢી હોય તેવી’

થિયારી પુષ્પાને માટે કાગિર, સંગેમરમર અને પૂતળા એ બધા અગમ્ય શીતસુશી જેવાં હતા. તે તો માત્ર મન કલ્પિત કલ્પનાની પાખે ચઢી, હૈયાની આખે તેને જોતી અને મલકાતી,

એને આખ હોત તો ?

એ જ વખતે છૂપાં આસુ સાસ્તી તેની પ્રિય મુશીને તે જોષ શકત

સુરિમતા પુષ્પાને માટે ગૂતી ‘આવી રૂપાળી પુષ્પાને કુદરતે આખ ક્રેમ ન આપી ?’ તે મનમાં ને મનમાં કહેતી અને સાડીના છેડા વચ્ચે પોતાના નિશ્વાસ ઝીલી રાખતી પુષ્પાને તે સાલણી દુખ ન થાય તે સારું

*

*

*

પુષ્પાનું વય અને સ્વરૂપ આગળ વધવાની દરીકાઈ કરી રહ્યા હતા.

પોતાની પુત્રીનું લાવણ્ય ખિલતું જોઈ, તેના સર્વાંગનો વિકાસ જોઈ, માતાના હિયામાં હજારો વીંછીઓની વેદના થતી

‘થોડાક વરસોમાં પુષ્પા પરણાવવા જેવડી થશે’ એ માડીની દૃઢન્યથાનું કારણ હતું.

એનું આલી શકતું હોત તો તે પુષ્પાને હમેશને માટે બાલિકા બનાવી રાખત. તે એના વયના તેમ જ શરીરના વિકાસને અટકાવી ગમત. પણ કુદરતના ક્રમને અટકાવી શકતો નહોતો. એથી માડીનું હૈયું વિધાતું હતું.

‘સ્ત્રી જાતિએ લગ્ન કરવું જ જોઈએ, લગ્ન કર્યા સિવાય સ્ત્રીથી રહેવાય જ નહિ ઉમ્મર લાયક પુત્રી કુવારી રહે તો તેને પગલે પગલે જે પાપના પુજ ખડકાય તેથી સ્વર્ગમાંના પૂર્વજો નર્કમાં જાય.’ એ માન્યતામાં ઉઝરેલી માતા પુત્રીને ચલાતી હોવા છતાં, તેના યૌવન કાળથી ડરતી હતી.

પુષ્પાનો પિતા જૂનવાણી વિચારનો નહોતો જન્માધ પુષ્પાના લગ્નનો વિચાર તેને કદી થયો નહોતો. ‘પુષ્પા મારે ત્યાં જન્મી છે,

જીવશે ત્યાં મુઘી તે આ જ કુટુંબમાં પુત્રની માફક રહેશે.' એ એનો સકલ્પ હતો.

આમ હોવાથી પુષ્પાની માતા પતિ સમક્ષ દિલના આગળા ઉઘાડી શક્તી નહોતી. એનું હૈયું ભારેલા અગ્નિની માફક પુષ્પાના ભાવી લગ્નની ચિંતાને સાચવી રાખતું. પણ તેથી તે સદાય સમસમી રહેતી.

હૃદયનો ભાર વધી પડતો, ત્યારે કોઈક સ્વજન સમક્ષ તે દિલના અગારા કાલવતી. તે બળતી, ખીજતી બાળતી એ રીતે તે બિચારી મનનું સમાધાન મેળવતી.

પણ જ્યારે પુષ્પાની સખિ મુખિ સુસ્મિતાનો વિવાહ થયો ત્યારે તેના હૈયાની વ્યથાની અવાધ આવી રહી.

‘સુશી પરણશે. પરણીને સાસરે જશે. અને મારી પુષ્પા?... મુશી વિના તે કેમ જીવી શકશે? સાસરે ગયા પછી મુશી અહીં કેટલો વખત આવી શકશે?... અરેરે, મારી પુષ્પી! .’

તે કુચ્છે ને કુચ્છે રોધ પડી

હવે તેનાથી વધુ સયમ રાખી શકાયો નહિ. ‘પુષ્પાને પણ પરણાવવી જોઈએ’ એવો તેણે પતિને આગ્રહ કર્યો.

‘ગાડી થઈ કે શું?’ પતિએ સમભાવથી કહ્યું.

‘ઠેસો કુવારો મરે પણ ઠેસી કદી કુવારી મુઘ સાલણી છે?’

‘એ તો જૂના જમાનાના વહેમ’

‘ના, તમે એમ કહીને વાત ન ઉડાવો.’

‘આધણી પુત્રીને પરણવા કાણ તૈયાર થશે?’

‘સારી જેવી પહેરામણી મળશે તો ગમે તે તૈયાર થશે.’
પત્નીએ દલીલ કરી

‘પૈસાની ખાતર પરણવા તૈયાર થનાર એને શું સુખ આપ-
વાનો હતો ?’

‘મારે ક્યા એને સાસરે મોકલવી છે તે ?’

‘ત્યારે ?’

‘એનો કૌમાર દોગે ઉતરે, એના હાથે સૌભાગ્ય ચૂડી
ચડે એટલે બસ’

‘તેથી શું થશે ?’

‘કુટુંબને લાગતુ મહાપાતક ટળી જશે’

‘હરો, પણ અત્યાચ્છી શું છે ? હજુ તો પુષ્પીતુ પદ્મરુ-
વર્ષ બે મહિના પછી પ્રગ થશે.’

‘પંદર વર્ષની પુત્રી કંઈ ન્હાની કહેવાય ? જુઓને સુશી
પણ પુષ્પા જેવડી જ છે. પગ દિવમે એના વિવાહ થયા’

‘જોઈશું’ કહીને પતિએ તે સમય પૂરતી વાત ઉઘાડી.

*

*

*

મુસ્મિતાના લગ્ન થઈ ગયા, અને પરણીને તે સાસરે પણ ગઈ.
એનો પતિ વીમેક વર્ષનો, ખુબસુરત, તંદુરસ્ત, બી. એ.
ના ડેલ્લા વર્ષમા અભ્યાસ કરતો હતો.

પુષ્પાની માતાએ તેને જોયો અને નિશ્ચય મૂક્યો.

સુશીને તો તે પુત્રીની માફક ચહાતી હતી, એને સારો વર
મળે તેથી તેના દિલને આનંદ થતો હતો, પરંતુ ‘આવો વર મારી
પુષ્પાને મળશે ?’ એ પ્રશ્નની શક્ય તેને રહી હતી

સુસ્મિતાના લગ્ન પછી તેણે પુષ્પા માટે વર શોધવા પતિ પર દબાણ શરૂ કર્યું.

પુષ્પાનો પિતા નવા વિચારનો છતાં લલો હતો. પત્નીને તે નાખુશ કરી શકતો નહિ. તે જન્મભાઈ પુત્રીની માતા છે, એ વિચારે તે પત્નીની લાગણીઓ સતોપવા ખાસ અચત્નશીલ રહેતો. એટલે છેવટે તે પત્નીના સતોપની ખાતર પુષ્પા માટે વગ્ની શોધ શરૂ કરવા તૈયાર થયો.

સુસ્મિતાના લગ્નની વાત પુષ્પાથી જાણી જોઈને છુપાવવામાં આવી હતી નિર્દોષ અને જન્મભાઈ કૌમારવૃત્તિનીના મગજમાં લગ્નનો વિચાર ન પ્રવેશે માટે.

સુશી વિના પુષ્પાની દશા ચંદ્ર વિનાની પોણાણી સમી થઈ ગઈ. વારંવાર તે નિશ્વાસ સાથે માતાને પૂછતી ‘બા, સુશી કેમ દેખાતી નથી ?’

‘બહેન, તેને એકાએક ગામ જવાતું થયું છે.’

માતા તેને આશ્વાસન આપતી

‘મને તેણે કહ્યું પણ નહિ ?’

‘એને વખત નહોતો. એણે મારી મારફત તને કહેવરાવ્યું હતું.’

પુષ્પા નિશ્વાસ મૂકીને શાત થઈ જતી.

સુસ્મિતા સાસરેથી પાછી આવી તે દરમિયાન પૈમાની ખાતર પુષ્પાનો હાથ પકડી તેનો કૌમાર દોરો ઉતારવા એક કુંડીનના પુત્રને શોધી કાઢવામાં પુષ્પાના પિતાને સફળતા મળી હતી

શરત એ હતી કે પરણ્યા પછી જન્મભાઈ પુષ્પાને કંઠી સાસરે તેડી જવામાં નહિ આવે પુષ્પાનો પતિ પુષ્પાને મળશે નહિ

પત્નીના અત્યાચરને લીધે પુષ્પાના પિતાએ અનિશ્ચયે એ શસ્ત્ર સ્વીકારી.

અને સુસ્મિતા સાસરેથી આવી તેના બે દિવસ પહેલાં -
પુષ્પાની વાગ્દાન વિધી થઇ ગઇ

પિયર આવી કે તુરત સુસ્મિતા દોડતી પુષ્પાને મળવા આવી.
બન્ને સખિયો એક બીજાને ભેટી પડી. બન્નેના મુખમાથી એક
પણ શબ્દ નીકળતો નહોતો. શબ્દોનું સ્થાન આસુઓએ લીધું હતું.
ચારે નયનોમાથી અગ્ર અશ્રુધારા વહી ગઈ હતી

છેવટે એ મૌન પુષ્પાએ તોડ્યું

‘સુશી, તુ આટલા બધા દિવસ ક્યા આવી ગઇ હતી ? તારા
વિના મને કેવું કેવું થતું હતું, તે બેઠકે તો મીઠુંને કે જમનાને પૂછ.’

‘પુષ્પા, મને માફ કર મે તારાથી એક વાત છૂપાવી હતી.’

‘તને માટે અવિવાસ આગ્યો ?’

‘ના બહેન, મારો પોતાનો મને અવિવાસ આવે તો જ તારો
અવિવાસ કરે પણ તારી ખાતર જ મે તેમ કહ્યું હતું’

‘એ શું હતું ?’

‘પુષ્પા મારા લગ્ન થયા.’

‘અટલે ?’

‘હું એક પુરુષને પરગી, અને તેની પત્ની થઇ’

‘પત્ની થતું એટલે શું ?’

‘આજ મુઠ્ઠી આપણે બે દોસ્ત હતા. હવે મે એક યુવાનને
પણ દોસ્ત બનાવ્યો.’

‘તેથી તું મારી દોસ્તી છોડીને નાશી ગઇ ? મને તારો એ નવો દોસ્ત.....’

પુષ્પાના મુખ પર એકદમ જોરથી હાથ દાબીને સુસ્મિતાએ તેને આગળ બોલતી અટકાવી.

‘પુષ્પી, એ મારા પતિ થાય, તારે એમના માટે કશું જ બોલવું ન જોઈએ. બહેન, હવે તો તું પણ થોડાક દિવસ પછી મારી માફક પરણીને સાસરે જઈશ તું પણ તારા એ નવા મિત્રની દોસ્તી પછી મને ભૂલી જઈશ, ’

‘હુ તને ભૂલુ ! ’

‘સહુ કોઈ ભૂલે. ’

‘પુષ્પા એવી નથી ’

‘જગતની તમામ પુષ્પાઓ કુંવારી હોય છે ત્યાં સુધી જ સખિઓની ગહે છે. પછી તો તેઓ પતિઓની બને છે. ’

‘એવું તે પતિમા શું હોય છે તે ? ’

સુસ્મિતાએ પુષ્પાને પતિની વ્યાખ્યા સમજાવી. લગ્ન જીવનની ખુશી તેણે કહી બતાવી. તેણે એને પોતાની મધુરજનીઓના સુખશ્વાદનું તાદ્રસ્ય વર્ણન કરી બતાવ્યું, અને છેવટે કહ્યું ‘પુષ્પા ! પરણીને સાસરે જાય, ત્યારે તું તારા વરને આ બધી વાતો કળે ’

લગ્નના દિવસ સુધી પુષ્પા એકલી હોય ત્યારે સુસ્મિતાએ કહેલી વાતો પરથી તે સુંદર કલ્પના ચિત્ર ખડું કરતી, અને પોતાની ભાવી પતિ માથેની મધુરજનીઓની કલ્પનાના મનોહર વાતાવરણમાં તન્ની.

જ્યારે સુસ્મિતા સાથે હોય ત્યારે તે એના સાસરાસન્ન સુખદ સ્મરણોની વાતો સાલળતાં ધગતી જ નહિ એ વાતોથી તે

નવપરિણિત યુગલની પ્રણય ક્રિડાઓથી પાવઝ્થી થઇ ગઇ હતી. અને પરણ્યાની સાથે સદ્ગુણનના શમણાની નવી જ મૃદિ ગ્ધી રહી હતી.

એ સૃષ્ટિએ તેના જીવનમા નવી જ મહેચ્છાઓનો ઉદય કરી અતાબ્યો હતો. તેને કૌમારજીવન કરતા લગ્નજીવન અતિ સુખ, અતિ લગ્ન, અલૌકિક લાગવા માડ્યુ હતુ.

અને હવે તો એ કુટુંબનાના સુખને વ્યવહારમા અનુભવવાનો સમય નજીક આવી પહોંચેલો તેને લાગ્યો.

એને ઘેર લગ્નગીતો ગવાતા હતા, વાજાં વાગતા હતાં, લગ્નની વિધિની સાથે જોડાયેલી ક્રિયાઓ શરૂ થઇ ગઇ હતી. પુષ્પાને પીણી ચઢી ચૂકી હતી.

પુષ્પાના મનના આનંદનો પાર નહોતો.

યોગ્ય સમયે જન આવી પહોંચી. અને નિશ્ચિત થયેલી મુર્ત ચડીએ પુષ્પાને લગ્નમંડપમા પધરાવવામા આવી.

એણે જીવનમા પહેલી જ વખત અગ્નિયા પુષ્પના હાથમા પોતાનો હાથ મૂક્યો. તે પુષ્પ હવે પોતાનો થવાનો છે તે વિચારે એ સ્પર્શે એના અગાગને ઝણઝણાવી મૂક્યુ એવા હૃદયમા સૂતેલા સ્ત્રીલાવ એકાએક જગૃત થયા. આત્મા લાખી નિદ્રામાથી જગૃત થયો હોય તેવી લાગણીઓ એને થઇ

પુષ્પાના જીવનમા પલટો થયો ગઇ કાલ સુધી તે દુઃખગિડા હતી, આજે તે પત્ની બની

સુખિતા તેની સાથે ને સાથે રહેતી.

પુષ્પા તેની આખદાગ પોતાના પતિના સ્વરૂપના દર્શન કરતી.

‘તેથી તું મારી દોસ્તી છોડીને નાશી ગઈ ? મને તારો એ નવો દોસ્ત.....’

પુષ્પાના મુખ પર એકદમ જોરથી હાથ દાબીનુંદમ સુશ્મિતાએ તેને આગળ બોલતી અટકાવી.

‘પુષ્પી, એ મારા પતિ થાય. તારે એમના માટે કશું જ બોલવું ન જોઈએ. બહેન, હવે તો તું પણ થોડાક દિવસ પછી મારી માફક પરણીને સાસરે જઈશ. તું પણ તારા એ નવા મિત્રની દોસ્તી પછી મને ભૂલી જઈશ,’

‘હું તને ભૂલું !’

‘સહુ કામ ભૂલે.’

‘પુષ્પા એવી નથી’

‘જગતની તમામ પુષ્પાઓ કુવારી હોય છે ત્યાં સુધી જ સખિઓની રહે છે. પછી તો તેઓ પતિઓની બને છે.’

‘એવું તે પતિમા શું હોય છે તે ?’

સુશ્મિતાએ પુષ્પાને પતિની વ્યાખ્યા સમજાવી. લગ્ન જીવનની ખુબી તેણે કહી બતાવી. તેણે એને પોતાની મધુરજનીઓના મુખબ્યાદતુ તાદ્દશ્ય વર્ણન કરી બતાવ્યું, અને છેવટે કહ્યું ‘પુષ્પા’ પરણીને સાસરે જાય, ત્યારે તું તારા વરને આ બધી વાતો કરજે.’

લગ્નના દિવસ સુધી પુષ્પા એકલી હોય ત્યારે સુશ્મિતાએ કહેલી વાતો પરથી તે સુંદર કલ્પના ચિત્ર ખાતું કરતી, અને પોતાની ભાવી પતિ સાથેની મધુરજનીઓની કલ્પનાના મનોહર વાતાવરણમાં તરતી.

ન્યાયે સુશ્મિતા સાથે હોય ત્યારે તે એના સાસર્યામનાં મુખદ સમજણોની વાતો સાંભળતા ધગતી જ નહિ. એ વાતોથી તે

એ રિચિતિ પુષ્પાને અસહ્ય થઇ પડી.

સુરિમના પામેથી પ્રણયરજનીઓની સ્મરમતીની વાતો માલગી,
તેણે એવા સ્વસ્થાણુ ભોગવવાની અભિલાષાઓ એવવા માડી, ત્યાંથી
એના અગાગમા સ્ત્રીત્વની ભાવનાઓ જન્યૂત થઇ હતી

છતા એના લગ્ન પછી એનો પતિ તેને તેડી ગયો નહિ, તેને
તે તેડી જશે કે નહિ એની તેને ખબર નહોતી, છતા હૈયાના
હોજમા સ્મરમતીની કલ્પનાના તોફાનના ચઢી ચૂકેલા ઉછાળા દેવી
રીતે શાત થાય.

પુષ્પા રાત્રે સૂતી અને કલ્પનામા તેને પોતાના હોઠ પર
પતિના હોઠ ચ પાતા હોય, પોતાના વૃક્ષચળની આમપાસ પતિનો
ભૂજપાશ બધાતો હોય એવી લાગણી થતી.

તુરત જ નિદ્રા તેનાથી દૂર નાશી જતી એના રોમેરોમમાં
વાસનાની ભૂખ જાગતી એના દેહમા અને વિચારમા જન્યૂત થયેલી
સ્ત્રીભાવની લાગણી સહસ્ત્ર મુખે તૃપ્તિની ઇચ્છા અપ્રગટ ભાષામા
જાહેર કરતી

પુષ્પાનુ રોમેરોમ સળગી ઉઠતું લય્યા જગતમા તે પોતાને
એકલી જોતી અકળાતી, મૂઝાતી, અને છાની છપની રોઇ રોઇ
હૈયાનો ભાર હળવો કરતી

એ દૃષ્ટિવિહોણી પુષ્પાના કલ્પનાના પટ પર સમસ્ત વિશ્વની
યુવતિઓ પોતાના યુવાન પતિઓ સાથે રસકેલિ કરતી ચિતગર્ભ જતી.

અને ધ્રુએ ધ્રુએ રડતી તે બોલી ઉઠતી

‘જે સહુને છે તે મને નથી માગ સમોવડીઓ જીવનની
સરસ્થાણુ માણે છે, હું જ માત્ર અભાગિની એકાકિની રહી ?
પરિણીત છતા એકાકિની ? લગ્નની સાથે જ મારો ત્યાગ ?—નાથ

સુસ્મિતાને પુષ્પા ધીરેથી પૂછતી, ‘સુશી, એ કેવા છે ? તારા વગ જેવા છે ?’

‘પુષ્પા તારો વર જીવાન છે, રૂપાળો છે, તારા સૌન્દર્યને માટે તે ખરાબર યોગ્ય છે.’

જીવનમાં પહેલી જ વખત પુષ્પાને આખો વિનાના જીવનનું દુઃખ થયું. ‘હું એમને જોઈ શકતી હોત તો ?’

પણ કામળ લાગણીની જે ઝકાર પુષ્પાના હૈયાને અણઝણાવી રહ્યા હતા તે લાગણી જનીવાસમાં મિત્રો સાથે ગંધા મારી રહેલા તેના પતિમાં જણાતી નહોતી. તે તો માત્ર પૈસાની ખાતર પરજીવાના કપાલાનું એક સાધન જ હતો. જીવનની સામાન્ય ક્રિયાઓની માફક તે આ લગ્ન વિધિને માનતો હતો, એટલે તેના સબધમાં તેને વિચાર પણ થતો નહોતો.

બિચારી પુષ્પા આ વાત જાણતી નહોતી. એના શાત જીવન જલને લગ્નજીવનની વાતોથી હિલ્લોળે ચડાવી રહેલી સુસ્મિતાને પણ પુષ્પાના લગ્નના કપાલાની શરતોવાળા કાવતરાની કશી જ ખબર નહોતી.

જ્યારે પુષ્પાની જાન પુષ્પાને તેડી ગયા સિવાય ચાલી ગઈ ત્યારે જ સાડુ દ્રાધને એ ખબર પડી.

પછી તો પુષ્પાના જીવનમાં ઝઝવાત શરૂ થયો. એ ખીલતી કળી કરમાવા લાગી સસારીઓની વાતોની અજ્ઞાનતા કપી તેના કૌમાર્યનો એ વાતોના જ્ઞાને લગ કર્યો નહોતો ત્યાં મુઠ્ઠી એનું જીવનવહેણ સરિતાના સ્વચ્છ પ્રવાહ સમુ વહી રહ્યું હતું. પણ લગ્નની અને દાપત્યજીવનની વાતોએ એના માનસિક કૌમાર્યનો લગ કર્યો, એના નિર્દોષ માનસમાં વાસનના બીજ રોધ્યા, અને તે પછી એની તમામ મહેનજો વણપુરી રહી. એણે આશાના જે મિનાગઓ ચાલી ગઈ હતા, તે એકાએક ધમી પડ્યા.

તે એને આશ્વાસન આપતી ‘પુષ્પા બહેન, શાંતિ’ રાખ’ છતાં તે પોતે જ સ્વગત કહેતી ‘શાંતિ રાખતી એ સહેલું કામ નથી’

પુષ્પા રડતી જતી ને કહેતી ‘સુમી, મારા લગ્ન શા માટે કર્યાં. મારા નિર્દોષ માનસમા શા માટે વિકારના બીજ રોધ્યા ? લગ્નથી મારા’ સૂતેલા જીવનને જાગૃત કર્યું, મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમા નવું તત્ત્વ દાખલ કર્યું, બહેન હવે આત્માની ઉઘડેલી ભૂખની તૃપ્તિ કેમ થાય ? બાણુમાથી તીર છટી જાય તેમ મારાં તમામ શમણાં અદસ્ય થઈ જશે ? એ કદી નહિ આવે ? સુમી, તું જ કહેતી હતી કે પરણ્યા પછી તો પાતની થઈ જઈશ પણ મારી આ કેવી દશા ?’

‘પુષ્પા’ સુસ્મિતા વધુ બોલી શકતી નહિ પણ તેના દિલ્લેને આવાત થતો. તે એ દુખના મૂળ ધરણુ રૂપ પોતાને ગણતી અને જાતે રડતી

પુષ્પા વળી બોલી ઉઠતી, ‘બહેન મારી આખોમા નૂર નથી, પણ મારા હૈયામા એમના તરફના હેતના કેવા નૂર ચમકી રહ્યા છે ? પ્રત્યેક પગિણિત યુવતિ પોતાના જીવનસંગાથી સાથે નૃત્ય કરી રહી છે મારે એ જીવનનૃત્ય કરવું છે મારે સર્વાંગ એ નૃત્ય માટે તલમી મ્યું છે સુમી, એ તલસાટને કેમ શમાવું ?—હું એમનો મનોહર ચહેરો કંપી તેની પૂજા કર્યા કરું છું, મારા શમણાં એમનાથી ભરાઈ જાય છે. પણ એમણે તો મારો લગ્નથી જ ત્યાગ કર્યો ? સુસી ! આમ જ હતું તો શા માટે મારો હાથ એમના હાથમા મૂક્યો ? એ અપેક્ષા મારા હૈયાના કામળ તારોને ઝણુ-ઝણાવી મૂક્યા છે, અને હવે એ હૃદયવીણાના વગાડનાર જ નાશી ગયા ?’

સુસ્મિતા એનો તું જવાબ આપે ? પોતાની જન્માધિ સખિની હૃદયવ્યથાથી એને પાગવાર દુઃખ થતું

તમને આ શું સૂઝયું ?—હું આધળી છું માટે મારો ત્યાગ કર્યો ?—તો આધળીને પરણવા તૈયાર શા માટે થયા ?—મારાં માતા પિતાને આ શું સૂઝયું ?—

તેની વાણી અશ્રની ભરતીથી રોકાઈ જતી.

વળી તે કકળતી ‘હું જન્મી જ શા માટે ?—હું જન્મીશ છું તેમાં કંઈ મારો દોષ છે ? જે માનવીના હાથની વાત નથી, તેમાં શા માટે તેનો દોષ કાઢવો ?—સુસ્મિતાનું લગ્નજીવન કેટલું સુખરૂપ નિવડ્યું ? અને મારું ?—હું આધળીને એટલું એ સુખ નહિ ?

‘જે રાત્રિઓ સુસ્મિતા ઈચ્છાપૂર્વકના ઉજ્જગરાથી પસાર કરતી, જે રાતો લાંબી હોવા છતાં તેને અને તેના મ્નેહાળ પતિને ટૂંકી લાગતી, તે સૂતી લાગી માઝમ ગતો હું કેમ કરીને કાઢીશ ? સુસીએ જે સ્વજીવન અનુભવ્યું, તેની તો મારે માત્ર કલ્પનાઓ જ કમાની ?

‘નાથ ! તમે મારું ઝડન સાલળીને નહિ પીગળો ? પ્રભો ! મારી આશાની ઇમારતો તૂટી પડવા જ સરખાઈ ?

‘જો આમ જ કરવું હતું, તો મારા સૂતેલા હૈયાને ઢાંકણીને જગત શીદને કર્યું ? મારા દિલમાં જે ભાવ કદિ જન્મ્યો જ નહોતો, તે જગાડીને હવે મને આમ એકલી શા માટે રાખો છો ? આ વસંતી એકાંતો જરો ? જીવનભર આ દુઃખ ?’

તે હૃદયે મૃદુને ગતી.

પછી તો તેણે સુસ્મિતા આગળ પાંચ દિવાના ભાવ કાલવવા માડ્યા.

સુસ્મિતાના દિવાના પ્રાંપાના શબ્દો ગાણતી માફક પ્રવેશતા.

મિલનની રાત

શ્રી. 'મુદ્ગમ'

‘આશા હોણુ આયા ! આશા હોણુ આયા !’ શિયાળાની એક સાંજે કૃષિયામા પ્રવેશતા એક પરિચિત અને બહુપ્રિય મહેમાનનું સ્વાગત કરતા ખેત્યાર છોકરા એકસામટા ખોલી બિઠ્યા. મહેમાનની મામીસાસુ ઓટલા પર ખેમી સૂપડા વતી ભરડેલા કોઈગ ઝાટકની હતી તેણે મો પર ઘૂંઘટો ખેચ્યો, જો કે તેના શરીરના ખીજા ઢાકવા જેવા ભાગ તો અર્ધાપર્ધા ઉઘાડા જ હતા ભાયડા હજી ખેતરેથી આવ્યા ન હતા. એટલે મહેમાનની આગતાવ્વાગતા આ છોકરા અને મામીસાસુને માથે જ આવી પડી

‘પાલી, ખાટલો પાડ અને ધગમાથી ઘોળી ગોઠડી નાખ’

* ખારૈયા વગેરે કોમોમા પુરુષના નામ સાથે માનાર્થે વપરાતો શબ્દ.

પુષ્પાનું હમેશનું આનંદિત વદન ધીરે ધીરે મ્હાન લાગતું હતું, એ ખીલતી પુષ્પકૃષ્ણા ડરમાતી હતી.

એની માતા પુત્રીના એ દુ ખથી એકાન્તમાં ગુટી. પુષ્પાનો પિતા તેને કહેતો: 'પૈસા ખાતર પરણવા આવનાર પુત્રીના જીવનને મુખી કરી પણ શકત ખરો ?'

પુષ્પાની માતા કપાળે હાથ પછાડીને કહેતી, 'જેવાં આપણાં નસીબ.'

પણ પુષ્પાના હૈયામાં નવી વાસનાના ભાવોએ જે તોફાન જગાવ્યું હતું, તેમાં કોઈ શાંતિ પુરી શકતું નહિ.

એકલી એકલી તે ઝૂંટતી અને સ્વગત કહેતી 'જીવનસાથી વિનાનું જીવન કેવું જશે ? જીવન મુઢી હું તમાગ આગમનની પ્રતિક્ષા કરીશ.'

મિલનની રાત

શ્રી. 'સુદર્ભ'

‘આશા હાણુ આયા ! આશા હાણુ આયા !’ શિયાળાની એક સાંજે ક્ષણિયામાં પ્રવેશતા એક પરિચિત અને બહુપ્રિય મહેમાનનું સ્વાગત કરતા બેયાર છોકરા એકસામટા બોલી ગયા. મહેમાનની મામીસાસુ ચોટલા પર બેસી સૂપડા વતી ભરડેલા કાદરા ઝાટકતી હતી તેણે મો પર ઘૂઘટો બેચ્ચો, જો કે તેના શરીરના ખીખ ઢાકવા જેવા ભાગ તો અર્ધાપર્ધા ઉધાડા જ હતા. ભાવડા હજી ખેતરેથી આવ્યા ન હતા. એટલે મહેમાનની - આગતાવ્વાગતા આ છોકરા અને મામીસામુને માથે જ આવી પડી

‘પાલી, ખાટલો પાડ અને ધરમાંથી ઘોળા ગોઠડી નાખ’

* બારેયા વગેરે કોમોમાં પુરુષના નામ સાથે માનાથે* વપરાતો શબ્દ.

માસીસાસુએ પોતાની આરેક વરસની ચપ્પરાક દીકરીને કહ્યું અને 'અધાર થાય તે પહેલા આટલી કાદરી જરા ઝાટકી લઉં' બોલી સૂપડુ ચલાવવા લાગી. ઓછાઓછાં થઈને જમાઈની પરોણાગત કરવાને બદલે છોકરીને જ તે કામ સોંપી દેવાનું કારણ, અધાર થઈ જવા ઉપરાંત જમાઈની પરોણાગત માટે નોંધતા દાણા પણ આ ભરડાયેલા કાદરામાથી જ કાઢવાની જરૂર એ પણ હોય.

ખાટલો ઢળાયો અને જમાઈ હોણું ખલા પરની પછેડી ઉતારી ખાટલા પર મૂકી અને સહેજ ઓખારો કરી બેઠા. ત્યાં જાણે કાંઈ તમાસાની રાહ નોંધ રહ્યા હોય તેમ ધરના ખૂણા પાસે લપાયેલા છોકરા હુકમસર હસતા હોય તેમ હીહીહીહી કરતા હસી પડ્યા.

'બેર રાડ પાલુડી, ઊભી રહે !' કણીને માસીસાસુએ ઊમરા પાસેનું ખાસકુ છુટું ફેંક્યું થયું હતું એમ કે પાલીએ ખૂખીથી પ્રાથરેલા ત્રણ પાયાવાળા ખાટલા પર બેસવા જતા જમાઈ હોણું વિચિત્ર રીતે ગોથું ખાઈ ગયા હતા. પાલી પોતાના આ પરમપ્રિય અનેવીને મશ્કરીભાવે ખૂબ જ ભજતી હતી. આ ભક્તિનો આવિર્ભાવ બેન-બેનેવીના લગનથી જ થઈ ચૂક્યો હતો. અને ન્યારેન્યારે એમનો મેળાપ થતો ત્યારે, સુધરેલા અથવા કહો કે ભણેલા લોકોમાં કાગળપત્ર મારફત લેવાતાદેવાતા ભાવના સોદા કરવાની જે સગવડ હોય છે તે અહીં ન હોવાને કારણે એ આણવપરાયેલી ભક્તિની શક્તિ બહુ વેગપૂર્વક બહાર પડતી.

લગન વેળા જમાઈને હેરાન કરવામાં હરીફાઈ કરી રહેલી આધેપામેની ઘણી સાળી વગેરેમાં પાલીએ રેકર્ડ તોડ્યો હતો. જમાઈઓ પણ આની ભાવભક્તિનો ઘટ્ટો ઉત્તર સાધારણ રીતે આપે જ છે. પણ આશા હોણું જરા સહનશીલ કહો, નરમ કહો, કે શાંત કહો એવા હતા તેથી એ જવાબો આપવામાં શિયિલ હતા,

એટલે આ લેકિને જમાઈને ચીડવવાની ખૂબ મજા પડતી પણ એ જે કંઈમજરીઓ વેડી લેતા તેની પાછળ એમની ખાનદાની તો દેખાઈ જ આવતી. ધણા જમાઈઓના જેટલી હદે, જે અહીં જણાવવાની જરૂર નથી પણ દૂકામા કહીએ તો બેહદની હદે એ કદી ગયા ન હતા એમણે પાનમા ઉંદરની લોંડી ખાઈ લીધી હતી, ખાગ ચ્વાદની ચા પી લીધી હતી, બકરાની લોંડીઓનો હુક્કો પીધો હતો, એવું બધું અહીં જણાવવાની જરૂર નથી. માત્ર છોકરીઓ એમના લગન ફૂતરી, મિઠાઈ, વગેરે સાથે કરવાના ગીત ગાતી ત્યારે તેઓ એટલું જ કહેતા, ‘તાણે તમે ય કાણુ બીજાં છો ?’

એના જવાબમા ‘તાણે આવો તો ખરા લગન કરવા ।’ એટલું કહીને તેઓ નામી જતી.

આજે આશા હોણુ આવ્યા ત્યારે આવા કીડિયાવેડાને બદલે ગભીર દિલ્લગીરી જળવતી વધારે યોગ્ય હતી. જમાઈ હોણુ ધરબગ થયા પછી પહેલીવાર જ અહીં આવતા હતા. માસીમાસુએ તો મલાજો પાળ્યો, પણ આ છોડીઓ । એ કંઈ ગાંઠે તેની હતી ? માણુઓમા બાળકો, એટલે કે દમ પદર વર્ષની છોડીઓ બહુ ગભીર કાવળ રહે એ સંભવિત ન હતું બિલકુલ આપણે ત્યાં બને છે તેમ ધણીવાર એક સ્ત્રીના મરણ સાથે બીજી સ્ત્રીનું મગલ જોડાયું હોય છે એટલે સ્ત્રીના મરણનો ભાગ્યે જ કોઈ ગોઠ કરે છે અને જમાઈ જેવું માણસ ત્રણ પાયાના ખાટલા પગથી ગોચુ ખાય ત્યારે મરવા પડ્યા હોઈએ તો ય એટલું તો હસી લેવાનું મન થાય જ.

‘છોડી પાલી । ઝોરી આવ.’ માસીમાસુએ કડક અર્થને હોકારે ક્યોં છોકરાના રોળામાથી છૂટી પડીને પાલી ધીરી

માસીસાસુએ પોતાની બારેક વરસની ચબરાક દીકરીને કહ્યું અને ‘અંધાર થાય તે પહેલા આટલી કાદરી જરા ઝાટકી લઉં’ બોલી સૂપડું ચલાવવા લાગી. ઓહાઓહા થઈને જમાઈની પરોણાગત કરવાને બદલે છોકરીને જ તે કામ મોપી દેવાનું કારણ, અંધાર થઈ જવા ઉપરાંત જમાઈની પરોણાગત માટે જોઈતા દાણા પણ આ ભરડાયેલા કાદરામાથી જ કાઢવાની જરૂર એ પણ હોય.

ખાટલો ઢળાયો અને જમાઈ હોણે ખભા પરની પછેડી ઉતારી ખાટલા પર મૂકી અને સહેજ ખોખારો કરી બેઠા. ત્યાં જાણે કાઈ તમાસાની રાહ જોઈ રહ્યા હોય તેમ ઘરના ખૂણા પાસે લપાયેલા છોકરા હુકમસર હસતા હોય તેમ હીહીહીહી કરતાં હસી પડ્યાં.

‘મેર રાડ પાલુડી, બીલી રહે !’ કણ્ણિને માસીસાસુએ બિમરા પાસેલું ખાસડું છુટું ફેંક્યું. થયું હતું એમ કે પાલીએ ખૂખીથી પાથરેલા ત્રણ પાયાવાળા ખાટલા પર બેસવા જતા જમાઈ હોણું વિચિત્ર રીતે ગોથું ખાઈ ગયા હતા પાલી પોતાના આ પરમપ્રિય અનેવીને મશ્કરીભાવે ખૂબ જ ભજતી હતી. આ ભક્તિનો આવિર્ભાવ બેન-બનેવીના લગનથી જ થઈ ચૂક્યો હતો. અને જ્યારેજ્યારે એમનો મેળાપ થતો ત્યારે, સુધરેલા અથવા કહો કે ભણેલા લોકામા કાગળપત્ર મારફત લેવાતાદેવાતા ભાવના સોદા કરવાની જે સગવડ હોય છે તે અહીં ન હોવાને કારણે એ અણુવપરાયેલી ભક્તિની શક્તિ બહુ વેગપૂર્વક બહાર પડતી

લગન વેળા જમાઈને હેરાન કરવામા હરીદ્રાઈ કરી ગેહલી આવેપામેની ઘણી સાળી વગેરેમા પાલીએ રેકડું તોડ્યો હતો. જમાઈઓ પણ આની ભાવભક્તિનો ઘટતો ઉત્તર સાધાગણ રીતે આપે જ છે. પણ આશા હોણું જગ સહનશીલ કહો, નરમ કહો, કે ગાત કહો એવા હતા તેથી એ જવાબો આપવામા શિથિલ હતા,

એટલે આ લોકોને જમાઈને ચીડવવાની ખૂબ મજ પડતી. પણ એ જે કંઈમજરીઓ વેડી લેતા તેની પાછળ એમની ખાનદાની તો દેખાઈ જ આવતી. ધણા જમાઈઓના જેટલી હદે, જે અહીં જણાવવાની જરૂર નથી પણ દ્વેષામા કહીએ તો બેહદની હદે એ કહી ગયા ન હતા. એમણે પાનમા ઉઘરની લોંડી ખાઈ લીધી હતી, ખાગ ચાંદની આ પી લીધી હતી, બકરાની લીંદીઓનો હુકો પીધો હતો, એવું બધું અહીં ગણાવવાની જરૂર નથી. માત્ર છોકરીઓ એમના લગન કૂતરી, ખિલાડી, વગેરે સાથે કરવાના ગીત ગાતી ત્યારે તેઓ એટલું જ કહેતા, ‘તાણે તમે ય કાણુ બીજીઓ છો ?’

એના જવાબમા ‘તાણે આવો તો ખગ લગન કરવા !’ એટલું કહીને તેઓ નામી જતી.

આજે આશા હોણુ આવ્યા ત્યારે આવા કીધિયાવેડાને બદલે ગભીર દિલગીરી જળવતી વધારે યોગ્ય હતી. જમાઈ હોણુ ધરભગ થયા પછી પહેલીવાર જ અહીં આવતા હતા. મામીસાસુએ તો મલાળે પાળ્યો, પણ આ છોકરીઓ ! એ કંઈ ગાંઠે તેની હતી ? માણુમોમા બાળકો, એટલે કે દસ પદ્મ વર્ષની છોકરીઓ બહુ ગભીર કાવડી ગહે એ સંભવિત ન હતું. બિલકુલ આપણે ત્યાં બને છે તેમ ધણીવાર એક સ્ત્રીના મગ્ન સાથે બીજી સ્ત્રીનું મગન બેડાયુ હોય છે એટલે સ્ત્રીના મગ્નનો લાગ્યે જ કોઈ ગોક કરે છે અને જમાઈ જેવું માણસ ત્રણ પાયાના ખાટલા પથ્થી ગોણુ ખાય ત્યારે મરવા પડ્યા હોઈએ તો ય એટલું તો હસી લેવાનું મન થાય જ.

‘છોકરી પાલી ! ઝોરી આવ ’ મામીસાસુએ કંઈક ચર્ચને હોઝારો કર્યો છોક્રના ટોળામાથી છૂટી પડીને પાલી ધોરી

ધીરી મા પામે ગર્ભ. 'જા દીકરી, તારા બનેલીને પાણી આવ. ડાહી થઈને હો !'

પાલી એક ચીકણી લોટી ભરીને પાણી લઈ આવી અને બનેલીના હાથમા આપી સોડિયામા હાથ ધાલી હોઠ મુધીનું મો લૂગડાથી ઢાકીને પાસે જામી રહી આશા હોણુ પોણીએક લોટી પાણી પી રહ્યા હશે ત્યાં તેણે ઢાકેલા હોઠ પાછળથી જ ખડખડાટ હસવાનું શરૂ કરી દીધું. નવાઈ પામેલા બનેલીના હાથમા લોટી અદ્ધર રહી ગઈ. અને ફાટી આવે તે પેલી હસતી તોફાની આવો તન્દ્ર જોઈ રહ્યા.

'શુ કર્યું વળી, વતરી?' માએ ક્રોધરા ઝાટકવા બધ રાખીને પૂછ્યું. પણ આ 'વતરી'એ જે કર્યું હતું તે તેને કોઈ જણાવી શકે તેમ ન હતું. માનો સાદ સાંભળી છોકરીએ મો પરથી હાથ હટાવી લીધો અને તેનું ખડખડાટ હસતું મો અનેરી મનોરમતાથી દીપી રહ્યું ગભરાયેલા અને આશ્ચર્ય ચકિત બનેલા પુરુષની આવો આ જાજરમાન સ્ત્રીત્વને પી રહી પાલી હસીને ઠંડી પડી અને આશા હોણના મો પર એક આછું સ્મિત આવ્યું. અને બને એક બીજાની સામે મદ સ્મિતભર્યા મોથી જોઈ રહ્યાં, વિપળની પણ વિપળ જેટલો વખત.

'કેવા લડકાવ્યા !' પાલી બોલી.

'ઓત્તમારીની !' આશા હોણુ એટલું જ બોલ્યા અને એક જ મિનિટમા ક્યાકથી ચડી આવેલી શરમ અને મુગ્ધતાથી તેના તન્દ્ર જોવા ગયા ત્યાં તો તે ચાલી ગઈ

'છોકરી, બહુ અટક્યાળા ના કરતી, નહિ તો તારા બાપને કવી દર્દશ તો બગડો જોખરે કરી નાખશે ! જા, ચૂલો સળગાવ અને પાણીની દેગડી મૂકી, ફૂંચેથી બેડું ભરી આવ.'

કાઈ પચ્ચા નથી એમ જણાવતી હોય તેમ ખભા ઊંચા કરી પાલી ધરમા ગઈ અને મોટી મોટી બે ગાગરો લઈને નીકળી.

‘ચાલો અત્રી, કાઈ ને આવવું હોય તો ફૂલે’ એમ કહીને બીજી છોકરીઓના ટોળાને લઈ તે ફળિયામાંથી દમામથી ચાલી ગઈ.

આકાશમાં તારા ઊગ્યા, મોંસૂનનું બધું થયું, અને ચાંદ્ર ઓટલી પડે તેવી ટાઢ વાવા લાગી ત્યારે ખેતરેથી ભાયડા આવ્યા આશા હોણના માસાસમરા પાડોશીઓ વગેરેએ પોતાના હળલાકડા, ગાડા બળદ ફેંકાણે કરી દીધા, અને પોતાના ઘરભણી વચ્ચા. ખાટલા પર કાંઈ માણસને બેઠેલું જોઈને મામા સામરા જરા ચટકયા, જગડ તાકીને બેસ્યું, અને બોલ્યા :

‘કાણું છે અલ્યો ? આશા હોણ કે ?’

‘ગમરામ, પરતાપ હોણું’ કહી આશા હોણે ઊભા થઈ હાથ લખાવ્યા. પરતાપ હોણે જમાઈના હાથ હાથમાં લીધા અને બંને પૂરપૂર પોચાપોચા ભેટ્યા.

અત્રી ચંદુડા, પેલા કરાંદા લઈ આવ, અને તાપણી કર’ કહી પરતાપ હોણું ઓટલા પર બેઠા.

પાલીના લાઇ ચંદુડાએ તાપણી કરી અને તેની ફરતા ધીરે ધીરે ફળિયાના બધા આદમી ભેગા થયા પરતાપ હોણના ઘરમાંથી હુકો આવ્યો, કરાંદીનો દેવતા ચલમમાં ભરવામાં આવ્યો, અને હુકો વારાફરતી હાથોહાથ ફરવા લાગ્યો એ હુકો પીતાપીતા આડી અવળી ખજરા પૂછતા, તાપણીના વધતા ઓછા પ્રકાશમાં મૌ આ મહેમાનના, દાદીના ભાગ ઉપર ઊગી નીકળેલી અર્ધા ઇંચની દાદીનાળા, સાકડા રૂપાળા હોંકવાળા, સીંધા નાકવાળા, તથા ઢાળા લાંબી ભમરોવાળા, મીઠાગથી ભરેલા મો તરફ જોઈ રહ્યા.

તાપશીનું બળતું થોડીથોડી વારે હોલવાઈ જતું તેમા નવું બળતણ ઉમેરવામાં આવતું અને તે થોડી વાર ધુમાડને ભડકા થતું તાપશીનો ધુમાડા તાપનારાઓના નાકને સહે જ અણખત કરતો ઊંચો ચડી જતો, અને ભડકા થતા તેના પ્રકાશમાં બધાના સહેજ ખેંચાયેલા મોઢી ધીરે ધીરે અસલ સ્થિતિએ આવી જતા દૃશ્યમાન થતા. આ અદ્ય મૂઝવણની હાલતમાં વાતચીતના શબ્દો તૂટકતૂટક વહેવાઈ જતા વાતની સાંકળ કદીક તૂટતી, તૂટતી ત્યાંથી વળી સુધાતી, કે વળી નવો જ ફણગો પાછો ફૂટતો.

આ વાતચીતમાં નવા જન્મેલા છોકરાંની, નવા ખરીદેલા બળદોની, મરી ગયેલા ડોસાડોસીઓના ખારમાની, નવી વહુઓની અધરશૂઓની, કોકના મોલ ગુડાયાની, કોકે કોકને ઝાટકયાની, ખેતરની ખેતીની, એમ અનેક ખબરો પુછાઈ ગઈ. અને એમા એક મુઠ્ઠાની વાત પણ ચર્ચાઈ ગઈ. તે હતી પરતાપ હોણની પાલી જોડેના આશા હોણના લગનની. ‘જૂગતે જોકુ છે, ખેતના ધરમાં ખેત જાય છે.’ એમ કહી બધાએ તે વાન વધારી લીધી, પણ ધીરે રહીને પરતાપ હોણના વહીવટદાર જેવા પડોશીએ અદર ઉમેયું કે જમાઈ હોણે સસરાને બળદ લેવા ખમે રૂપિયા આપવા પડશે. અને જૂનીના ધરેણા નહિ ચાલે, પાલી સારૂ નવા જ કાવવા પડશે. નહિ તો હવે નાતમાં બીજા છોકરા કયા નથી ? આશા હોણને લાગ્યું કે આ કન્યા આપણે મેળવવાની આશા મૂકવામાં જ સારૂ છે ડોસી પછી છ મહિને વહુ મરી જાય, એ ખેતના કારજ ઉકલવાના, વાણિયાનું વ્યાજ ભરવાનું, અને આટલા ધરેણા અને રૂપિયા કાઢવા એ બધું તે કેમ અને ? હાન્નાનો ચોખ્ખો જવાબ આપ્યા વિના જ તેમણે બીનું સદેલી લીધું. ત્યાં અંદરથી માસીસાચનેદ દહુકા સળગાયો.

‘એ ઊંડો જમવા.’

‘હ્યો જમી હ્યો, લિયા !’ કહેતા બધા ઓટ્ટેલી ચાદરોની ધૂળ ઝાટકતા ઊઠ્યા, અને ફરીથી મામીસાસુનો શુદ્ધ અવાજ અભળાયો.

‘છોડી પાલી !’

‘એ...એ’ અવાજ આવ્યો.

આશા હોણુ એ અનાજની આમળા જેવી બળભરી તીવ્ર મીઠાશ પી રહ્યા.

‘આ તારા બનેલીને પગ ધોવા પાણી આપ.’ માતા દુક્રમને માન આપી ગરમ પાણીનો કળશો લઈ આખુ અંગ મોડિયામાં સતાવતી પાલી આની અને ઓટલા પામે ઊભેલા આશા હોણુના લણ્ણી હાથ લખાવી બોલી

‘હ્યો !’

‘મૂંડો ઓટલા પર હું જરા બહાર જઈ આવું.’ કહી આશા હોણુ પોતે મૂંડેલા જોડા વાકા વળી બોળવા લાગ્યા. બોળતા બોળતા તેમને લાગ્યું કે ક્યાક્યા પાણીના છાટા તેમના પર પડે છે તેમણે ટટાર થઈને જોયું તો વાદળામાં વીંજળી ચમકે તેમ પાલીના મોં પર મલકાટ ચમકી ચ્હો છે. તેમણે ધીરે ઝીંકે કહ્યું :

‘હજી કંકુ છાટવાની તમારે બહુ વાર છે’

‘નથી. આ હ્યો, લુઓ !’ કહી પાલીએ ખેંચેલા ભરીને પાણી તેમના મોં પર છાટ્યું. ધોતિયાવી મોં લૂછતા આશા હોણુ કહ્યું.

‘મહું થયું હવે. મારા જોડા બતાવોને’

‘જોડા શું કયા છે તમારે ? મારી જોડીઓ પહેરી જાઓ. ફરજ ખેંચી ગયાં હશે !’

આશા હોણુ કંઈ પણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ ફળિયા બહાર જવા લાગ્યા.

‘ત્યા ના જશો. આમ પછવાડે જ જાઓ ક ને !’ પાલીએ બહુ ઠાવકાશથી કહ્યું. અને તેમણે તે બાણુ થોડાક પગલા ભર્યા ન ભર્યા ને તેમના મોમાથી બેચાર તીવ્ર સીસકારા નીકળી ગયા. ત્યા આગળ આવળતુ એક ઝરડુ પડ્યું હતું. એના કાટા બનેલીને વાગે એવી રીતે પાલીએ રસ્તો બતાવ્યો હતો. આ સીસકાગતી મઝા લઇ લીધા પછી આશા હોણુનો ક્રોધ વેકવા ત્યા જિભા રહેવાની જરૂર નહતી.

આશા હોણુ પરવારીને હાથમો ઘોઘ માસાસાસરા સાથે જમવા બેઠા. એમની સાળી રમોડાની કાઠી પાછળ લપાઇને જોતી હતી. જમાઇ જમતા જમતા દરેક ચીજ તપાસીને ખાતા હતા. પણ એમા કંઈ ગભરાવે એવી વસ્તુ આવી નહિ. માત્ર એક જ નાનો બનાવ બની ગયો. બળદ છૂટી ગયો હોવાથી પરતાપ હોણુ જમવાનું મૂકીને જગ બહાર ગયો તેવામા જાંચી પૂછડીએ મિયાઉ મિયાઉ કરતી બિલાડી ધરમા આવી. અને કાઠી પાછળથી પાલી ધીરે ગઈને બોલી

‘તમને બોલાવે, આશા હોણુ ?’

‘કાણુ ?’ તેમણે જરા આતુર થઇને પૂછ્યું.

‘આ તમારી ..’ પણ પાલી વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ તેના બરડામા લાકડાનો ચાટવો તેની માના હાથે પડી ચૂક્યો હતો. જો કે આશા હોણુ આ પ્રકારે પોતાના અપમાનનો બદલો લેવાયો તે માટે રાજી ન હતા બળદ બાધીને પરતાપ હોણુ આવી ગયા પછી જમણુ શાંતિથી નિવિધને પાર પડ્યું.

જમ્યા પડી ફરીથી ફળિયામાં તાપડી થઈ. આ વેળા ઈંગ્લેન્ડે પણ જુદી તાપડી કરી હતી ઘણી ઘણી વાતોને અંતે આ તાપડાનો કાર્યક્રમ એક ધરડી ડોશીના નીચેના શબ્દોથી પૂર્ણાવૃત્તિ પામ્યો.

‘રો આયો, જિઘી જાઓ હવે, ક્યા લગી તાપ્યા કરીશુ ? આપ્યુ ને તાપ્યું કંટનું પહોચવાનુ છે ?’

અને આગળમાં દાખેલા જે ખાટલા પર માસાસસગ અને નર્માર્મશ્ચાને માટે જઈને બેઠા. થાકેલા પરતાપ હોણ સૂતા વાર જ જિઘી ગયા. આગા દોભુ પગાપગા આકાશમાં ત્રેષ્ટ મ્તા. અને અગાનઃ એમને જાણની દાનત મર્મ તેમણે જીડીને ખારણુ ઠોડીને પાછી માંડ્યું. તેમના ત્રેષ્ટ મૂળ જગાએ આવી ગયા હતા. માસી-સામુએ એ પાછી ભરેનો કળનો ઓટલા પર મૂખી કર્યુ, ‘આ દાયપગ ધામને’

થોડી વાર પડી તે ન્યાય દાયપગ ધોઈને ખાટલામાં સૂવા ગયા ત્યારે તેમણે નેયુ ૩ નેમને માટે જોડવાની જે જોડી મુકાઈ હતી તે ખાટલા પર ન હતી. જોડીની ગોપ ૩ માગણી કરવાનું નિર્મક સમજીને તેમણે તાપણીના મજાગેવા અગ્નિ પર દાય પગ એમ્મા, જોડીક મૂક્યો ફેગ આદરની અંદર બેવડો તેવડો કરીને વાડ્યો અને પહેર્યાં કપડા સાથે તેમણે ખાટલા પર લખાવ્યું.

અને તેમણે જી રા માંડ્યુ. આરી રીતે જોડી વિના મૂવું એ એમના જેડી ખાંડ્યાની ફામને માટે કમ અસાધારણ બનાવ ન હતો. અને તે ખરખર જિઘી ગયા. માગણનું જીવતું શરીર પામણી જોડીને ગોનાની દંક આપતુ હતું. અને જ્યારે એક પાનુ અનિશય કંક મધ જતુ ત્યારે તે નીચે દંકાયેલી જોડીની દંક લેવા આપોઆપ નીચે જતું. અને દંક પામેવું પાસું જેવા

હરી ગયેલા પાસાને હૃદ આપવા ઉપર આવતું. આમ શરીર ઇચ્છાશક્તિના સક્રિય ઉપયોગ વિના પણ પોતાની ગરમી જળવી રહેવા લાગ્યું, અને એ દરમિયાન નવરી પડેલી ઇચ્છાશક્તિ સુપ્રમ મન પ્રદેશમાં પ્રવાસે ઉડી.

આશા હોણુ મસાણુમાં બેઠા છે. અને બીની આજે પોતાની મરેલી વહુ જીવીની ચિતાને બળતી જોઈ રહ્યા છે. તે દૂરે મોઝે રડી શક્તા નથી. કારણ કે એમને ડર છે કે બીજા મહેણુ મારશે કે બાયલો બાયડી પાછળ રોવા બેઠો છે. એમના ભાર્ષ્વિક ચિતાને વાસડા વતી ખેરતા હતા. એ દેવતાની ઝાળો પોતાના મોઢાને કેવી તપાવતી હતી ! ચિતાની ગરમીથી ત્રાસી થણા જણુ દૂર જઈ બેઠા હતા. પણ પોતે તો મોઢું લાલચોળ થઈ જવા છતા ત્યાં બે હાથ છેડે જ બેસી રહ્યા હતા જેણે જીવતાં હૃદ આપી હતી તેની ચિતામાંથી પણ જે ગરમી મળે તે પણ છેલ્લી છેલ્લી સધરી ગળવા જેવી જ ખરી ને !

હા, એ જીવતી હૃદ ! માટીના જોગડામાં, કાથીના ખાટલા પર, ચીથળની ગોઠડી ઓઠીને બે શરીર એક બીજાની હૃદે હકાઈ રહ્યા છે, ત્યાં પ્રેમપ્રલાપ નથી, કૃત્રિમ જીવનના આલાપ વિલાપ કે વલવલાટ નથી. એ જીવતું જીવતું શરીરઆશા હોણુને જીવનની મીઠાશ પિવાડી રહે છે પરસ્પરના શરીરનાં અગેઅગ મધુરી ઉખાતું કેન્દ્ર બની રહે છે. જીવતું ખોરા ધૂપેલથી મોડતુ માથું, કે આશા હોણુનું ચૂગીની આકરી તમાકુથી ગધાતુ મો, એથી કંઈ એકબીજાને કશી નડતર નથી થતી.

અને આશા હોણુ રોટલા ઘડતી જીવીના ચૂલા પાસે તાપવા બેસે છે. બેડાબેડા બળતું સંકાર છે અને હાથની ચૂડીઓ તથા બગડીઓના રણુકાર સાથે રોટલા ટીપતી વહુના, ટીપવાના ધ્યાનમાં

સહેજ વાડી વળી ગયેલી ડોક પરના નાનુક મો તરફ તાકી ગડે છે કલેડાની નીચેથી નીકળતી બળતણની ચચળ ઝાળ જીવીના મોને ગુમડી ઝલકથી મનોરામ બનાવી મૂકે છે કલેડામા રોકાતા રોટલાની મીઠી વરાળ તેમના નાકને પુલકિત કરે છે અને વ્રતિઓનું પૃથક્કરણ ન શીખેલા આશા હોણુ પેલા મોની, રોટલાની તથા દેવતાની મીઠાશમાથી કંઈ વધારે મીઠી છે તેનું વિમર્શન કર્યા વિના ત્રણેનો આસ્વાદ લઈ રહે છે

અને એ ઝસને ઊમરે પ્રથમ પગલું મૂકે છે એ પણ શિયાળો જ હતો. અને માયરામા વહુની પાસબેઠેલા નાના આશા હોણુ ચોરીના ધુમાડાથી મૂઝાય છે તો એ તેના અગ્નિની દૂક તેમને ગમે છે ગોર અષ્ટપદ લરડે છે, અને એમની આત્મજોની મજ્જરી પ્રમાણે કહે છે ‘લાઈ, બેનનો હાથ ઝાલો !’ એ હસ્ત-મેળાપ, એ જનૈયજોના ગીતો, ચોરીનો ધુમાડો, શિયાળાની રાત, અને ગતી ફારવાળા ધોળા પાનેતરમા જાણે જીવતી જ ન હોય તેમ સ્થિત બેઠેલી જીવી બાળપણના તોફાની અલ્લાવે તેને ચૂટી લગ્વાનું મન આશા હોણુને થઈ જાય છે પણ બાપા જાણે તો જૂઠી નાખે એ બીકે તે હાથની ચળ દબાવી રાખે છે

ચિતા, ચૂલો અને ચોરીના આ ત્રિવિધ તાપે આશા હોણુ એકાએક તાપે છે, પણ કેમ જાણે ઠંડી ઊડતી જ નથી એમનો જીવ ધડી ભર ‘જીવી, જીવી, જીવી !’ લવી રહે છે. ગળે દૂમો લરાય છે. ‘મેર બાયલા, ખેરી મરી ગઈ એમા રહે છે શુ ? કાલે બીજી આવશે ’ કાષ્ઠ મુરખી એમને ટપારે છે અને પેલી ચિતા-માથી, પોતે બ્યારે છારી વાળવા ગયા, ત્યારે તેમાંથી જ એક બીજી પૂતળી મલક-મલક કરતી હાથમા પીતળની લોટી લઈને નીકળે છે. અને તેમના ખાટલા પાસે ઊભી રહીને હાથ લબાવી

કહે છે. 'લો, પાણી ' પોતે પાણી લેવા હાથ લાખો કરે છે પણ પેલી લોટીને હાથ પહોંચતો જ નથી. 'લો, પાણી લો. પાણી !' કહેતી એ આકૃતિ પાછે પગલે હટતી જાય છે અને પોતે ખાટલા પરથી ઊઠી તેની પાછળ ચાલવા લાગે છે અને એકાએક પેલી મલકમલક થતી છોકરીને બદલે મોટા ફેંટાવાળો મરદ તેમની આગળ આવીને ઊભો રહે છે. 'લાવ ખમં રૂપિયા, નહિ તો વાઢી નાખુ છુ.' એમ તે પડકારે છે. અને ખભા પરનું ધારિયું ઊંચકે છે તે ધા મારવા જાય છે પણ ધારિયાને બદલે પાણીનો ખોખો પોતાના મોં પર છટાય છે. એટલાથી જ એમનું શરીર કાસ્તી ઠંડી અનુભવવા લાગે છે તેમનું આખું શરીર ઊધમા વળ ખાય છે અને પાસુ બદલે છે. સ્વપ્નમાંથી ઝંખકીને તે આટલું જ બોલે છે 'સારાં, કેવા કેવા શમણા આવે છે !'

ફરીથી તે જ પી જાય છે. સ્વપ્નનો શરૂ થાય છે. હવે અઢાં ટાકનાં જ સ્વપ્ન આવે છે. ગળામાં ઘડીઘડી ફૂમો ચડી આવે છે. શરીર ટૂંટિયા વળવા લાગે છે. અને તે વચ્ચે હિમ પહેલું ત્યારે ખેતરમાં સૂઈ રહેલા તેમના કાકા અવારે ટાકથી મરી ગયેલા તે જીવતા થઈ પાછા આવે છે આશા હોણું કહે છે 'આવ્યો કાકા, હો !' અને પોતે જાણે હિમની ચાદર ઓઢવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં ધીરેધીરે કંથુક ગરમ તેમના શરીરને અડતુ લાગે છે, ધીરેધીરે એમના બગડાને અડીને એક દુકાળુ શરીર સૂવે છે તે સ્વપ્નમાં બોલે છે 'આવી કે ? ક્યારનો મને ટાકે મારી નાખ્યો ?' પેલી જવાબ દેતી નથી. પોતાનામાં પડખુ ફરવાની હિમત નથી. રખેને એ દુક દેનાર નાસી જાય ! પણ એ છે કાણુ ? એ પૂછ કરીને મૂતેલા પ્રાણીનું મોઢું ઘડીમાં જીવીતુ લાગે છે, ઘડીમાં પાલીનું લાગે છે. તે વળી કરગરે છે 'પણ તારુ મો તો જોવા દે' પણ લાજાજી સ્ત્રી મોં બતાવતી જ નથી. 'તારી સવારે વલે છે.'ની

ધમકી આપી સ્વપ્નમાં આશા હોણુ ડૂબી જાય છે અને પેલું શરીર કશી જ હિલચાલ કર્યા વિના તેમને ગરમી આપી રહે છે

સવાળના પહોરમાં પરતાપ હોણુ વહેલા ઊઠીને ખજામાં ચાલ્યા જાય છે, માસીસાસુ કોડમાં વાસીદે, વળગે છે અને પાલી ઓટલા પર દાતણુ કરતા કરતા બનેલીના ખાટલામાં એક વેતેદની લાલ વાકી વિચિત્ર વસ્તુ જુએ છે, અને નવાઈ પામે છે તે આસ્તેથી ખાટલા પાસે આવે છે અને પેલી વાકી વસ્તુને જોઈને ગુપચુપ ચાલી જઈને ફળિયામાં બધા છોકરાને ‘કંઈ બતાવુ’ કહીને આશા હોણુના ખાટલા કને ભેગા કરે છે. પેલી લાલ વાકી વસ્તુને જોઈ બધાના મોમાંથી હમવુ નીકળે છે અને વાદળની ગર્જના પેડે તે કમશ વધતુ જાય છે. છેવટે એક છોકરા તાપણી-માંથી એક બળતુ કરાઠું પકડી લાવી પેલા લાલ પદાર્થમાં ચાપવા જાય છે ત્યાં બધા જોરથી ખડખડાટ હસી પડે છે અને આશા હોણુ ઝબકીને બેઠા થાય છે.

તે જુએ છે તો પોતાની પડખે એક ફૂતરી લપાઈને સૂતેલી હતી તેમને ગભરાયેલા જોઈ છોકરા વધારે હમે છે. ફૂતરી સહેજ સળવળે છે ત્યાં પેલો છોકરો બોલે છે

‘લાલી લાલી, તૂ તૂ.’

ઊઠવાની ઇચ્છા બનાવ્યા વગર, લાલી સૂતી સૂતી વાકી પૂછીને હલાવતી તૂતૂના કન્નાગ લણી જુએ છે અને વળી પાછા આશા હોણુના લણી જુએ છે અને પાલી બોલે છે

‘આશા હોણુ, આ કોને લઈને સૂતા હતા ?’

તોફાન વધતુ જાય છે, છતાં ફૂતરી ખાટલામાંથી ઊઠતી જ નથી કોઈ કહે છે, ‘હાકોને એને ખાટલામાંથી’ અને પાલી જવાબ આપે છે

‘હવે શું કરવા હાકે ? રાતમા લગન કર્યા લાગે છે.’

આશા હોણુ પાલીના સામે એક કરડી નજર કરી તેના પર-
નો રોષ ફૂતરી પર ઠાલવતા હોય તેમ બેહાબેહા જ ફૂતરીને લાત
લગાવે છે, ફૂતરી ચાહ્યાહિ કરતી નાસે છે.

પૂછડી દબાવીને નાસતી ફૂતરી તરફ દયાપૂર્ણ નેત્રે જોતાજોતા
તેમણે મોઢા પર એક અવલ્લ્ય કંટાળા સાથે શરીરને આદર લેખેડી
હર ઉભેલી પાલી તરફ સ્થિર નજરે નિહાળ્યા કર્યું. એ દષ્ટિમાથી
જોનાર એક જ ભાવ તારવી શકે તેમ હતું જો કે એ ભાવ
અનુભવનાર પોતે તેને સ્પષ્ટ સમ્બોધા મૂકી શકે તેટલો વિદગ્ધ નથી.
તેમની મૂક દષ્ટિ કહેતી હતી:

‘ભલે ભાઈ હમો, પણ કહો તો ખગં કે આટલી ય હૂફ
માણમેમાંથી ક્યારે મળે છે ?’

હાવભાવ અને મર્યાદાઓ પાળે છે, પોતે એ જાણતા નથી અને તેથી હૃદય ઉપર નાહકનો ભાર વધ્યા કરે છે.

યોગેશ અને નીરૂ કિશોરીના ગાઢ મિત્રો હતા એ દરમ્યાન જ અનેક ઓળખાણોમાથી સ્વીન્દ્રની ઓળખાણુ મૈત્રીનું સ્વરૂપ લેવા માડી હતી કિશોરીના મનમા તો બધી બધી ઓળખાણુ સમાન હતી. એ સમદૃષ્ટિએ જોનારી હતી પણ સંકુચિત હૃદયનો સ્વીન્દ્ર એમ સમજી બેઠો હતો કે કિશોરી પોતાની મૈત્રીને લાયક છે, અને પોતે કિશોરીની મૈત્રીને લાયક છે એણે તો દૂર દૂરના સ્વપ્ને પણ સ્વવા માડ્યા હતા.

સુરેખા આ બધું જોયા કરતી અને મનમા ને મનમા કિશોરી ઉપર ચીડતી. કિશોરી એ જાણતી હતી પણ એને સુરેખાની કે ક્રોધની પરવા નહોતી. એ હમેશ સગવળ કહેતી, 'જેવકૂંડેને બનાવતા આવડવું જોઈએ.' સુરેખા જવાબ આપતી 'એના ભવિષ્યનો તો કંઈક વિચાર કર.' કિશોરી જવાબ આપતી 'મારે શા માટે એવા વિચારો કરવા જોઈએ ? હું એને બોલાવવા નથી જતી, એ જાતે બહી આવે છે.' અને કિશોરીની એ વાત સાચી હતી કિશોરી ક્રોધને બોલાવવા નહોતી જતી - આટલી બધી ઓળખાણોમા એક પણ એવી ઓળખાણુ નહોતી કે જે કિશોરી તરફથી શરૂ થઈ હોય, ક્રોધ એના સામે જુએ ને કિશોરી હસે એમા એનો શો દોષ ? ચાલતા ચાલતાં પોતાના હાથમાથી ક્રોધ વસ્તુ પડી જાય અને પાછળ ચાલનાર ક્રોધ જુવાન હસીને-દોડીને આપવા આવે, ત્યારે કિશોરી સ્મિત આભાર માને એમા શું ખોટું ? આવી મૈત્રી રચવી એ જે ગૂનો હોય તો એ ગૂનો કરનાર કિશોરી નહોતી કિશોરી માથે વધુમા વધુ દોષ મૂકી શકાય તો એટલો મૂકી શકાય કે એ દીવાની પેઠે પ્રબલિત રહેતી, પતંગીઆ તો એની મેજે જ દોડ્યા આવતા.

ઝીન્દે જ્યારે દિગોરી પ્રત્યે લાગણી પ્રગટ કર્યા માઠી ત્યારે દિગોરીએ પણ એની સાથે વધુ કર્યા માણ્યું ખીજા કુટુંબાયને તો એ સાથે ફરવા જવાની કે સિનેમા જોવા જવાની ના સૂચાવી દેતી પણ ઝીન્દની એવી માગણીઓને એણે સંતોષવા માઠી ક્યારેક ક્યારેક તો ખીજા મિત્રોની વચ્ચેથી પણ દિગોરી ઝીન્દને મળવા આવતી અને ખીજા કંઈક ધ્યાં અને કંઈક હનાશયી જોઈ એ એમ એ ઝીન્દ સાથે એકઠી ચાલી જતી. ઝીન્દ પોતાની જાનને શાણો અને બુદ્ધિશાળી સમજતો હતો એટલે એણે માનવા માણ્યું કે આ વિશાળ જગતમાં દિગોરીનો માથો મિત્ર તો હું જ છું અને આ મૈત્રી જ કોઈ દિવસ.....અવરૂપ લેશે

પ્રેમે ત્યાગ તો કરવો જ જોઈએ. ન કરે તો પ્રેમ શાનો ? ઝીન્દે ત્યાગ કર્યા માણ્યો પૈસાનો ત્યાગ સદુ કાંઈ કરે પણ ઝીન્દે તો સ્વમાનનો અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો પણ ત્યાગ કર્યા માણ્યો. દિગોરીનું કૃપાકટાક્ષ ઝીજવા માટે પ્રાણની આણુનિ આપવી પડે તો યે શુ. એવું માનનાર એ પ્રેમી બન્યો દિગોરી માટે એણે પોતાની મૈત્રીઓ ત્યાગી. વળા સબ ધો ને મીઠા સદ્વાઓ ત્યાગ્યા. પોતાના મનની મોટી મોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ પણ એ મમય પૂર્ણી ત્યાગી. એના દિલમાં એક જ વસ્તુ વસી ગઈ. 'દિગોરી' 'દિગોરી' એ માત્ર દિવસ ઝંખવા લાગ્યો.

અને દિગોરી પણ એને એટલો આનંદ આપતી ! બને કર્યા જતા ત્યારે ક્યા જવું એ દિગોરી જ સૂચવતી અને એ અંધ પ્રેમીઓને માટે અદ્ભુત હતું એમ ઝીન્દ કમૂલ કરતો હતું ચિત્ર જોઈ એ દિગોરી નહીં કંઈ પણ એ ચિત્રના પ્રેમદંડો માથે દિગોરી પોતાની મૈત્રીના સમ્બંધો જોડતી ત્યારે તો ઝીન્દ ધેરો ધેરો થઈ જતો. કાંઈ કાંઈ વખતે દિગોરી કાંઈ અંગ્રેજી

હાવભાવ અને મર્યાદાઓ પાળે છે, પોતે એ જાણતા નથી અને તેથી હૃદય ઉપર નાહકનો ભાર વધ્યા કરે છે.

યોગેશ અને નીરૂ કિશોરીના ગાઢ મિત્રો હતા એ દરમિયાન જ અનેક ઓળખાણોમાથી સ્વીન્દ્રની ઓળખાણુ મૈત્રીનું સ્વરૂપ લેવા માડી હતી કિશોરીના મનમાં તો બધી બધી ઓળખાણુ સમાન હતી. એ સમદષ્ટિએ જોનારી હતી પણ સંકુચિત હૃદયનો સ્વીન્દ્ર એમ સમજી બેઠો હતો કે કિશોરી પોતાની મૈત્રીને લાયક છે, અને પોતે કિશોરીની મૈત્રીને લાયક છે એણે તો દૂર દૂરના સ્વપ્નો પણ રચવા માડ્યા હતા.

સુરેખા આ બધું જોયા કરતી અને મનમાં ને મનમાં કિશોરી ઉપર ચીડાતી. કિશોરી એ જાણતી હતી પણ એને સુરેખાતી કે ક્રોધની પરવા નહોતી એ હમેશ સર્ગનું કહેતી, ‘જેવકુંડોને બનાવતા આવડવું જોઈએ.’ સુરેખા જવાબ આપતી ‘એના ભવિષ્યનો તો કંઈક વિચાર કર.’ કિશોરી જવાબ આપતી. ‘મારે શા માટે એવા વિચારો કરવા જોઈએ ? હું એને બોલાવવા નથી જતી, એ જાતે અહીં આવે છે.’ અને કિશોરીની એ વાત સાચી હતી કિશોરી ક્રોધને બોલાવવા નહોતી જતી - આટલી બધી ઓળખાણુમાં એક પણ એવી ઓળખાણુ નહોતી કે જે કિશોરી તરફથી શરૂ થઈ હોય, ક્રોધ એના સામે જુએ ને કિશોરી હસે એમાં એનો શો દોષ ? ચાલતા ચાલતાં પોતાના હાથમાંથી ક્રોધ વસ્તુ પડી જાય અને પાછળ ચાલનાર ક્રોધ જીવાન હસીને-દોડીને આપવા આવે, ત્યારે કિશોરી સરિમત આભાર માને એમાં શું ખોટું ? આવી મૈત્રી રચવી એ જો ગૂનો હોય તો એ ગૂનો કરનાર કિશોરી નહોતી કિશોરી માથે વધુમાં વધુ દોષ મૂકી શકાય તો એટલો મૂકી શકાય કે એ દીવાની પેઠે અન્વલિત રહેતી, પત્તીઆ તો એની મેજે જ દોડ્યા આવતા.

મીન્દ્રે જ્યારે કિશોરી પ્રત્યે લાગણી પ્રગટ કરવા માઠી ત્યારે કિશોરીએ પણ એની સાથે વધુ કરવા માડ્યું. ખીજા કેટલાયને તો એ સાથે કરવા જવાની કે સિનેમા જોવા જવાની ના સૂણાવી દેતી પણ સ્વીન્ડની એવી માગણીઓને એણે સતોપવા માઠી ક્યારેક ક્યારેક તો ખીજા મિત્રોની વચ્ચેથી પણ કિશોરી સ્વીન્ડને મળવા આવતી અને ખીજા કપક ધર્મા અને કપક હનાશથી જોઈ રહે એમ એ સ્વીન્ડ સાથે એકલી ચાલી જતી સ્વીન્ડ પોતાની જાતને શાણો અને બુદ્ધિશાળી સમજતો હતો એટલે એણે માનવા માડ્યું કે આ વિશાળ જગતમાં કિશોરીનો સાચો મિત્ર તો હું જ છું અને આ મિત્રી જ કાંઈ દિવસ. ... અરૂપ લેશે

પ્રેમે ત્યાગ તો કહેવો જ જોઈએ. ન કરે તો પ્રેમ શાનો ? મીન્દ્રે ત્યાગ કરવા માડ્યો પૈસાનો ત્યાગ સહુ કાંઈ કરે પણ સ્વીન્ડે તો સ્વમાનનો અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો પણ ત્યાગ કરવા માડ્યો. કિશોરીનું કૃપાકટાક્ષ ઝીંકવા માટે પ્રાણની આહુતિ આપવી પડે તો યે શુ. એવું માનનાર એ પ્રેમી બન્યો કિશોરી માટે એણે પોતાની મિત્રીઓ ત્યાગી ધરના સખંધો ને મીઠા સદવાનો ત્યાગ્યા. પોતાના મનની મોટી મોટી મદત્વાકાંક્ષાઓ પણ એ મમય પૂરતી ત્યાગી. એના દિલમાં એક જ વસ્તુ વસી રહી. 'કિશોરી' 'કિશોરી' એ ગત દિવસ ઝખવા લાગ્યો.

અને કિશોરી પણ એને એટલો આનંદ આપતી ! બને ક્યા જતાં ત્યારે ક્યા જવું એ કિશોરી જ સૂચવતી અને એ સ્થળ પ્રેમીઓને માટે અદ્ભુત હતું એમ સ્વીન્ડ કબૂલ કરતો. ક્યું ચિત્ર જોવું એ કિશોરી નક્કી કરતી પરંતુ એ ચિત્રના પ્રેમદળો સાથે કિશોરી પોતાની મંત્રીના સમ્મરણો જોડતી ત્યારે તો સ્વીન્ડ ઘેરો ઘેરો થઈ જતો. કાંઈ કાંઈ વખતે કિશોરી કાંઈ અંગ્રેજી

ગુજરાતી પ્રેમકાવ્ય લખ આવતી અને હસતી હસતી સ્વીન્દ્રને એનો અર્થ સમજાવવાનું કહેતી. સ્વીન્દ્ર બિચારો ત્યારે અવાક બની ઘેનથી ચકચૂર આખે કિશોરી સામે જોઈ રહેતો. કિશોરી હસતી, આખો નચાવતી અને સ્વીન્દ્રના ઓગળી જતા મુખ ઉપર ટપલી મારતી. સ્વીન્દ્ર એ ટપલીમાથી કંઈ કંઈ ગૂઢ સંદેશો સાંભળતો અને થોડો ઘણો સંતોષ પામતો.

એક વર્ષ વીતી ગયું. સ્વીન્દ્રને દૂર રહેવાનું હવે અસલ્ય થતું હતું. કિશોરી વિનાની પ્રત્યેક ક્ષણ એને યુગો જેવી લાગતી હતી અને કિશોરી વિનાનું આ ભયું ભયું જગત એને વેરાન સમુદ્ધાસન હતું. એ ગઈ જોતો હતો. દિવસો અને મહિનાઓથી એ રાહ જોતો હતો કે કિશોરી તરફથી કંઈક સૂચના આવે, પણ કિશોરી તો જોડલું આપવું જોઈએ તેટલું આખી ચૂકી હોય એમ એક ડગલું યે આગળ વધતી નહોતી, કે ખોલવાનું હતું એ સિવાયનો એક શબ્દ પણ નવો ખોલતી નહોતી. એના હાવભાવમાં અને વાતોમાંથી સ્વીન્દ્ર ઘણા અર્થ કાઢતો પણ મનમાં જોઈએ તેવી શાંતિ નહોતી થતી. એક દિવસ એણે ગભીર મુખે વાત શરૂ કરી,

‘તું ક્યારે લગ્ન કરવાની છે ?’

કિશોરી ખડખડાટ હસવા લાગી સ્વીન્દ્ર ડઘાઈ ગયો. એના મોં ઉપર પણ ફેરફાર થઈ ગયા.

‘કેવો વિચિત્ર સવાલ !’ કિશોરી બોલી.

‘કેમ, હવે વિચારવું ન જોઈએ ?’

‘વિચારો, કોણ ના પાડે છે ?’ આખ - સ્થિત કરીને કિશોરી બોલી.

સ્વીન્દ્રની આખ એ દૃષ્ટિને ઝીલતા જ સળગી ઊઠત પણ કિશોરી તુરંત જ હસવા લાગી.

‘અત્યારે જ કેમ આ પ્રશ્ન ઊઠ્યો ?’

‘અમર્યો.’

‘નહિ નહિ, માહું લાગ્યું ?’

શબ્દોની મધુરતામાં ચીન્દને ખ્યાલ ન રહ્યો કે પોતાને માહું લાગ્યું છે કે નહિ એ જગ દુરી ગયે. કિશોરીએ તુરત જ ચીન્દનેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને આગળીઓ સાથે રમત કરતાં કહ્યું.

‘આવતી કાલથી મ્મ છે, આપણે લોનાવલા જમ્યું ?’

ચીન્દ પ્રેમ નીનરતી આળે જોઈ રહ્યો. એવી નનરતી કિશોરી પરિચિત હતી એટલે એ મમણ ગમ.

‘આલો ત્યારે,’ એ ઊઠી. ‘કાલે દમ વાગે હોશ્ટેલમાં આવતે’
જાને છૂટાં પડ્યા

*

*

*

કિશોરીને કષ્ટ કામ આવી પડ્યું અને એ લોનાવલા નહિ આવી શકે એવી ચિટ્ટી ચીન્દને સારાના આક વાગ્યામાં મળી. ‘આજ આખો દિવસ હું નહિ મળી શકું’ એવું ચિટ્ટીમાં હતું એટલે ચીન્દ કાગળ પાંચ ન નાખી શક્યા. ખીન્દે દિવસ રસીન્દ મળ્યો ત્યારે કિશોરીએ એને લોનાવલા નહિ આવી શકવાના મમાચાર મદદવાના કાનજો આપી પૂતો સતોય આપી દીધો.

‘ત્યારે હવે ?’

‘દમગા તો નહિ જઈ શકાય મારે...’ કિશોરીએ એક પછી એક મંત્રો જાણ્યા. ચીન્દેએ કાનજો ફર વધ શકે એવા જવાબો આપ્યા પણ કિશોરીએ જાણ્યાં કે ‘આવી શમ્ત તો હું જરૂર

આવત. આપણે ત્યાં ખૂબ મજા કરી શકત' સ્વીન્દ્રને સતોપ ન થયો પણ 'તુ નજીવા કારણોને મહત્વ આપે છે' એટલુ કહી એણે વાત પડતી મૂકી.

*

*

*

કોણુ જાણે કેમ પણ છેલ્લો બનાવ બન્યા પછી કિશોરીનું સ્વીન્દ્ર તરફથી મન ઊઠી ગયું. ઘડીક તો એની મૈત્રી તોડી નાખવાના વિચારો આવી ગયા, પણ એ હોશિયાર હતી અને મૈત્રી તોડી નાખવામા કશો જ સાર નથી એટલુ સમજતી હતી એટલે એણે મૈત્રી ચાલુ રાખી. સ્વીન્દ્ર વધુ ને વધુ ખેચાતો હતો અને પ્રત્યેક પ્રસંગે લાગણીવશ થતો હતો એથી કિશોરીને ખૂબ ગમ્મત આવતી હતી થોડા દિવસમા તો એ સ્વીન્દ્રમાથી પૂરેપૂરો રસ ઉઠાવવા લાગી. કિશોરી સાવ સ્વાર્થી નહોતી એટલે એણે એના મિત્રાને પણ રસમા લાગીદાર બનાવવા માંડ્યાં સ્વીન્દ્ર આવતો ત્યારે એ સહવિદ્યાર્થીનીઓ સામે આખના મીચકારા કરતી, સ્વીન્દ્ર પાસે એ જતી અને કંઈ ને કંઈ એવી વાતો કરી સ્વીન્દ્રને લાગણીમા તરબોળ બનાવી દેતી. સ્વીન્દ્ર કિશોરી સામે અનિમિષ નયને જોઈ રહેતો ત્યારે કિશોરીનું હૃદય વિજયથી નાચી ઊઠતુ. કોઈ ને કોઈ બાબતમાં સ્વીન્દ્રને ટગવવામાં એને અદ્ભુત રસ આવવા લાગ્યો દિવસો જતા તો એના એ દૈનિક કાર્યક્રમ થઈ ગયો સ્વીન્દ્ર દાખરુ પગથિયુ ઊતરે કે કિશોરી બોલી જ હોય. 'કેવો બનાવ્યો !'

એ જ અરસામા એને પ્રેમરાય સાથેની મૈત્રી વધતી જતી હતી. સુરેખા અને ખીન્ન પ્રેમરાય તરફ દયાલીની આખે હમેશ જોઈ રહેતા. પ્રેમરાય તો રોજ વિજેતાની પેઠે ત્યા આવતો અને કોઈ રસવીર હોય એમ પાછો જતો. એ યોગેશની, નીરની કે સ્વીન્દ્રની વાત જાણ્યુંતો નહોતો જુવાની મરતાની છે એટલું એ

સમજતો હતો, અને એ માણી લેતી જોઈએ એવું એ માનતો હતો. મદિનાઓ વીત્યા પછી ચીન્દ્રે જાણ્યું કે ડિગોરી અને પ્રેમગય વચ્ચેનો પ્રેમ મબધ વધતો જાય છે. એ કિસારી જેવા ઉદાર હૃદયનો નહોતો. એટલે એના ફિલમા ધર્મા પ્રગટી એણે ડિગોરીને એક દિવસ સાક સાક શબ્દોમાં પૂજવા માડ્યું. એકાદ બે જવાઓ ઉડાવ્યા પછી ડિગોરી સમગ્ર ગર્ભ એણે પણ ચીન્દ્રને સાક શબ્દોમાં કહી દીધું - ‘હું તમારી પત્ની નથી બેવડૂક ન બનો.’ ચીન્દ્ર ગતો પીળો થઈ ગયો પણ ખાલી મુઠ્ઠીઓ વાળવા ચિવાય એની પામે કાઈ ઉપાય નહોતો. એણે રોપમા રેખા ઉપર હાથ પજારી ચાલવા માડ્યું. દાદર ઉપર પગ મૂકતા જ કાને શબ્દો અથડાયા ‘પધાન્નો’ અને ખડખડાટ હસવાનો અવાજ પણ સંભળાયો.

એ બાજુમાંથી બહાર નીકળતો હતો ત્યાં જ પ્રેમગય મળ્યો ચીન્દ્રની આખમા આગ લભૂકી ઊડી. મહામહેનતે એ ગુસ્સો દબાવી ઉનાળે પગલે ચાલતો થયો. પ્રેમગય એની વચિત્રતા ઉપર એકલો એકલો હસતો ઉપર આવ્યો.

‘આ તો ભયંક્ર કહેવાય ડિગોરી !’

પ્રેમગય બાજુ બહારની ઘંટડીના બટન ઉપર આગળી દાખતો હતો ત્યાં એના કાને શબ્દો આવ્યા

‘કાષ્ટ નહિ, મને એની પરવા નથી’

‘તને ભલે પગલાં ન હોય પણ આ તો વેશ્યાવૃત્તિ કહેવાય’

‘વેશ્યાવૃત્તિ ?’ ડિગોરીનો અવાજ કાઢ્યો. ‘તમને બધાયને હું ઓળખું છું !’

પ્રેમગય હળવેકથી બટન ઉપરથી આગળી ઉપાડવા જતો હતો પણ ‘વેશ્યાવૃત્તિ’ શબ્દ માંભળતા જ એ ચમક્યો અને

એનાથી બટન દબાઈ ગયું. કિશોરી સાવધ થઈને બેઠી. નોકરે બારણું ઉઘાડતાં જ પ્રેમરાય ગભીર મુખે અંદર દાખલ થયો. અર્થસૂચક દષ્ટિ ફેંકતી મુરેખા ત્યાંથી પોતાની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ.

‘કેમ મોડા પડયા ?’ કિશોરી હસીને બોલી પ્રેમરાય જવાબ આપવાને બદલે આભુઆભુ જોવા લાગ્યો.

‘શું છે ? કંઈ ખાસ કામ છે ? બહાર જશું ?’ કિશોરીથી ગલરાયેલે ચહેરે બે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછાઈ ગયા.

‘કંઈ નહિ, હું તને પૂછવા માગતો હતો’...પ્રેમરાય જગ અટકીને આભુઆભુ જોવા લાગ્યો.

‘ચાલો આપણે બહાર જ જઈએ’

‘ચાલો’ કહી પ્રેમરાય ઊઠ્યો અને બહાર ગયા. આજ પહેલવહેલો પ્રસંગ હતો કે કિશોરી એના મિત્ર સાથે ધીરે પગલે અને ગભીર મુખે બહાર જતી હતી.

‘શું પૂછના માગતા હતા ?’ થોડેક ગયા પછી કિશોરીએ પૂછ્યું.

‘હું લગ્ન કરવાનો વિચાર કરું છું’

કિશોરી અકારણુ ચમકી ગઈ. આવી વાતમા એને ખડખડાટ હમવું, જોઈએ પણ એ હસી શકી નહિ. પ્રેમરાય સ્થિર આખે એના ગલરાયેલા ચહેરા સામે ટાપી ચ્હો હતો.

‘તું કેમ ચમકે છે ? હું તારી સલાહ માગુ છું.’

‘હું શું સલાહ આપું ?’

‘પ્રેમલીલા તને કેમ લાગે છે ?’

કિશોરીએ ચમકાવે ઉપર જોયું ‘એ તો દલપતને ચાહે છે.’

‘ એવું તો હોય જ. ’

‘ તો તમાગ સાથે જી રીને બની શકો ? ’

‘ એ તો બની શકે, એ મને પણ ચાહે છે ’

‘ તમે એને ચાહો છો ? ’

‘ હું તો ઘણાને ચાહું છું ’ પ્રેમરાય જગ આહું બોધને બોલ્યા.

‘ એ ભય કર .. ’ આગળ બોલવા જતાં દિગોરીના અત-
રમા મુરેખાના શબ્દો જાગી બેઠ્યા એ વધુ ન બોલી

‘ એમા ભય કર કરું નથી. પ્રેમ બધા સાથે કરવો, અને લગ્ન
નો જ્યાં કાવે એવું હોય ત્યાં જ કરવું ’

‘ પણ પ્રેમ અને લગ્ન જુદી વસ્તુ છે ? ’

‘ જુદી જ તો ’ પ્રેમરાય જગ હમ્યો ‘ પ્રેમ તો આપણે
મને પણ કરીએ છીએ, પણ એવી લગ્ન થોડા જ થઈ શકે ’

‘ હું કરું પણ નહિ ’ દિગોરી જરા મખત અવાજે બોલી.

‘ હું પણ ’ પ્રેમરાય હમીને બોલ્યો.

થોડીક પછો મૌન છત્રાઈ ગયું. દિગોરનું મો લાલ થતું
જતું હતું તે પ્રેમરાય બેતો હતો પણ એના મો ઉપર લગાડે
ગલરામણ નહોતી એ ધીમું ધીમું હમતો દિગોરી સામે બેયા
કરતો હતો.

‘ આપણે પાગ જઈએ ’ દિગોરી બોલી

‘ ભલે ’ પ્રેમરાયે પગલા ફેરવ્યા. અને મૂળા મૂળા છાત્રા-
લયના મકાન પામે આવ્યા. નીચેની ફૂટપાથ ઉપર દિગોરી જરા
અટ્ટી પ્રેમરાય પણ અટક્યો, પણ એકાદ મિનિટ સુધી ટિથ
હિલા ગળા છતાં બનેમાથી કાઢ બોલ્યું નહિ. દિગોરી કંઈ પણ

બોલ્યા વિના પગથિયા ઉપર ચડી. પ્રેમરાય એની સામે જોવાની દરકાર કર્યા વિના ચાલવા માડ્યો.

* * *

દિવસો ને મહિનાઓ વીત્યા છે. પ્રેમરાય આવતો બધ થયો છે સ્વીન્દ્ર મિત્રો અને ઝાળખીતાઓમા પોતાની બેવઝૂંડીની કથની કહ્યા કરે છે કિશોરીના કાને વાતો અથડાય છે પણ એ ગભરાતી નથી. એની મૈત્રીઓ વધીતી જ જાય છે નવા સ્વીન્દ્રો ને પ્રેમરાયો સાથે મોજ ઉડાવે છે ને જીવાની માણે છે-પણ દિવસો થોભતા નથા પાણીના પ્રવાહની પેઠે ચાલ્યા જાય છે.

* * *

કિશોરીના અભ્યાસ પૂરો થયો. એ સુરેખા સાથે પોતાને ગામ આવી થોડા દિવસ ત્યા રહી પણ એને કાવ્ય નહિ. વડી-લોએ લગ્નની વાત કરી પણ એ રૂચી નહિ એ પાછી હતી ત્યા જ આવવા ઉત્સુક થઈ, પણ ધનના સંયોગોમા એક વરસ મુઠ્ઠી નીકળી શકી નહિ. એ એક વર્ષમા એણે સુરેખાના અને એવા ધણાના લગ્નો જોઈ નાખ્યા પણ એનું મન તો લગ્ન તરફ વળ્યું જ નહિ. એ બધા તરફ તુચ્છ ભાવે જોતી. વધુ અભ્યાસના બહાને જ્યા હતી ત્યા આવીને રહેવા લાગી. મિત્રો સાથે ખતવ્યવહાર તો ચાલતો હતો એટલે એ આવી કે તુરત જ મિત્રોનું મળવાનું શરૂ થયું, કિશોરીના એક વર્ષના વિયોગે ધણું મિત્રોને બેચેન બનાવી મૂક્યા હતા. સામાન્ય ઝાળખીતા હતા તે મિત્રો બની ગયા હતા અને મિત્રો હતા તે ખરા દિલથી એને ચાહવા લાગ્યા હતા. કિશોરી આવી કે સૌએ એના ઉપર પ્રેમ ફાલવવા માડ્યો. થોડા દિવસ તો કિશોરીને ખૂબ મજા આવી. છેલ્લા એક વરસની ગૂંચળામણ હતી તે સંપૂર્ણ રીતે દૂર થઈ ગઈ. એનું હૈયું પહેલાની પેઠે જ મિત્રોમાથી રસ લૂટવાને તત્પર થઈ ગયું.

—પણ એક દિવસ પેલો પ્રેમગય આવ્યો એ હજી પગથોડા નહોતો. એણે કિશોરીને કહ્યું કે ‘તું મારા સાથે લગ્ન કર’ કિશોરીએ ચોકખી ના મૂણાવી દીધી. પ્રેમગય રોળે ભરાયો અને જ્યાં હોય ત્યાં કિશોરીને ભાડવા લાગ્યો.

થોડા દિવસ વીત્યા એટલે નવનીતે કિશોરી પામે પ્રેમની માગણી મૂકી. એ નવો અને દિલોગ્ગન મિત્ર હતો. કિશોરીએ એને પણ ના સલખાવી. પણ એ કેટલાકને ના સલખાવે ? થોડા થોડા દિવસને અંતરે એની પામે આ માગણીઓ આવવા માડી. એ અકળાઈ. એની મેંની તૂટવા લાગી પ્રેમભર્ય થએલા મિત્રો એને નિંદવા લાગ્યા એ સામે નિંદવા લાગી પણ કેટલા દિવસ ? ધીમે ધીમે ચિંતની ચિંતા રહેવા લાગી એક દિવસ માનના વખતે દાઇને જણાવ્યા વિના એ દગ્ગિયાકિનારે કરવા ચાલી ગઈ એના મગજમા પણ ધણા વિચારો ભરવા લાગ્યા જેમ જેમ વિચારોને વેગ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ લોહીની ગતિ વધવાને બદલે મદ થવા લાગી. એને થોડાક થાક જણાયો એટલે એ નજીકના એક પાકડા ઉપર બેઠી એની આખ ગત્તા ઉપર હતી જ્યોત્સ્ના-પોતાની મલ-વિદ્યાર્થીની સાથે રીન્ડને એણે જોયો. એના મનમા ભય લાગવા માંડ્યો રીન્ડ એને ન જાણખી રાકે એ માટે એણે મોઢું ફેરવ્યું, પરંતુ એ કમનમીય હતી. રીન્ડે વાતો કરતા કરતા આડું જોયું અને એની નજર કિશોરી ઉપર પડી એણે જ્યોત્સ્નાનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને ધીમે પગથે કિશોરી પામે આવવા લાગ્યા. આડું જોઇને બેઠેલી કિશોરીના કાનમા એ ધીમા પગલાના પડવા પડતા હતા. એનું હૃદય ક્રકટવા લાગ્યું એ પોતે મગજ નહિ પણ એનાં અંગમા ધૂમરી આવી ગઈ

‘કેમ કિશોરી બેન !’ રીન્ડનો અવાજ આવ્યો એટલે કિશોરીની મોઢું ફેરવ્યા સિવાય બીજી ગમત નહિ, એ લુખ્ય હતી.

‘મઝામાં ?’ સ્વીદ્રે પૂછ્યું જ્યોત્સ્ના કંઈ બોલ્યા વિના જોઈ રહી હતી

‘હા,’ માડ બોલાયું અને આખો વિકળ બની, સ્વીદ્રે એ આખો જોઈ. અવાજનો રણકાર પણ જોયો. વધુ ઊભા રહેવું ઠીક ન લાગ્યું. એ જવા લાગ્યો.

‘કેમ જશો ?’ કિશોરીએ પરાણે સ્વાસ્થ્ય મેળવી વિનય કર્યો. ‘હા’ કહી સ્વીદ્રે ચાલવા માડ્યું. જ્યોત્સ્ના એની પાછળ ચાલી. કિશોરી એ બંનેની પીછે દેખાય ત્યાં સુધી જોઈ રહી

રાતનું અધાર થવા આવ્યું પણ કિશોરી ત્યાંથી ખસી નહિ. એ બેઠી. લગભગ અગીઆર વાગ્યા સુધી બેઠી. ટોચ દિવસ નહિ અને આજે જ એકલી બેઠી એ એકલી હતી છતાં એની આંખુઆંખુ ઘણા હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું. એનું મન વિકળ બન્યું. પોતે ભાન ખોતી હોય એવું એને લાગ્યું. ચિત્તની કંઈ સૃષ્ટિઓ પ્રગટી નીકળી. તે એ ન સમજી શકી પણ એની આંખુઆંખુ એક પ્રકારનું ઘોર નૃત્ય શરૂ થયું, એના બધા મિત્રો એ નૃત્યમાં સામેલ હતા. બધા જ પ્રેમથી એના નામનો પોકાર કરતા હતા અને એને ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા કિશોરી યાદી એને એમ વધુ કે હમણાં આ બધા મને ફાડી ખાશે એણે મહામહેનતે ચીસને રોકી આખો ઉપર હાથ દાખી એ થોડી વાર બેઠી જ મહી ધીમે ધીમે ઊભી થયેલી સૃષ્ટિઓ શમરા લાગી એ પણ ત્યાંથી જીડીને નિવાસસ્થાને આવી. એ ઝોરડામાં આવી ત્યારે ઘડીઆળમાં બારના ડકા થયા.

બીજે દિવસે સવારે એના મિત્રો આવવા લાગ્યા પણ બધાએ જાણ્યું કે એ અભ્યાસ પડેનો મૃદા પોતાને ગામ ચાલી ગઈ છે. કેમ ગઈ ? ‘શા માટે ગઈ ગઈ ?’ વગેરેની પૂછપૂછ થઈ પણ ટોચ સાચું કારણ જાણી શક્યું નહિ. સૌએ એવું અનુમાન કર્યું કે પોતા મિત્રાચ. કોઈની સાથે એણે લગ્નની ગોઠવણ કરી હતી.

માછીકન્યા

‘શ્રી. સ્નેહરશ્મિ’

નીલ ધેગ સમુદ્રની વિસ્તીર્ણ કિલિંગ ઉપર તેની નજર
ચોટી દત્તી ખીચતા યૌવનની એકબીજા ઉપર ધસતી પ્રચણ્ડ
હાર્મિઓની જેમ જાગે અગમ્યના અતરંગમાથી સદસા જાગી કિનારા
નમ્મ ધમતા, ધૂમ્વાટ કરતા, ધડીકમા લાગ્ય તો ધડીકમા તાડવ
કરતા, ક્રાંત ભગ્ન, ગદન, ગબીર સંગીતના મૂગે પ્રગટાવતા, અક્રાંટ
તીગ્રાન્તના ઉગ્મા અમાયા મથના મોત્તઓને જાગે તે ગંગી રહી
દત્તી તે મોત્તઓ માથે તેને જુગજુગનુ મખ્ય હોય, તેમાના
પ્રત્યેકને તે પિઠાનતી હોય, અને જાગે દરેક તેને માટે પોતાની
અત્યુદામા પ્રાણપૂર્વક છુપાવી, જતન કરી ઢાંઢ ગૂઢ મદેશ
લાવતું હોય એમ તેનાં મુખ ઉપરના ભાવ પથ્થી દેખાતુ હતુ.
ગર્ભ કાલે તેના પિતાએ તેને એ અજન્મ રક્તરૂપ કર્યુ.

“પેલા મોગ્ગ ત્યા જરાક વળાક લેતા દેખાય છે ને તે ઝાઝરીમા તારી મા ડૂબી ગયેલી. ત્યારે તું દોઢ વર્ષની હતી અને તારી માની મા પણ તારી માને દોઢ વર્ષની મૂકી ત્યા જ એક હોડી ઊધી વળી જતા ડૂબી ગયેલી. આમ તારી મા અને તેની મા અને તેની મા એમ પાંચ પેઢી સુધી બન્યું છે. એટલે દીકરી, તને આજે એતાવવા આ વાત કંઈ છુ કે તું ગમે તે કરજે, પણ પાણીની ભાઈબધી નહિ.”

“પાણીની ભાઈબધી નહિ !” કેવું કારણ ! પણ રનેહાળ પિતાને શે આઘાત લગાડાય ? માછીકન્યા પાણીની ભાઈબધી ન કરે તો કોની કરે ? અને પેલું સ્થળ જ્યા તેની મા ડૂબેલી, જ્યા તેની માની મા ગયેલી તે તો તેની માનીતી ઝાઝરી. ત્યાની મોગ્ગ-રમત જોતા, ત્યાના પ્રયત્ન વમજો જોતા, તે ગાડીમેલી બનતી. ત્યા આગળ થતો મોગ્ગનો વળાક જોડેલો ભય તેટલો વિષમ હતો. રસિક લોકમાનસે જળસુદગ્રતા પમતુ તે ઝાઝર હોય એવી કલ્પના કરી તેને ઝાઝરી નામ આપેલું. કેટકેટલી વાર તે એકલી પોતાના તગપાને તેના અંતર ઉપર નચાવતી, ફૂદડી ફરાવતી લઇ જતી. કેટકેટલી વાર એકબીજા સાથે ગેલ કરતા, સતાફૂડડીની રમત રમતા મોગ્ગઓમાયી ઊછળતા શિકારોને જાણે કોઇ નર્તકિની ઝાઝરીમાથી નીકળતા મોહક સૂરોની જેમ તેણે હર્ષથી વધાવી પોતાના અંગે-અંગમા પ્રલકિતતા અનુભવી હતી ! અને હવે તો તે ઝાઝરીમાં માતા અને માતામહીઓ મૂતી છે ! એટલે તે તો તેવું માનીતું મોસાળ ! કન્યા મોસાળે ન જાય ? એ તો કેવું ? પણ રૂપાના મનમા એક વિચાર ચમક્યો

“પણ બાપા, મા, આજી ને આજીની આજી એ અંધા પગથા પછી ડૂબેલા ને ?”

આપે હમમ્મુન-જવાબ આપ્યો

‘તો પત્રી હું પચ્છુ જ નહિ તો કેવું ? પચ્છુ તો કુણું ને ?’

“તુ તો ગાંડી છે. સ્ત્રી દ્રાષ્ટ કુવાગી સાલગી છે ?”

“ના, હું નહિ પચ્છુ, અને જાઝરીની ભાષમધી નહિ
કેડી,” રૂપાએ દડ કહી

રૂપાના આપને રૂપાંતી મા યાદ આવી તેના મુખમાથી
નીમ્લેધું વેળે તે ભાગે જ પાછી ખેંચતી. આવી જ તેની હડ,
આવો જ તેનો ડડ આગ્રહ. તેણે ત્વેધું કે રૂપાને ધમમ્મનીને કે
બીજી દ્રાષ્ટ ગીને નહિ મમ્મની ગનય, એટલે તે વાત બુલાવવા
તેણે બીજી વાતો કહી પણ રૂપાને તો એ જ વિચાર આવતા
હતા “મા કાઝગીમા સૂતી છે તેમા જ મને તે મેજ ખેલાવે
છે, અને દને જાપા મે છે કે મારે ત્યા જવું નહિ ! એ તે કંઈ
ખતે ? અને દને મને પણ નિગત થઈ દેવાને અને મોમાને દવે
ની સ્ત્રી કે પચ્છુ જ નથી.”

આજે મન મચતી એ પદના ઉપર વિચાર કન્ટી પોતાની
પ્રિય જાઝરી ઉપર મીટ માડી રૂપા ભેગી હતી. દેવાને અને મોમાને
તેણે આજે જાઝરી આગળ મળવાનું વચન આપ્યું હતું. તેની
આંખો મન મૂદ દુઃખ વેળે મ્હી દોષ એવી લાગતી હતી. વરુણ
અને મુર્ખના આગીર્ષના પગપ્રમાદથી તેની સ્વામતામાથી
નીતન્તી મોદન દ્રાવિત તેના પ્રત્યે અગમ્યાથી જરી તેના નામને
નાર્થ કન્ટી હતી રૂપા મારે જ રૂપા હતી મામના એકેએક
પુત્રાન એનાં જ્યાં જવતા અને સ્ત્રીઓને એને પુત્રવધૂ
ખતાવવાના દ્રાષ્ટ હતા પણ રૂપાની નજરમા દેવો અને મોમો જ
હતા. બીજા જવા નરક તો તે જોવાની પણ પડ્યા મરતી નહિ
એક વિચાર એક મોગી માજી પોતાને ખતે નાખી, અને માથા

ઉપર નાની નાની માછલીઓથી ભરેલો એક ટોપલો ઉપાડી તે ચાલી આવતી હતી દેવો પણ ખભે જળ નાખી તે જ ગરે પાછળ પાછળ આવતો હતો. માથાથી પગ સુધી રૂપાના રૂપને તેની આખ ધરાધ ધરાધને પી ગઈ હતી માછલીના હક્ષતથી રૂપાંતુ લગડું એક બાજુ ખસી જતા કાંચળીના કસથી કટિ સુધીનું તેનું અંગ નિહાળતા દેવાની આખમા હર્ષની લહરો ઊછળવા માડી. રૂપાના કચ્છ હેઠળની ઝંઘા અને પગની પિંડલીઓમા તેને અસહ્ય આકર્ષણ લાગવા માડ્યું. એવામા રૂપાને ઠોકર વાગતા તેનો ટોપલો પડી ગયો, દેવો દોડ્યો. તેણે માછલીઓ બધી તેમા ભરવામાં રૂપાને મદદ કરી. ઘડીકમા તે ટોપલામાં માછલી નાખે તો ઘડીકમા રૂપાના મુખની સૌન્દર્યરેખા નિહાળે. રૂપા પણ દેવાના માંસલ હાથ, તેના મુદ્દ સ્નાયુ અને તેની ચપળતાને મુગ્ધ બની નિહાળી રહી હતી. જ્યારે જ્યારે તે દેવાને કે મોમાને જોતી ત્યારે તેના હૃદયમા ન સમજાય એવી લહરો ઊઠતી. તે બન્ને તેને ઘણા ગમતા, અને તેમની સાથે વાત કરવાના પ્રસંગ મળતા તેને અપાર આનંદ થતો દેવાએ ટોપલામા માછલી ભરતાં ભરતાં કહ્યું

“રૂપાં, તારૂં નામ કેણે પાડ્યું ?”

“કેમ જ ?”

“જો હું જાણું તો તેને દોઢ મણની માછલી પકડી લાવી ભેટ આપું.”

“વાહ કે ! કેમ એટલું, બંધુ !”

“તું રૂપાં જ છો તેથી.” એમ કહી દેવાએ રૂપા તરફ એક માર્મિક દષ્ટિ ફેંટી મદન ગિમત કર્યું. રૂપાના મુખ ઉપર લાલી આવી. તેણે આશ્ચર્યગિમત કરતાં કહ્યું.

“ગાડો મા થા ગાડો દેવા, હુ કંઈએ એવી નથી”

પણ દેવો એમ થોડો જ તેની વાત સ્વીકારી લે ? રૂપાના ઉત્તરથી તેનો ઉત્સાહ અને તેની હિંમત ખમણા થયા.

“રૂપા આટલું બધું રૂપ કોને માટે સાચવતી હશે ?” તેણે કહ્યું.

રૂપાના હોઠ જરા બિડાયા પણ મોંમા આવેલો ઉત્તર ગળી જઈ તે સ્મિત કરતા બોલી -

“પે . લી આઝરી માટે,” એમ કહી તેણે દૂર આઝરી તરફ આગળી કરી

આઝરી જોડેની રૂપાની લાઈબધી ગામમાં સર્વ કોઈ જાણતું, એટલે દેવાને તેમા આશ્ચર્ય ન થયું, પણ તેને જે જવાબ જોઈતો હતો તે ન મળ્યો. આજે મળેલી તક તેને જતી કરવી ન હતી. વાત એમ હતી કે દેવો અને સોમો બન્ને બાળપણના પરમ મિત્ર. સગા લાઈના કરતા પણ બન્નેનું એકબીજા ઉપર અપાર હેત. બન્ને સાથે માછલા મારવા બંધ, સાથે તરવા બંધ, સાથે હરેફરે અને દિવસમા એાછામા એાછા એક વખત તો સાથે જ જમે. યૌવનને જોખરે પ્રવેશ કરતા બન્નેએ મહત્વાકાંક્ષા પણ એકજ પ્રકારની મેવવા માડી જે એકને વહાણુવટીનો વિચાર આવે તો બીજો સાથે ખરે જ, અને બીજાને જે માછલીઓ પકડવાના જ ધંધામા ગ્યાપગ્યા રહેવાનો વિચાર થાય તો તેના લાઈબધનો પણ તે જ વિચાર. બન્નેના ઉરમા યૌવનનાં જીમિંઓ ઉછળવા માડી. રૂપા બન્નેની પ્રેરણામૂર્તિ બની પણ મોમાને ખબર ન હતી કે દેવાનું ધ્યાન રૂપામા હતું, અને દેવાને ખબર ન હતી કે સોમાને રૂપા મિવાય અન્ય સ્વમા જ ન હતા. આજે રૂપાને જોતા દેવો ગાડો બન્યો. પોતાનો પ્રેમ જો રૂપા સ્વીકારે તો મોમાને એ આનંદઅર્થ

સમાચાર આપવા તેનું હૃદય યતનગતી રહ્યું, પણ તેને ખબર ન હતી કે એ જ દિવસે સવારે સોમાએ રૂપાને જાણ નાખવામાં મદદ કરતા પોતાના પ્રેમની વાત કહી હતી. રૂપાએ તેનો જવાબ હકારકે નકારમાં ન આપતા એક મોહક સ્મિત કર્યું હતું. દેવાએ તક ન જવા દેતા આગળ ચલાવ્યું હતું

“રૂપા, એક વાત કહુ ? તું ચિડાય તો નહિ ?”

એ વાત કંઈ છે તે રૂપા જાણતી હતી પણ તેને મોટેથી સાંભળવામાં જે મીઠાશ મળે તે તો જુદી જ ને ! એટલે તેણે પોતાની લટમાંથી નીતરતા માછલીના પાણીના ટીપાં પોતાના લૂગડાના એક છેડા વડે લોતા કર્યું :

“કહેને, એવી કેવીક વાત છે કે મને ચીડ ચડે ?”

“રૂપા, તું મને ઘણી જ ગમે છે” બોલતા તો બોલાઈ ગયું, પણ દેવાએ ખીંકતી પોતાની આખ કાણુલર મીચી દીધી. રૂપાના મુખ ઉપર હાનની અને લજ્જાની એક લહરી આવી ગઈ. દેવો ફરી હિંમત ભેગી કરી બોલ્યો

“રૂપા, તારા આપને કહુ કે મારી જોડે તારા વિવાહ કરે ?”

રૂપાએ જરા પાછળ જોયું અને જાણે કાંઈ ને આવતા જોઈ ગલરાઈ ગઈ હોય તેમ બોલી, “દેવા, પેલા મકન ને કાનો આવે ટોપલો ચડાવ. મોમવારે તું ને મોમો આ વખતે ઝાઝરીએ તગપો લઈ આવજો.” એમ કહી માથે ટોપલો ચડાવી, ખભે માછલી મૂકી તે વીજળીની જેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળી

રૂપાને ભારે મૂઝવાયું થઈ ગેમાંથી કોને હા પાડવી અને કોને ના પાડવી. ઈગ્નિમાં તરતા કાંઈ મગરના મોં ને પગ સપડાય તો પણ અત્યાગે તેને થતી હતી તેવી

ગભરાટ તેને ન થાય એમ રૂપાને લાગ્યું. મોમાને હા પાડે તો દેવાને આધાત લાગે અને દેવાને હા પાડે તો મોમાને આધાત લાગે. પણ શા માટે એ બન્ને તેને ગમ્યા ? ગા માટે એક ન ગમ્યો ? અને બન્ને ગમ્યા તો પણ લલે, પણ એક વધારે અને બીજાને સહેજ એણે એવું કેમ ન થયું ? જો એવું હોત તો કેવી નિરાત થાત ! પણ આનો રસ્તો શો ? મોમવારે એ બન્નેને બોલાવ્યા તો છે, પણ જવાબ શો આપવો ? આ બંધી મૂઝવણમાં પડ્યા ક્રતા બાપાને જ કેમ ન કહેવું ? બેમાથી જોની સાથે તે વિવાહ કરે તેને પરણવું. એટલે બીજાને આધાત લગાડવાનું પાપ યોતાને માથે તો ન રહે. પણ તેથી બીજાને લાગેલો આવ્રાત કષ્ટ એણે જ મટે ? અને બન્ને ઉપર તેનું અપાર હેતુ હતું તો પછી તેમને દુખી કેમ કગાય ? એના ક્રતા તો બેમાથી એકની સાથે પળવું જ નહિ—કોઈની જ સાથે પરણવું નહિ, તો કેવું ? પણ બાપા માને કેમ ? તેની આ મૂઝવણમાં બાપા જ અચાનક વહારે આવ્યા અને તેણે તેને ઝાંઝરીમાં તેની મા ફૂંપ્યાનો ઇતિહાસ કહ્યો એ પ્રસંગ રૂપાને ઠીક ફાવી ગયો. તેણે લય નથી જ કર્યા એવો નિશ્ચય કરી લીધો, અને આજે મોમવાર હોવાથી દેવો અને સોમો જરૂર આવશે તેની તેને ખાતરી હતી તેથી રાહ જોતી તે ઝાઝરી તરફ મીટ માડી બેઠી હતી.

રૂપાનો ડોપણો ચકાની દેવો સોમાને મળવા ગયો. મોમો ક્યારનો તેની રાહ જાઈ રહ્યો હતો. રૂપા માથે બનેલી મવાગ્ની ધરતા તે દેવાને કહેવા તલસી રહ્યો હતો. દેવાને જોતા જ તેણે એ વાતની શરૂઆત કરી દીધી. દેવાનું મુખ સહેજ પડ્યું, પણ બ્યારે દેવાએ યોતાની સાથે બનેલી ઘટનાની વાત કરી ત્યારે મોમાની

સમાચાર આપના તેનું હૃદય થનગની રહ્યું, પણ તેને ખબર ન હતી કે એ જ દિવસે સવારે સોમાએ રૂપાને બાળ નાખવામાં મદદ કરતા પોતાના પ્રેમની વાત કહી હતી. રૂપાએ તેનો જવાબ હકાર કે નકારમાં ન આપતા એક મોહક સ્મિત કર્યું હતું. દેવાએ તક ન જવા દેતા આગળ ચલાવ્યું હતું.

“રૂપા, એક વાત કહો ? તું ચિડાય તો નહિ ?”

એ વાત કંઈ છે તે રૂપાં બાણતી હતી પણ તેને મોટેથી સાંભળવામાં જે મીઠાશ મળે તે તો જુદી જ ને ! એટલે તેણે પોતાની લટમાથી નીતરતા માછલીના પાણીના ટીપાં પોતાના લૂગડાના એક છેડા વડે લોતા કર્યું :

“કહેને, એવી કેવીક વાત છે કે મને ચીડ ચડે ?”

“રૂપા, તું મને ઘણી જ ગમે છે” બોલતા તો બોલાઈ ગયું, પણ દેવાએ ખીકથી પોતાની આખ કાણુભર મીચી દીધી. રૂપાના મુખ ઉપર હાંની અને લજ્જાની એક લહરી આવી ગઈ. દેવો ફરી હિંમત ભેગી કરી બોલ્યો :

“રૂપા, તારા બાપને કહો કે મારી જોડે તારા વિવાહ કરે ?”

રૂપાએ જગ પાછળ જોયું અને બાણે કાંઈ ને આવતા જોઈ ગભરાઈ ગઈ હોય તેમ બોલી, “દેવા, પેલા મકન ને કાનો આવે. રોપલો ચડાવ. મોમવારે તું ને મોમે આ વખતે જાજરીએ તરાપો લઈ આવતો.” એમ કહી માથે રોપલો ચડાવી, ખભે માછલી મૂકી તે વીજળીની જેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળી

રૂપાને ભારે મૂંઝવણ થઈ જેમાંથી કોને હા પાડવી અને કોને ના પાડવી. દનિયામાં તરતા કાંઈ મગરના મોમાં પોતાનો પગ સપડાય તો પણ અત્યારે તેને થતી હતી તેવી મૂંઝવણ કે તેવો

ગભરાટ તેને ન થાય એમ રૂપાને લાગ્યું મોમાને હા પાડે તો દેવાને આઘાત લાગે અને દેવાને હા પાડે તો મોમાને આઘાત લાગે. પણ શા માટે એ બન્ને તેને ગમ્યા ? શા માટે એક ન ગમ્યો ? અને બન્ને ગમ્યા તો પણુ ભલે, પણુ એક વધારે અને બીજો સહેજ એછો એવું કેમ ન ચલુ ? જો એવું હોત તો કેવી નિગત થાત ! પણુ આનો રસ્તો શો ? મોમવારે એ બન્નેને બોલાવ્યા તો છે, પણુ જવાબ શો આપવો ? આ બધી મૂઝવણુમા પડવા કરતા બાપાને જ કેમ ન કહેવું ? બેમાથી જેની સાથે તે વિવાહ કરે તેને પરણવું. એટલે બીજાને આવાત લગાડવાનું પાપ પોતાને માથે તો ન રહે પણુ તેથી બીજાને લાગેલો આઘાત કંઈ એછો જ મટે ? અને બન્ને ઉપર તેનું અપાર હેતુ હતું તો પછી તેમને દુખી કેમ કગાય ? એના કરતા તો બેમાથી એકેની સાથે પરણવું જ નહિ—કોઈની જ સાથે પરણવું નહિ, તો કેવું ? પણુ બાપા માને કેમ ? તેની આ મૂઝવણુમા બાપા જ અચાનક વહારે આવ્યા અને તેણે તેને ઝાંઝરીમા તેની મા દૂખ્યાનો ઇતિહાસ કહ્યો એ પ્રસંગ રૂપાને ઠીક ફાવી ગયો તેણે લગ્ન નથી જ કરવા એવો નિશ્ચય કરી લીધો, અને આજે મોમવાર હોવાથી દેવો અને મોમો જરૂર આવશે તેની તેને ખાતરી હતી તેથી રાહ જોતી તે ઝાંઝરી તરફ મીટ માડી બેઠી હતી

રૂપાનો ટોપલો ચડાની દેવો મોમાને મળવા ગયો સોમો ક્યારેનો તેની રાહ જાઈ રહ્યો હતો. રૂપા સાથે બનેલી મવાગની ઘટના તે દેવાને કહેવા તલસી રહ્યો હતો. દેવાને જોતા જ તેણે એ પાતની શરૂઆત કરી દીધી દેવાનું મુખ સહેજ પડ્યું, પણુ જ્યારે દેવાએ પોતાની સાથે બનેલી ઘટનાની વાત કરી ત્યારે મોમાની

પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. બન્ને મિત્રોને અત્યાર સુધી કોઈ દિવસ એકબીજા માટે ઈર્ષ્યા થઈ ન હતી. કદાચ કોઈ સરસ વસ્તુ એકની પાસે તામે આવે તો બન્ને વહેચી લેતા અસવા સહિયારી વાપરતા. પણ આતો બન્ને એક જ છોકરીને ચહાતા હતા એનું શું થાય ? દેવાએ કહ્યું.

“સોમા, તેં પહેલેથી કેમ ન કહ્યું ? જો હું જાણતો હોત કે તું એને ચાહે છે તો મારા મનને પહેલે જ વારત.”

“પણ તે કેમ ન કહ્યું ? હું પછી તેનો વિચાર પણ નહિ કરત,” મોમાએ જવાબ આપ્યો.

“આપણે બન્નેએ એક જ ભૂલ કરી ખીજી કોઈ વાત નહિ અને એ જ આપણે એકબીજાથી છુપાવી એટલું પાપ તો ખરું જ ને ?”

“પણ હવે એનો ઉપાય શો ?” મોમાને મુંઝવણ થતી હતી.

“ઉપાય નસીગ. પણ સોમા, જો તે મને પરણે તો તારે ખોટું નહિ લગાડવું, અને તને પરણે તો માટે ખોટું નહિ લગાડવું. આપણે બન્ને ભાઈના ભાઈ જ રહેવા જોઈએ.”

“જરૂર એમા કંઈ ફેર પડે જ નહિ અને જો ભાઈભાઈ વચ્ચે તે ભેદ પડાવવા મથે તો મારું ચાલે તો હું તો તેને પણ કડી દઉં કે રૂતે પડે પણ દેવા, એટલું તો ખરું કે દુનિયામા રૂપા તો એક જ. જો તારા નમીંગમાં તે હોય તો હું નાગજ નહિ થાઉં. પણ પછી ખીજી કોઈને તો નહિ જ પરણું. પણ એક કાલ તારે મને આપવો પડશે.”

“ગા ?”

“રૂપાનું પહેલું આજ્ઞ મને આપવું” મોમાએ કહ્યું.

“કબૂલ અને જો તને પરજો તો તારે પણ ઉપાતુ પહેલુ
આળક મને આપવાતુ.”

“એમ કેમ ?”

“કાલજુ કે મે તારા જેવો જ વિચાર કરેલો છે તેમા તુ ને
ઉપા અને દગો. મારી પાંચેથી આજે ઉપાં ભડે તને લઈ જાય,
ખડુ, તમને અનેને સાથે લઈને તે આવવાતુ છે તે મારુ થાય
એટલે જમ નિગત ”

“મનોમન દસા આવી છે ! ” જાગે માથા ઉપરથી કાઢ
ભાર જાન્યો દોષ તેમ સહેજ છટકારાનો દમ જોયતા મામો જોલ્યો.
“મને જે વિચાર આવે તે જ તને, અને તને જે વિચાર તે જ
મને એટલે પડી આપજો ચાલીએ પણ એક જ સ્ત્રીને એમા
નસાઈ શી ?”

આમ અને મિત્રોના દંડ્ય સહેજ દળવા પડ્યા. અનેએ
નવીન ઉપર અને ઉપા ઉપર પોતાની મદદ ગળી પોતાના મનને
નિશ્ચિત દસા પ્રપન્ન કર્યો ઉપાંએ માંગવાર મળવાતું વચન આપેલું
દત્તું તે મુજબ આજે અને જાગ્યા દગ્યા તરફ આવી રહ્યા હતા.
જનામાં જામાને ગંધ માર તેજ પૂછ્યું

“દેવા આપજો વચન તો આપ્યાં, પણ ઉપાને તો પૂછ્યું જ
નથી. માન કે ઉપાં નને પરજો અને તેના પહેલા આળકને આપવાની
ના પાડે તો ?”

“જોયું તે કઈ અને ? અને ને ના પાડે તો .” દસાએ એ
વાક્ય અંધૂરું જ ગણ્યું અને સુધારી લેતા કહ્યું, “પણ એવી
ભાઈગડમાં પડ્યું જ ના મારે ? તેને જ પુત્રીશુ, તે શું કહે
પડી વિગાર.”

રૂપા ઝાઝરીતો જાણે સદેશ સાલળી રહી હોય, જાણે જુગ-જુગના સખ્યની તેને તે વાત કરી રહી હોય તેમ દેવો અને સોમો આવ્યા ત્યારે ઝાઝરી પ્રતિ મીટ માડી બેઠી હતી. દેવાએ કહ્યું :

“રૂપા, તુ તો હજી અહીં જ બેઠી છે. તે તો ઝાઝરીએ બોલાવ્યા હતા ને ?”

“હા, પણ થયું કે લાવ અહીં જ રાહ જોતી બેસું ” પ્રભાતના ખીલતા સૂર્યના બિમ્બ સમુદ્રના લહેરાતા પાણીમા પ્રતિબિમ્બિત થઈ રૂપાના ભરેલા મુખ ઉપર તેજસ્વિતાની છાંટ ફેલાવી તેને વધુ આકર્ષક બનાવતા હતા. સોમો અને દેવો બન્ને મુગ્ધ બની તે નિરખી રહ્યા. સોમાએ વાત ઉપાડી.

“રૂપા, આજ તો તારે નક્કી કહેવું જ પડશે. જો અમે બન્ને સગા ભાઈ જેવા છીએ. હું ગાડો કે મે પહેલાથી દેવાને વાત ન કરી દેવો પણ એવો જ ગાડો. પણ હવે તેનું શું થાય ? પણ અમે ઠરાવ્યું છે કે દુનિયામા રૂપા એક છે એટલે રૂપાનો વર પણ એક જ હોય એથી અમારામાથી જે રૂપાનો વર થાય તેની ખીજાએ અદેખાઈ નહિ કરવી અને રૂપાએ પોતાનું પહેલું બાળક તેને આપવું.

રૂપા આ સાલળી જ રહી. ઘડીક ઉપર પોતે કરેલો સકલ્પ જાણે સરી જતો ન હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતે ન પરણવાનો વિચાર શા માટે કરેલો ? કારણ કે બેમાથી એકને દુલ્હનવારું રાજ ન હતી પણ બન્નેને ના પાડે તો તેથી બન્નેને દુઃખ થવાનું. અને જ્યારે સોમાએ બાળકની વાત કરી ત્યારે પોતાના અતઃમા ગલગલિયા થયા હોય એમ તેને લાગ્યું. તરંગો તરફ જોતા જાણે અસંખ્ય બાળકો પોતાના નાનકડા હાથ લંબાવી દોડતા પોતા તરફ ધસી રહ્યા હોય એમ તેને થવા માડ્યું. સકલ્પ કઠ્ઠી વખતે

આ વિચાર તો તેને આવ્યો જ ન હતો એ સકળ તેનામા ગહેલ પત્નીત્વે કુર્યો હતો, પણ તેનામા ગહેલુ માતૃત્વ હવે જાગી ઊઠ્યું. તેને કેમ મનાવી શકાય? ઘડીભર આળકના મૃદુ સુખદ સ્પર્શની પણ તેને અનુભૂતિ થતી હોય એમ તેને લાગ્યું, પણ રૂપા કોને હા પાડે અને કોને ના? એવામા એકએક તેના મનમા એક વિચાર મૂર્યો જન્મે પોતાને સગા વહાલા હતા એકની તે પત્ની થાય તો ખીજની જાહેન બની તેને તે સુખી નહિ કરી શકે? અને તેમણે જ કરાવ્યું હતું કે બન્નેએ લાઇની જેમ જ ગહેલું. વળી પહેલું આળક ખીજને આપવું તેમણે ગત કરી, તો હું કેમ શક્ત ન કરું? એમ તેના મનમા વિચાર મૂર્યો તેણે ક્યું

“મારી પણ એક ગત છે હું પરણું તમારા બેમાથી ગમે તે એકને, પણ આપણે ત્રણે ગદીએ સાથે. એક માગે વર, બીજો માગે લાઇ, પહેલું આળક લાઇનું, છે કબૂલ?”

બન્નેના મુખ ઉત્સાહમા આવ્યા. “કબૂલ, કબૂલ” એમ બન્ને માથે બોલી ઊઠ્યા

લાઅદેવી જ્ઞાના ઉપર પોતાનું પ્રિય વચ્ચાવે છે તેની બન્ને મિત્રો ઉત્કટપૂર્વક ગદ જોવા લાગ્યા ત્યાં પાછી મૂઝવણમા પડી બન્ને મિત્રોના ઉત્તેજ લાગ તો હળવે થયો, પણ રૂપાની મૂઝવણ એછી થઇ ન હતી. અને પમદ કરવો? પોતાની મૂઝવણ ઉકેલવા તે દૂર દૂર સમુદ્ર તરફ દ્રષ્ટિ ફેવતી વિચારમા ડૂબી ગઇ એવામાં ઝાઝરીનો ખ્યાલ આવતા એક વિચાર તેના મનમા ચમક્યો તે બોલી

“તમે બન્ને મને મગા વહાલા છો એટલે હું કંઈ નહિ ન કરું. ઝાઝરી જે કહે તે મને કબૂલ, અને ઝાઝરી

કહે તે મારી માએ કહ્યા બરોબર છે. તમારા જેમાથી તરવામા ઝાઝરીએ જે પહેલો પહોંચે તે મારો વર, બીજો મારો ભાઈ”

બન્ને મિત્રોના મુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યા બન્નેએ શરત મજૂર રાખી. તરત જ કપડા ઉતારી બન્ને સમુદ્રમા પડ્યા. ઘડીકમા તો ઊછળતા મોજાઓ ઉપર તેમનાં હૃદય હિંચકા ખાવા મડ્યા. રૂપા તેમને જોઈ રહી કેવી ત્વરિત ગતિથી બન્ને તરતા હતા ? દૂર કોઈ શિકારને જોતાં જાણે કોઈ વનરાજ કાળ ભરતો હોય, જાણે કોઈ ધનુષ્યાથી છૂટેલું તીર પોતાના ગૌરવની આખી કગવતુ ચાલી જતું હોય તેમ બન્ને મિત્રો ઝાંઝરી પ્રતિ મીટ માડી વામ ભરી રહ્યા હતા. ઘડીમા દેવો ઊછળતા મોજાં ઉપર જૂલતો માલમ પડે તો ઘડીકમા મોમો. જેમાથી ‘કાણુ પહેલું’ પહોંચશે ? રૂપાની જાતી ધડકવા માડી પ્રાપ્તિના આનંદ કરતા ગુમાવવાની તેને વધુ ચિંતા થઈ. આજ એકને તે મેળવે છે તો બીજને તે ગુમાવે છે એમ તેને થયું પણ પાછો તેના મનમા વિચાર આવ્યો ‘શું સ્ત્રી, પત્ની બનીને’જ પોતાનો બધો પ્રેમ દર્શાવી શકે ? બહેનનો પ્રેમ કંઈ જોાછો છે ? મને જે ભાઈ હોત તો તેને કેવા લાડ લડાવત ! તે થાકીને આવે તો કેવી તેને માથા ઉપર હાથ ફેરવતી ફેરવતી ઉઘાડી દેત ! હાશ ! આજ કેવી નિરાત થઈ ! બન્નેને આજ મારા કરીશ.’ ગમે તેમ કરી પોતાના મનનું તેને સમાધાન કરવું હતું. મોમો અને દેવો દૂર વિસ્તરતા સમુદ્રપટ ઉપર માત્ર બે બિંદુ જેવા દેખાવા માડ્યા. હવે તો તે બિંદુઓ પણ દેખાય ન દેખાય એવા બની ગયા. જેમાથી ઝાંઝરીએ કાણુ પહેલું પહોંચશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. બન્ને અત્યંત કુશળતાપૂર્વક અને ત્વરાથી તરતા હતા દેવાએ મોમા તરફ જોઈ કંથુ

“આજે જાઝરી ગાડી થઈ લાગે છે આટલે લાંબે સુધી તેનો ઓથાર તો કાંઈ દિવસ જોયો ન હતો.”

“એ તો એમ જ લાગે.” મોમો બોલ્યો. “આટલા સ્વિસ, સુધી કાંઈ દી રૂપા થોડી જ આપણને જોતી બેઠી હતી ?”

“એ તો ખરું, પણ ભમરી આજે આમ ખેંચે છે કેમ ?”

“જો તું આમ વાતે ચડ્યો તો પાછળ રહી જરો. દેવા, ભગ તો વામ, જો પેલી જાંઝરી દેખાય” એક મોજા ઉપર ચડતાં દૂર આગળી ચીંધી મોમો બોલ્યો. તેણે જોયેથી વામ ભરવા માડી. દેવાને આજનો પ્રવાહ ખરોખર ન લાગ્યો. તેણે જોયું કે જાંઝરી દેવાના ખડકાથી થતી આદરનો ઓથાર તેમને હક્કથી રહ્યો હતો. એટલે ગાડા બનીને તમે જવામા જોખમ મહેલુ હતું. જાંઝરીએ પહોંચ્યા પછી પાછું કિનારે જવાનું તો જીલું જ હતું. દેવા આમ વિચારે ચડ્યો. એટલામા સોમ્મે દમ્મેક વામ તેનાથી છોટા પડી ગયો. દેવાએ તેને પકડી પાડવા સપાટાબેર વામ ભરવા માડી મોમો જોયેથી આગળ ધપ્યે જ જતો હતો. દેવા તેને પકડે ન પકડે તેટલામા તો તે જાંઝરીના પ્રચડ વમળમા મગ્ન થઈ ગયો. અતિ હિત્માહમા મોમાએ અવળી દિશામા વામ ભરી અને ધૂનવાટ દેશી જાંઝરીએ એક વખત તેને નીચે દેખાવી ધક્કો મારી પાછો ઉપર ડેલ્યો. દેવા ગભરાઈ ગયો. રૂપા તેણે ગુમાવી પણ તેના સોમાને જાંઝરી લઈ લેવા મથતી હતી તે કેમ બને ? તેણે ધૂમ પાડી

“મોમા, રૂપા તારી. તું મોહુ આમ ફેરવ, નહિ તો જાંઝરી તને ગળી જશે.”

પણ જવાબ આપવા બેટલા સોમાને હોસકોસ કયા રહ્યા હતા ? તે તો ઝાઝરીના વમળમા ધૂમરી ખાઈ રહ્યો હતો. દેવો ત્વરાથી મોમા પાસે પહોંચ્યો. સોમો લગભગ ડૂબી રહ્યો હતો. પોતાના ડાબા હાથ ઉપર તેણે તેને ટેકવી લીધો. ઝાઝરી પોતાનું શરીર સોપી તેના ઉર ઉપર ફૂદ્દી ફરતા તેણે થાક ઉતારવા માંડ્યો. સોમાની મૂર્છા દૂર થઈ. તે દેવાને બાઝી પડ્યો.

“દેવા, રૂપા, તારી.”

“એ તે કંઈ બને ? જીવને જોખમે તેં અપલાવ્યું. તું પહેલો આવ્યો, એટલે શરત પ્રમાણે રૂપા તો તારી જ ”

“ના, પણ તું ન હોત તો તો હું તો ડૂબી જ જત ને ! એટલે આ તો મારી ખીજ જિંદગી. હું રાજપુત્રીથી રૂપા તને આપુ છું.”

“ચાલ ચાલ, આમ ગાડાં ન કાઢ રૂપા રાહ જોતી હશે.”

એમ કહી દેવાએ ઝાઝરીમાથી નીકળવા વામ ભરવા માંડ્યા. થોડીવારમાં બંને કિનારે આવી પહોંચ્યા રૂપાના મુખ ઉપર ઉત્સુકતા ભરી હતી બંને મિત્રો એક ખીજની બાજે વળગી રૂપા પાસે આવ્યા.

“કાણુ મારો ભાઈ ને કાણુ મારો વર ?” રૂપાએ હસતા હસતા પૂછ્યું

બંને મિત્રો એક ખીજ તરફ આગળી કરી સાથે બોલી બિડ્યા. “આ.”

રૂપા હમી પડી “અરે ! વાહ ! —” પણ તે આગળ બોલે તે પહેલા દેવો બોલ્યો

“રૂપા, તારી શરત શી હતી ? જે ઝાઝરીએ પહેલો પહોંચે તેને તું પરણે, ખરું ને ? સોમો પહેલો પહોંચ્યો હતો એટલે તે તારો વર.”

“નહિ રૂપા, એણે પૂરી વાત નથી કરી. હું પહેલો પહોંચ્યો ખરો, પણ ડૂબી ગયો, અને દેવાએ મને કાઢ્યો. એટલે જીત તો દેવાની જ.”

રૂપા મૂઝાઈ જે વસ્તુ પોતે યાળવા મથતી હતી તે જ પાછી પોતાને માથે આવી. પણ આટલે સુધી આવી હવે કમ હાર કબૂલ કરાય ? તેણે તરત જ પાસે પડેલું એક ઠીકરું ઉપાડ્યું અને બોલી : “બોલો, લીલ કે સૂક ? ”

“ બોલ સોમા, લીલ કે સૂક ? ” દેવાએ પૂછ્યું “ તારી લીલ તો મારી સૂક.”

સોમાએ કહ્યું : “ભલે મારી લીલ. ત્યારે રૂપા, ઉઘાળ ઠાકરી” રૂપાએ ઠાકરી બીચે ફેંકી-જાણે પોતાનું હૃદય કોઈએ બીચે ફેંક્યું હોય એમ બન્નેને લાગ્યું ત્રણે જણ પડેલી ઠીકરી તરફ દોડી ગયા રૂપા દેવાના ગાલ ઉપર સહેજ ટપલી લગાવતા બોલી બીડી :

“ લીલ ! લાઇલા ! ” કેવો મધુર સ્પર્શ ! કેવા મધુર શબ્દ ! તે હસતા હસતા આગળ બોલી “ લાઇલા, તે મને વર સારો શોધી આપ્યો હો. ચાલ આપણે ત્રણે ઝાઝરીને પગે લાગવા જઈએ-લાઇ, બહેન ને બનેલી. ”

બન્ને મિત્રોના હૃદય ભારે હતા, પણ રૂપાની સરળતાથી, તેના ઉદાસથી તેમના મુખ ઉપર સહેજ સહેજ પ્રકૃષ્ટતા દેખાવા માંડી, સોમાના મનમાં વિચાર આવ્યો . “બધ્ધે વખત મારું

જ નસીય ખૂલ્યું. એટલે દેવને એ જ ગમે છે એમ જ માનવું ને ?” અને દેવાના મને પણ એવી જ દલીલ કરી. દેવાને બહેન ન હતી. રૂપાનો મૃદુલ સ્પર્શ કેવો સુખદ હતો ! શું પત્ની જ લાડ લડાવી શકે ? બહેન તેવા લાડ નહિ લડાવે ?—દેવો પોતાના મનવું સમાધાન કરતો હતો. તરાપામાં ત્રણ બેઠા. રૂપાએ દેવાની પામે બેસતાં સોમા તરફ જોઈ કહ્યું :

“અમે ભાઈબહેન બેળાં હઈએ ત્યારે સાથે બેસવાનો તારો હક નહિ.” હલેસું તેના તરફ ફેંકતા કહ્યું : “લે હકાર.”

સોમો હસી પડ્યો. “વાહ ભાઈ, હજી પચ્છી તો છે નહિ અને આજથી જ રોક લગાવના મંડી. હા, ભાઈ, તારો ભાઈ પહેલો અને પછી હું.”

“વર તો પીટયા મારે પણ ખરા. પણ ભાઈ તો ભાઈ જ !” રૂપાએ આખ નચાવતા કહ્યું. “જો પેલી ઝાંઝરીમાં મારી મા દેખાય. કેવી તે અમને બન્નેને જોઈ ગઈ થાય છે !”

દેવાનો વિદાઈ જોઈ શયો. રૂપાનો સુવાળો હાથ તેના હાથમાં હતો. તે ઉપર પોતાની આંગળીઓ ફેરવતો ફેરવતો તે બોલ્યો : “રૂપા, તારું પહેલું બાળક મારું હો !”

“અને ભાઈના, તારા બધા બાળક મારાં, દો.” રૂપા લાડ કરતાં બોલી. તેની આંખમાંથી દેવા માટે અપાર સદાનુભૂતિ અને વાત્સલ્ય ઝી ઝતાં દર્શા.

“પપ્પ દું પપ્પું તો ને ? બહેન જેની બહેન તું મને માતા તેના દેન આજન બેરીનું દેન શું ?”

“નહિ ગમ, મારે તો બાગી જોઈએ, તમે બન્ને સાર

જાને અને અમે બન્ને નણુદભોજન રોજ તમારી રાહ જોતાં દરિયાદાદાની આરતી ઉતારશું.”

રૂપાં, સાથે દલીલ કરી એ મુશ્કેલ હતું એટલે દેવાએ વાત બદલી

“રૂપાં, પણ તું ય જન્મી હો. ઝાઝરીમા તો મોટામોટા વહાણ પણ તરે. ને તે અમને ત્યા જ મોકલ્યા !”

અને ત્રણે ઝાઝરી તરફ કુતૂહલ, ઉત્સાહ અને ભયથી જોઈ રહ્યાં.

*

રૂપા અને મોનાનું લગ્ન થયું. દેવાએ તે દિવસે બંને તેટલું હસતું મોહુ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના આતરમા ઊંડેઊંડે તે ન મમજની શકે તેવો વિપાદ હતો. જાણે પોતે કાંઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ગુમાવી ન હોય એમ તેને લાગ્યું તે વિપાદ ઉપર વિજય મેળવવા, મોમાના સુખમા પોતાનું સુખ જોવા તેણે અનેક પ્રયત્ન કર્યા. રાત્રે મોડે સુધી તેને જાગ ન આવી તેને રૂપાના ને રૂપાંના જ વિચાર આવતા મોડી રાતે તે જાગ્યો. તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું, જાગે સોમે અને પોતે તપતા તરતા ઝાઝરી તરફ જઈ રહ્યા હોય એમ તેને લાગ્યું. ઝાઝરીમાથી કાંઈ મધુર સંગીત ઝરી રહ્યું હતું. આખો સમુદ્ર એ ગાનથી ઊછળતો હતો. આકાશમાં સૂરજથી ડરી છુપાઈ ગયેલા તારાઓ પણ જાગે એ સંગીત સાંભળવા તલસી ચ્યા હોય તેમ તેજની એ જાળની આરપાર ડોકિયા કરવા મથતા હતા. મોમે બોલ્યો:

“દેવા, આવું તો કદી ન જોયેલું. એ કાણ ગાતું હશે ?”

“મને પણ એ જ વિચારો આવે છે. કાણ ગાતું હશે એ ?”

“તુ ગમે તેમ કહે, પણ મને તો લાગે છે કે ઝાઝરીમા આજ કોઈ દસ્તિાપરી આવી આ ગીત ગાઈ રહી છે. કોઈ માનવીનો આવો સૂર નહોત.”

“એવામા ઝાઝરીમાથી કોઈનો મોઢો ટહુકો રણુકયો

“દેવા, આમ તો જો !”

દેવાની આખ ચમકી મોજા ઉપર ચઢી તેણે ઝાઝરી તરફ નજર નાખી. તેણે શું જોયું ? ઝાઝરીના ઉર ઉપર હિલોળા લેતી રૂપા ગાન ગાતી, હાથની અંગૂલિઓ વડે ધસારા કરી તેને ખેલાવી રહી હતી. તેનો ભરેલો ચોટલો તેના ખભા ઉપર વિખરાઈ પડ્યો હતો અને ઘડીકમા મોજા સાથે તો ઘડીકમા તેના ગાલ સાથે રમત કરતો હતો તેના કાનમા બે નીલમ ઝૂલતા હોય એવી બે નાનકડી માછલીઓ લટકતી હતી. આવી માછલી તો દેવાએ કદી પણ ન જોયેલી કેટલી બધી નાની અને કૂચી રૂપાળી ! રૂપાના મુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ કાન્તિ ચમકતી હતી. દેવો ગાડો બની એ અદ્ભુત દૃશ્ય નિહાળી રહ્યો. ફરીથી ઝાઝરીમાથી ટહુકો આવ્યો.

“દેવા, તુ મારો જ છે હો !”

દેવો ગાડાની જેમ આગળ ધપ્યો. તે એકદમ રૂપાની નિકટ આવી પહોંચ્યો. આ તે માનવી કે કોઈ દેવકન્યા ! આવું રૂપ ! આવું તેજ ! અને આટલા સ્નેહદર્શનયન ! એવામા દેવાને જાણે કોઈ કિનારે ખેલાવી રહ્યું હોય એવો ભાસ થયો સોમાએ ખૂમ પાડી

“દેવા, હું કૂચુ છું.” દેવો ગભરાયો તેણે પાછળ જોયું. મોમે તરફડિયા મારી રહ્યો હતો. તે દેડ્યો. ફરીથી રૂપાનો અવાજ આવ્યો.

“દેવા, તુ મારો જ છે હો તારી હુ અહીં ગદ જોઈશ
વહેલો વહેલો પાણી આવજો”

દેવાથી ઝાઝરી તરફ જોયા વિના નહિ ગહેવાયુ, પણ રૂપા
ક્યા ? ઝાઝરી ધૂધવાટ કરી ગઈ હતી અને કાંઈ એક મોટી
માછલી પાણીમાંથી જાયે જાડી પાણીમાં પાછી સમાઈ ગઈ તે
વધુ વિચાર કરે તે પહેલાં તો—

“કેટલુંક જીધવું છે, લાઈલા ! કેમ બહુ હમતો હતો અને
પછી ડૂસકા ભર્યા ?” એમ કહેતી રૂપા તેને માથે હાથ ફેરવી
ગઈ હતી એમો તેની બાજુમાં બેઠો હતો.

“આમ તુ ડૂસકા ભરે તે મને ગમે ? જો રાખડી ટાઢી
પડી જશે આજ તો તું પેલી કહેતો હતો ને તેવી દોટ મણતી
માછલી મારે માટે તારે લાવવાની છે મોહુ કરે તો પછી જાતી
જીતરી જરો. આલ, જીક તો” એમ કહી તેણે વહાલથી દેવાને
જીકાડ્યો. આખો દિવસ તેને તે સ્વપ્નના ને સ્વપ્નના જ વિચાર
આવ્યા દેવો એ સ્વપ્ન કદી પણ ભૂલી શક્યો નહિ.

રૂપાને એક છોકરી અવતરી દેવાના જોળામાં તેણે તેને
મૂકી દીધી “લાઈલા, નામ પાડ, એ તારી.”

દેવાએ નામ પાડયું મીઠી મીઠી વગ્સ દહાડાની થઈ એટલામાં
તો દેવા માથે એવી દુખા ગઈ કે રૂપા પામે પણ તે માડ જતી
ન્યારે ભૂખી થાય ત્યારે જ રૂપા તેને યાદ આવતી દેવાના સ્વપ્નમાં
હવે મીઠી સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું. મીઠીના આગમન પછી
રૂપા જગા ઠાવતી બતી. પહેલાની જેમ હવે તેનાથી ઝાઝરી સાથે
વાગવાનું રમત થઈ શકતી નહિ જો તે કદી બહાર ગઈ હોય
અને જગા મોહુ થાય તો દેવાનો ઠપકો જીભેલો જ છે એમ તેની

ખાતરી હતી. પણ રૂપાનો પ્રાણ કેટલીક વખત અશાન્ત બની જતો. જાણે જીવો હાથ કરી ઝાઝરી પોતાને બોલાવી રહી હોય અને પોતાની પ્રિય ઝાઝરી જૂલી જાણે પોતે કાંઈ મોટા અપરાધ કરી રહી હોય એમ તેને લાગતું. એક દિવસ પૂનમની ચાંદની ખીલી હતી. પોતાની ઝૂપડીમાંથી દૂર સાગર પર લહેરાતી ચાંદનીનો રૂપેરી પટ તેણે જોયો. તે જોતા રૂપાની આંખ ચમકી. આવી ચાંદનીમાં પોતે ઝૂપડીમાં બેસી રહી હતી તે વિચાર આવતા તેને શરમ આવી. જાણે કાંઈ ધોયેલું અંબર પાથર્યું હોય તેમ શરદ્વું નિર્મળ આકાશ, તેમાં હસની જેમ તરતો પૂનમનો ચંદ્ર અને રૂપેરી અમ્બરવાળો નીલધેરો સમુદ્ર છોડી ઝૂપડીમાં બેસે તે રૂપા શાની? રૂપાંએ સોમાની થાળીમાં રોટલો નાખતા કહ્યું:

“સોમા, ઝાઝરી બોલાવે.”

“આજ નહિ રૂપા, થાક તો એવો લાગ્યો છે? તું કે’ તો સવારે વહેલા જાડી જમશું.”

“જા, તું તો એવો જ રહ્યો. મહેરામણ કેવો નાચે છે!”

“સોમો સાગર તરફ જોઈ રહ્યો. સાચે જ આવી રૂપાણી રાતે તો સાગરના ઉર ઉપર હેરિયા જ ખાવાં જોઈએ. તેને લાગ્યું કે રૂપાં તેને અસિક લેખશે. એટલામાં દેવો આવ્યો. તેણે જળ ઝૂપડીનો એક ખૂણામાં નાખી ઘોડિયા તરફ નજર નાખી મીઠી શાન્ત નિદ્રામાં હતી. એક મા જેમ નીચે નમી પોતાના બાળકને વાત્સલ્યભર્યા નયને નિહાળી રહે તેમ તેણે ઘોડિયા ઉપર ઝૂકી તેને નિહાળી. રૂપાં બોલી. “લા, કેમ આજ આટલો મોડો?”

“મીઠીને માટે છીપલા ભેગા કરતો હતો.”

“તુ તો એવો જ ગાડો મહેવાનો ક્યારનો રોટલો ટાટો પડી જાય છે તેતુ તો તને જ્ઞાન જ નહિ”

તેણે ખન્નેને જમાડ્યા. રૂપાએ દેવાને કહ્યું - “ચાલ, ઝાઝરીએ જમએ”

દેવાએ ડોકું ધ્રુણાવ્યું “મારે મીઠી માટે છીપલીનો હાગ કરવો છે.”

“ગાડો ન થા દેવા. તુ તો તદ્દન બૈરા જેવો જ થઈ ગયો.” રૂપાને થયું કે દેવાને ચિઠ્ઠવાથી તે તૈયાર થશે

“તુ તારે ગમે તે કહે. હું નહિ આવું અને આવી રાતે દરિયામા વસવડું એકલાં રડાં. ચાલ હું તમને વળાવવા આવું. પણ મોકું નહિ ક્રતા મીઠી જાગે તે પહેલા આવી રહેજો.”

. રૂપાએ ધણી મહેનત કરી પણ દેવા એકનો બે ન થયો.

મોમાએ અને રૂપાએ તરાપો હકાર્યો દેવા અમીલયા નયને એ તરુણ ઉમળકાલયા દપતીને જોઈ રહ્યો. જ્યાં મુઘી નજર પડેએ ત્યાં મુઘી એ રૂપેરી પટા ઉપર સરતા તગપાને તેણે જોયા ક્યો. એકાએક તેના અતરમા જાણે કાઈ ખોલી ઊઠ્યું :

“દેવા, ખોટું થયું. તુ કેમ સાથે ન ગયો ?”

મીઠી દોઢ વર્ષની થઈ હતી તે તેને યાદ આવ્યું દેવાએ તગત જ ખીજો તરાપો હકાર્યો સપાટાબેર તેણે તેને ઝાઝરી તરફ વાળ્યો. પણ આ શું ? તેતુ હૃદય ધ્રુણ ઊઠ્યું. તેની આખે અંધારા આવ્યા. મોમો ક્યા ? રૂપા ક્યાં ? તરાપો બધો વળેલો હતો અને- મોમો ઉપર આમતેમ અથડાતો હતો. તેણે ખૂમ પાડી, “સોમા !

રૂપા । ” જાણે ઝાઝરી અદૃહાસ્ય કરી જવાબમા કહી રહી હોય
 “ સોમા । રૂપા । ” એવો તેને ભાસ થયો દેવો અકળાયો તેણે
 આખી ઝાઝરી ખૂદી. જીવને જોખમે તેણે ઝાઝરીની એકેએક ચાદર
 તપાસી. પણ તેનો સોમો અને તેની રૂપા ક્યાં ? દેવાને જીવન
 અકાંઈ લાગ્યું. તેણે પણ ઝાઝરીમા પડતું મૂકવાનો વિચાર કર્યો,
 પણ મીઠી તેને યાદ આવી. તે કદાચ ઊડી હશે ઝૂપડીમા ભૂખે
 એકલી રહી હશે તેના હૃદયમાથી નિરાશાની-અસહાયતાની એક
 આહ નીકળી ગઈ. તેણે તરાપો કિનારા તરફ વાળ્યો

શાન્ત નીરવ ઝૂપડીમા મીઠી તેની ઝાળીમા શાન્તિથી ઊંઘી
 રહી હતી નિશ્વાસભર્યા હરે દેવો તેને જોઈ રહ્યો. વેદનાથી ભરેલી
 પોતાની દૃષ્ટિ એકવાર દૂર તેણે ઝાઝરી તરફ ફેંકી અને પછી તરત જ
 મીઠીને ઝાળી સમેત પોતાની છાતી સરસી દાખી તેના નાભુક ગાલ
 ઉપર તેણે એક ગાઢ ચૂપન કર્યું. બહાર ભક્ત હૃદયના વિખરાયેલા
 તારની જેમ ચઢતી વેરાયેલી પડી હતી, ને દૂર ઝાઝરી તેનું અગ-
 મ્ય એવું ઘેરું ગાન ગઈ રહી હતી

૧૬૫૨૨

અનિવાર્ય જરૂર

સારી પેન એ આ
જમાનામાં સૌ માટે
અગત્યની જરૂરીયાત છે.
પેરેડાઇઝ પેન તમારી
આ જરૂરીયાતને દરેક
રીતે સતોષે છે ઇચ્છો
તેવા આકર્ષક કલરમાં
અને ડીઝાઇનમાં
મળે છે.

પેરેડાઇઝ એજન્સી
ટી. ૭ શાહ પીલ્ડોંગ
પાયધુની મુ'બઇ નં. ૩

શંંગીનતુ ગાસીય જ્ઞાન ગોળવવા માટે

શ્રી ગંગીત નિકેતન

એ એક નાનકડું મંડળ છે ગણ અને ગણુ રસ અને તાલનુ કલામય શિક્ષણ
અપવાને મટે જ એનો જન્મ છે આર્ય ગંગીના વિશ્વવિખ્યાત આચાર્ય

પંડિત ગોમકારનાથજી ઠાકુર

એના પ્રમુખ મનાય છે, દરેક પ્રાણી અને દેવેક અગિના વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યા-
ર્થીનીઓનેના તમારા છે અર્થવા નાના મનુષ્યને નથી ગુમાવતા વ્યવસ્થાપક
ગણવતી મંડળ યાદ. ૧૦મી ગલીને નાકે મુ'બઇ ૪ શ્રી શંંગીત નિકેતન

શરનો વં પાર

ગંગના વેપારીઓને અધરવા લાયક મરગ પ્રકાશન

ગંગના લાગના પાલટની વાયકર તથા પાલટમાંથી બગડુ દોચ અને
કપડા ૩૧ ૧૦૦)ની મુલ્યા ૩૧ ૧૦૦૦)નો ગરમીડ નકો મેળવો દોચ તો
શ્રી. બલુભાઈ પારેખ બી. એ.નું લખેલ 'ગંગનો વેપાર' નામનું
ગ્રંથપત્ર પુસ્તક આજે જ મળેલો કિંમત ફક્ત રૂ. ૧-૦-૦૦ લખો —
શ્રી. બલુભાઈ પારેખ બી. એ. નીમાવન વાણજીનો બગલો, ભાવનગર

ટેલીફોન નં. ૨૧૧૧૦

ટેલીગ્રામ 'કમ્કટ'

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લૉજ

૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ સુબધ, નં. ૨

રહેવા જમવા માટે આદર્શ સ્થાન

આનંદ ગ્રંથાવલી

- ૧ પ્રવેશ ફી રૂ. ૧ ભરીને હરકોઈ આહક થઈ શકે છે.
- ૨ પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પોણી કિમતે આહકોને મળે છે પોસ્ટેજ ભુદં.
- ૩ પુસ્તક લેવાતુ ફરજિયાત નથી, મરજિયાત છે.
- ૪ મુખ્યત્વે આમાં ટૂંકી વાર્તાઓ અથવા નવલકથાઓ જ આપવામાં આવશે.
- ૫ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની યાદી માટે આગળના પાનાં ઉપર જુઓ.

પ્રકાશક

વોરા એન્ડ કું. પબ્લિશર્સ લીમીટેડ

રાઉડ ખીલ્ડીંગ, કાલબાદેવી રોડ

સુબધ ૨

અમારાં શાળાપંચોગી પુસ્તકો

પગલાં : (બાળગીતોનો સંગ્રહ)
લાગ ૧, ૨, ૩, ૪,

લે રમણલાલ સોની

કાકા સાહેબ કાલેલકરની પ્રસ્તાવના સાથે

ગુજરાતના 'બાલકવિ'નું ગિરદ મેળવનાર રમણલાલ સોનીના બાળકોને રમુજ પમાડે એવા સુદર ગીતોનો આ સંગ્રહ છે અનેક ચીત્રોથી, ભરપુર આર્ટ પેપર ઉપર છાપેલા, દ્વિરંગી જેકેટ સાથે, દરેક લાગની કિંમત ૦-૫-૦

દેશ દેશના લોક

લે વિ. દ. ઘાટે. એમ એ

ખી. ટી. ટી. ડી. (લડન)

(એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર, મુળદ વિભાગ)

ભૂગોળના આપણા ગણ્યા ગાંઠ્યા પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક અનેક રીતે અપૂર્વ છે. મનરંજન શૈલીમાં લખાયેલું, અભ્યાસપૂર્ણ સ્વાધ્યાયોથી સંપૂર્ણ એવું આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ શિક્ષકોને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યું છે અનેક સ્કૂલોમાં ભૂગોળના ઇતર વાચન તરીકે મંજૂર થયું છે અનેક ચીત્રો સાથે, સુદર છપાઇ, કિંમત રૂ. ૧।

'દેશ દેશના લોકોનો જીવત પરિચય આપતું આ પુસ્તક આવાકાર ખાત્ર છે ભૂગોળને નિરસ વિષય માનનારે આ પુસ્તક ખાસ વાંચી જવાની' ભલામણ છેઆવું ઉપયોગી પુસ્તક આપવા બદલ લેખકને અભિનંદન !

કુલછાપ તા ૨૩-૯-૩૮

સોલ એજન્ટ

વોરા એન્ડ કુંપની પબ્લીશર્સ લીમીટેડ.

૮ રાઉંડ ખીલ્ડીંગ, કાલબાદેવી. મુંબઈ.

National Publication Society Series

Editors—Jawaharlal Nehru, K T Shah, Narendra Dev

PROVINCIAL AUTONOMY by K. T. Shah. (2nd Ed.
now in 6th thousand) 430 pages 1-8-0
FEDERAL STRUCTURE by K. T. Shah. (Now in 2nd
thousand) 554 pages Contains two chapters by
Editors 2-8-0

HISTORICAL ROLE OF ISLAM by M. N. Roy Full
cloth, gold letters, 3rd impression This is a
fascinating essay on the role that Islam has
played in human history Mr. Roy's thesis is
that it has played a liberalising role and laid
the foundations of the succeeding scientific
epoch 1-8-0

THE GANDHIAN WAY by Acharya Kripalani. Full
Cloth, 183 pages, Antique paper It is a rema-
rkable exposition of Gandhian philosophy and
a vigorous reply to Socialists. 2-0-0

EDUCATIONAL RECONSTRUCTION Contains
Mahatma Gandhi's articles on Education, Pro-
ceedings of Wardha Educational Conference,
and Zakir Husain Committee's Report and the
new syllabus 1-4-0

NON-VIOLENT REVOLUTION by Acharya J B.
Kripalani 0-4-0

REVOLUTION OR COUNTER REVOLUTION by Jairamdas
Doulatram. 0-2-0

VORA & CO. PUBLISHERS LIMITED

8, Pound Building Kalbadevi Road, BOMBAY-2.

ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

* * *
હિંદુસ્તાનની અથ ગણાતી આ વિમા કંપની,
જિંદગીના, આગના, મોટરના, સ્ટીમર અને
વહાણના, ચોરીના નુકશાનીના, તેમજ વર્કમેન
કોમ્પેનમેન્ટના વિમાઓ ઉતારે છે યુનીવર્સલના
જિંદગીના વિમાઓ માટેની શરતો ખાસ આકર્ષક છે.

મેનેજર એજન્ટસ એમ. કાનહી એન્ડ કું.ની
યુનિવર્સલ ઇન્ડિયા,

સર પ્રીંગ્લ મહેતા રોડ. કોર્ટ મુખ્ય.

લક્ષ્મીદાસ તેજપાલ એન્ડ કંપની

જનરલ વીમાના એજન્ટસ

આગ, હુલ્લી, મરીન, મોટરકાર, તથા ચોરી,
તથા હુલ્લી વીજેરે,

અમે ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ
વીમા કંપનીના જુના એજન્ટસ છીએ
કલેમની પતાવટ તુરત કરવામા આવે છે

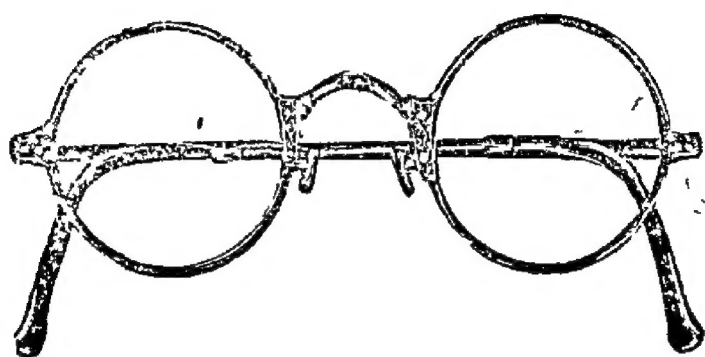
સલાહ માટે લખો યા મળે

અમારો પ્રતિનિધી સલાહ માટે તુરત મળી જશે
૨૧ મીટ રોડ, જનરલ પોસ્ટ ઓફીસ પાસે, કોર્ટ મુખ્ય

ટેલિફોન નં ૨૨૪૧૧

31 DEC 1991

જો ચશ્મા ખરીદ કરવાના
હોય તો આટલું યાદ રાખશો.

મનસુખલાલ એન્ડ કું.

ચશ્મા — ખનાવનારા

૩૫૬, કાલખાદેવી રોડ,

કલ્યાણભુવન, મુંબઈ-નં. ૨

દ

16522

મર્યાદિત

દિનથી દરેક છલ્લા સાથે મુજબના

કાચ તેમજ કમાનમા તૈયાર કરાય છે.

Tel Nos, 21503

ચોકખા હીરા

તથા

ઝવેરાતના દાગીના

અને

નોવેલ્ટીઝ

માટે

નરોત્તમદાસ ભાગી ઝવેરી

સ્થાપના ૧૮૬૪

લેમીગન રોડ

શેક મેમન સ્ટ્રીટ

ટે. નં. ૪૨૪૩૩

૨૦૫૬૫

મુંબઈ.